

3298

कामन्दकीयनीतिसारः

रामनागयणविद्यारत्न-श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशैः प्रणीतया

परिशोधितया च

उपाध्यायनिरपेक्षामारिष्ठाख्यटीकया सहितः,

आशियाटीकसोसाइटी-समाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितः ।

SAZN
KAM

कलिकाता ।

चाप्लिष्टमिश्रनाभिधयन्त्रालये मुद्रितः ।

संवत् १९४१ ।

ASIA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
OLD SERIES, Nos. 19, 179 and 296.
NEW SERIES, Nos. 338 and 511.

कामन्दकीयनीतिसारः ।

THE NÍTÍSÁRA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY

BY
KĀMANDAKI,
WITH A COMMENTARY

COMPILED AND EDITED BY
PĀNDITA RAMANARAYANA VIDYABATNA, JAGANNATH
TARKALANKARA, AND KAMAKHYANATHA
TARKABAGIŚA.

THE TEXT EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, PRINTER MISSION PRESS
1884

भूमिका ।

डाक्टरश्रीयुक्तराजेन्द्रनाथमित्रमहोदयेन संशोध्य मुद्रितस्य कामन्दकीय-
नीतिसारमूलस्यान्तरान्तरा दुरवगमस्तावदेवमर्थः येन तट्टीकासाहाय्य-
मन्तरेण सहजतो दुर्दृढ एव तत्र र्गभाषाप्रवेशः सर्वेषामिति आसियाटिक-
सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेनास्य टीकामुद्रणार्थमुपदिष्टो रामनारा-
यणविद्यारत्नमहाशयो बज्जतरयत्नेन तस्य नीतिसारस्य असम्पूर्णमशुद्धि-
भूयिष्ठमेकामुपाध्यायनिरपेक्षानां प्राचीनटीकां संगृह्य तामेवावलम्ब्य
१३५ पृष्ठतः २३८ पृष्ठपर्यन्तं विधाय टीकां मुद्रितामकारयत् । परलोक-
माप्ते च तस्मिन् विद्यारत्नमहाशये श्रीयुक्तजगन्मोहन-तर्कालङ्कारमहाशयो
धुरन्धरीभूय तत्कर्मणाः, २३६ पृष्ठतः ३४२ पृष्ठपर्यन्तं टीकां विधाय-
मुद्रयत् । उक्ततर्कालङ्कारमहाशयस्य टीकाप्रणयनसमये उपाध्यायनिरपेक्षा-
नामकमपरमपि टीकापुस्तकद्वयं संगृहीतमभवत् । स हि तट्टीकापुस्तक-
त्रयस्यैव साहाय्यमधिगम । उक्तपुस्तकत्रयन्तु गितरामशुद्धिभूयिष्ठमन्त-
रान्तरा खण्डितम् । अथावशिष्टटीकाप्रणयनविषये उक्ततर्कालङ्कारमहा-
शयस्य यत्नाद्यवमवेक्ष्य आसियाटिक-सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेना-
वशिष्टकार्यसम्पादनायानुमतोऽहमुक्तप्राचीनटीकापुस्तकत्रयं अवलम्ब्य ३४३
पृष्ठतः समाप्तिपर्यन्तं टीकां प्रणीय मुद्रितामकारयम् । अत्रेदमेवातीव दुःखं
यदेकेन सम्पादकेन न समपाद्यतेषां टीका । अस्यां हि मुद्रितटीकायां उपा-
ध्यायनिरपेक्षाटीकाया एव समुद्धृता बहवो भागाः, उक्तटीकायास्तु ये ये
अंशा नितान्तमपरिशुद्धाः त एव परित्यक्ताः, तेषु तेषु च नूतनांशाः सन्नि-
वेशिताः । स्थलविशेषे चार्थप्रकाशार्थमपि नवीनांशाः सन्निवेशिताः । अत
एवास्याः टीकायाः उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणीतिनाम स्थिरीकृतमस्मानि ।
मुद्रितमूलपुस्तकैकादशसर्गैकतिपयश्लोकानन्तरं हस्तलिखितटीकापुस्तके

एकादशसर्गागमाभिमुखं वाक्यं दृष्टं तत्तु मुद्रितटीकायां “हस्तलिखितपुस्त-
कानुसारेण एकादशः सर्गः” इत्यनेन समुद्धृतं, अतः भगवत्संज्ञा मुद्रितटीका
विंशतिसर्गात्मिका । यत्र यत्र स्थले मुद्रिते हस्तलिखिते च मूलपुस्तके न दृष्टः
कोपि कोपि श्लोकः दृष्टस्तु तद्व्याख्यानं प्राचीनटीकायां यत्र तत्र समुद्धृतं
तद्याख्यानमेव, परन्तु मूलस्याप्राप्त्यं तदंशः अपरिच्छिन्नतया मुद्रितः । ये ये
श्लोकाः मुद्रितमूलपुस्तके न दृष्टा इष्टान्तु हस्तलिखितटीकापुस्तके ते श्लोकाः
मुद्रितटीकायां व्याख्यया सह समुद्धृताः । प्राचीनटीकालिखितयूहाकारमनु-
सृत्यैव अस्यां मुद्रितटीकायां लिखिता यूहाकारः यत्र प्राचीनटीकायाः कश्चि-
दंशो न परित्याक्तः न वा नूतनांशः सम्मिश्रितः । पूर्वमुद्रितकामन्दकीयनीति-
सारमूलपुस्तके मुद्रितेपि यूहाकारे मुद्रितटीकायां पुनर्यूहाकारमुद्देशं यत्त-
टीकाया अपरगणितव्यवस्थापनार्थं न तु यूहाकारस्थापनार्थमित्यतः परावृत्तेन ।

कनिकाशासंस्कृतविद्यालयाध्यापकः

श्रीकामाख्यानायशर्मा ।

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 AND 179.

THE NITISARA,

OR

THE ELEMENTS OF POLITY,

BY KAMANDAKI.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

नीतिसारः १

श्रीकामन्दकपण्डितविरचितः ।

•

आसियाटिक्-सोसाइटी-नामकसमाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण संशोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

व्यापटिष्ट मिसन्-मुद्रयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् ॥

शकाब्दे १७७२ ॥

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishṇus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chánakya, the Machiavel of India, who raised the first Maurya king Chandragupta on the throne of Pátaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederick to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nítisára*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawfurd shew that the predominance of Buddhism in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the *Kāmandakiya Nīti*, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least a *Kāmandakiya Nītisāra* at the time when that literature was imported from the shores of *Bhāratavarsha*.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist, apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the *Siddhānta Muktāvalī*.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older *Smritis*. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in Mann and occasionally in the other *Smritis*, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of *Kāmandaka*.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálidása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the *Journal of the Asiatic Society* (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhṛigu and other great sages of ancient India. Its cornerstone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of stratagems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions. * Those rules are the originals

whence the ethics of the *Hitopadeśa* have been deduced, and the *Hitopadeśa* is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the *apologue* or *fable* is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the *Hitopadeśa* to be the archetypo of the *Kāmandakiya Nīti*, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably *apologues* followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the *Kāmandakiya Nīti* or the *Hitopadeśa*. The *Mahābhārata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the *Rājadharmā* section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works;† hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of *Kāmandaki* are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the *Hitopadeśa*.

† The *Aggī Parāśa* has a section on Pohty in which *Kāmandaki* has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. *A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.*

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negotiations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyāsana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply “defects” generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military stratagies; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one’s ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Pandita Vivvanátha Sāstri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

कामन्दकीय-नीतिसारस्य सूचीपत्रम् ।

सर्गः ।	पत्रः ।
१ ... इन्द्रियविजयविद्याद्वययोगविषयः ...	१
२ ... वर्णाश्रमव्यवस्थादण्डमाहात्म्यश्च ...	८
३ ... आचारव्यवस्थापनं ...	१३
४ ... स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोपदण्डमित्राणि ...	१७
५ ... स्वाम्यनुजीवित्तं ...	२५
६ ... कण्टकशोधनं ...	३५
७ ... पुत्ररक्षणं मत्वरक्षणञ्च ...	३६
८ ... मण्डलयोनिमण्डलचरितश्च ...	४३
९ ... सन्धिविकल्पः ...	५२
१० ... विग्रहकल्पः ...	६०
११ ... मन्त्रविकल्पः ...	६५
१२ ... दूतप्रचारस्वरविकल्पः ...	७३
१३ ... उत्सारप्रशंसाप्रकृतियसनानि ...	८८
१४ ... सप्तम्यसनवर्गः ...	८८
१५ ... यात्राभियोगदर्शनं ...	९५
१६ ... स्वाम्यावारसन्निवेशः ...	१०७
१७ ... उपायविकल्पः ...	१११
१८ ... सैन्यबलावलं सेनापतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणकूटयुद्धविकल्पश्च ...	११८
१९ ... राजान्वपत्तिकर्माणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना प्रकाशयुद्धश्च ...	१२५

श्रीगणेशाय नमः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः ॥

प्रथमः सर्गः ॥

यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।
देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥ १ ॥
वंशे विशालवंश्यानामृषीणामिव भूयसां ।
अप्रतियाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्रतुरोऽप्येकवेदवत् ॥ ३ ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥ ४ ॥
एकाकी मनुशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीं ॥ ५ ॥
नीतिशास्त्राभृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
समुद्ध्ये नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥
दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदशूनः ।
राजविद्याप्रियतया सद्भक्षिप्लयन्थमर्थवत् ॥ ७ ॥
उपाजीने पालने च भूमेर्भूमीश्वरं प्रति ।

यत् किञ्चिदुपदेक्ष्यामो राज्ञविद्याविदां मतं ॥ ८ ॥

राजाऽस्य जगतां हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्मतः ॥

नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ ९ ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्ज्ञेता ततः प्रजा ॥

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १० ॥

धार्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरञ्चयं ॥

राजानमभिमन्येत प्रजापतिमिव प्रजा ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवं ॥

वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ १२ ॥

न्यायप्रवृत्तौ नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ॥

त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १३ ॥

धर्माद्वै यवनो राजा विराय बुभुजे भुवं ॥

अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥ १४ ॥

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः ॥

धर्मेण वर्द्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ १५ ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं मुहूर्त् ॥

एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिबपाश्रयं ॥ १६ ॥

आलम्ब्य बलवत्सत्त्वं बुद्ध्यालोक्तिनिर्गमः ॥

सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥ १७ ॥

न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्द्धनं तथा ॥

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥ १८ ॥

नयविक्रमसम्पन्नः सूत्यान्निश्चयेच्छ्रियं ।
 नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिष्पन्नः ॥ १९ ॥
 विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।
 तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः परं ॥ २० ॥
 शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दीर्घ्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
 उत्साहो वाग्मिता दाढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २१ ॥
 प्रभावः शुचिता मैत्रो त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
 कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽभात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ २३ ॥
 सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
 विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ २४ ॥
 प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनं ।
 ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदलिनं ॥ २५ ॥
 आत्मा प्रयत्नेनार्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।
 संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरूपजायते ॥ २६ ॥
 विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियं ।
 तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥
 विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समं ।
 अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥ २८ ॥
 धर्मीधर्मो सुखं दुःखमिच्छादेषौ तथैव च ।

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतं ॥ २९ ॥
 ज्ञानस्यायुगपन्नावो मनसो लिङ्गमुच्यते ॥
 नानार्थेषु च सङ्कल्पः कर्म चास्य प्रकीर्तितं ॥ ३० ॥
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ॥
 गायूपस्थे हस्तपादौ वागितीन्द्रियंसङ्ग्रहः ॥ ३१ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥
 उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥ ३२ ॥
 आत्मा मनश्च तद्विद्येरन्तःकरणमुच्यते ॥
 आभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥ ३३ ॥
 आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्था वहिष्करणमुच्यते ॥
 सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥
 उभे एते हि करणे यत्प्रानक्षर्य्येवो स्मृते ॥
 तस्मात्प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कतां ॥ ३५ ॥
 एवं करणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ॥
 नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥ ३६ ॥
 एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निवर्हणे ॥
 महीं सागरपर्य्यन्तां स कथं लवजेयति ॥ ३७ ॥
 क्रियावसानविरसैर्विषयेरपहारिभिः ॥
 गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्महं ॥ ३८ ॥
 सज्जमानो लकार्य्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ॥
 आवहत्युभयदां स्वयमेवांपदं नृपः ॥ ३९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः १
 एवैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ४० ॥
 शुचिशस्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः १
 लुब्धकाङ्गीतलोभेन मृगो मृगयते बधं ॥ ४१ ॥
 गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयेन्मूलितद्रुमः १
 करिणीस्पर्शसम्मोहादालानं याति वारणः ॥ ४२ ॥
 स्निग्धदीपशिखालोकविलोभितविलोचनः १
 मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४३ ॥
 दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधसलिले चरन् १
 भीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४४ ॥
 गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया १
 अभ्येत्यसुखसञ्चारां गजकणीन्नज्झनां* ॥ ४५ ॥
 एवैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः १
 क्षेपी नु स कथं वा स्याद्यः समं पञ्च सेवते ॥ ४६ ॥
 सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी १
 सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ४७ ॥
 निक्कामं सक्तमनसां कालामुखविलोकने १
 गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥ ४८ ॥
 धर्मीदर्थोऽर्थितः कामः कामात्सुखफलोदयः १

* भनन्मनेत्यनुकरश्चब्दोपलक्ष्यं । दग्धिनः कर्षणतिर्भनन्मनेत्युच्यते ।

आत्मानं हन्ति तान् हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥
 नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसं ॥
 किं पुनर्दर्शिनस्तस्या विलासोत्सासितभ्रुवः ॥ ५० ॥
 रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ॥
 कं न नारो रमयति रक्तं रक्ताक्षलोचना ॥ ५१ ॥
 मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ॥
 प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलं ॥ ५२ ॥
 मनः प्रह्लादयक्षीभिर्मदयक्षीभिरप्यलं ॥
 महाक्षोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरङ्गिरिवाचलाः ॥ ५३ ॥
 मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां ॥
 दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ ५४ ॥
 कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ॥
 षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ५५ ॥
 दण्डको नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ॥
 लोभादैनस्तु राजर्षिर्षीतापिर्हर्षितोऽसुरः ॥ ५६ ॥
 पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दम्भोद्भवो नृपः ॥
 प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ ५७ ॥
 शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ॥
 अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरम्भही ॥ ५८ ॥
 शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ॥
 विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्वसीदति ॥ ५९ ॥

वृद्धोपसेवी नृपतिः सताम्भवति सम्मतः ॥
 प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नीकार्येषु प्रवर्तते ॥ ६० ॥
 आदधानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ्गृहीपतिः ॥
 शुक्लपक्षे प्रतिचरन् शशाङ्क इव वर्धते ॥ ६१ ॥
 जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ॥
 भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नभस्पृशः ॥ ६२ ॥
 इति स्म राजा विनयी नयान्वितो
 निषेवमाणो नरदेवसेवितं ॥
 पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः
 शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतं ॥ ६३ ॥
 इयं हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी
 स्वभावतः पार्थिवता समुन्नता ॥
 बलात्तदेनां विनये नियोजये-
 न्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरःसरः ॥ ६४ ॥
 परां विनीतः समुपैति सेवतां
 महीपतीनां विनयो विभूषणं ॥
 प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः
 करोव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ६५ ॥
 गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेवते
 श्रुता च विद्या मत्तये महात्मनां ॥
 श्रुतानुबन्धीनि मत्तानि वेधसा-

म संशयं साधु भवन्ति भूतये ॥ ६६ ॥
 सुनिपुणमुपसेथ सहस्रं
 शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ॥
 भवति हि विनयोपबृंहितो
 नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥ ६७ ॥
 अविनयरतमादरादते
 वंशमवशाञ्च नयन्ति विद्विषः ॥
 श्रुतविनयविधिं समाश्रित-
 स्तनुरपि नेति पराभवं क्वचित् ॥ ६८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे इन्द्रियविजयविद्या-
 वृद्धसंयोगो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयप्रारम्भः ॥

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्ता दण्डनीतिञ्च पार्थिवः ॥
 तद्विद्येस्तत्त्रियोपेतेष्विन्नयेद्विनयान्वितः ॥ १ ॥
 आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ॥
 विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनां* ॥ २ ॥
 त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः ॥
 त्रय्या एव विभागोऽयं सेयमान्वीक्षिकी मता ॥ ३ ॥

वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिते १
 लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छ्रियाः सुरपुरोधसः ॥ ४ ॥
 एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसो स्थितिः १
 तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः ॥ ५ ॥
 विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् १
 पृथक् पृथक् प्रसिद्ध्यर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
 आन्वोक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्मीधर्मो त्रयोस्थितौ १
 अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानर्थौ ॥ ७ ॥
 आन्वोक्षिकी त्रयी वार्ता सती विद्या प्रवक्ष्यते १
 सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विभ्रमे ॥ ८ ॥
 दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधितिष्ठति १
 तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥ ९ ॥
 वर्णाः सर्वाश्चमात्रेव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः १
 ईक्षणाद्रक्षणात्तासां तद्धर्मस्यांशभाङ्गुपः ॥ १० ॥
 आन्वोक्षिक्यात्मविद्या स्यादोक्षणात्सुखदुःखयोः १
 ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षिशोकौ व्युदस्यति ॥ ११ ॥
 ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता १
 उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन्यथाविधि ॥ १२ ॥
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः १
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ १३ ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्तानुजीविनां १

सम्पन्नो वार्त्तिया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १४ ॥
 दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ॥
 तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनानीतिरुच्यते ॥ १५ ॥
 तयाऽऽत्मानञ्च शेषाञ्च विद्याः पायान्महीपतिः ॥
 विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ १६ ॥
 विद्याद्यदाभिर्निपुणश्चतुर्बर्गमुदारधीः ॥
 विद्यात्तदासां विद्यात्वं विदिक्षीने निरुच्यते ॥ १७ ॥
 इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
 याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतियहः ॥
 वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मुनयो ज्येष्ठवर्णिनः ॥ १९ ॥
 शस्त्रेण जीवनं राज्ञो भूतानाञ्चाभिरक्षणं ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याजीवनं स्मृतं ॥ २० ॥
 शूद्रस्य धर्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्व्वशः ॥
 शुद्धा च वृत्तिस्तस्यैव कारुचारणकर्म च ॥ २१ ॥
 गुरो वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतधारणं ॥
 त्रिकालप्रायिता भैक्ष्यं गुरो प्राणान्तिकी स्थितिः ॥ २२ ॥
 तदभावे गुरुसुते तथा सबलचारिणि ॥
 कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वं सधर्म्मे ब्रह्मचारिणः ॥ २३ ॥
 स मेखली जटी दण्डी मुण्डी चागुरुसंश्रयः ॥
 आविद्यायहणाद्ब्रह्मेत्कामतो वाऽऽश्रमान्नरं ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः १
 धर्म्मोऽयं गृहिणां काले पर्ववर्जं रतिक्रिया ॥ २५ ॥
 देवपित्रतिथीनाञ्च पूजा दोनानुकम्पनं १
 श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्म्मोऽयं गृहमेधिनः ॥ २६ ॥
 जडत्वमग्निहोतृत्वं भूशय्याजिनधारणं १
 वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता ॥ २७ ॥
 प्रतियहनिवृत्तिश्च त्रिःस्रानं व्रतचारिता १
 देवातिथीनां पूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥ २८ ॥
 सर्वारम्भपरित्यागो भेक्षाश्च वृक्षमूलता १
 निष्प्रतियहताऽद्वेहः समता सर्वजन्तुषु ॥ २९ ॥
 प्रियाप्रियपरिष्वङ्गसुखदुःखाविकारिता १
 सवाद्याभ्यन्तरं शौचं वाङ्मनोव्रतचारिता ॥ ३० ॥
 सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता १
 भावसंगुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते ॥ ३१ ॥
 अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दयाक्षमा १
 वर्णिनां लिङ्गिनाञ्चैव सामान्यो धर्म्म उच्यते ॥ ३२ ॥
 स्वर्गानन्त्याय धर्म्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनां १
 तस्याभावे तु लोकोऽयं शङ्करान्नाशमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः सम्प्रवर्तकः १
 तस्याभावे धर्म्मनाशस्तदभावे जगन्नुत्तिः ॥ ३४ ॥
 वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् १

पाता वर्णीश्रमाणाञ्च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ ३५ ॥
 इति यस्मादुभौ लोकौ धारयित्वात्मतो नृपः ॥
 प्रजानाञ्च ततः सम्यग्दण्डं दण्डीव धारयेत् ॥ ३६ ॥
 उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ॥
 दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥
 त्रिवर्गं वर्जयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि ॥
 प्रणीतो वाऽऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥ ३८ ॥
 लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डो नोद्वेजनः श्रिये ॥
 उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥ ३९ ॥
 परस्पराभिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ॥
 दण्डाभावे परिध्वंसो मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 जगदेतन्निरालम्बं कामलोभादिभिर्बलात् ॥
 निमज्जमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यते ॥ ४१ ॥
 इदं प्रकृत्या विषयेर्ब्रवीकृतं
 परस्परं स्त्रीधनलोलुपं जगत् ॥
 सनातने वर्त्मनि साधुसेविते
 प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितं ॥ ४२ ॥
 नियतविषयवर्ती प्रायशोदण्डयोगात्
 जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ॥
 कृशमथ चिकलं वा व्याधितं वाऽध्वनं वा
 पतिमिव कुलनारी दण्डनीत्या ऽभ्युपैति ॥ ४३ ॥

इति परिगणितार्थः प्राप्तमार्गानुसारो
 नियमयति यतात्मा यः प्रजां दण्डनीत्या ॥
 अपुनरपगमाय प्राप्तमार्गप्रचाराः
 सरित इव समुद्रं सम्पदस्तं विशन्ति ॥ ४४ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे विद्याविभागो वर्णाश्रम-
 व्यवस्था दण्डमाहात्म्यञ्च द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयसर्गप्रारम्भः ॥

दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीपतिः ॥
 प्रजाः समनुगृहीयात् प्रजापतिरिव स्वयं ॥ १ ॥
 वाक्सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणं ॥
 इति सङ्गः सतां साधु ह्येतत् सत्पुरुषव्रतं ॥ २ ॥
 आविष्ट इव दुःखेन हृहतेन गरीयसा ॥
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
 न तेभ्योऽभ्यधिकाः सक्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ॥
 दुःखपङ्काणिवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥
 दयामास्थाय परमां धर्मादविचलनृपः ॥
 पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमाज्जनं ॥ ५ ॥
 आनृशंस्यं परो धर्म्मः सर्वप्राणभृतां यतः ॥
 तस्माद्राजाऽऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनं ॥ ६ ॥
 न हि स्वमुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः ॥

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवं ॥ ७ ॥
 को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ॥
 अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
 आधियाधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ॥
 को हि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 आहार्यैर्नीयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यतां ॥
 छायाभात्रकमेवेदं पश्येदुदकविन्दुवत् ॥ १० ॥
 महावाताहतभ्रान्तिमेघमालातिपेलवैः ॥
 कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ ११ ॥
 जलाक्षश्चन्द्रवपलं जीवनं खलु देहिनां ॥
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ॥ १२ ॥
 जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरं ॥
 स्वजनैः सङ्गतः कुर्याद्भर्माय च सुखाय च ॥ १३ ॥
 सेव्यमानस्तु स्वजनेर्महानतिविराजते ॥
 सुधातल इव श्रीमान् प्रासादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ १४ ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः ॥
 आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनवेष्टितं ॥ १५ ॥
 ग्रीष्मसूर्याशुसक्तप्लमुद्देजनमनाश्रयं ॥
 मरुस्थलमिवोदयं त्यजेदुर्जनसङ्गतं ॥ १६ ॥
 सतः शीलोपसम्पन्नानक्तस्मादेव दुर्जनः ॥
 अक्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षानिवानलः ॥ १७ ॥

निश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूग्नीकृताननैः १
 वरमाशोविषैः सङ्गं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥ १८ ॥
 दीयते स्वच्छहृदयैः पिण्डो येनैव पाणिना १
 माञ्जीर इव दुर्वृत्तस्तमेव हि विलुम्पति ॥ १९ ॥
 असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजन् १
 द्विजिह्ववदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥ २० ॥
 क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः १
 ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
 ह्लादिनीं सर्वसत्त्वानां सम्यग्गुणजिहीर्षया १
 भावयन्परमां मैत्रीं विमृजेत्सौकिकीं गिरं ॥ २२ ॥
 नित्यं मानोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् १
 उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाग्धनदोऽपि सन् ॥ २३ ॥
 हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा सत्पश्यते जनः १
 पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ २४ ॥
 तीव्राण्युद्देगकारीणि विमृष्टान्यनयात्मकैः १
 कृत्नन्ति देहिनाम्भर्म्म शस्त्राणीव वचांसि च ॥ २५ ॥
 प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च १
 शिखीव केकामधुरः प्रियवाक्कस्य न प्रियः ॥ २६ ॥
 अलङ्घ्यन्ते शिखिनः केकया मदरक्तया १
 वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्य्यगुणयुक्ताया ॥ २७ ॥
 मदरक्तस्य हंसस्य केकिलस्य शिखरिडनः १

हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चितां ॥ २८ ॥
 गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्धधानो दयान्वितः ।
 धनं धर्मीय विसृजेत् प्रियां वाचमुदीरयेत् ॥ २९ ॥
 ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।
 श्रीमन्तोऽनिन्द्यवरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३० ॥
 शुचिरास्तिव्रपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ।
 देवताबहुरूजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥ ३१ ॥
 प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानवेष्टितैः ।
 कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ ३२ ॥
 स्वभावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।
 त्नीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनं ॥ ३३ ॥
 अनिन्दापरकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनं ।
 कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥ ३४ ॥
 प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाथभिचारिणे ।
 गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 बन्धुभिर्विन्धुसंयोगः स्वजने चरितानि च ।
 तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनां ॥ ३६ ॥
 सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठता-
 मयं हि पन्था गृहमेधिनाम्भतः ।
 अनेन गच्छन्नियतं महात्मना-
 मिमञ्च लोकं परमञ्च विन्दति ॥ ३७ ॥

इति पथि विनिवेशितात्मनो
 रिपुरपि गच्छति साधुभिन्नतां ।
 तदवनिपतिमत्सरादृते
 विनयगुणेन जगद्वशीभवेत् ॥ ३८ ॥
 क्व च नरपतिवर्गः सङ्ग्रहः क्व प्रजानां
 मधुरवचनयोगालोकमाह्लादयो च ।
 मधुरवचनपाशैरानतो लालितः सन्
 पदमपि हि न लोकः संस्थितेर्भेदमेति ॥ ३९ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे आचारव्यवस्थापनं नाम
 तृतीयः सर्गः । ३ ॥

चतुर्थसर्गप्रारम्भः ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोशो बलं सुदृढम् ।
 परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १ ॥
 एकाङ्गेनापि विक्लमेतत् साधु न वर्तते ।
 तस्य सामग्र्यमन्विच्छन् कुर्वीत सुपरीक्षणं ॥ २ ॥
 आत्मानमेव प्रथममिच्छेद्गुणसमन्वितम् ।
 कुर्वीत गुणसंयुक्तस्ततः शेषपरीक्षणं ॥ ३ ॥
 साधुभूतलदेवत्वं दुष्करञ्चाकृतात्मभिः ।
 आत्मसंस्कारसम्पन्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

लोकाधाराः त्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः १
 तिष्ठन्त्याप इवाधारे विशदात्मनि संस्वृते ॥ ५ ॥
 कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता १
 असंविवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ ६ ॥
 दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता १
 शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तित्ता ॥ ७ ॥
 दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता १
 विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः ॥ ८ ॥
 गुणैरेतैरुपेतः सन् सुव्यक्तमभिगम्यते १
 तथा च कुर्वीत यथा गच्छेत्लोकाभिगम्यतां ॥ ९ ॥
 प्रख्यातवंशमन्नूरं लोकसङ्ग्राहिणं शुचिं १
 कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षो परिवारं महीपतिः ॥ १० ॥
 दुष्टोऽपि भोग्यतामेति परिवारगुणैर्नृपः १
 न व्रूरपरिवारस्तु बालाक्रान्त इव द्रुमः ॥ ११ ॥
 निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिं १
 दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात्सुसचिवो भवेत् ॥ १२ ॥
 विभूतीः प्राप्य परमाः सतां सम्भोग्यतां व्रजेत् १
 यासु सत्तो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः ॥ १३ ॥
 असद्भिरसतामेव भुज्यन्ते धनसम्पदः १
 फलं किम्पाकवृक्षस्य ध्वाङ्क्षा भक्षन्ति नेतरे ॥ १४ ॥
 धार्म्यी प्रगल्भः स्मृतिमानुदयो बलवान् वशी १

नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ १५ ॥
 पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ।
 परच्छिद्रानुपेक्षी च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ॥ १६ ॥
 गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
 आदाता सम्यगर्थीनां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ १७ ॥
 क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ।
 परोपतापपैशुन्यमात्सर्यैर्यथानृतातिगः ॥ १८ ॥
 वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्नो मधुरदर्शनः ।
 गुणानुरागी स्मितवागात्मसम्पत्प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥
 इत्यादिगुणसम्पन्ने लोकयात्राविदि स्थिरे ।
 निर्वृत्तः पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ २० ॥
 आत्मसम्पद्गुणैः सम्यक् संयुक्तां श्रुतकारिणं ।
 महेन्द्रमिव राजानं प्राप्य लोकोऽभिवर्द्धते ॥ २१ ॥
 शुश्रूषाश्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणस्तथा ।
 उहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥ २२ ॥
 दाक्ष्यं शैघ्र्यं तथा मर्पः शौर्यञ्चात्साहलक्षणं ।
 गुणैरेतेरूपेतस्मिन् राजा भवितुमर्हति ॥ २३ ॥
 त्यागः सत्यञ्च शौर्यञ्च त्रय एते महागुणाः ।
 प्राप्नोति हि गुणान् सर्वानेतेर्युक्तो नराधिपः ॥ २४ ॥
 कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवक्त्रोऽनुरागिनः ।
 दण्डनीतिप्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ २५ ॥

उपधाः शोधिताः सम्यग्गाहमानाः फलोदयं १
 तस्य सर्वं परीक्षेरन् सानुरागाः कृताकृतं ॥ २६ ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता १
 उपाया उपधा ज्ञेयास्तयाऽमात्यान्परीक्षयेत् ॥ २७ ॥
 स्ववयहो जानपदः कुलशीलवलान्वितः १
 वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साहो प्रतिपत्तिमान् ॥ २८ ॥
 स्तम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः १
 सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्यप्रभावारोग्यसंयुतः ॥ २९ ॥
 कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान्धारणान्वितः १
 दृढभक्तिरकर्ता च वैराणां सचिवो भवेत् ॥ ३० ॥
 स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः १
 दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥
 त्रय्याञ्च दण्डनीत्याञ्च कुशलोऽस्य पुरोहितः १
 अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छाक्तिकपोष्टिकं ॥ ३२ ॥
 तादृक् सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रार्थचिन्तकः १
 प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ ३३ ॥
 साधुतैषाममात्यानां तद्विधेभ्यस्तु बुद्धिमान् १
 चक्षुष्मतश्च शिल्पञ्च परीक्षेत गुणद्वयं ॥ ३४ ॥
 स्वजनेभ्यो विजानीयात् फलस्थानानवग्रहं १
 परिकर्म स्वदास्यञ्च विज्ञानं धारयिष्णुतां ॥ ३५ ॥
 गुणद्वयं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रतिभान्नथा १

कथायोगेन बुध्येत वाग्नित्वं सत्यवादितां ॥ ३६ ॥
 उत्साहञ्च प्रभावञ्च तथा क्लेशसहिष्णुतां ॥
 धृतिञ्चैवानुरागञ्च स्थैर्यं वा यदि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
 भक्तिं मैत्रीञ्च शौचञ्च जानीयाद्व्यवहारतः ॥
 संवासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ॥ ३८ ॥
 अस्तब्धतामचापत्यं वैराणाञ्चापि कर्तृतां ॥
 प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रतां शुद्रतामपि ॥ ३९ ॥
 कर्मीनुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ॥
 तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभावयेत् ॥ ४० ॥
 सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मन्त्रिणो नृपं ॥
 गुरुणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ ४१ ॥
 नरेश्वरे जगत्सर्वं निमीलति निमीलति ॥
 सूर्योदये यथाऽम्भोजं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥ ४२ ॥
 तं बोधयेज्जगन्नाथं स बुध्येत यथा तथा ॥
 धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैस्तत्कर्मसु समाहितैः ॥ ४३ ॥
 नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ॥
 य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ ४४ ॥
 सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये ॥
 सत्यन्ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ ४५ ॥
 कृतविद्योऽपि बलिना यत्नं रागेण रज्यते ॥
 रागानुरक्ताचित्तस्तु किन्न कुर्यादसाग्रतं ॥ ४६ ॥

पश्यन्नपि भवत्यन्धः सम्राडागोवृतस्तु सन् १
 सुहृद्देवाच्चिकित्सन्ति निर्मलेर्विनयात्रुनेः ॥ ४७ ॥
 रागमानमदान्धस्य स्वलतः शत्रुसङ्कटे १
 हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितं ॥ ४८ ॥
 मदोद्धतस्य नृपतेः सङ्कीर्णस्येव दक्षिनः १
 गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाचतां ॥ ४९ ॥
 भूगुणैर्विद्धिते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये १
 तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्ये भूपस्तु कारयेत् ॥ ५० ॥
 शस्याकरवती पण्यखनिद्रव्यसमन्विता १
 गोहितां भूरिसलिला पुण्येर्जनपदैर्बृता ॥ ५१ ॥
 रम्या सकुञ्जुरवना वारिस्थलपथान्विता १
 अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्बिभूतये ॥ ५२ ॥
 सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा १
 रुक्षा सकण्टकवना सथाला चेति भूरभूः ॥ ५३ ॥
 स्वाजीयो भूगुणैर्युक्तः सारूपः पर्वताश्रयः १
 शूद्रकारुवणिकप्रायो महारम्भकृषीबलः ॥ ५४ ॥
 सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः १
 नानादेश्यैः सभाकीर्णो धार्मिकः पशुमान्धनो ॥ ५५ ॥
 दृढगजनपदः शस्त्रोऽमूर्खव्यसनिनायकः १
 तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्द्धिते ॥ ५६ ॥
 पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं १

समावशेत्पुरं शैलसरिद्धनवनाश्रयं ॥ ५७ ॥
 जलवद्धान्यधनवद्गुर्गं कालसहम्महत् ॥
 दुर्गहीनो नरपतिर्घाताभ्रावयवैस्समः ॥ ५८ ॥
 औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं* धान्वनन्नथा† ॥
 प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ॥ ५९ ॥
 जलान्नायुधयन्त्राढ्यं धीरयोधैरधिष्ठितं ॥
 गुप्तिप्रधानमाचार्य्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ ६० ॥
 सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः ॥
 निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छतां ॥ ६१ ॥
 वह्नादानोऽल्पनिःस्त्रावः ख्यातः पूजितदैवतः ॥
 ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णा हृद्य आप्नैरधिष्ठितः ॥ ६२ ॥
 मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः ॥
 धर्मीर्जितो बयसहः कोषः कोषज्ञसम्मतः ॥ ६३ ॥
 धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भृत्याणां भरणाय च ॥
 आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥ ६४ ॥
 पितृपैतामहो वंश्यः संहतो दत्तवेतनः ॥
 विख्यातपौरुषैर्जित्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ ६५ ॥
 नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ॥
 नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥ ६६ ॥

* ऐरिणे निजंले देणे मवसैरिणं ॥ का. डी. ॥ † धन्वा निमृषो देम इति का.डी. ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः १
 अद्वैध्यक्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदाम्मतः ॥ ६७ ॥
 त्यागविज्ञानसत्त्वाद्यं महापक्षं प्रियंवदं १
 आयतिक्षममद्वैध्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥ ६८ ॥
 समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं १
 दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥ ६९ ॥
 पितृपैतामहं नित्यमद्वैध्यं हृदयानुगं १
 महत्सुप्तसमुत्थानं मित्रं मित्रार्थमिष्यते ॥ ७० ॥
 दूरादेवाभिगमनं स्पष्टार्थहृदयानुगा १
 वाक्सत्कृत्यप्रदानञ्च त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ७१ ॥
 धर्मार्थकामसंयोगो मित्राणां त्रिविधं फलं १
 यस्मादेतद्वयं न स्यान् तत् सेवेत पण्डितः ॥ ७२ ॥
 आदौ तन्व्यो बृहन्मध्या विस्तारिण्यः पदे पदे १
 यायिन्यो न निवर्तन्ते सताम्भैश्चः सरित्समाः ॥ ७३ ॥
 औरसं कृतसम्बद्धं तथा वंशक्रमागतं १
 रक्षितं वसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं ॥ ७४ ॥
 शुचिता त्यागिता शौर्य्यं समानमुखदुःखता १
 अनुरागश्च दास्यञ्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७५ ॥
 तदर्थे अनुरागश्च सङ्क्षिप्तं मित्रलक्षणं १
 यस्मिन्नैतन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥
 इति स्म राज्यं सकलं समीरितं

परा प्रतिष्ठाऽस्य धनं ससाधनं ।

गृहीतमेतन्निपुणेन मन्त्रिणा

त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति शाश्वतो ॥ ७७ ॥

यथाऽन्तरात्मा प्रकृतीरधिष्ठित-

अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ।

तथा नरेन्द्रः प्रकृतीरधिष्ठित-

अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ॥ ७८ ॥

प्रकृतिभिरिति सम्यगर्चितो

जनपदमादरवांस्तु पालयेत् ।

जनपदपरिपालनाच्चिरं

स्पृशति नृपः परमं श्रियः पदं ॥ ७९ ॥

प्रकृतिगुणसमन्वितः सुधी-

व्रजति नृपः स्पृहणीयतां परां ।

भवति च स रणेषु विद्विषाम्

प्रबल इव श्वसनः पयोमुचां ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यमात्यजनपददु-

र्गकोषंदण्डमित्राणि चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमसर्गप्रारम्भः ।

इत्यर्थवृत्तिसम्पन्नाः कल्पवृक्षोपमं नृपं ।

अभिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेयुरनुजीविनः ॥ १ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेवते सद्गुणान्वितः १
 भवत्याजीवनं तस्मान्क्लाध्यं कालान्तरादपि ॥ २ ॥
 अपि स्थाणुरिवासीत शुष्यन्परिगतः क्षुधा १
 न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्भक्तिर्माहेत पण्डितः ॥ ३ ॥
 अनात्मवान्नयद्वेषो वर्द्धयन्नतिसम्पदः १
 प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विपद्यते ॥ ४ ॥
 लब्धावघाशो निपुण आत्मवानविकारवान् १
 स्थाने स्थैर्यमवाप्नोति मतिकर्म्मसु निश्चितः ॥ ५ ॥
 आयत्याश्रु तदात्वे च यत्स्यादास्वादपेषलं १
 तदेव तस्य कुर्वीत न लोकद्विष्टमावरेत् ॥ ६ ॥
 तिलाश्चम्पकसंश्लेषात्प्राप्नुवन्त्यधिवासतां १
 रसो न भक्ष्यस्तद्वन्धः सर्वे साङ्गामिका गुणाः ॥ ७ ॥
 अपां प्रवाहो गाङ्गा वा समुद्रं प्राप्य तद्रसः १
 भवत्यपेयस्तद्विद्वान्नाश्रयेदशुभात्मकं ॥ ८ ॥
 क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमावरेत् १
 तेनेह श्लाघ्यतामेति लोकेभ्यश्च न हीयते ॥ ९ ॥
 अभिलषं स्थिरं पुण्यं ख्यातं सिद्धैर्निषेचितं १
 सेवेत सिद्धिमन्विच्छुः श्लाघ्यं विन्ध्यमिवेश्वरं ॥ १० ॥
 दुरापमपि लोकेऽस्मिन् यद्यदस्त्वभिवाञ्छति १
 तत्तदाप्नोति मेधावी तस्मात्कार्यः समुद्यमः ॥ ११ ॥
 आरिराधयिषुः सम्यगनुजीवी महोपतिं १

विद्याविनयशिल्पाद्यैरात्मानमुपपादयेत् ॥ १२ ॥
 कुलविद्याश्रुतौदार्यशीलविक्रमधैर्यवान् ॥
 वपुस्तत्त्वबलारोग्यस्थैर्यशौचदयान्वितः ॥ १३ ॥
 पैशुन्यद्रोहसम्भेदशाठ्यलौल्यानृतातिगः ॥
 स्तम्भचापलहीनश्च सेवनं कर्तुमर्हति ॥ १४ ॥
 दक्षता भद्रता दाढी क्षान्तिः क्लेशसहिष्णुता ॥
 सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयत्यनुजीविनं ॥ १५ ॥
 अर्थशौचपरो नित्यं गुणैरेतैः समन्वितः ॥
 भूतये भूतिसम्पन्नं साधु विश्वासयेन्नृपं ॥ १६ ॥
 प्रविश्य सम्यगुचिते स्थाने तिष्ठन् स वेषवान् ॥
 यथाकालमुपासीत राजानं विनयान्वितः ॥ १७ ॥
 परस्थानासनं क्रौर्त्यमौद्धत्यं मत्सरं त्यजेत् ॥
 विगृह्य कथनञ्चैव न कुर्याज्जुगुप्साया सह ॥ १८ ॥
 विप्रलम्भञ्च मायाञ्च दम्भं स्तेयञ्च वर्जयेत् ॥
 पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्याद् वल्लभेभ्यश्च भूपतेः ॥ १९ ॥
 न नर्मसचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ॥
 ते हि मर्माण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥ २० ॥
 भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिन्नान्यत्र विशिपेत् ॥
 कुर्यात्किमयमित्यस्य तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन् ॥ २१ ॥
 कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगाज्ञापयेति च ॥
 आज्ञाञ्चावितथीकुर्याद्यथाशक्त्याऽविलम्बितं ॥ २२ ॥

उच्चैः प्रहसनं कासं धीवनं कुत्सनन्नथा १
 जृम्भणं गात्रभङ्गञ्च पर्वीस्फोटञ्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मतः १
 समर्थयञ्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः ॥ २४ ॥
 तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं १
 सुखप्रवृद्धगोष्ठेषु विवादे वादिनां मतं ॥ २५ ॥
 विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः १
 प्रवीणोऽपि हि मेधावी वर्जयेदभिमानितां ॥ २६ ॥
 यदप्युच्चैर्विजानीयान् नीचेस्तदपि कीर्तयेत् १
 कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥ २७ ॥
 आपद्यन्मार्गीगमने कार्यकालात्ययेषु च १
 अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितं ॥ २८ ॥
 प्रियं तथ्यञ्च पथ्यञ्च वदेद्भर्मीर्यमेव च १
 अश्रद्धेयमसत्यञ्च परोक्षं कदु चेत्सृजेत् ॥ २९ ॥
 परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् १
 स्वार्थञ्च स्वार्थकुशलः कुशलेनानुकारिणा ॥ ३० ॥
 गुलं कर्म च मन्त्रञ्च न भर्तुः सम्प्रकाशयेत् १
 विद्विष्टिञ्च विनाशञ्च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥
 स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिदूतैर्निराकृतेः १
 एकार्थचर्यां साहित्यं संसर्गञ्च विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 वेशभाषानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपतेः १

सम्पन्नोऽपि हि मेधावी स्पृष्टेन न च तंहुणैः ॥ ३३ ॥
 रागापरागौ जानीयाद्भुतः कुशलकर्मकृत् ॥
 इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ॥
 दिशत्यासनमभ्यासे कुशलं परिपृच्छति ॥ ३५ ॥
 विविक्तदर्शनस्थाने रहस्ये च न शङ्कते ॥
 तदर्थी तत्कृतामुच्चैराकर्णयति सङ्कथां ॥ ३६ ॥
 श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमानञ्च नन्दति ॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्तयेद्गुणान् ॥ ३७ ॥
 सहते पथ्यमप्युक्तं न निन्दामनुमन्यते ॥
 करोति वाक्यं तत्प्राप्तान्तद्वचो बहु मन्यते ॥ ३८ ॥
 उपकारेषु माध्यस्थ्यं दर्शयत्यद्भुतेष्वपि ॥
 तत्कृतं कर्म चान्येन कृतमित्यभिधीयते ॥ ३९ ॥
 विपक्षमुत्थापयति विनाशं चाप्युपेक्षते ॥
 कार्ये संवर्द्धयत्याशां फले च कुरुतेऽन्यथा ॥ ४० ॥
 यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित्पदार्थेन निष्ठुरं ॥
 आवरत्यात्मशंसासु परिवादञ्च केवलं ॥ ४१ ॥
 अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फालः ॥
 वदव्यकस्माद्व्रजति रुक्षञ्च मुहुरीक्षते ॥ ४२ ॥
 आघट्टयति मन्त्राणि ब्रुवन् हास्यं प्रपद्यते* ॥

सम्भावयति दोषेण वृत्तिच्छेदङ्करोति च ॥ ४३ ॥
 साधून्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ।
 अपर्वणि कथाभङ्गङ्करोति विरसोभवन् ॥ ४४ ॥
 उपास्यमानः शयने सुप्लक्ष्येण तिष्ठति ।
 बलेन बोध्यमानोऽपि सुप्लवन्न विचेष्टते ॥ ४५ ॥
 इत्यादि अनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं ।
 रक्ताद्वृत्तिं समीहेत विरक्तस्य विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
 निर्गुणं ह्यति भर्तारमापत्सु न परित्यजेत् ।
 ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठति ॥ ४७ ॥
 सुस्थवृत्तेषु सत्त्वाद्या नैव यान्त्यभिलक्ष्यतां ।
 विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते ॥ ४८ ॥
 श्लाघ्या चानन्दनीया च महतामुपकारिता ।
 काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदयं ॥ ४९ ॥
 अकार्ये प्रतिषेधश्च कार्ये चैवानुवर्तनं ।
 सङ्क्षेपादिति सङ्गतं बन्धुमित्रानुजीविनां ॥ ५० ॥
 पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितन्त्राः ।
 बोधयेयुः प्रमाद्यन्नमुपायेर्नीडिकादिभिः ॥ ५१ ॥
 राजानं येऽत्युपेक्षन्ते सज्जमानं विवर्त्मसु ।
 ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवं ॥ ५२ ॥
 जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ।
 आज्ञामस्य प्रतीक्षन्तो भृत्याः कुर्युरुपासनं ॥ ५३ ॥

भर्तुश्चित्तानुवृत्तित्वं सद्भूतमनुजीविनां ।
 रक्षांस्यपि हि गृह्णते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ५४ ॥
 धीसत्त्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनां ।
 छन्दानुवर्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥ ५५ ॥
 अलसस्याल्पतोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः ।
 प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥ ५६ ॥
 ये शूरा येऽपि विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
 तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसम्पदः ॥ ५७ ॥
 अप्रियोऽपि हि पथ्यः स्यादिति वृद्धानुशासनं ।
 वृद्धानुशासने तिष्ठन् प्रियतामधिगच्छति ॥ ५८ ॥
 आजीबः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि ।
 निराजीबं त्यजन्त्येनं शुष्कवृक्षमिवाण्डजाः ॥ ५९ ॥
 कुलं वृक्षञ्च शौर्यञ्च सर्वमेतन्न गण्यते ।
 दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जने दातरि रज्यते ॥ ६० ॥
 लक्ष्मोरेवान्वयो लोके न लक्ष्म्याः परतोऽन्वयः ।
 यस्मिन् कोषो बलञ्चैव तस्मिँस्त्रैकोऽनुगच्छति ॥ ६१ ॥
 उत्थिता एव पूज्यन्ते जनाः कार्यार्थिभिर्नरैः ।
 शत्रुवत्पतितं कोऽनुवन्दते मानवं पुनः ॥ ६२ ॥
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्पति ।
 क्षीणक्षीरां निराजीबां वत्सस्त्यजति मातरं ॥ ६३ ॥
 अहापयन्नृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां ।

कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
 काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् ॥
 एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥ ६५ ॥
 अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्सद्गिर्गर्हितं ॥
 अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्कोषक्षयादृते ॥ ६६ ॥
 कुलं विद्यां श्रुतं शौच्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां ॥
 वयोऽवस्थाञ्च सम्प्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मवान् ॥ ६७ ॥
 कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विनः ॥
 त्यजन्त्येतेऽवमन्तारं घृन्ति वा मानहेतुना ॥ ६८ ॥
 गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान् ॥
 महत्त्वं प्राप्नुवन्तस्ते वर्जयन्ति नरेश्वरं ॥ ६९ ॥
 उत्तमाभिजनोपेतान् न नीचैः सह वर्जयेत् ॥
 कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥
 निरालोके हि लोकेऽस्मिन्नासते तत्र पण्डिताः ॥
 जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समतामता ॥ ७१ ॥
 विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ॥
 स श्लाघ्यं जीवति श्रोमान् सत्यभोगफलाः श्रियः ॥ ७२ ॥
 लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोके विकाशिन्या च क्लृप्तया ॥
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च विश्रब्धं या न भुज्यते ॥ ७३ ॥
 आपद्द्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ॥
 आददीत धनं तेभ्यो भास्वानघैरिवोदकं ॥ ७४ ॥

अभ्यस्तकर्मणस्तज्ज्ञानं शुचीन् सुज्ञानसम्मतान् ॥
 कुर्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्वकर्मसु ॥ ७५ ॥
 यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ॥
 अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थे इवेन्द्रियं ॥ ७६ ॥
 कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात्तदायतनं हि जीवितं ॥
 नात्ययञ्च ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहं ॥ ७७ ॥
 वृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनं ॥
 खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निवेशनं ॥ ७८ ॥
 अष्टवर्गमिमं साधु स्वच्छवृत्तो विवर्जयेत् ॥
 जीवनार्थमिहाजीयेः कर्तव्यः करणाधिकैः ॥ ७९ ॥
 तथा यया प्रवर्तेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः ॥
 तस्यान्तस्यान् संरोधं कुर्यात्पण्योपजीविनां ॥ ८० ॥
 यथारक्षेत्रं निपुणं शस्यं कण्टकिशाखया ॥
 फलाय लगुडः कार्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥ ८१ ॥
 आयुक्ताबोध्यैरेभ्यः परेभ्यो राजवत्सभात् ॥
 पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयं ॥ ८२ ॥
 पञ्चप्रकारमप्येतदपोलं नृपतेर्भयं ॥
 आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८३ ॥
 यथा गोः पाल्यते काले दुहते च तथा प्रजा ॥
 सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिना ॥ ८४ ॥
 आत्मावयेदुपचितान्साधु दुष्टव्रणानिव ॥

आमुक्तास्ते च वर्तेरन् वद्भाविष्य महोपतो ॥ ८५ ॥
 स्वल्पमप्यपवर्धन्ति ये पापाः पृथिवीपतो ।
 ते वद्भाविष्य दलक्षे पतङ्गा मूढचेतसः ॥ ८६ ॥
 संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तेस्तज्ज्ञैरधिष्ठितं ।
 काले चास्य बन्धदुर्व्यात् त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८७ ॥
 धर्मार्थं क्षीणकोषस्य कृशत्वमपि शोभते ।
 सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरूचेरिव ॥ ८८ ॥
 बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।
 अविश्वासी तथा च स्याद्यथा च व्यवहारवान् ॥ ८९ ॥
 विश्वासयेदविश्वस्तान् विश्वस्तान्नातिविश्वसेत् ।
 यस्मिन्विश्वांसमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥ ९० ॥
 प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणं ।
 तस्माद्योगीव सततं तानि पश्येत्समाहितः ॥ ९१ ॥
 अनुगतपरितोषितानुजीवी
 मधुरवचचरितानुरक्तलोकाः ।
 सुनिपुणपरमाप्नोसन्तन्त्रा
 भवन्ति नृपः सुचिरं प्रदीप्तरश्मिः ॥ ९२ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यनुजीविवृत्तं नाम
 पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठसर्गप्रारम्भः ॥

लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः ।
 आदत्तश्चित्तयेद्राज्यं स वात्स्याभ्यन्तरं तथा ॥ १ ॥
 आभ्यन्तरं शरीरं स्वं वात्सं राष्ट्रमुदाहृतं ।
 अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥ २ ॥
 राज्याङ्गांनान्तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति सम्भवः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
 लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।
 राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्मसाधनं ॥ ४ ॥
 धर्म्म्यामारेभिरे हिंसामृषिकल्पा महीभुजः ।
 तस्मादसाधून् पापिष्ठान्निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥ ५ ॥
 धर्म्मसंरक्षणपरो धर्म्मेणार्थी विवर्जयन् ।
 ये ये प्रजा प्रबाधेरस्ताञ्छिष्याच्च महीपतिः ॥ ६ ॥
 यमार्थ्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
 स धर्म्मे यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
 धर्म्मीधर्म्मे विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां ।
 प्रजां रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ८ ॥
 राज्योपघातं कुर्वीणा ये पापा राजवल्लभाः ।
 एकैकशः संहता वा दूषांस्तान् परिचक्षते ॥ ९ ॥
 दूषानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितं ।

अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ १० ॥
 राजा रहसि दूथं हि दर्शनायोपमनुयेत् ॥
 गूढशब्दा विशेयुस्तत्पञ्चादासञ्ज्ञिता नराः ॥ ११ ॥
 विश्वस्तांस्तान्विचिन्वीयुर्द्वीःस्थाः कक्षान्तरं गतान् ॥
 ते शस्त्रयाहका ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटं ॥ १२ ॥
 इति दूथांस्तु सन्दूथ्य प्रजानामभिवृद्धये ॥
 विनयन् प्रिय उत्कर्षं राजशल्यं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥
 यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः ॥
 काले फलाय भवति साधु तद्वदियं प्रजा ॥ १४ ॥
 उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ॥
 तस्माद्यथार्हतो दण्डं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ १५ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे कण्टकशोधनं
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमसर्गप्रारम्भः ॥

प्रजातर्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं ॥
 लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥ १ ॥
 राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ॥
 भ्रातरं वा विनिघ्नन्ति, पितरं वाऽभिमानिनः ॥ २ ॥
 राजपुत्रैर्मदोपेतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ॥
 दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥ ३ ॥

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित्प्राप्नुवन्ति ते ।
 सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयं ॥ ४ ॥
 विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ५ ॥
 विनीतभारसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
 दुष्टं गजमिवोद्धृतं कुर्वीत सुखबन्धनं ॥ ६ ॥
 राजपुत्रः सुदुर्बलः परित्यागं हि नार्हति ।
 क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ ७ ॥
 यस्य सज्जमानं हि क्लेशयेद्भयसनाश्रयैः ।
 तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोवरः ॥ ८ ॥
 याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे ।
 सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्वर्ज्येत विषदूषितं ॥ ९ ॥
 विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषितः ।
 परीक्षितं समशीयाज्जाडुलाविद्धिषग्वृतः ॥ १० ॥
 भृङ्गराजः शुक्लैव शारिका चेति पक्षिणः ।
 क्रोशन्ति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥ ११ ॥
 चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् ।
 सुवक्तं माद्यति क्रौञ्चो म्रियते कोकिलः क्लिप्तः ॥ १२ ॥
 नित्यं जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् ।
 एषामन्यतमेनापि समशीयात्परीक्षितं ॥ १३ ॥
 मयूरपृष्ठतोत्सर्गे न भवन्ति भुजङ्गाः ।

तस्मान्मयूरपृषतौ भवने नित्यमुत्सृजेत् ॥ १४ ॥
 भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये ।
 वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १५ ॥
 धूमार्चिर्नोलिता वह्नेः शब्दस्फोटश्च जायते ।
 अग्नेन विषदिग्धेन वयसां मरणम्भवेत् ॥ १६ ॥
 अस्विन्नता मादकत्वमाशु शल्यं विवर्णता ।
 अन्नस्य विषदिग्धस्य तथाष्मा सिग्धमेचकः ॥ १७ ॥
 बज्रुनस्याशु शुष्कत्वं कृथने श्यामफेनता ।
 गन्धस्पर्शरसाश्चैव नश्यन्ति विषदूषणात् ॥ १८ ॥
 छायाऽतिरिक्ता होना वा स्याद्रसे विषदूषिते ।
 दृश्यते राजिरूर्द्ध्वं च फेनमण्डलमेव च ॥ १९ ॥
 रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा
 मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
 श्यामा सरन्ध्रा विषदूषितस्य
 मध्ये भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ २० ॥
 आर्द्रस्य सर्वस्य भवेत्तु सद्यः
 प्रम्लानभावो विषदूषितस्य ।
 पात्रं विना क्लृप्तविनोतभावः
 सश्यामता चेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
 शुष्कस्य सर्वस्य विषोपदेहा-
 द्विशोर्णता चाऽशुचिवर्णता च ।

खरं मृदु स्यान्मृदुनः खरत्वं
 वदन्ति के चाल्पकजन्तुघातं ॥ २२ ॥
 प्रावारास्तरणानाञ्च श्याममण्डलकीर्णता ।
 तन्तूनां पक्ष्मणां लोभां स्याद्भ्रंशश्च विषाश्रयात् ॥ २३ ॥
 लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ।
 प्रभावस्नेहगुरुतावर्णस्पर्शबन्धस्तथा ॥ २४ ॥
 मुखस्य श्यामवर्णित्वं त्वग्भेदो जृम्भणं मुहुः ।
 स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेगो दिग्विलोकनं ॥ २५ ॥
 स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च ।
 लिङ्गान्येतानि निपुणो लक्षयेद्विषदायिनां ॥ २६ ॥
 औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च ।
 तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ॥ २७ ॥
 प्रसाधनादि यत्किञ्चित् तत्सर्वं परिचारिकाः ।
 उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥ २८ ॥
 परस्मादागतं यच्च तत्सर्वञ्च परीक्षयेत् ।
 सदा स्वेभ्यः परेभ्यश्च रक्ष्यो राजाऽभिरक्षिभिः ॥ २९ ॥
 यानं वाहनमारोहेज्ज्ञातं ज्ञातोपपादितं ।
 अविज्ञातेन मार्गेण सङ्कटेन च न ब्रजेत् ॥ ३० ॥
 वीक्षितादृष्टकर्मणमाप्तं वंशक्रमागतं ।
 संविभक्तञ्च कुर्वीत जनभासन्नवर्तिनं ॥ ३१ ॥
 अधार्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान्निराकृतान् ।

परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरादेतान् विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकां ।

अन्यनौप्रतिवडां वा नोपेयान्नावमातुरां ॥ ३३ ॥

परितापिषु चासरेषु पश्यं-

स्तटलेखास्थितमात्मसैन्यचक्रां ।

शुचि शोधितनक्रामीनजालं

थवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥ ३४ ॥

गहनानि विवर्जयन् विशुद्धं

वहिरुद्यानवनं समभ्युपेयात् ।

विहरन्मधुरं वयोऽनुरूपं

न च माद्येद्विषयोपभोगरागात् ॥ ३५ ॥

सुविनीतसुवेगपृष्ठयानः

सुखगम्यामुचिताञ्च लक्ष्यसिद्धौ ।

सुपरीक्षितरक्षितान्तसीमां

लघुकोष्ठस्तु मृगाटवीमुपेयात् ॥ ३६ ॥

कारयेद्भवनशोधनमादौ

मांतुरन्तिकमपि प्रविविष्टुः ।

आप्तशस्त्र्यनुगतः प्रविशेच्च

सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

पांशूत्काराकर्षिणि वान्ति वाते

संसत्तधाराजलदे च मेघे ।

अत्यातपे चापि तथाऽन्धकारे

स्वस्थस्तु सन्न क्वचिदभ्युपेयात् ॥ ३८ ॥

निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।

प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जलसम्प्राधशालिनः ।

प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलञ्च सम्पतेत् ॥ ४० ॥

निषेवितो वर्षधरैः कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।

अन्नःपुरे च विचरेत्कुबुजैरातवामनैः ॥ ४१ ॥

नीचैरन्नःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः ।

शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिं ॥ ४२ ॥

अन्नर्वशिकसैन्यञ्च सन्नद्धं साधुसम्मतं ।

रक्षेदायुक्ताकुशलमन्नःपुरगतं नृपं ॥ ४३ ॥

आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च योषितः ।

बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ ४४ ॥

रूपाजीवाःस्त्रियः स्नाताः परिवर्तितवाससः ।

राजानमुपतिष्ठेयुर्विशुद्धस्त्रग्विभूषणाः ॥ ४५ ॥

कुहवौर्ज्जटिलैश्चैव मुखैश्चाभ्यन्तरो जनः ।

संसर्गं न क्वचिद्गच्छेद्वासैर्दीप्तीजनैः सह ॥ ४६ ॥

निर्गच्छेत्प्रविशेच्चापि सर्वश्चाभ्यन्तरो जनः ।

विज्ञातद्रव्यसञ्चारी कारणेनापलक्षितः ॥ ४७ ॥

न चानुजीविनं पश्येदकृत्यं पृथिवीपतिः ।

अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात् सर्वस्यैवातुरो गुरुः ॥ ४६ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तसुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ॥
 स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवां सुभूषणां ॥ ४६ ॥
 न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् ॥
 अत्यर्थवत्स्रभोऽप्योह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ४७ ॥
 देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् ॥
 मातुः शय्यान्तरे लीनः कारूषञ्चौरसः सुतः ॥ ४८ ॥
 लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभित ॥
 देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतं ॥ ४९ ॥
 विषदिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपं ॥
 नूपुरेण च वैरन्त्यं जारूषं दर्पणेन च ॥ ५० ॥
 वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथा चापि विदूरथं ॥
 अहिवृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥ ५१ ॥
 यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषेराप्तकारिभिः ॥
 सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥ ५२ ॥
 धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्दाराननुव्रमात् ॥
 गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणवृंहितः ॥ ५३ ॥
 विचार्य्य कार्यावयवान् दिनक्षये
 विसृज्य लोकं प्रमदाहृतक्रियः ॥
 आशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना
 स्वपेदसत्तां परमाप्तरक्षितः ॥ ५४ ॥

नयेन जायत्यनिशं नरेश्वरे
 सुखं स्वपत्नीह निराधयः प्रजाः ॥
 प्रमत्तचित्ते स्वपितीह संभयात्
 प्रजागरेणास्य जगत्प्रबुध्यते ॥ ५६ ॥
 इति स्म पूर्वं मुनयो बभाषिरे
 नृपस्य राज्यस्य च साधु लक्षणं ॥
 तदेतदेवं परिपालयन्नयान्-
 नरेश्वरः पालककल्पतां ब्रजेत् ॥ ५६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे पुत्ररक्षणमात्मरक्षणञ्च
 नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमसर्गप्रारम्भः ॥

उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ॥
 दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ॥ १ ॥
 रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ॥
 अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्यते रथचक्रवत् ॥ २ ॥
 रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ॥
 सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ३ ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ॥
 एताः प्रवृत्तयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ४ ॥
 एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ॥

सप्तप्रकृतिवं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५ ॥
 सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्म्मीहोत्साहः कृतश्रमः ॥
 जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ ६ ॥
 कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता ॥
 चित्तज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥ ७ ॥
 अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ॥
 देशकालज्ञता दारुणं सर्वक्लेशसहिष्णुता ॥ ८ ॥
 सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता ॥
 अविसंवादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ ९ ॥
 शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं ॥
 स्वकर्म्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥ १० ॥
 जितश्रमित्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ॥
 प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ॥
 प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव ॥ १२ ॥
 प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियं ॥
 तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परं ॥ १३ ॥
 एकार्थाभिनिवेशित्वमविलक्षणमुच्यते ॥
 दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥ १४ ॥
 लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ॥
 मूढो योधावमक्षा च सुखच्छेदो रिपुः स्मृतः ॥ १५ ॥

जरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरं १
 तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःस्थिताः ॥ १६ ॥
 पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाव्रन्दस्तदनन्तरं १
 आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलं ॥ १७ ॥
 अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमे भूम्यनन्तरः १
 अनुग्रहे संहतयोः समर्थो बस्तयोर्वधे ॥ १८ ॥
 मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः १
 अनुग्रहे संहतानां बस्तानाञ्च बधे प्रभुः ॥ १९ ॥
 मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः १
 आहैव मन्त्रकुशलवतुष्पां मण्डलं मयः ॥ २० ॥
 विजिगीपुररिमित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः १
 उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः ॥ २१ ॥
 उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलं १
 उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकं ॥ २२ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रे पृथक् पृथक् १
 षड्विंशत्कमिदं प्राहुस्ते च ते च पुनर्भयः ॥ २३ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् १
 अमात्याद्याश्च प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः ॥ २४ ॥
 मौला द्वादश यास्त्वेता लमात्याद्यास्तथा च याः १
 सप्ततिचाधिका ह्येताः सर्वे प्रकृतिमण्डलं ॥ २५ ॥
 संयुक्तास्त्वरिमित्राभ्यामुभयारिस्तथा सुहृत् १

मौला द्वादश राजान इत्यष्टादशकं गुरुः ॥ २६ ॥
 अष्टादशानामित्येषाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 अष्टोत्तरशतं त्वेतन्मण्डलं कंवयो विदुः ॥ २७ ॥
 अष्टादशानामेतेषां मित्रं शत्रुः पृथक् पृथक् ॥
 चतुःपञ्चाशत्कमिति विशालाक्षः प्रभाषते ॥ २८ ॥
 चतुःपञ्चाशतां राज्ञाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतं ॥ २९ ॥
 सप्तप्रकृतिकं युक्तं विजिगीषोररेश्वरं यत् ॥
 चतुर्दशकमेवैतन्मण्डलं परिचक्षते ॥ ३० ॥
 मण्डलत्रिकमित्याहुर्विजिगीषोरिमध्यमाः ॥
 मित्रयुक्ताः पृथक् चैतेः षट्कमित्यपरे जगुः ॥ ३१ ॥
 अमात्याद्याः प्रकृतय एकैकस्यैव भूपतेः ॥
 मण्डलं मण्डलविदः षट्त्रिंशत्कं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥
 सप्तप्रकृतिकाः सर्वे विजिगीषोरिमध्यमाः ॥
 एकविंशत्कमित्याहुः परे च नयवादिनः ॥ ३३ ॥
 चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ् मित्रैः सहाष्टकं ॥
 अमात्यादिभिरेतैश्च जगत्पक्षरसम्मितं ॥ ३४ ॥
 विजिगीषोः पुरस्ताच्च ये पञ्चाच्च प्रकीर्तिताः ॥
 दशकं मण्डलमिदं मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
 दशानां भूमिपालानाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 मण्डलं मण्डलविदः षष्टिसञ्ज्ञं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥

अरिमित्रे पुरो नेतुः पश्चिमे चेति पञ्चकं १
 अमात्याद्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते ॥ ३७ ॥
 अरेरप्येवमेवेति दृष्टं दृष्टिमतां वरैः ॥
 पञ्चकं मण्डलं योज्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः ॥ ३८ ॥
 द्वे एव प्रकृती न्याय्ये इत्युवाच पराशरः १
 अभियोक्ता प्रधानः स्यात्तथा न्याय्योऽभियुज्यते ॥ ३९ ॥
 परस्पराभियोगेन विजिगीषोररेस्तथा १
 अरित्वे विजिगीपुत्वे एका प्रकृतिरिष्यते ॥ ४० ॥
 इति प्रकारं बहुधा मण्डलं परिचक्षते १
 सर्वलोकाप्रतीतं तु स्फुटं द्वादशराजकं ॥ ४१ ॥
 अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये *स्थितं १
 षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ ४२ ॥
 पार्ष्णीयाहस्तथाऽसारः शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते १
 आत्रन्दोऽथ तदासारो विजिगीषोरुदाहृते ॥ ४३ ॥
 पुरो यायाद्विगृह्येव मित्राभ्यां पश्चिमावरो १
 पश्चिमाविव पूर्वाभ्यामरिं तन्मित्रमेव च ॥ ४४ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रन्तु कृतकृत्येन भूयसा १
 संस्तभ्योभयमित्रेण पश्चादच्छेन्नरेश्वरः ॥ ४५ ॥
 आत्रन्देनात्मना चैव पार्ष्णीयाहं प्रपीडयेत् १
 आत्रन्देन तदासारमात्रन्दसारभाजिना ॥ ४६ ॥

मित्रेणैवात्मना चैव कुर्वीतोद्धरणं रिपोः ॥ ४७ ॥
 मित्रेण हि समित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः ॥
 कुर्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण चैव हि ॥ ४८ ॥
 अनेन क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ॥
 पीडयेदहितं शत्रुं मित्राणामन्तरत्तरां ॥ ४९ ॥
 पीड्यमानो ह्युभयतः सदोद्युक्तैर्मनीषिभिः ॥
 रिपुरुच्छेदमायाति तद्वशे चावतिष्ठते ॥ ५० ॥
 सर्वोपायेन कुर्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ॥
 भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखच्छेद्या हि शत्रवः ॥ ५१ ॥
 कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥
 रिपवो येन जायन्ते कारणं तत्परित्यजेत् ॥ ५२ ॥
 प्राधान्येन हि सर्वत्र सर्वाः संसर्जयेत्प्रजाः ॥
 तासां संसर्जनाद्राजा सर्वाङ्गी त्रियमश्नुते ॥ ५३ ॥
 दूरेचरान्मण्डलिकान् स्थानदुर्गनिवासिनः ॥
 मित्रीकुर्वीत तत्प्राणाः साधयन्तीह मण्डलं ॥ ५४ ॥
 चलेतदोर्ज्जितबलो मध्यमे विजिगीषया ॥
 एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिमान्नुमेत् ॥ ५५ ॥
 सहजः कार्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरुच्यते ॥
 सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्यजः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 उच्छेदापचयौ काले पीडनं कर्षणस्तथा ॥

इति विद्याविदः प्राहुः शत्रौ वृत्तं चतुर्विधं ॥ ५७ ॥
 रेचनं क्वापदगङ्गाभ्यां महामात्रवधस्तथा ।
 एतत्कर्षणमित्याहुरावाय्यीः पीडनं परं ॥ ५८ ॥
 समाश्रयचिहोने वा दुर्वलं वा समाश्रितः ।
 शक्योऽरिः सम्पदा युक्त उच्छेत्तुं भूम्यनन्तरः ॥ ५९ ॥
 कर्षणं पीडनं काले कुर्वीताश्रयमानिनः ।
 समाश्रयं दुर्गमाहुर्मित्रं वा साधुसम्मतं ॥ ६० ॥
 विभीषणस्य सोदर्यस्तथा सूर्यमुतस्य च ।
 सर्वतन्त्रापहारित्वातथोच्छेद्यो निजो रिपुः ॥ ६१ ॥
 छिद्रं कर्म्म च वित्तञ्च विजानाति निजो रिपुः ।
 दहत्यलग्नतमेव शुष्कावृक्षमिवानलः ॥ ६२ ॥
 वर्तते पक्षपातेन मित्रं यदुभयात्मकां ।
 वज्रीव हि त्रिशिरसं तदुच्छिन्धात्कृतत्वरः ॥ ६३ ॥
 बलिना विगृहीतस्य द्विषतः कृच्छ्रवर्त्तिनः ।
 कुर्वीतापचयं शत्रोराल्मोच्छित्तिविशङ्कया ॥ ६४ ॥
 यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्तते ।
 न तस्योच्छित्तिमन्विच्छेत्कुर्वीतेनं स्वगोचरं ॥ ६५ ॥
 वंशागतो रिपुर्यस्तु विचलेदुरचग्रहः ।
 तस्य संशमनायाशु तत्कुलीनं समुन्नयेत् ॥ ६६ ॥
 विषं विषेण व्यथते वज्रं वज्रेण भिद्यते ।
 गजेन्द्रो दृष्टसारेण गजेन्द्रेणैव बध्यते ॥ ६७ ॥

मत्स्यो मत्स्यं समादत्ते ज्ञातिज्ञातिमसंशयं ॥
 रावणोच्छ्रितये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ६८ ॥
 यस्मिन्मण्डलसङ्क्षोभः कृते भवति कर्मणि ॥
 न तत्कुर्व्यान्तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥ ६९ ॥
 साम्ना दानेन मानेन प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥
 आत्मीया भेददण्डाभ्यां परकीयाश्च दारयेत् ॥ ७० ॥
 आकीर्णं मण्डलं सर्वं मित्रैररिभिरेव च ॥
 सर्वैः स्वार्थपरो लोकः कुतो मध्यस्थता क्वचित् ॥ ७१ ॥
 भोगप्राप्तं विकुर्वीणं मित्रमप्युपपीडयेत् ॥
 अत्यन्तं विकृतं हन्यात्स पापीयान् रिपुर्मृतः ॥ ७२ ॥
 अमित्राण्यपि कुर्वीत मित्राण्युपचयावहान् ॥
 अहिते वर्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ७३ ॥
 स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेऽर्थे वा हितादरः ॥
 अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ ७४ ॥
 मित्रं विचार्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ॥
 त्यजन्मृतदोषं हि धर्मीर्थावुपहन्ति हि ॥ ७५ ॥
 स्वयं दोषगुणान्वेषी भवेत्सर्वत्र सर्वदा ॥
 स्वयं ज्ञातेषु दोषेषु शस्यते दण्डपातनं ॥ ७६ ॥
 न लविज्ञाय तत्त्वेन कोपङ्कुर्व्यात् कदाचन ॥
 भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषव्रोधानं जनाः ॥ ७७ ॥
 मित्राणामन्तरं विद्यान्मध्यज्यायः कनीयसां ॥

मध्यज्यायः कनीयांसि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥ ७८ ॥
 न हि मिथ्याऽभियुञ्जीत शृणुयाच्चापि तद्विधं ।
 मित्रभेदन्तु ये कुर्युस्तान् सर्वांस्तु परित्यजेत् ॥ ७९ ॥
 *प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थ्यं पाक्षपातिकं ।
 सोपन्यासञ्च जानीयाद्वचः संशयितं तथा ॥ ८० ॥
 प्रकाशपक्षमहणं न कुर्यात्सुहृदां स्वयं ।
 अन्योन्यमत्सरश्चैषां स्वयमेवाशु धारयेत् ॥ ८१ ॥
 कार्यस्य हि गरीयस्त्वान्नीचानामपि कालवित् ।
 सतोऽपि दोषान्प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ८२ ॥
 प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थानि भूपतिः ।
 बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥ ८३ ॥
 न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः ।
 पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ ८४ ॥
 अमित्राण्यवतो मित्रैर्न गृह्णीयाद्दृढव्रतैः ।
 इति मण्डलवृत्तं हि मण्डलज्ञाः प्रवक्षते ॥ ८५ ॥
 मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं हि मण्डलं ।
 सम्यक् शोधनमेतेषामिति मण्डलशोधनं ॥ ८६ ॥
 इति स्म राजा नयवर्त्मना व्रजन् ।
 समुद्यमी मण्डलशुद्धिमाचरन् ॥
 विराजते साधु विशुद्धमण्डलः ।

शरच्छशोव प्रतिनन्दयन्प्रजाः ॥ ६७ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे मण्डलानिमण्डलच-
रितश्चाष्टमः सर्गः ॥ ६ ॥

नवमसर्गप्रारम्भः ॥

बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिव्रियः ॥

आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनां ॥ १ ॥

कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ॥

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषाक्षरः ॥ २ ॥

अदृष्टनर आदिष्ट आत्माभिष उपग्रहः ॥

परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परिभूषणः ॥ ३ ॥

स्वन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्तितः ॥

इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥ ४ ॥

कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ॥

सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ५ ॥

सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥

सङ्घिः सङ्गतसन्धिस्तु मैत्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ ६ ॥

यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ७ ॥

सङ्गतः सन्धिरेवैष ग्रहणत्वात्सुवर्णवत् ॥

सोऽपरेः सन्धिकुशलैः काञ्चनः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

*भयामेकार्थसंसिद्धिं समुद्दिश्य त्रित्येत यः ॥
 स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ९१ ॥
 मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ॥
 इति यः त्रित्यते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ९० ॥
 उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ॥
 अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ९१ ॥
 एकार्था सम्यगुद्दिश्य त्रित्यां यत्राभिगच्छतः ॥
 स संहितप्रयाणस्तु सन्धिः संयोग उच्यते ॥ ९२ ॥
 आवयोर्योऽधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्य इत्यपि ॥
 यस्मिन्पणः प्रत्रित्यते स सन्धिः पुरुषानरः ॥ ९३ ॥
 त्वयैकेन मदीयार्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ॥
 यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ ९४ ॥
 यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ॥
 सन्धीयते सन्धिविद्भिरादिष्टः सन्धिरुच्यते ॥ ९५ ॥
 स्वसैन्येन तु सन्धानमात्माभिष इति स्मृतः ॥
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ ९६ ॥
 कोषांशेनाथः कुप्येन सर्वकोषेण वा पुनः ॥
 शेषप्रकृतिरक्षार्थं परित्यज्य उदाहृतः ॥ ९७ ॥
 भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ॥
 सर्वभूम्युत्थितफलादानेन परिभूषणः ॥ ९८ ॥

परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धः स्कन्धेन दीयते ।
 स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः ॥ १९ ॥
 परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धजस्तथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्ते च सन्धयः ॥ २० ॥
 एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ।
 उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २१ ॥
 अभियोक्ता बलो यस्मादलब्धा न निवर्तते ।
 उपहारादते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २२ ॥
 बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ २३ ॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २४ ॥
 देवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
 दुर्भिक्षवसनोपेतो बलवसनसङ्कुलः ॥ २५ ॥
 अदेशस्थो बहुरिपूर्युक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्म्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमो ॥ २६ ॥
 एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलं ।
 एते विगृह्यमाना हि क्षिप्रं याति रिपोर्वशं ॥ २७ ॥
 बालस्य लप्रभावत्वान्न लोको योऽहुमिच्छति ।
 योऽहुं स्वयमशक्तस्य परार्थे को हि युज्यते* ॥ २८ ॥

उत्साहशक्तिहीनत्वादृष्टो दोषीभयस्तथा १
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशय ॥ २९ ॥
 सुखोच्छेद्यस्तु भवति सर्वज्ञातिवहिष्कृतः १
 त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयः स्वार्थसत्कृताः ॥ ३० ॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवावसीदति १
 धीरोऽप्यवीरपुरुषैः सङ्ग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ ३१ ॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेऽनुजीविनः १
 लुब्धानुजीवितैरेव दानभिर्नैर्निह्न्यते ॥ ३२ ॥
 सन्त्यज्यते प्रकृतिभिर्विरत्प्रकृतियुधि १
 सुखाभियोज्यो भवति विषयेऽप्यतिसक्तिमान् ॥ ३३ ॥
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेषो भवति मन्त्रिणां १
 अनवस्थितचित्तत्वात्कार्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकाः १
 विशीर्यन्ते स्वयन्नेव दैवोपहतकास्तथा ॥ ३५ ॥
 सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणं १
 इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते ॥ ३६ ॥
 दुर्भिक्षयसनी चैव स्वयमेवावसीदति १
 बलव्यसनसक्तस्य योजुं शक्तिर्न जायते ॥ ३७ ॥
 अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पवेनापि हन्यते १

* ज्ञातयस्तालपात् लता इति चिं । † वीर इति पाठान्तरः ॥ चिं ।

‡ बध्यतइत्यन्यः पाठः ॥ चिं ।

याहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपकर्षति ॥ ३८ ॥
 बहुमित्रस्तु सन्त्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् १
 येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति* ॥ ३९ ॥
 अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना १
 कौशिवेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥ ४० ॥
 सत्यधर्मवपेतेन न सन्दध्यात् कथञ्चन १
 स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियां ॥ ४१ ॥
 सत्यार्यधार्मिकानार्यभ्रातृसङ्घातवान्बली १
 अनेकविजयी* चेति सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ ४२ ॥
 सत्यञ्च पालयन् सत्यसन्धितो नेति विक्रियां १
 प्राणबाधेष्वपि यत्तमार्यो नो यात्यनार्यतां ॥ ४३ ॥
 धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते १
 प्रजानुरागधर्माच्च दुःखच्छेदो हि धार्मिकः ॥ ४४ ॥
 सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण सम्प्राप्योत्सादयेद्दि सः* १
 रेणुकायाः सुत इव भूलेष्वपि न तिष्ठति ॥ ४५ ॥
 सङ्घातवान्यथा वेणुर्निविडः कण्टकैर्वृतः १
 न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ ४६ ॥
 समाक्रान्तस्य बलिना सर्वयत्नवतोऽपि हि १
 हरिणस्येव सिंहेन शरणं नेह विद्यते ॥ ४७ ॥

* विपद्यत इति हिं । * अनेकयुद्धविजयीति हिं ।

* विनाशे समुपक्षिप्त इति हिं ।

ईषदायच्छमानो हि सिंहो मत्तमिव द्विपं ॥
 हिनस्ति बलवांस्तस्मात्सन्धेयः शिवमिच्छतां ॥ ४६ ॥
 बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ॥
 प्रतिवातन् हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४६ ॥
 बलीयसि प्रणमतां काले विक्रमतामपि ॥
 सम्पदो नापसर्पन्ति प्रतोपमिव निम्नगाः ॥ ५० ॥
 जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ॥
 अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ५१ ॥
 अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ॥
 तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति शत्रवः ॥ ५२ ॥
 न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान् ॥
 अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽबधीत् ॥ ५३ ॥
 विकारं याति पुत्रो हि राज्यान्नोचः पिता तथा ॥
 तत्क्षोकवृत्तान्नृपतेरन्यद्भूतं प्रवक्षते ॥ ५४ ॥
 अभियुक्तो बलवता तिष्ठन्दुर्गे प्रयत्नवान् ॥
 तद्वलीयस्तराह्वानं कुर्वीतात्मविमुक्तये ॥ ५५ ॥
 स्वेत्साहशक्तिमुद्गीक्ष्य विगृह्णीयान्महत्तरं ॥
 केशरीव द्विपमिति भारद्वाजः प्रभाषते ॥ ५६ ॥
 एकोऽपि सिंहः साहस्रं यूथं मथ्नाति दन्तिनः ॥
 तस्मात्सिंह इवोदयमात्मानं वीक्ष्य सम्पतेत् ॥ ५७ ॥
 ज्यायांसं हि ससैन्यस्य बलाद्विक्रम्य निघ्नतः ॥

प्रतापसिद्धौ सर्वत्र भवन्ति रिपवोऽपरे ॥ ५८ ॥
 सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।
 न हि संशयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५९ ॥
 तत्सम्प्रवृद्धेरतिवृद्धिकामः
 समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
 अपक्वयोर्घ्वा घटयोरवश्य-
 मन्योन्यभेदो समसन्निपातः ॥ ६० ॥
 नाशो भवति युद्धेन कदाचिदुभयोरपि ।
 सुन्दोपसुन्दावन्योऽन्यं समवोर्य्यो हतौ न विं ॥ ६१ ॥
 विहीनोऽपि सुसन्धोऽपि बसने रिपुरागतः ।
 पतन्दुनोति हिमवन्तोयविन्दुरिव क्षितौ ॥ ६२ ॥
 न सन्धिमिच्छेद्दीनैश्च तत्र हेतुरसंशयः ।
 तस्य विश्रम्भमालभ्य प्रहरेत्तं गतस्पृहः ॥ ६३ ॥
 बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रतापवान् ।
 तथा साध्वनुगतयो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥
 विश्रम्भी नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
 प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्य्यं कार्य्यमेव तत् ॥ ६५ ॥
 विश्रम्भात् प्रियतामेति विश्रम्भात्कार्य्यमृच्छति ।
 विश्रम्भेण हि देवेन्द्रो दितेर्गर्भमघातयत् ॥ ६६ ॥
 युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण वा ।
 ततः प्रकोपं जनयेदभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ६७ ॥

अथोत्सर्गेण महता लेखेऽप्यात्मसंहितैः ।
 प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतात्मदूषणं ॥ ६८ ॥
 दूषिते हि महामात्रे रिपुरस्योऽपि धीमता ।
 स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्थं भूतश्च निष्त्रियः ॥ ७६ ॥
 अरेरमात्यान्सन्धाय तदवस्थं समुन्नेत् ॥
 भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् ॥ ७० ॥
 अरेः सर्वप्रयत्नेन पश्चात्कोपं प्रकल्पयेत् ॥
 पश्चात्कोपमथातिष्ठन्ननुस्मृत्य प्रसाधयेत् ॥ ७१ ॥
 उद्देशकृतसंवासेऽरेर्नैमितिर्कोररेः ।
 उपोढयसनादेशं कारयेत्साधुलक्षणैः ॥ ७२ ॥
 क्षयवयायासबधादिदोषं व्यपेक्षयावेक्षितसाधुकृत्यः ।
 कामातुपीडामपिकाश्चिदिच्छे-
 न्नवियहं तत्प्रभवा हि दोषाः ॥ ७३ ॥
 आत्मा बलं वा मुहुदो धनानि
 वृथा भवन्तीह निमेषमात्रात् ॥
 मुहुर्मुहुश्चाकुलितानि तानि
 तस्मान्न विद्वान्प्रतिवियही स्यात् ॥ ७४ ॥
 मुहुर्धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।
 युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादवालिशः ॥ ७५ ॥
 साम्ना प्रदानेन विभेदनेन
 सत्तापयेत्साध्वभियुज्यमानः ॥

सन्धित्सुरेवास्य च सैन्यचक्रं
 सीमान्तमायान्तमपेतसन्धिं ॥ ७६ ॥
 सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन
 बलेन धीरो विचरन्नरातिं ।
 सत्तापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
 स्तप्तेन सत्तापमुपैति तप्तः ॥ ७७ ॥
 इति स्म सन्धिं खलु सन्धिविज्ञमा
 बभाषिरे पूर्वतरा महर्षयः ।
 तदेतदेवं विजयन्नरेश्वरः
 समीक्ष्य कार्यं गुरु चेति तद्विधाः ॥ ७८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सन्धिविकल्पानाम्
 नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

दशमसर्गप्रारम्भः ॥

अमर्षोपगृहीतानां मन्युंसलप्लवेतसां ।
 परस्परापकारेण पुंसां भवति वियहः ॥ १ ॥
 आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
 देशकालबलोपेतः प्रारभेत हि वियहं ॥ २ ॥
 राज्यत्वीस्थानदेशानां यानस्य च धनस्य च ।
 अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिको तथा ॥ ३ ॥
 शानार्थधर्मशक्तीनां विघातो देवमेव च ।

मित्रार्थश्चापमानञ्च तथा बन्धुविनाशनं ॥ ४ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा भण्डलदूषणं ।
 एकार्थ्याभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥ ५ ॥
 राज्यस्त्रीस्थानदेशानां दानेन च भेदेन च ।
 विग्रहस्य तु युक्तिज्ञैरिति प्रशमनं स्मृतं ॥ ६ ॥
 एतदेव तु विज्ञेयं स्वार्थधर्मविघातजे ।
 विषयध्वंसजे शत्रोर्विषयप्रतिपीडनं ॥ ७ ॥
 यानापहारसम्भूते ज्ञानशक्तिविघातजे ।
 समस्तदर्थश्चाङ्गेन क्षान्त्या चोपेक्षणेन च ॥ ८ ॥
 अधर्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजात उपेक्षणं ।
 आत्मवान्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ९ ॥
 अपमानातु सम्भूतं मानेन प्रशमं नयेत् ।
 सामपूर्वं उपायो वा प्रणामो वाभिमानजे ॥ १० ॥
 विग्रहं नाशयेद्दीरो बन्धुनाशसमुद्भवं ।
 येन पीडा न जायेत तादृशं सुविचक्षणः ॥ ११ ॥
 कुर्यादर्थपरित्यागमेकार्थ्याभिनिवेशजे ।
 धनापचारजाते तन्निरोधं न समाचरेत् ॥ १२ ॥
 कदाचिद्विग्रहे पुंसां सर्वनाशस्तु जायते ।
 महाजनसमुत्पन्नं भेदेन प्रशमनयेत् ॥ १३ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदजाते तत्र * वदेत्प्रियं ।

दैवमेव तु दैवोत्थे शमनं साधुसम्मतं ॥ १४ ॥
 मण्डलक्षोभसम्भूतमुपायेः प्रशमं नयेत् ।
 सापत्नं वास्तुजं स्त्रीजं वाज्ञातमपराधजं ॥ १५ ॥
 वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतं ।
 जातं भूम्युपरोधेन तथा शक्तिविघातजं ॥ १६ ॥
 भूम्यनन्तरजातं तु मण्डलक्षोभजन्यथा ।
 चतुर्विधं वैरजातं बहुदक्षीसुतोद्भवीत् ॥ १७ ॥
 कुलापराधजे वैरे मन्यक्षे द्वे च मानवाः ।
 किञ्चित्फलं निष्फलञ्च सन्दिग्धफलमेव च ॥ १८ ॥
 तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलं ।
 अपरिज्ञातवीर्येण दुष्टेन स्तम्भितोऽपि वा ॥ १९ ॥
 परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजोत्तमैः ।
 अकाले दैवयुक्तेन बलोद्धृतसखेन च ॥ २० ॥
 तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितं ।
 आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥ २१ ॥
 इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहं ।
 तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः ॥ २२ ॥
 तदात्वायतिशुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ।
 तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नेव वाच्यतां ॥ २३ ॥
 साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान्कर्म समाचरेत् ।
 गरित्यजेदमुं लोकं नार्थलेशोपलोभितः ॥ २४ ॥

परलोकविरुद्धानि कुर्वीणं दूरतस्थजेत् १
 इत्यागमप्रमाणत्वात्साधुकल्याणमाचरेत् ॥ २५ ॥
 यदामन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलं १
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २६ ॥
 स्फीतं चाप्यनुरक्तञ्च यदा प्रकृतिमण्डलं १
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २७ ॥
 भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलं त्रयं १
 यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८ ॥
 गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्माद्भूमिर्गरीयसी १
 भूमेर्विभूतयः सर्वेस्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ॥ २९ ॥
 सर्वसम्पत्समे शत्रावुपायान्निक्षिपेद्बुधः १
 उपायैरप्यतिव्यूढैः समे दण्डोऽपि शस्यते ॥ ३० ॥
 आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमन्नेत् १
 विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्भसेन न सम्पतेत् ॥ ३१ ॥
 समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्भ्रंशिनीं श्रियं १
 आश्रयेद्देतसीं वृत्तिं न भोजङ्गीं कथञ्चन ॥ ३२ ॥
 क्रमाद्देतसंवृत्तिः सन्प्राप्नोति विपुलां श्रियं १
 भुजङ्गवृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलं ॥ ३३ ॥
 मत्तप्रमत्तवत्स्थित्वा यसेदुत्प्लुत्य परिहृतः १
 अपरिभ्रश्यमानं हि क्रमप्राप्ते मृगेन्द्रवत् ॥ ३४ ॥
 कौर्म्मसङ्गेचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् १

काले प्राप्ते तु मतिमानुनिष्ठेत् क्रूरसर्पवत् ॥ ३५ ॥
 काले सहिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च बह्विवत् ।
 स्कन्धेनापि बहेच्छत्रून् प्रियाणि समुदाहरन् ॥ ३६ ॥
 प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया
 प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरं ।
 नयायहस्तेन हि काल उच्छ्रितः
 प्रसन्न कुर्वीत कवमहं श्रियः ॥ ३७ ॥
 कुलोक्तं सत्यमुदारविक्रमं
 स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्मूर्जितं ।
 अतीवदातारमुपेतवत्सलं
 सुदुःप्रसाध्यं प्रवदन्ति विद्विषं ॥ ३८ ॥
 असत्यता निष्ठुरता कृतज्ञता
 भयं प्रमादोऽलसता विषादिता ।
 वृथाभिमानो लतिदोर्घसूत्रता
 तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं श्रियः ॥ ३९ ॥
 इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं
 त्रिशक्तियुतो विजिगीषया व्रजेत् ।
 अतोऽन्यथा साधुजनस्य सम्मतं
 करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥ ४० ॥
 समन्वितो राज्यपदोऽग्निनीषया
 चरेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः ।

इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः

स्थिरोद्यमः सम्प्रयतेत सिद्धये ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे विग्रहकल्पो नाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशसर्गप्रारम्भः ॥

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जीयेषिणः १

गुणानुरक्तप्रकृतेर्य्यात्रायानमिति स्मृतं ॥ १ ॥

विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः १

उपेक्षा चेति निपुणेत्य्यानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ २ ॥

विगृह्य याति हि यदा सर्वोच्छ्रेणीणान् बलात् १

विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रवक्षते ॥ ३ ॥

अरेर्मित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् १

विगृह्य चाभिगमनं विगृह्यगमनं स्मृतं ॥ ४ ॥

सन्धायान्यत्र यात्रायां पाष्णिग्राहेण शत्रुणा १

सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ ५ ॥

एकीभूय यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः १

शक्तिशोचयुतैर्य्यानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ६ ॥

उभयोरपि यद्यानं द्वयोः प्रकृतिनाशने १

सम्भूययानं तत्प्रोक्तं हनूमत्सूर्ययोरिव ॥ ७ ॥

अल्पसारानुपादाय प्रतिज्ञाय फलोदयं १

गम्यते यत्परञ्चेतुं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ८ ॥
 अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव च गच्छति ।
 प्रसङ्गान्नानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शिनं ॥ ९ ॥
 रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्याविष्कृतं फलं ।
 उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ १० ॥
 निवातकयचान् हित्वा हिरण्यपुरवासिनः ।
 उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनञ्जयः ॥ ११ ॥
 त्रियोऽथ पानं मृगया तथाऽक्षा
 दैवोपघातञ्च बहुप्रकारः ।
 इति प्रदिष्टं बसनं क्षणेन
 समन्वितो यो बसनी स गम्यः ॥ १२ ॥
 परस्परस्य सामर्थ्याविघातादासनं स्मृतं ।
 अरेञ्च विजिगीषोश्च तत् पञ्चविधमुच्यते ॥ १३ ॥
 अन्योन्याव्राण्टिकरणं विगृह्णासनमुच्यते ।
 अरिं विगृह्णावस्थानं विगृह्णासनमुच्यते ॥ १४ ॥
 यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्यहीतुं नैव शक्यते ।
 विगृह्णैनं तदासीत् च्छित्त्वास्थासारवीवधान् ॥ १५ ॥
 विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसेन्धवं ।
 विगृह्णमानः प्रकृतिं कालेनैव वशन्नयेत् ॥ १६ ॥
 अरेञ्च विजिगीषोश्च वियहे हीयमानयोः ।
 सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥ १७ ॥

निवातकवचेः सार्द्धं रावणः शत्रुरावणः ॥
 ब्रह्माणमन्तरा कृत्वा सन्धायासनमास्थितः ॥ १८ ॥
 उदासीने मध्यमे च समानप्रतिशङ्कया ॥
 एकोभूय समुत्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ १९ ॥
 उभयारिर्हि वाञ्छेत विनाशमुभयोरपि ॥
 सम्भूयेन प्रतिव्यूहेदधिकं तत्त्वधर्म्माणां ॥ २० ॥
 यियासोरन्यमन्यत्र प्रसङ्गेनेह केनचित् ॥
 आसनं यत्तदर्थज्ञैः प्रसङ्गासनमुच्यते ॥ २१ ॥
 आस्ते प्रेक्षारिमधिकमुपेक्षासनमुच्यते ॥
 उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातयहं प्रति ॥ २२ ॥
 उपेक्षितस्य चान्यैस्तु कारणेनेह केनचित् ॥
 आसनं रुक्मिण इव तदुपेक्षासनं स्मृतं ॥ २३ ॥
 बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥
 द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ २४ ॥
 यापयेद्यत्प्रमास्थाय सन्निकृष्टमरिन्तयोः ॥
 उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरं ॥ २५ ॥
 यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदेः ॥
 तदोपगच्छेत्तच्छत्रुमधिकं वापि संश्रयेत् ॥ २६ ॥
 द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥
 स्वतन्त्र उक्तो लन्यस्तु यः स्यादुभयचेतनः ॥ २७ ॥
 उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिव्रियः ॥

कुलोद्धृतं सत्यमाय्यमाश्रयेत् बलोत्कटं ॥ २८ ॥
 तद्दर्शिनोपास्तिक्ता नित्यं तद्भावभाविता ॥
 तत्कारित्वा प्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतं ॥ २९ ॥
 आशिक्षितनयः सिंहे हन्त्रोमं केवलं बलात् ॥
 तच्च धीरो नरस्तेषां शतानि मतिमाश्रयेत् ॥ ३० ॥
 पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान्सूपायप्रतिपत्तिभिः ॥
 भवन्ति हि फलायेव विद्वद्भिन्निताः क्रियाः ॥ ३१ ॥
 उपायपूर्वं लिप्सेत् कालं वीक्ष्य समुत्पतेत् ॥
 पञ्चात्तापायं निर्दिष्टा विव्रमेकरसज्ञता ॥ ३२ ॥
 शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्याद्बुद्ध्या प्रसन्नया ॥
 केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शेलताडनं ॥ ३३ ॥
 अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादते फलं ॥
 *भवन्ति परितापिन्यो यत्तं कर्मविपत्तयः ॥ ३४ ॥
 बुद्ध्या बोधानुगतया परीयात् सम्पदः पदं ॥
 सुविशुद्धपदन्यासः पर्वतायमिवोदितं ॥ ३५ ॥
 दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकेनमस्कृतं ॥
 अल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दूष्यति ॥ ३६ ॥
 प्रारब्धानि यथा शास्त्रं कार्य्याण्यासनबुद्धिभिः ॥
 वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात्फलं ॥ ३७ ॥
 सम्यगारभ्युमानं हि कार्य्यं यद्यपि निष्फलं ॥

न तत्रथा तापयति यथा मोहसंभोहितं ॥ ३८ ॥
 यत्तु सम्यगुपव्रात्तं कार्यमेतत् विपर्ययं ।
 पुमांस्तन्नानुपालभ्यो देवाक्षरितपोरुषः ॥ ३९ ॥
 प्रयत्नस्तावदास्थेयः फलायामलबुद्धिना ।
 अपर्धमङ्गनिपुणं शेषं दैवसमाश्रितं ॥ ४० ॥
 आत्मानञ्च परांश्चैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पन्तेत् ।
 एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनं ॥ ४१ ॥
 निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च ।
 न कर्म कुर्यान्मतिमान्महावैरानुबन्धि च ॥ ४२ ॥
 तदात्वायतिसंशुद्धं शुचि शुद्धव्रत्मागतं ।
 हितानुबन्धि च सदा कर्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
 हितानुबन्धि यत्कार्यं गच्छेद्येन न वाच्यतां ।
 तस्मिन् कर्मणि सज्जेत तदात्वकदुक्तेऽपि हि ॥ ४४ ॥
 बुद्धेवोपव्रमः श्रेयान्फलनिष्पत्तये सदा ।
 क्वचित्कल्याणमित्रस्य शस्यते सिंहवृत्तिता ॥ ४५ ॥
 सहसोत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो दुष्करं सम्पदज्जिनं ।
 उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥
 न किञ्चित्क्वचिदस्तीह वस्त्वसाध्यं विपश्चितां ।
 अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥
 वालमानमयःखण्डं स्कन्धन्नेवापि कृत्नति ।
 तदल्पमपि धारावद्भवतीप्सितसिद्धये ॥ ४८ ॥

लोकप्रसिद्धमेवेतद्वारि चंद्रेर्नियामकं ।
 उपायोपगृहीतेन तेनैव परिशोथते ॥ ४६ ॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
 अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनं ॥ ४७ ॥
 विदुषां शासने तिष्ठन्नावमन्येत कश्चन ।
 सर्वस्य चेत्तं शृणुयात्सुभाषितजिघृक्षया ॥ ४८ ॥
 मदोद्धतः क्रियामूढो योऽतिव्रामति मन्त्रिणं ।
 अचिरात्तं वृथामन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः ॥ ४९ ॥
 संरक्षेन् मन्त्रबीजं हि तद्बीजं हि महीभुजां ।
 यस्मिन् भिन्ने ध्रुवं भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ५० ॥
 सिंहवच्चेष्टमानस्य काले कर्म विपश्चितः ।
 क्रियमाणं स्वकुल्यास्तु विदुरस्य परे कृतं ॥ ५१ ॥
 अपश्चात्तापकृतसम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।
 अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इत्यते ॥ ५२ ॥
 सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
 विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते ॥ ५३ ॥
 अनुतिष्ठेत्समारब्धमनारब्धं प्रयोजयेत् ।
 अनुष्ठितञ्च सङ्गत्या विशेषेणोपपादयेत् ॥ ५४ ॥
 प्रचारयेन्मन्त्रविदः कार्य्यद्वारेष्वनेकधा ।
 तत्र यच्चेतसां साम्यं तेन शीघ्रं समुत्पतेत् ॥ ५५ ॥
 यत्र मन्त्रिमनःसाम्यं यत्र चेतो न शङ्कते ।

यच्च सत्त्वो न निन्दन्ति तत्परीयाच्चिकीर्षितं ॥ ५९ ॥
 धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयम्भूयो विचारयेत् ॥
 तथा वर्तेत तत्त्वज्ञो यथा स्वार्थेन पीडयेत् ॥ ६० ॥
 मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद्दोर्धमिच्छन्ति वियहं ॥
 मन्त्रिणां भोग्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ॥ ६१ ॥
 मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवं ॥
 सत्त्वायोत्थानसम्पन्न कर्मणां सिद्धिलक्षणं ॥ ६२ ॥
 लघूत्थानान्यविघ्नानि सम्भवत्साधनानि च ॥
 कथयन्ति पुरः सिद्धिं कारणान्येव कर्मणां ॥ ६३ ॥
 नावर्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेतत्परिस्तुवन् ॥
 अरक्षमाणं मन्त्रं हि भिनत्यात्मपरम्परां ॥ ६४ ॥
 मदः प्रमादः कामश्च * सुप्तप्रलपितानि च ॥
 भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यश्च मतास्तथा ॥ ६५ ॥
 निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भेद्येऽक्षरसंश्रये ॥
 प्रासादोपर्य्यरण्ये वा मन्त्रयेताविभावितः ॥ ६६ ॥
 द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति बृहस्पतिः ॥
 उशना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रमण्डलं ॥ ६७ ॥
 यथा सम्भवमित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि ॥
 मन्त्रयेताहितमनाः कार्य्यसिद्धिविवृद्धये ॥ ६८ ॥
 अकथ्यानि तु कार्य्याणि सम्प्रधार्य्य पुनः पुनः ॥

* प्रविशेत्स्वहितान्वेषी मन्तमेषां पृथक् पृथक् ॥ ६६ ॥
 महापक्षो यथा शास्त्रं दृष्टव्यं हितः सुधीः ।
 यद्भूयाच्च मत्तारूढस्तत्तत्साधु समाचरेत् ॥ ७० ॥
 नातीयात्कार्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयं ।
 अतिक्राशं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥
 न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत्कदाचन ।
 कथञ्चिदेव भवति कार्ये योगः सुदुस्त्रिभः ॥ ७२ ॥
 सतां मार्गेण मतिमान्काले कर्म समाचरेत् ।
 काले समाचरन्साधु रसवत्फलमश्नुते ॥ ७३ ॥
 इति चेति च सम्पश्यन्कालदेशसहायवान् ।
 विशुद्धपाष्णिः सद्यस्तु समाक्रामेन् चापलात् ॥ ७४ ॥
 अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणां ।
 † चपलः सहसेव सम्पत-
 न्नुचिरं वै वसनी प्रबुध्यते ॥ ७५ ॥
 इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
 विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो
 रिपून् ॥ ७६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे मन्त्रविकल्पो
 नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

* प्रविशेत् इति वा पाठः । † चपलः क्षमते हि सम्पतत्रिपतत्यस्यसना न मुह्यत इति वा ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं ॥
 यातथाय प्रहिणुयाद्भूतं दूत्याभिमानिनं ॥ १ ॥
 प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः ॥
 अभ्यस्तकर्म्मी नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥
 निसृष्टार्थो भित्तार्थश्च तथा शासनवाहकः* ॥
 सामर्थ्यात्पादतो होनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥
 स भर्तुः शासनादृच्छेदक्षयमुत्तरोत्तरं ॥
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च विनयन् ॥ ४ ॥
 अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा ॥
 जलस्थलानि मार्गांश्च विद्यात्स्वयलसिद्धये ॥ ५ ॥
 नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि ॥
 कालमीक्षेत् कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ६ ॥
 सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गक्षदुष्प्रिमेव च ॥
 छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रबलानि च ॥ ७ ॥
 उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ॥
 रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनाञ्च भर्तुरि ॥ ८ ॥
 कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनतिलक्षितः ॥
 * * * * * ॥ ९ ॥
 पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिं ॥

ब्रूयात् प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ १० ॥
 फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्म्मणा च महीयसा ॥
 कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ ११ ॥
 विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ॥
 कृत्यपक्षश्च जानीयात्तद्गर्तुश्च विचेष्टितं ॥ १२ ॥
 तीर्थीश्रमाश्रयस्थाने * शास्त्रविज्ञानहेतुना ॥
 तपस्विबन्धुनेपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ १३ ॥
 सन्नापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवं ॥
 जक्षुद्रतां भद्रताञ्च भर्तुर्भेद्येषु दर्शयेत् ॥ १४ ॥
 सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधश्च वर्जयेत् ॥
 नान्यैः शयीत भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च ॥ १५ ॥
 काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये ॥
 क्षिप्यमाणश्च बुध्येत कालं नानार्थिलोभनैः ॥ १६ ॥
 एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ॥
 पश्यति वसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति + ॥ १७ ॥
 स्वात्मप्रकोपमथवा विनेतुं नीतिवित्तमः ॥
 सस्यादेः सङ्ग्रहं कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्त्रियां ॥ १८ ॥
 स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ॥
 तत्र यात्री स्वयं चित्तमाश्रास्यैव समीहते ॥ १९ ॥
 यात्राकालक्षयार्थी वा तत्र चायं विलम्बते ॥

काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति परिहृतः ॥ २० ॥
 कार्यकालविपत्तिञ्च यत्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् ॥
 तिष्ठन् वार्ताविशेषार्थान् भर्तुः सर्वान्निवेदयेत् ॥ २१ ॥
 रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्विधुविभेदनं ॥
 दुर्गकोषबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥
 राष्ट्रावपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ॥
 युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्म्मैति कथ्यते ॥ २३ ॥
 दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणं ॥
 स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविवेचितं ॥ २४ ॥
 तर्कैर्ङ्गितज्ञः स्मृतिमान्मृदुर्लघुपरिव्रामः ॥
 क्लेशायाससहो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥
 तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः ॥
 चराचरेयुः परितः पिवन्तो जगतां मतं ॥ २६ ॥
 निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्ताविदोऽन्वहं ॥
 चराः सकाशानृपतेश्चक्षुर्दूरतरं हि ते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मं सूत्रप्रचारेण पश्येद्दे विधिवेष्टितं ॥
 स्वपन्नपि च जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २८ ॥
 विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः ॥
 राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं व्याप्नुयात्लोकासम्मतैः ॥ २९ ॥
 चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पत्तेर्ज्ञेन भूयसा ॥
 अनेनासम्पतन्मोद्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि ॥ ३० ॥

सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविवेचितं ।
 चरेण द्विषतां विद्यातद्देशप्रार्थनानि च ॥ ३१ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥ ३२ ॥
 चरेण प्रचरेद्राजा सूत्रेण त्विगिवाध्वरे ।
 दूते सन्धानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३३ ॥
 तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री • विषद एव च ।
 एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ ३४ ॥
 संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये ।
 तिष्ठेयुपीश्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः ॥ ३५ ॥
 बालः कृषीबलो लिङ्गो भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा ।
 संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः ॥ ३६ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद्व्यवस्थितः ।
 सविस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चितवेदिनः ॥ ३७ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यो न वेद विकीर्षितं ।
 जायन्नपि सुषुप्नोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते ॥ ३८ ॥
 कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे ।
 पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत् ॥ ३९ ॥
 ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् ।
 शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत् ॥ ४० ॥

अणुनापि प्रविश्यारिं छिद्रेण बलवत्तरं १
 निःशेषं मज्जयेद्द्राष्ट्रं पानपात्रमिवोदकं ॥ ४१ ॥
 जडमूकान्धवधिरह्यनः पण्डकास्तथा १
 किराता वामनाः कुजास्तद्विधाये च कारकाः ॥ ४२ ॥
 भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः १
 अन्तःपुरगतां वार्त्तामाहरेयुरलक्षिताः ॥ ४३ ॥
 छत्रयजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः १
 महामात्रवहिर्वीर्त्तां विदुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४४ ॥
 सूदयञ्जनकर्त्तारस्तल्पका वयकास्तथा १
 प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥ ४५ ॥
 जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः १
 कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः ॥ ४६ ॥
 सञ्ज्ञाभिर्भूच्छित्ते*लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि १
 सुसञ्चरेयुरवयवाश्चराश्चर्यां परस्परं ॥ ४७ ॥
 समापिवन्ते जगतां मतानि
 जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः १
 अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणा-
 ष्वराश्चरेयुर्वहुलिङ्गिरूपाः ॥ ४८ ॥
 येन प्रकारेण परानुपेयात्
 परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः १

तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञे-
 वियुज्यमानं हि परेण विद्यात् ॥ ४६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे दूतप्रचारचरविकल्पो
 नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ॥

अन्वहञ्चरचर्याभिर्विमलं दूतवेष्टितं ।
 यायाद्यथोक्तलाभस्तु सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः ॥ १ ॥
 सूक्ष्मा सत्त्वप्रयत्नाभ्यां दृढा बुद्धिरधिष्ठिता ।
 प्रसूते हि फलं श्रीमदरणीव हुताशनं ॥ २ ॥
 धातोन्नामीकरमिव सर्पिर्निर्मथनादिव ।
 बुद्धिप्रयत्नोपगताध्यवसायाजुवं फलं ॥ ३ ॥
 धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।
 श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥ ४ ॥
 नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।
 उत्थानव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ ५ ॥
 लक्ष्मीरुत्साहसम्पन्नान् बुद्धिशुद्धं प्रसर्पतः ।
 नापेति कायाच्छायेव विस्तारं चोपगच्छति ॥ ६ ॥
 वीतव्यसनमश्रान्नं महोत्साहं महामतिं ।
 प्रविशन्ति सदा लक्ष्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ ७ ॥
 सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि व्यसनयस्तमानसः ।

स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥ ८ ॥
 उत्थानेनैधयेत् सर्वमिन्धनेनेव पावकं ।
 श्रियं हि सततोत्थायी दुर्बलोऽपि समश्नुते ॥ ९ ॥
 भोक्तुं पुरुषकारेण दुष्टस्त्रियमिव श्रियं ।
 व्यवसायं सदैवेच्छेन्न हि क्लोबवदाचरेत् ॥ १० ॥
 वशे श्रियं सदोत्साही सैर्हो वृत्तिमुपाश्रितः ।
 कवयहेण कुर्वीत दुर्विनीतामिव स्त्रियं ॥ ११ ॥
 किरीटमणिचित्रेषु मूर्धसु त्राणसारिषु* ।
 नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १२ ॥
 प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
 रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वैव कुतः सुखं ॥ १३ ॥
 हेलाकृष्टस्फुरत्कान्तिखङ्गांशुपरिपिञ्जुरैः ।
 श्रीमत्कारिकराकारैराव्रीयन्ते भुजैः श्रियः ॥ १४ ॥
 उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते महान् ।
 नीचैर्नीचैस्तरां याति निपातभयशङ्कया ॥ १५ ॥
 प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्व†मधिष्ठितः ।
 पदं स धत्ते शिरसि करिणः केशरी यथा ॥ १६ ॥
 गतभीर्भीतिजननं भोगं भोगीव दर्शयेत् ।
 यथाबलञ्च कुर्वीत रिपोर्दण्डनिपातनं ॥ १७ ॥
 प्रकृतिचसनं यस्मात्प्रशाम्य समुत्पतेत् ।

* रघोर्गिरिजाह्वानेषु सखद्वयद्वारैर्भक्तसमाहितैर्विति ॥ † मद्यासत्त्वमिति वा ।

अनयापनयाभ्याञ्च जायते दैवतोऽपि वा ॥ १८ ॥
 यस्माद्धि बसति श्रेयस्तस्माद्बसनमुच्यते ।
 बसन्यधोऽधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
 हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
 इति पञ्चविधं दैवं बसनं मानुषं परं ॥ २० ॥
 दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमनयेत् ।
 उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥ २१ ॥
 स्वाम्यादि मित्रपर्यङ्गं प्राकृतं मण्डलं हि तत् ।
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि बसनञ्च यथाक्रमं ॥ २२ ॥
 मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः ।
 आयबयो दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनं ॥ २३ ॥
 बसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिषेचन* ।
 इत्यमात्यस्य कर्मदं हन्ति स बसनान्वितः ॥ २४ ॥
 †अमात्यैर्बसनोपेतैर्होयमाणो महोपतिः ।
 असक्त एवोत्पतति क्षिणुपक्ष इवाण्डजः ॥ २५ ॥
 हिरण्यधान्यवस्त्राणि वाहनानि तथैव च ।
 तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 वार्तां प्रजा साधयति वार्ता वै लोकसंश्रयः ।
 प्रजायां बसनस्थायां न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २७ ॥
 प्रजानामापदि स्थानं रक्षणं कोषदण्डयोः ।

* रघुविरिति वा । † अमात्ये बसनोपेते शक्तिपन्नो महोपतिरित्यपि ।

पौराणैवोपकुर्वन्ति संश्रयायेह दुर्गिणां ॥ २८ ॥
 तूष्णीं युद्धं जनत्राणं मित्रामित्रपरिग्रहः ।
 सामन्ताटविकाबाधानिरोधो दुर्गमुच्यते ॥ २९ ॥
 स्वपक्षैः परपक्षेऽपि दुर्गस्थः पूज्यते नृपः ।
 एतद्धि दुर्गस्य सनात्सर्वमेव न विद्यते ॥ ३० ॥
 भृत्यानां भरणं दानं भूषणं वाहनत्रयः ।
 स्थैर्यं परोपजापञ्च दुर्गसंस्कार एव च ॥ ३१ ॥
 सेतुबन्धवणिक्कर्मप्रजामित्रपरिग्रहः ।
 धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोषादेतत्प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 कोषमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ।
 एतत्सर्वं जहातीह कोषस्य सनवानृपः ॥ ३३ ॥
 क्षीणं बलं वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
 कोषवान् पृथिवीपालः परेरप्युपजीवते ॥ ३४ ॥
 मित्रामित्रहिरण्यानां भूमिनाञ्च प्रसारणं ।
 दूरकाय्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनं ॥ ३५ ॥
 परचक्राभिघातश्च स्वदण्डस्य परिग्रहः ।
 दण्डादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयं ॥ ३६ ॥
 अरयोऽपि हि मित्रत्वं याति दण्डवतो ध्रुवं ।
 दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुनक्त्याक्रम्य मेदिनीं ॥ ३७ ॥
 संस्तम्भयति मित्राणि क्षमित्रं नाशयत्यपि ।
 भूकोषदण्डैर्व्रजति प्राणेश्चाप्युपकारितां ॥ ३८ ॥

ततः करोति सुबहु मित्रं ग्रेहनिबन्धनं ।
 तस्मिन् वसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते ॥ ३९ ॥
 उपकारादते क्षाणु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति ।
 मित्रवान् साधयत्यर्थीन्दुःसाध्यानप्यनादरात् ॥ ४० ॥
 अन्वीक्षणञ्च विद्यानां स्ववर्णाश्रम*रक्षणं ।
 ग्रहणं युद्धशस्त्राणां युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं ॥ ४१ ॥
 व्यायामः शस्त्रविज्ञानं कर्मणां लक्षणानि च ।
 गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्सम्प्रवर्तनं ॥ ४२ ॥
 नियुद्धकुशलं मायापरचितप्रवेशनं ।
 धूर्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्गतदर्शनं ॥ ४३ ॥
 मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च ।
 उपेक्षा सामदानस्य भेदो दण्डस्य साधनं ॥ ४४ ॥
 प्रशास्त्रध्यक्षसेनानां मन्त्र्यमात्यपुरोधसां ।
 सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावरोधनं ॥ ४५ ॥
 गतागतपरिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च ।
 प्रकृतिवसनापोहबुद्धप्रशमनानि च ॥ ४६ ॥
 गुरुणामनुवृत्तिश्च पूज्यानाञ्चाभिपूजनं ।
 धर्मीसनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनं ॥ ४७ ॥
 भूताभूतपरिज्ञानं कृताकृतपरीक्षणं ।
 तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीवनं ॥ ४८ ॥

मध्योदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनं* १
 परियहस्तु मित्राणाममित्राणाञ्च नियहः ॥ ४६ ॥
 पुत्रदारादिभिर्गुप्तिर्बन्धुवर्गपरियहः १
 स्ववृद्धिपवनादीनां † स्ववृत्तीनां प्रवर्तनं ॥ ४७ ॥
 असताञ्च परिक्लेशः सताञ्च परिगूहनं १
 अहिंसा सर्वभूतानां ‡ मधर्मीणाञ्च वर्जनं ॥ ४८ ॥
 अकार्यप्रतिषेधश्च कार्याणाञ्च प्रवर्तनं १
 प्रदानञ्च प्रदेयानामदेयानाञ्च सङ्ग्रहः ॥ ४९ ॥
 अदण्डनमदण्ड्यानां दण्ड्यानाञ्चापि दण्डनं १
 अयात्रायहणञ्चैव यात्राणां ग्रहणं तथा ॥ ५० ॥
 अर्थयुक्तस्य कारणमनर्थस्य च वर्जनं १
 न्यायतश्च करादानं स्वयं वा प्रतिभोक्षणं ॥ ५१ ॥
 संवर्जनं प्रधानानां निरस्यानाञ्च निर्हृतिः १
 वैषम्यानां प्रशमनं भृत्यानाञ्चाविरोधनं ॥ ५२ ॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः १
 आरम्भः कर्मणां शत्रुदारब्धस्यालदर्शनं ॥ ५३ ॥
 अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य परिवर्जनं १
 परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रे सम्प्रतिपादनं ॥ ५४ ॥
 अधर्म्मप्रतिषेधश्च न्यायमार्गानुवर्तनं १

* तत्सिद्धिपालनमिति । † स्वनिर्दोषपवनादीनामिति । ‡ अभूतानाञ्च भ्रातृनिषिद्धामा-
 दिसामिति वा ।

उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥ ५८ ॥
 एतत्सर्वममात्यादि राज्यं नयपुरःसरः ।
 नयत्युन्नतिमुद्युतो यस्य सौ क्षयमेव तु ॥ ५९ ॥
 तस्मिन्धर्म्मार्थ्योर्भ्ये तथा चास्वस्थचेतसि ।
 सर्वमेतदशेषेण मन्त्रो सन्धातुमर्हति ॥ ६० ॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुथम्यदूषणमेव च ।
 पानं स्त्री मृगया द्यूतं यस्य सानि महीपतेः ॥ ६१ ॥
 जालस्थं स्तब्धता दर्पः प्रमादो वैरकारिता ।
 इति पूर्वोपदिष्टं हि सचिवयसनं स्मृतं ॥ ६२ ॥
 अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः भूषकाः शुकाः ।
 असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तत्कराः ॥ ६३ ॥
 राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकथाधिपीडनं ।
 पशूनां मरणं रोगो राष्ट्रयसनमुच्यते ॥ ६४ ॥
 विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखात्वमशस्त्रता ।
 क्षीणवासेन्धनान्नत्वं दुर्गयसनमुच्यते ॥ ६५ ॥
 ययौकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसञ्चितस्तथा ।
 मुषितो दूरसंस्थश्च कोषयसनमुच्यते ॥ ६६ ॥
 उपरुद्धं परिक्षिप्तं विमानितममानितं ।
 अमतं व्याधितं श्रावं दूरायातं नवागतं ॥ ६७ ॥
 परिक्षीणायरहितं प्रहतायजवं तथा ।
 आशानिर्वेदभूयिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भं विशिष्टमन्त्रः शल्यं तथैव च ॥
 भिन्नगर्भं लपसृतमवियुक्तं तथैव च ॥ ६६ ॥
 क्रुद्धमौलाविमिश्रञ्च विशिष्टञ्चापि विद्विषा ॥
 दूषयुक्तं स्वविशिष्टं मित्रविशिष्टमेव च ॥ ७० ॥
 विच्छिन्नविविधासारं * शून्यमूलं तथैव च ॥
 अस्वामिसङ्गतञ्चापि भिन्नकूटं तथैव च ॥ ७१ ॥
 दुष्पाष्णियहमन्धञ्च + बलव्यसनमुच्यते ॥
 अत्र किञ्चिदसाध्यञ्च किञ्चित्साध्यतदुच्यते ॥ ७२ ॥
 अपरुद्धं हि युध्येत निर्गत्यात्यक्तमूर्जितं ॥
 परिक्षिप्तं तु निर्मार्गं सर्वतः परिवेष्टितम् ॥ ७३ ॥
 अमानितं हि युध्येत कृतमानार्थसङ्ग्रहं ॥
 न विमानितमत्यर्थं प्रदीपक्रोधपावकं ॥ ७४ ॥
 युध्येताभृतमत्यर्थं तदात्वे कृतवेतन ॥
 न व्याधितमकर्मण्यं व्याधितं परिभूयते ॥ ७५ ॥
 परिश्रान्तं हि युध्येत विश्रान्तं सुविधानतः ॥
 दूरायातं हतप्राणं न शस्त्रग्रहणक्षमं ॥ ७६ ॥
 नवागतं हि तद्देश्यैर्मिश्रं युध्येत तन्त्रयात् ॥
 हतमुख्यमवीरं तु परिक्षीणं न युध्यते ॥ ७७ ॥
 युध्येतेह प्रतिहतं प्रवीरैः सह सङ्गतं ॥

हतायजमनासक्तं प्रमाथितपुरःसरं ॥ ७८ ॥
 आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाशनात्र युध्यते ।
 नाभूयिष्ठप्रसारे तु निरुद्धेऽल्पतया भुवः ॥ ७९ ॥
 युध्येतावृतसम्प्राप्तमपूर्वायुधवाहनं ।
 कलत्रगर्भादुन्नीतकलत्रं सङ्गरक्षमं ॥ ८० ॥
 अनेकराज्यान्तरितमति क्षिप्तन्नयुध्यते ।
 अक्षर्गतामित्रशल्यमन्तःशल्यं हि न क्षमं ॥ ८१ ॥
 अन्योन्यमेव निर्भिन्नं भिन्नगर्भं न युध्यते ।
 तथा चापसृतञ्चैव तथा राज्यान्तरोक्तं ॥ ८२ ॥
 अवियुक्तं ह्यपक्वाणं * योद्धुस्तन् क्षमं युधि ।
 पितृपैतामहं मोलं तत्त्वुद्धं सान्त्वितं क्षमं ॥ ८३ ॥
 मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्वाततयाऽक्षमं ।
 दूषयुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धतकण्टकं ॥ ८४ ॥
 * * * * * ॥ ८५ ॥
 प्रधानयोधसंयुक्तं † दूषयुक्तं समुन्नेत ‡ ॥ ८५ ॥
 स्वविक्षिप्तं सुविषयाक्षिप्तमापद्युदाहतं ।
 प्रकृष्टदेशकालत्वान्मित्रक्षिप्तमयोगिकं ॥ ८६ ॥
 धान्यादेर्वीवधाप्राप्तिरासारस्तु सुहृद्वलं ।
 विच्छिन्नवीवधासारं सैन्यं युद्धाय नेयते ॥ ८७ ॥
 कृतजानपदारक्ष्यं शून्यमूलं युधि क्षमं ।

* परिशुद्धं ह्यपक्वाणमित्यन्यः । † सङ्गुप्तमिति वा । ‡ समुन्नेत इति सुपाठः ।

अस्वामिसंहतञ्चैव स्वामिना यद्विना कृतं ॥ ८८ ॥
 न युध्येत भिन्नकूटं भिन्नकूटमनायकं ।
 पञ्चात्कोपाभितप्तं तु दुःपाष्णिग्राहमक्षमं ॥ ८९ ॥
 आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वान्न क्रियाक्षमं ।
 बलं वसनमित्यादि तत्समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥ ९० ॥
 दैवोपपोडितं मित्रं यस्तं शत्रुबलेन च ।
 कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः सम्परिकीर्तितैः ॥ ९१ ॥
 नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः शत्रू याः परिकीर्तिताः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं तासां वसनमुच्यते ॥ ९२ ॥
 इत्यादि सर्वं प्रकृतं यथावद्
 बुध्येत राजा वसनं प्रयत्नात् ।
 बुध्या च शत्रूणां वसनस्य कुर्या-
 दकालहीनं वपरोपणं हि ॥ ९३ ॥
 प्रकृतिवसनानि भूतिकामः
 समुपेक्षेत न हि प्रमाददर्पात् ।
 प्रकृतिवसनान्युपेक्षते यो
 न चिरात्तं रिपवः पराभवन्ति ॥ ९४ ॥
 इदमिदमिति सम्यक् कर्मणा योजनीयं
 नियतमिति विचिन्त्य प्रापयेदोहमानः ।
 सुनयपिहितरन्ध्रः प्राकृतो यस्य वर्गः
 क्षितिपतिरूपभुङ्क्ते स त्रिवर्गं चिराय ॥ ९५ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उत्सारप्रशंसाप्रकृति-
 बसनानि त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ॥

अमात्याद्याः प्रकृतयो मित्रान्ता राज्यमुच्यते १
 अशेषराज्यबसनात् पार्थिवबसनं गुरु ॥ १ ॥
 राजा त्वबसनी राज्यबसनापोहनक्षमः १
 न राज्यबसनापोहसमर्थं राज्यमूर्जितं ॥ २ ॥
 अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते १
 वरमन्धो न चक्षुष्मान्मदादाक्षिप्सत्पथः ॥ ३ ॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः सत्कार्यते नृपः १
 चक्षुष्मांश्च मदान्धः सन्नात्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ४ ॥
 शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्यमते स्थितः १
 धर्मार्थप्रतिघातीनि बसनानि परित्यजेत् ॥ ५ ॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुथम्यदूषणमेव च १
 स्मृतं बसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं बसनत्रयं ॥ ६ ॥
 कामजं भृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च १
 बसनं बसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतं ॥ ७ ॥
 वाक्पारुथपरं लोक उद्वेजनमनर्थकं १
 न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मतां ॥ ८ ॥
 अकस्मादेव यः कोपादभीष्टां बहु भाषते १

तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गदिवानलात् ॥ ९ ॥
 हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्मच्छिद्धि पतन्मुहुः ।
 तेन च्छिन्ने नरप्रतिः स दोषो याति वैरितां ॥ १० ॥
 नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् ।
 प्रायेण प्रियकर्म्मी यो कृपणोऽपि हि सेयते ॥ ११ ॥
 असिद्धसाधनं षड्भिः शासनं दण्डमुच्यते ।
 तद्युक्तेऽपनये दण्डो युक्तादण्डः प्रशस्यते ॥ १२ ॥
 उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवानृपः ।
 भूतान्युद्वेजमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयं ॥ १३ ॥
 आश्रिताश्चैव लोकस्य विवृद्धिं यान्ति विद्विषः ।
 विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्वेजयेत्प्रजाः ॥ १४ ॥
 लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते महीभुजः ।
 लोकवृद्ध्या नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्सदृक्षये क्षयः ॥ १५ ॥
 महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
 श्रुते राज्यापहारात्तु युक्तादण्डः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 दूयस्यादूषणार्थञ्च परित्यागो महोद्यमः ।
 अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ १७ ॥
 तदकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिवलीयसा ।
 नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणं ॥ १८ ॥
 यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं तथा ।
 क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥ १९ ॥

अभियानस्य सम्पत्त्या यानवसनजं महत् १
 दुःखं प्रतप्तसिवताकुंशकण्टकभूमयः ॥ २० ॥
 वृक्षसङ्घटजा दोषा लताकण्टकपाटनं १
 शैलपादलताजालस्थाणुवल्मीकपीडनं ॥ २१ ॥
 प्रच्छन्नोपगतेः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु १
 बधवन्धपरिक्लेशैः सामन्ताटविकादिभिः ॥ २२ ॥
 स्वसेन्यैश्च स्वकल्पैश्च परंभिन्नैश्च मारणं १
 ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ २३ ॥
 दवाग्निधूमसंरोधो दिङ्मोहो भ्रमणानि च १
 इत्यादि पृथ्वीन्द्राणां मृगयावसनं स्मृतं ॥ २४ ॥
 जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदक्फक्षयः १
 चरस्थिरेषु लक्षेषु वाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २५ ॥
 मृगयायां गुणानेतानादुरन्ये न तत्क्षमं १
 दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्तद्वसनं महत् ॥ २६ ॥
 आमादयो हि जीर्यन्ते योग्ययेव दिवांनिशं १
 चरेषु* यत्र लक्ष्येषु वाणसिद्धिश्च जायते ॥ २७ ॥
 अथ चेन्मृगयात्रीडां वाञ्छेत नगरान्तिके १
 कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥ २८ ॥
 परिक्षिप्तं परिखया मृगाणामप्यगम्यया १
 आयामपरिणाहाभ्यामर्ज्योजनसम्भितं ॥ २९ ॥

गिरेरुपाले नद्या वा पथ्यापूजलशाङ्गुलं १
 अकण्टकलतागुल्मं विषपादपवर्जितं ॥ ३० ॥
 पादपैः पुष्पफलदैः विज्ञातैश्चित्रहारिभिः १
 मृगधशीतघनछायैर्विटपैरुपशोभितं ॥ ३१ ॥
 पांशुपूरितनिशिखरं शुभ्रप्रदरकन्दरं १
 दलितस्थाणुवल्मीकपाषाणं समभूतलं ॥ ३२ ॥
 शोधितयाहसलिलं सम्भूतजलदाशयं १
 नानापुष्पसमाकीर्णं नानाविहगसङ्कुलं ॥ ३३ ॥
 मृगसङ्घातसम्पूर्णं हस्तिनीकलभान्वितं १
 भग्नदलनखबाघं छिन्नशृङ्गविषाणि च ॥ ३४ ॥
 सुखसंसेवलतया पुष्पवल्लीपिनद्धया १
 वनराज्या परिक्षिप्तं परिखातटजातया ॥ ३५ ॥
 वहिर्दीराक्षराभोगनिर्वृक्षसमभूतलं १
 अगम्यं रिपुसेन्यानां मनःप्रीतिविवर्जनं ॥ ३६ ॥
 तद्वने चरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहेर्दृढैः १
 रक्षितं रक्षिभिः स्वाप्तेर्भूभुजां भूरिभूतये ॥ ३७ ॥
 तत्कर्मिणो नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः १
 क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 अन्यकार्याविरोधेन प्रातश्चन्द्रमणक्षमः १
 क्रीडनायाविशेद्राजा तदापैः सहितो मतेः ॥ ३९ ॥
 यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा वहिः १

सन्नद्धं यत्तत्तस्तिष्ठेत्सैन्यं दूराश्वगोचरं ॥ ४० ॥
 सन्निर्ये मृगयायाने गुणाः साधु प्रकीर्तिताः ।
 क्रीडाप्रीतो नरपतिस्तांस्तत्र समवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥
 विधिरेष समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने वरः ।
 न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां मृगा यथा ॥ ४२ ॥
 महता रक्षणेनापि धनस्य द्राग्विमुक्ता ॥
 निःसत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक्शस्त्रखण्डनं ॥ ४३ ॥
 लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनं ।
 सत्समागमविच्छित्तिरसन्निः सह वर्त्तनं ॥ ४४ ॥
 अर्थनाशक्रियावश्यं नित्यं वैरानुबन्धिता ।
 सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यपि च रागिता ॥ ४५ ॥
 प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ सत्तापश्च प्रतिक्षणं ।
 प्रतिक्षणञ्च सङ्कोशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥ ४६ ॥
 श्रानादिगात्रसंस्कारपरिभोगेष्वनादरः ।
 अब्यायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं ॥ ४७ ॥
 गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ।
 इत्यादींस्तत्र निपुणा द्यूतदोषान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
 पाण्डवो धर्म्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।
 * द्यूतेन ह्यसता विद्वान् क्लन्त्राण्यपि हारितः ॥ ४९ ॥

नलक्ष राजा द्यूतेन हृते राज्यमहोदये १
 धर्म्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्म्मीकरोत्प्रभुः ॥ ५० ॥
 तुल्यो भुवीन्द्रतुल्यस्य यस्य नास्ति धनुर्धरः १
 स रुक्मी रुक्मतुल्याभो द्यूतदोषाद्गतः क्षयं ॥ ५१ ॥
 राजा कौशिकरूपाणां दक्षवक्त्रोऽपि मन्दधीः १
 तीव्रद्यूतकृताद्दोषाद्दक्षभङ्गमवाप्सवान् ॥ ५२ ॥
 द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतात्मेहक्षयो महान् १
 पक्षाणां सहितानाञ्च द्यूताद्भेदः प्रवर्तते ॥ ५३ ॥
 इति केवलदोषं हि द्यूतं राजा परित्यजेत् १
 समाद्भयं हि मेधावी दर्पिणां विनिवारयेत् ॥ ५४ ॥
 कालातिपातः कार्य्याणां धर्म्मार्थपरिपीडनं १
 नित्याभ्यन्तरवर्तित्वात् साधु प्रकृतिकोपनं ॥ ५५ ॥
 रहस्यभेदस्तत् पक्षादकार्य्येषु प्रवर्तनं १
 इथीमर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ॥ ५६ ॥
 इत्यादि च त्वीयसनं पूर्वं यच्च प्रकीर्तितं १
 तस्मात् त्वीयसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥ ५७ ॥
 त्वीमुखालोकनतया ययाणामल्पचेतसां १
 ईहितानि हि गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयं ॥ ५८ ॥
 गमनं विह्वलत्वञ्च सञ्ज्ञानाशो विवस्त्रता १
 असम्बन्धप्रलापित्वमकस्माद्भसनं मुहुः ॥ ५९ ॥
 प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः १

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च सङ्गोऽनर्थेन सङ्गमः ॥ ६० ॥
 स्वल्पनं वेपथुस्तन्द्रा नितान्तस्त्रीनिषेवणं ।
 इत्यादिपानव्यसनमत्यन्तं सद्भिर्गर्हितं ॥ ६१ ॥
 श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा ।
 क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृष्णयः ॥ ६२ ॥
 योगीश्वरश्च भगवान् भार्गवो भृगुतुल्यधीः ।
 शुक्रः पानमदात्तोब्राह्मभुजे शिथमौरसं ॥ ६३ ॥
 पानक्षिप्तो हि पुरुषो यत्र तत्र प्रवर्तते ।
 यात्यसंख्यहार्यत्वं यत्र तत्र प्रवर्तनात् ॥ ६४ ॥
 कामं स्त्रियं निषेवेत पानं वा साधुमात्रया ।
 न द्यूतमृगये विद्वान्नात्यन्तव्यसने हि ते ॥ ६५ ॥
 तदपनयविधिज्ञैः श्रेयसां विघ्नकारि
 व्यसनमिदमुदारं सप्लवैवोपदिष्टं ।
 जनयति हि निसर्गादेकमप्याशु नाशं
 किमु न भवति हन्तायोगपद्मोदयेन ॥ ६६ ॥
 घटयति परिभोगमाहितामिन्द्रियाणां
 श्रुतमपि विनिहन्ति श्रेष्ठतां प्रेष्ठताञ्च ।
 चलयति च विभूतिं भूयसोमप्यनोचे-
 रपि विबुधमतीनां सप्लवोऽयं दुरक्षः ॥ ६७ ॥
 अरिगणा नियतं व्यसने स्थितं
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिदः ।

अपगतवसनाश्च बुधा रिपून्
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिदः ॥ ६८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सप्तवसनवर्गो
 नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ॥

नानाप्रकारैर्यसनेर्विमुक्तः
 शक्तित्रयेणाप्रतिमेन युक्तः १
 परं दुरक्षयसनोपपन्नं
 यायान्नरेन्द्रे विजयाभिकाङ्क्षी ॥ १ ॥
 प्रायेण सक्तो यसने रिपूणां
 यातव्यमित्येव समादिशन्ति १
 तत्रैव पक्षो यसने हि नित्यं
 क्षमस्तु सन्नभ्युदितोऽभियायात् ॥ २ ॥
 यदा क्षमस्तु प्रशमं निहन्तुं
 पराक्रमादूर्जितमप्यभिन्नं १
 तदा हि यायादहितानि कुर्वन्
 परस्य वा कर्षणपीडनानि ॥ ३ ॥
 सम्पन्नस्य विषयं परस्य
 यायात्प्रमृग्यं विजयाय राजा १
 सस्योपघातेन परस्य वृत्तिः

च्छेदः स्वसेन्योपचयश्च साधु ॥ ४ ॥
 विशुद्धपृष्ठः पुरतो विचिन्वन्
 भयप्रदेशान् परकर्म्मवेदी ।
 सुवीवधासारविशुद्धमार्गीं
 विशेषरित्रीं द्विषतोऽप्रमत्तः ॥ ५ ॥
 समे प्रदेशे विषमे च भूमे-
 निम्ने स्थले वा सुमुखेन यायात् ।
 अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान्
 सन्नद्धगुल्मो विहितान्नपानः ॥ ६ ॥
 यीष्मे प्रभूताम्बुवनेन याया-
 न्निवासनार्थं करिणां यथा तु ।
 ऋतेऽभसो यीष्मकृतात् प्रतापाद्
 भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानां ॥ ७ ॥
 स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्चुराणां-
 मुष्मा शरीरेष्वभिजाज्वलीति ।
 आयासयोगेन हि सम्प्रवृद्धः
 प्रसन्न हन्ति द्विरदान् प्रतापः ॥ ८ ॥
 सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्मकाले
 विनाम्बुना यान्ति परामवस्थां ।
 अन्धत्वमुष्णाप्रवित्तप्लायाः
 प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपि वसः ॥ ९ ॥

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
 दत्ताभिघातस्फुरितोपलेषु ।
 गजेषु नीलाभ्रसमंप्रभेषु
 राज्यं निवद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
 सुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः ।
 स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसा ।
 तुरङ्गमानां परिकल्पिताना-
 मेवो गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
 जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च
 साधारणे वा विषमे समेऽपि ।
 प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
 ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
 तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पुंस्था .
 यातोऽनुपानोपचितो विशङ्कः ।
 तेनाभियायाञ्जनयन् प्रतापं
 शनैः शनैरग्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥
 अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
 पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
 तश्चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
 न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
 पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च

पञ्चात्प्रकोपञ्च तयोर्गरीयान् १
 रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
 नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य थायात् ॥ १५ ॥
 पुरञ्च पञ्चाञ्च यदा समर्थ-
 स्तदाभियायान्महते फलाय १
 पुनः प्रसर्पन्नुविमुञ्चपृष्ठः
 प्राप्नोति तीव्रं खलु पाष्णिभेदं ॥ १६ ॥
 यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
 मनेकमुख्यश्च बलं निदध्यात् १
 अनेकमुख्यस्य हि वैकमत्य-
 मनेकमत्यं द्विषतामभेद्यं ॥ १७ ॥
 अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्
 पञ्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का १
 सेनापतिश्चाप्यथ वा कुमारं
 बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
 अभ्यन्तराङ्गालकृताञ्च दोषा-
 दाभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् १
 आदाय गच्छेदबहिःप्रचारान्
 बाध्नाञ्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
 पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
 सेनाभिगोप्ता इमे प्रधानाः १

एषां हि मन्त्रोद्यतमप्रकोप-
 मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
 राश्रान्नपालाटविकाभिसीमां
 बालप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
 उत्पद्यमानो निपुणप्रचारे-
 स्तम्भन्निभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
 सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
 परस्परावयहभेदनेश्च ।
 तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
 यथा भजेरन् परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
 मनुष्ययुग्यापचयक्षयो हि
 हिरण्यधान्यापचयव्यस्तु ।
 तस्मादिमान्नेव विदग्धबुद्धिः •
 क्षयव्यायासकरीमुपेयात् ॥ २३ ॥
 अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाद्या-
 मदोषिसूत्रां परिणामकल्पां ।
 कामं व्यायासकरीमुपेया-
 न्न त्वेव जातु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥
 वस्तुष्वशक्वेषु समुद्यमश्चे-
 च्छक्वेषु मोहादसमुद्यमश्च ।
 शक्वेषु कालेन समुद्यमश्च

त्रिधेव कार्य्यवसनं वदन्ति ॥ २५ ॥
 कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा
 ह्रीः साध्वसं क्रौर्य्यमनार्य्यता च ।
 दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्म्मिकत्वं
 दैन्यं स्वयूथस्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥
 द्रोहो भयं शत्रुदुपेक्षणञ्च
 शीतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।
 एतानि काले समुपाहितानि
 कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ २७ ॥
 निजोऽथ मैत्रञ्च समाश्रितञ्च
 सम्बन्धजः कार्य्यसमुद्भवञ्च ।
 भूतो गृहीतो विविधोपचारैः
 पक्षं बुधाः सप्तविधं व्रदन्ति ॥ २८ ॥
 सदानुवृत्त्या* गुणकीर्तनेन
 निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।
 तदर्थ्यशौच्यैद्यमसङ्ख्याभिः
 पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥
 कुलीनमार्य्यं श्रुतवद्विनोतं
 मानोन्नतं सभ्यमहार्य्यबुद्धिं ।
 कृतज्ञतो जीमत्तिसत्त्वयुक्तं

सद्वृत्तपक्षं खलु तच्च विद्यात् ॥ ३० ॥
 उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
 त्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
 जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
 प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
 मनुस्य शक्तिं सुनयोपचारं
 सुकोषदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः ।
 उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
 त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जैता ॥ ३२ ॥
 शैघ्रं सुदाक्ष्यं बसनेष्वदेन्य-
 मुत्साहसम्पत्स्वतिधीरता च ।
 आत्यक्तिकी शास्त्रसमुद्भवा च
 सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
 उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टा-
 दाढ्यं च कर्मस्वतिपौरुषञ्च ।
 अरोगता कर्मफलोपपत्ति-
 र्देवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
 पक्षादिदानेन गृहीतकोषः
 पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
 इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
 प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
 यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां १
 नात्युष्णवर्षोष्णतुषारयुक्तः
 संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
 रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
 काकोऽप्युलूकं रजनीयपाये १
 इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
 काले भवन्तीह समोहितानि ॥ ३७ ॥
 श्वा नक्रमाकर्षति कूलसंस्थं
 श्वानश्च नक्राः सलिलाभ्युपेतं १
 थायच्छ्रमानो ध्रुवमभ्युपेति
 देशस्थितः कर्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
 समं तुरङ्गैर्विषमं च नागे-
 स्तथा जलाढ्यं समहीधरं च १
 नागावृतं पक्षबलानुपेतै-
 र्यथाबलश्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
 मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
 यीष्मेऽप्यनूपोदककक्षदुर्गं १
 मिश्रश्च संवीक्ष्य यथासुखश्च
 गच्छेन्नरेन्द्रो विजयाय देशं ॥ ४० ॥

न चातितोयं न च तोयहीनं
 युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।
 उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
 सुखप्रयाणेरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥
 सुवोषधासारमुपेततोयं
 विश्वासिभिः ब्रान्तजलं* विशुद्धं ।
 तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
 द्यस्मान्न कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥
 ये दूरयात्रां† सहसा विशान्ति
 मूढा रिपूणामविचार्य भूमिं ।
 ते यान्ति तेषामचिरेण खङ्ग-
 धारापरिघङ्गमयत्नसाध्याः ॥ ४३ ॥
 मार्गं च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
 सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
 सेवेत साधूँ सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥
 भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
 घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ।
 यदन्तरा च प्रतियोधवृत्तां
 के जायतोत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्भिभूपोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
 सेवेत मन्त्रिप्रवरेर्यथावत्
 पुरोहितामात्यमुहृद्गणेन ॥ ४६ ॥
 कर्तव्यतां तेः सह संविचार्य
 यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
 कुलोद्गतेः शस्त्रिभिरिष्टतुल्ये- *
 बहिर्निरोयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
 पश्येन्नुपो हस्तिरथाशुचर्यां
 सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
 विवक्षितांश्च द्विरदेन्द्रमुख्या-
 स्तुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
 सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
 प्रियं वदेद्भृत्यधिकं च दद्यात् ।
 प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
 स्त्यजन्ति भर्तार्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
 रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्यो
 नित्यत्रितयः स्यान्ननुषि प्रगल्भः ।
 सुमेधसां कर्मणि दुष्करेऽपि
 नित्यक्रियाकोशलमादधाति ॥ ५० ॥

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
 सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् ॥ ५१ ॥
 सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
 प्रवीरयोधान्तरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
 आलोकयेदुद्धिगुणोपपन्नै-
 श्वरैश्च दानैश्च परापचारम् ॥
 एतैर्विमुक्तो भवति क्षितोन्द्रे
 जनैरनेत्रैश्च समानधर्मी ॥ ५२ ॥
 विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
 कुर्वीत मित्रं द्विषतो न पानम् ॥
 राष्ट्रादभीक्ष्णं द्विषतः प्रपण्यं
 पण्यैर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
 उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्यात्
 दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ॥
 स वेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
 कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
 दौर्गीन् पथिघाटविकान्तपालान्
 संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना ॥
 विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
 ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
 अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
 निजञ्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
 आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
 आरिप्सुना मनुबलान्वितेन
 प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।
 दोष्णां बलान्मनुबलं गरीयः
 शत्रोऽसुरान् मनुबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
 मनीषया निर्मलया विलोक्तिं
 फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
 अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
 फलं सकाले नियतं बुदस्यति ॥ ५८ ॥
 प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां
 यथावदालोक्तिमार्गचारिणाम् ।
 निकामदेवी द्युतिरूतात्मनां
 भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
 समुदितनरसम्पद्भूरिसम्पन्नस्ये
 विगतशलिलपङ्के काल उद्युतवृत्तिः* ।
 कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा
 नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
 इति नरपतिराहितादरः सन्

परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् १

इति हृतविषयोपसेवमानो

नियतमरातिरूपेति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः ॥

यायाद्वैरिपुराभ्यासं भूभागे साधुसम्भते १

स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥

चतुरस्रं चतुर्दीरं नातिविस्तारसङ्कटम् १

महाप्रतेलीप्राकारं महापरिखया वृत्तं ॥ २ ॥

शृङ्गाटमर्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च १

भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥

विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतेः १

गुप्तकक्षं पटाकारेर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये मनो ह्लादि महामौलबलावृतम् १

अन्तःकोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥

मौलभुक्तं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् १

राजहर्म्यं समादृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥

अन्ते चागणितान् कूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मिणः १

पर्याप्तवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः १
 गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वांप्ररक्षिताः ॥ ८ ॥
 यामवृत्त्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् १
 जलेर्वशिकं सैन्यञ्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ९ ॥
 युद्धयोग्यो महादक्षी सन्नद्धः साधुधिष्ठितः १
 तिष्ठेन्नृपतेर्दीरि वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
 सैन्येकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः १
 प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ११ ॥
 परसैन्यप्रचारञ्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः १
 वाताश्रुका विजानीयुर्दूरसीमान्पातिनः ॥ १२ ॥
 तोरणाबद्धमाल्येषु यन्त्रवत्सु पताकिषु १
 द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १३ ॥
 निर्गच्छेच्च विशेषापि सर्वे एवोपलक्षितः १
 तिष्ठेयुः परदूताश्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥
 वृथाकोलाहलाद्वास्याद्भूतात् पानाच्च वारितः १
 सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वकार्येभ्यो मुखो जनः ॥ १५ ॥
 वहिःखातात् स्वसिंहानां भुक्त्वा सञ्चारमायतम् १
 परसैन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
 क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचित् क्लीलेरयोमुखैः १
 भूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरेरपि ॥ १७ ॥
 निर्वृक्षसुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः १

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्यव्यायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
 यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ॥
 परस्य विपरीतश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
 आत्मनश्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ॥
 सुमध्यमः स उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
 अरातिसैन्यव्यायाममुपय्याप्तमहीतलः ॥
 आत्मनो विपरीतश्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
 नित्यमुत्तममाकांक्षेत्तदभावे तु मध्यमम् ॥
 अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥
 आक्रान्त इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ॥
 अकस्मादुद्भवद्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
 विधूतपरुषैर्वीतैरकस्माच्च पतद्रजाः ॥
 परस्परभवद्रोहो न तथा तूर्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
 उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातेल्काविभूषितः ॥
 उद्भ्रमः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवारुतः ॥ २५ ॥
 मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रुक्षवासिभिः ॥
 मुहुरत्युयतादीपः संसितो रत्नवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
 परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरोत्पातिकैर्महैः ॥
 सूर्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
 अकस्मान्मत्तमातङ्गप्रशुथद्गानशीकारः ॥
 इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारोकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः ॥ १ ॥
 गम्भीरहेषितहयः शस्त्रवृंहितकुञ्जरः ॥ २६ ॥
 पुण्याहब्रह्मघोषाढो नृत्यगीतसंमस्वनः ॥
 निर्भीतिवो महोत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
 निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः ॥
 दिव्याक्षरोक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
 नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतस्तुतमङ्गलः ॥
 हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
 अमद्यमाद्यन्मातङ्ग आसाराभ्युदयान्वितः ॥
 इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गेन श्रेयोऽशस्ते विपय्ययः ॥
 निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ॥
 प्रशस्तेन निमित्तेन विंशुद्धेनाक्षरात्मना ॥ ३५ ॥
 व्यक्तमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समोहितं ॥
 सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
 उद्योगो व्यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ॥
 तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ३७ ॥
 आवारोऽस्मात्पदखण्डादिवृत्तिरावार उच्यते ॥
 भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्तंतः स्मृतः* १
 समवस्कन्दवासाम्बुवीवधासारनियहाः १
 एते प्रयत्नेन रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३६ ॥
 इति प्रयत्नेन निवेशयेद्वलं
 शुभाशुभं चास्य तदोपलक्षयेत् १
 परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
 समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो
 निमित्तज्ञानश्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

संप्रदशसर्गप्रारम्भः १

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्त्वदैवोपबृंहितः १
 उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
 चतुरङ्गबलं मुक्त्वा कोषो मनुश्च युध्यते १
 तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरोन् ॥ २ ॥
 साम दानञ्च दण्डञ्च भेदञ्चेति चतुष्टयम् १
 मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तापायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
 परस्परोपकाराणां कीर्तनं गुणकर्मसु † १
 सत्स्कन्धस्य संप्रत्यक्षान्प्रत्यक्षाः संप्रत्यक्षानाम् ॥ ४ ॥
 वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् १

* यतो याचरितः स्कन्धः स्कन्धावार इति स्मृत इति द्वितीयः पाठः ।

† दर्शनं मुणकीर्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञेः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ॥
 प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥
 द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् ॥
 देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥
 स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ॥
 सन्नर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
 बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ॥
 इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वो † द्विविध इत्यते ॥
 प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥ १० ॥
 यैरुद्विजेतेह लोको ये चैव नृपवत्सभाः ॥
 बाधन्ते बधिकं ये च तेषूपांशु प्रवर्तते ‡ ॥ ११ ॥
 विषेणोपनिषद्योगेः शस्त्रेणोद्धर्तनेन § वा ॥
 तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धार्मिके चान्त्यजेऽपि हि ॥
 धर्म्मान्निनीषया ॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥
 उपेक्षया वा हन्तव्या येषूपांशु प्रशस्यते ॥
 उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

* अनुवर्तमानमिति वा । † दण्ड इति धान्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः ।
 § उदकवर्षणेनेत्यर्थः ॥ धर्म्माग्रतिपर इति आपरः ॥

प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
 स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
 वागनुद्वेगजननी सांभेति परिकीर्त्यते ।
 सामाख्यं सुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
 आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।
 जलवत् पर्वताञ्छूत्रं भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
 क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
 निजघ्निरे धार्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ १८ ॥
 दारुणं वियहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
 इन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
 अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।
 वृषपर्वाप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
 उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
 समूल एव गान्धार्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१ ॥
 किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलेभयन् ।
 भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेत्तनैः ॥ २२ ॥
 अलब्धस्वपणो * लुब्धो भानी चाथावमानितः ।
 क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥ २३ ॥
 यथाभिलषितैः कामेर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
 परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमात्यपुरोधसाम् ॥ २३ ॥
 तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोज्जिते ॥ २४ ॥
 अमात्यो युवराजश्च भुजावेतो महीपतेः ॥ २५ ॥
 मन्त्रो नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ॥ २७ ॥
 विवृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं यसतेऽग्निवत् ॥ २८ ॥
 तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यक्षरोषितः ॥ २९ ॥
 तस्मादेतौ परं भिन्द्याच्छ्रमं वाल्मनि सन्धयेत् ॥ ३० ॥
 तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ॥ ३१ ॥
 स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ ३२ ॥
 कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ॥ ३३ ॥
 शठः पक्षो चलयति द्वावथार्थोपलिप्सया ॥ ३४ ॥
 पूर्वसेनापतिर्नाचः कालयापनमाश्रितः ॥ ३५ ॥
 मिथ्याभिषिक्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३६ ॥
 राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा ॥ ३७ ॥
 आहितव्यवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३८ ॥
 रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ॥ ३९ ॥
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ४० ॥
 भीतः स्वदोषाभिन्नस्तः कृतवेरोऽभिषान्त्वतः ॥ ४१ ॥
 अतुल्येन सहाशतस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ४२ ॥
 अकारणान्निरुद्धश्च कारणान्न विशेषितः ॥ ४३ ॥

अकारणात् परित्रस्तः पूजाहीऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
 हतद्रव्यकलत्रञ्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ॥ ३६ ॥
 परिक्षीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
 इति भेद्याः समाख्याता भिन्द्यादेतान् परं स्थितान् ॥
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च परिसाधयेत् ॥ ३७ ॥
 समतृष्णानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ॥ ३८ ॥
 प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ॥ ३९ ॥
 षण्डामकौ सुरैर्भित्त्वा बलवत्सो पराजितौ ॥ ३९ ॥
 दण्डेन हि समाहन्याद्विष्वाग्नेः संहतं बलं ॥ ४० ॥
 भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणद्वयं विशीर्यते ॥ ४० ॥
 उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तः सुसहायवान् ॥ ४१ ॥
 युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तनूयेदरीन् ॥ ४१ ॥
 आत्मनः शक्तिमुदीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ॥ ४२ ॥
 एकाकी सत्त्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽवधीत् ॥ ४२ ॥
 अलसं विक्रमे शास्त्रं विहितोपायचेष्टितम् ॥ ४३ ॥
 क्षयव्ययप्रसारेस्तु सत्तप्तं परिविदुतम् ॥ ४३ ॥
 भीतं मूर्खं स्त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ॥ ४४ ॥
 मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
 लुब्धं क्षीणञ्च दानेन सत्कृत्यं वशमानयेत् ॥ ४५ ॥
 अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान् दुष्टान् दण्डस्य कारणात् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृन् वन्धून् सामर्थ्येन च साधयेत् १
 एतेः कः सदृशो लोको दूरं रिपुवृत्तेरपि ॥ ४६ ॥
 सामैतेषु प्रयुञ्जीत देवात् प्रस्खलितेष्वपि १
 दुष्करं यान्ति विकृतिस्पर्धाशीलनिबन्धनात् ॥ ४७ ॥
 वृत्तं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता १
 अद्रोह इति येष्वेतदाचार्यांस्तान् प्रवक्षते ॥ ४८ ॥
 पौरजानपदांश्चैव दण्डमुख्यञ्च दण्डवित् १
 साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
 अपराधांस्तु सुस्निग्धान् स्नेहोत्तमा मानदानतः १
 साधयेद्देददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
 देवताप्रतिमास्तम्भसुषिराश्वर्गतेर्नरेः १
 पुमान् स्त्रीवत्त्वसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
 वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरुपता १
 इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरन् ॥ ५२ ॥
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्चाम्बुवर्षिणम् १
 तमोऽनिलीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
 जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां १
 चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्द्विचया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
 अन्याये यस्य युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् १
 इत्युपेक्षार्थकुशलरूपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
 अकार्ये सज्जमानस्तु विषयान्धीकृतेक्षणः १

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
 ससज्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभीतया ।
 हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५७ ॥
 मेघान्धकारवृष्ट्याग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
 दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ।
 इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
 इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ।
 सामैतेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
 सामभेदौ च कर्तव्यौ साधु दानपुरःसरो ।
 दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्थ सिद्धये ॥ ६१ ॥
 दानरित्नेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भूशेन वा ।
 निर्दानं साम नायाति कलत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ ६२ ॥
 इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
 विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ।
 निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
 विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपेति ॥ ६३ ॥
 अवश्यमायान्ति वशं विपश्चिता-
 मुपायसन्दर्शबलेन सम्पदः ।
 भवन्त्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते
 फलं हि राज्ञां क्वचिदर्थसिद्धये ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ॥

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ॥ १ ॥
विनयेनयसम्पन्ने दण्डं दण्डेषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तयंहतारकां ॥ २ ॥
षड्विधं तु बलं ब्रूय द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सहं सङ्कटनाशनात् ॥ ३ ॥
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलाहुर ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकां बलम् ॥ ४ ॥
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां वसनक्षया ॥ ४ ॥
धृतेष्व स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलाहुर ॥ ५ ॥
तुल्यसंहर्षणामर्षात् सिद्धलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्ज्ञानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुरु ॥ ६ ॥
सक्षात्तदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ॥ ७ ॥
प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु ॥ ८ ॥
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षावस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपवसने चैव तत्रास्य विजयो ध्रुवः ॥ ९ ॥

उपजापकृतातंस्योद्भयादन्यां विशेषतः ॥ ९१ ॥
 परस्य वाप्युपजपेदुपजापाद्भुवो जयः ॥
 स्फीतसारानुरत्नेन मौलेनोपचितः परः ॥ ९० ॥
 तन्नुल्येनैव यातवः क्षययसहिष्णुना ॥ ९१ ॥
 प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलेः समावृत्तैः ॥
 मौलास्तु दीर्घकालत्वात् क्षययसहिष्णवः ॥ ९२ ॥
 एषु वस्तुषु मेधावी भूतादोनि विवर्जयेत् ॥
 दीर्घकालाध्वस्त्रिनेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ ९३ ॥
 बहुत्वात् परसैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ॥
 नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ ९४ ॥
 प्रभूतं मे भूतबलं मौलमल्पमसारवत् ॥
 जरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ ९५ ॥
 प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन वै जयः ॥
 अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षययौ ॥ ९६ ॥
 शान्तेपजापाद्विश्रुतं यस्मात् सैन्यं परस्य च ॥
 अल्पप्रसारो हन्तव्य इत्युपेक्ष्या भूतेर्विलेः ॥ ९७ ॥
 स्फीतं त्रीणि बलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ॥
 ह्रस्वप्रवासबायामादिति सैन्यं समुत्पतेत् ॥ ९८ ॥
 स्वप्रभूतं सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ॥
 अल्पमेवाल्पयुद्धञ्च मन्त्रेणेति सुहृद्विलेः ॥ ९९ ॥
 मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायते फलोदये ॥

अनुयाये च पाण्डित्ये मित्रेणेव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
 प्रभूतेनारिसेन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ॥
 शूकरवधापेक्षी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
 अविचित्तं कोपभयादभ्यासेन रिपोर्विलं ॥
 वासयेत् कर्षयेच्चैनं दुर्गकण्टकशोधनेः ॥ २२ ॥
 नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनेः ॥
 परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
 एतन्मैलादिषड्दुर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ॥
 षडङ्गमनुकोषाभ्यां पदात्यशूरथद्विपैः ॥ २४ ॥
 इति षड्विधमेतच्च यथा यागबलं बली ॥
 मुनिच्छिद्रं प्रतिबूढ यायाज्जयायो बलं प्रति ॥ २५ ॥
 योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्त्रादिना नृपः ॥
 कृताकृतप्रचारश्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
 कुलोद्गतं जानपदं मनुजं मनुसम्मितं ॥
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारश्च यत्नतः ॥ २७ ॥
 सत्त्वशौर्यक्षमास्थैर्यमाधुर्यार्थगुणान्वितम् ॥
 प्रभावेत्साहसम्पन्नमाजीयमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
 मित्रवत्तमुदारास्यं बहुस्वजनबान्धवम् ॥
 यावहारिकमशुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
 नित्याकारणवैराणामकर्तारमनाबिलम् ॥
 श्रुतानुबन्धिकर्माणमल्पाभिन्नं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं वायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
 कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भावपराक्रमं ॥ ३१ ॥
 गजाश्वरथचर्याशु शिक्षितं मुजितश्रमं ।
 खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रञ्चङ्क्रमणक्षमं ॥ ३२ ॥
 युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्भूदविक्रमं ।
 अदीर्घसूत्रं निस्तन्त्रममर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
 हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
 चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
 धर्मकर्मसमायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
 सर्वयुद्धक्रियोपेतं शक्तं तत् परिकर्मणि ॥ ३५ ॥
 स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमश्वनृदक्षिनां ।
 तन्नाम्नाश्चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
 देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढस्मृतिं ।
 निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
 उदयास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निपेचितं ॥ ३८ ॥
 क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
 अनाहितभयग्लानिं* सत्पुंसांमभयप्रदं ॥ ३९ ॥
 भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्या हितनिश्चयं ।
 भयानाञ्च स्वसैन्यानां सम्यग्विष्टम्भलक्षणं ॥ ४० ॥

अवस्कन्दाभिगोपारं भेत्तारं सैन्यकर्मणां १
 चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भपालोपगं ॥ ४१ ॥
 शशून् संसिद्धिकर्माणां सिद्धिकर्मीनिपेवितं १
 परापरेषु निर्विणं श्रीमद्राज्यार्थतत्परं ॥ ४२ ॥
 इत्यादिलक्षणापेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं १
 ध्वजिनोश्च सदोद्युक्तः सङ्गेपयेद्दिवानिशां ॥ ४३ ॥
 नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् १
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्बहोक्तेर्वलेः ॥ ४४ ॥
 नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः १
 मध्ये क्लृप्तं स्वामी च कोषः फल्गु महद्वनं ॥ ४५ ॥
 पार्श्वयोः भयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः १
 रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवी बलं ॥ ४६ ॥
 पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं १
 यायात्सम्बद्धसेन्योद्यः खिन्नानाश्वासयञ्छनेः ॥ ४७ ॥
 यायाद्बहूहेन महता मकरेण पुरो भये १
 श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्राया ॥ ४८ ॥
 पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसञ्ज्ञितं १
 सर्वतः सर्वतो भद्रं भयबूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 कन्दराशेलगहननिम्नगावनसङ्घटे १
 दीर्घेध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

बाधिदुर्भिक्षमरकैः पीउनं दस्युविदुतं ।
 पङ्कपांशुजलक्लिन्नं यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
 प्रसुप्तं भोजनवयमभूमिष्टमसंस्थितं ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
 एवमादिषु जातेषु यसनेषु समाकुलं ।
 स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
 विशिष्टे देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्वली ।
 कुर्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥
 तेघवस्कन्दकालेषु परं हन्यात् समाकुलं ।
 अभूमिष्टं सभूमिष्टे स्वभूमौ चोपजायते ॥ ५५ ॥
 प्रकृतिप्रग्रहाहृष्टं स्पर्शैर्यनचरादिभिः ।
 हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गदानापकर्षणैः ॥ ५६ ॥
 पुरस्तु दर्शनं दत्त्वा तत्क्षयकृतनिश्चयात् ।
 हन्यात्पश्चात् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
 पश्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् सारेण पूर्वतः ।
 आभ्यां पार्श्वौभिघातो तु बाख्यातो कूटयोधने ॥ ५८ ॥
 पुरस्ताद्विषमे देशे * पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ।
 जितमित्येव विश्वस्तं हन्याच्छत्रुं यपाश्रयः ॥ ५९ ॥
 स्कन्धावारपुरयाममास्यमानं व्रजादिषु ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
 फाल्गुसेन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वासारवद्भलं ॥
 मदीयत्नं तद्विलोपे यसेदुत्पत्त्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
 मृगयासम्प्रयुक्तं वा हन्याच्छत्रुं यथाश्रयः ॥
 अथवा गेयहाकृष्टा तत्त्वस्थं मार्गबन्धनात् ॥ ६२ ॥
 अवस्कन्दभयाद्वात्रो प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
 अहसन्नाहतश्रान्तमपराह्णे विनाशयेत् ॥
 निशि विश्रम्भसंसुप्तं तत्सोपिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
 सपादकोषावरणेर्भागेः कुर्यात्तु सोपिकां ॥
 कोपादुयजवोपेतैर्नरेषु खड्गपाणिभिः ॥ ६५ ॥
 प्रति सूर्यं महावातं हन्यात् सम्मोलितेक्षणं ॥
 इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघूत्थितः ॥ ६६ ॥
 नोहारस्तिमिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ॥
 वदन्ति शत्रुमित्यादि छत्रं सप्त प्रकीर्तितं ॥ ६७ ॥
 साधुप्रवृत्तो यवसायवर्त्तो
 यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ॥
 चरैः समावेदिततत्प्रचारः
 शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
 नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
 न हि निरयति धर्मच्छयना शत्रुनाशः ॥
 अवकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं

निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ ६६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलाबलं सेना-
पतिप्रचारः प्रयाणवसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अ-
ष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

उनविंशसर्गप्रारम्भः ।

प्रयाणे पूर्वजापित्वं वनदुर्गप्रवेशनं ।

अकृतानाञ्च भारीणां तीर्थीनाञ्च प्रवर्तनं ॥ १ ॥

तोयावतारसन्तारावेकाङ्गविजयस्तथा ।

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥

विभीषिकाविघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनं ।

कोषनीतिभयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वनदिङ्मार्गप्रचयो वीवधासाररक्षणं ।

अनुयानापसरणे शीघ्रं कार्योपपादनं ॥ ४ ॥

दोनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनस्य च ।

इत्यश्वकर्म पत्तेश्च सर्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥

शोधनं कूपतीर्थीनां भारीणां शिविरस्य च ।

यवसादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विश्वकर्मवत् ॥ ६ ॥

जातिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्मवेगिता ।

तेजःशिल्पं शीघ्रगत्वं स्थैर्यं साधु विधेयिता ॥ ७ ॥

स्वयञ्जुनाचारवतां पत्न्यशूरथवाजिनां ।

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
 सस्थूणछिन्नवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ॥
 सापसारा पदातीनां भूर्नेव विषमा मता ॥ ९ ॥
 अल्पवृक्षोपलाछिद्रालतिकाविदरा स्थिरा ॥
 निःशकीरा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥ १० ॥
 निःस्थाणुसिकतापङ्का निर्वल्मीकोपलासना ॥
 केदारव्रततिश्रुभ्रवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
 निरुद्याना निर्दरणा खुरचङ्गमणक्षमा ॥
 सर्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्वत्र हस्तिनां ॥
 न हयस्थानभूरेषा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
 मर्दनीयतरुच्छेद्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ॥
 उर्वरा गम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
 जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतिग्रहः ॥
 युध्येतावश्यकत्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
 गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
 यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥ १६ ॥
 प्रत्यये कर्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ॥
 यो धेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दातुर्न युध्यते ॥ १७ ॥
 दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं वर्णानां राजघातिने ॥

तदर्द्धत्सुतबधे सेनापतिवधे तथा ॥ १८ ॥
 प्रवीराणां तुं मुख्यस्य शतं शतगुणं वधे ॥ १९ ॥
 तदर्धं कुञ्जुरवधे प्रदानं स्यन्दनस्य च ॥
 सहस्रञ्च चापिवधे पतिमुख्यवधे स्मृतं ॥ २० ॥
 गवां विंशतित्रां सर्वं भोगद्वैगुण्यमेव च ॥
 गुण्यं हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
 दद्याद्वस्त्वनुरूपं हि हृष्टो योधान्नराधिपः ॥
 पश्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्वलिनं युधि ॥ २२ ॥
 त्रिगुणाश्चै रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ॥
 समानरश्च पुरुषस्तुरङ्गस्त्रिसमानरः ॥ २३ ॥
 कुञ्जुरः स्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चसमानरौ ॥
 सर्वनीतिविदामेतत्सम्मतं परिकीर्तितं ॥ २४ ॥
 तथा च खलु युध्येरन् पत्न्यश्वरथदक्षिनः ॥
 यथा भवेदसम्बाधो व्यायामो विनिवर्त्तने ॥ २५ ॥
 सङ्क्षरेण च युध्येरन् सङ्क्षरः सङ्कुलावहः ॥
 महासङ्कुलयुद्धे तु संश्रयेरन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
 अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ॥
 इति कल्पास्तु पञ्चाश्वा विधेयाः कुञ्जुरस्य च ॥ २७ ॥
 पादशो भावयेदश्वपुरुषा दश पञ्च च ॥
 विधानमिति नागस्य कथितं स्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
 तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चचापं प्रचक्षते ॥

सव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्मसुकर्मणः ॥ २९ ॥
 उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतियहः ॥
 कोटी च ब्रूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गे ब्रूह इयते ॥ ३० ॥
 उरश्च कक्षपक्षौ च ब्रूहोऽयं सप्रतियहः ॥
 गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥
 अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ॥
 सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥
 प्रवीरपुरुषेरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ॥
 अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परं ॥ ३३ ॥
 फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये ब्रूहस्य तद्वेत् ॥
 युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३४ ॥
 युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ॥
 युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३५ ॥
 ब्रूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्न्यश्वरथदक्षिभिः ॥
 तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्तश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥
 मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ॥
 पक्षयोश्च गजानीकं ब्रूहोन्नभिदयं स्मृतः ॥ ३७ ॥
 रथस्थाने हयान्दद्यात् पदातींश्च हयाश्रये ॥
 रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्न्यश्वरथकुञ्जरान् ॥
 मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पत्न्यश्वरथवारितान् ॥ ३९ ॥

धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
 इत्यादयो महाब्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
 यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
 मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
 कथिताः प्रकृतियूहा भेदांस्तेषां प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं ब्रूय मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
 तिर्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगत्वाद्वृत्तिरेव च ।
 प्रदरो दृढकोऽसल्यबापो वै तद्विपर्ययः ॥ ४३ ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसन्नुयौ ।

अधिकबलानामावपनात्प्रक्षेपणात्साकारयूहानां तद्भेदानासौक्ष्म्य-
 मभिधातुमाह, मण्डल इति । मण्डलासंहतो वक्ष्यमाणलक्षणौ भोगो
 दण्डश्चैतावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एते चत्वारो मनीषिभिः प्रकृति-
 यूहा विवर्तिरहिताः प्रकीर्तिताः । दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातु-
 माह । तिर्यग्दृष्टिरिति । तिर्यग्दर्शनं यस्यासौ दण्डः, दण्डस्य वंशादि-
 मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य श्रान्तस्य तिर्यग्दृष्टिर्भवति तादृशस्यै-
 तद्दण्डयूहस्य भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षो नरस्य” “कक्षपक्षे भोग-
 त्वाद्वृत्तिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकारत्वात् सा च दृष्टिता दण्डस्य
 यूहस्य सर्पभोगस्यैवैतत्पर्यः । तिर्यग्दृष्टिर्वर्णितोऽपि ऊर्ध्वदृष्टिर्भोगो
 यूहः । मण्डलः सर्वतोदृष्टिरिति मण्डलाकारे सर्वतोमुखत्वात् सर्व-
 तोमुख इति । तद्यथा । क. उ. क. संहताकारे यूहे पृथग्दृष्टिरसंहत
 इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्दृष्टिरथवहित इत्यर्थः । ४१, ४२, ४३ ।

दण्डप्रकृतिभेदानां यूहानभिधातुमाह । प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य
 प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति अतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकारेण । स
 एव दण्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य अतिक्रम्य गतः प्रदरो भवति । तस्या-
 कारः उभयकक्षस्य परां नीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्यां प्रति-
 क्रमणं पश्चाद्गमनं दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क. ॥

विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥
 सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः ॥ ४६ ॥
 द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामिति सङ्गोऽप्युक्तः । तद्यथा
 असङ्गायं ।

प. घ.
 क. उ. क.

त्रयोऽन्यस्तु इति ब्रूहचित्तस्य विपर्ययस्यापः । कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वा-
 चापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात् । तद्यथा

प. उ. प. । दण्डविपर्ययोऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥

क. क.

प्र.

असङ्गाविपर्ययः प्रतियुक्तः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्याप्रति-
 क्रान्त्या ॥ श्लेष्माकारत्वात् श्लेष्माख्यः । स्थूणापक्षः पक्षयोः स्थाने स्थूणा-
 ब्रूहो यस्याऽसौ स्थूणापक्षः । तद्यथा विजयाख्योऽयं । धनुःपक्ष इति
 चापब्रूहः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सङ्गयाख्योऽयं । द्विस्थूण
 इति द्विगुणितस्थूणो विशालविजयाख्योऽयं ब्रूहः । दण्ड ऊर्ध्वग इति
 ऊर्ध्वगो दण्डः सूची भवति । तद्यथा ।

प
 क
 उ
 क
 प
 उ

कसङ्गयोः स्थाने स्थूणाब्रूहो यस्याऽसौ स्थूणाकर्णः अतिक्रान्तपक्ष इति
 अयं चमूमुखो ब्रूहः । अन्योऽस्य विपर्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥ ४७ ॥
 गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्नकः ॥ ४८ ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥
 मण्डलबृहद्भेदो च सर्वतोभद्रदुर्जयो ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।

यूहस्य विपर्यय उत्तरस्यपक्षेऽभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो यूहो
 भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वलयो भवति । चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो
 भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

 ४१ ॥ ४२ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प

 भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद्दे-
 खाकारो विद्यतेऽस्या । अहोः सरणस्थानश्चाऽहिसारीत्यभिधीयते । घनयोः
 प्रयोगः । तद्यथा

क	उ	क	प	उ
---	---	---	---	---

 ४८ ॥

दण्डेति । दण्डयूहः पक्षस्थाने यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति
 उत्तरस्य द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकेविधेयः ।
 तद्विपर्ययो मकर इति सर्वशकटसंख्यविपर्ययमुखो मकरः । तथा
 व्यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं यूहो
 मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर एवेति ॥ ४९ ॥

मण्डलबृहद्भेदाविति । मण्डलबृहद्भेदौ सर्वतोभद्रदुर्जयो । तत्र
 प्रथमः सर्वतोमुखः अष्टानीकोऽयं दुर्जयः ।

असंहतभेदानभिधानुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्रा-
 क्षतिः । तद्यथा

क	क
उ	

 । उद्धारस्तुःसैन्यः । तद्यथा पक्षसैन्यस्तथा

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चसेन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ॥ ५२ ॥
 इति ब्रूहाः समाख्याता ब्रूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥
 एते सप्तदशः प्रोक्ता दण्डब्रूहाश्च पञ्चधा ॥ ५३ ॥
 तथा ब्रूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
 असंहतास्तु षड्ब्रूहा भोगब्रूहाश्च पञ्चधा ॥ ५४ ॥
 ब्रूहज्ञेस्तु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ॥ ५५ ॥
 तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतियहः ॥ ५६ ॥
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ॥ ५७ ॥
 विदारयेद्ब्रूहजातं बलैश्च द्विषताम्बलम् ॥ ५७ ॥
 यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
 ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥
 जरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ॥ ५९ ॥
 संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यास्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो ब्रूहास्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटश्च ब्रूहायाकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यब्रूहानां कर्कट-
 शब्दादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासितैर्महागजैः १
 आहन्यात् करिणां वाथ समूहैः साध्वधिष्ठितैः ॥ ६० ॥
 संलोहजालेर्दृढवज्रदन्तैः
 सुकल्पितैरूर्जितपादरक्षैः १
 प्रवीरयोधेमददुर्निवारै-
 हिन्याद्गजेन्द्रेर्दिषतामनीकम् ॥ ६१ ॥
 एकोऽपि वारणपतिर्दिषतामनीकं
 यत्तन्निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः १
 नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
 स्तस्माद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे गजाश्वपत्तिकर्मणि
 पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना
 प्रकाशयुद्धञ्च उनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

कामन्दकीयनीतिसारटीका* ।

प्रथमः सर्गः ।

‘प्रभायात्’ प्रभृशक्तेः । कोशदण्डफलं हि प्रभृशक्तिः । ‘शाश्वते पथि’
सर्गमोक्षगामिनि नित्ये मार्गे । द्योत्यतीति दिवु क्रोडाविजिगीषा-
थवहारद्युतिकृत्तिकान्तिगतिव्यति धातृक्तसमस्तगुणसम्पत्त्यात् ‘देवः’
महोपतिरेव । ‘जयति’ बाह्याभ्यन्तरानरीन् जयतीत्यर्थः । ‘श्रीमान्’
शास्त्रप्रज्ञाद्यात्मसम्पत्तिसम्पन्नः । बधः क्षोभोऽप्ययद्वयस्य दण्डत्वं दण्डेषु
धारयतीति ‘दण्डधारः’ ॥ १ ॥

कामन्दकिरुधिरुतदेवतास्तुत्यनन्तरं श्लोकपञ्चकेन खगुरोरपि नम-
स्कारं विदधाति । वंशे इति । विशालवंशे भवा विशालवंश्यास्तेषां
‘विशालवंश्यानां’ । विशालता हि वंशस्य प्रजाप्राचुर्यात् गुणातिशय-
योगाच्च । गुणातिशयस्तु उदितोदितत्वं, तद्विपरीतोऽक्तमिताक्तमितत्वं ।
यत्र वंशे उद्भूतनानामधस्तमानाश्च पुरुषाणां वेदविद्यातदनुष्ठानसम्प-
न्नता स उदितोदितः, यस्य तद्विहीनः सोऽक्तमिताक्तमितः । ‘भूयसां’
गुणैर्महतां । ‘श्रद्धीणामिवाप्रतियाहकाणां’, यथा श्रद्धययोऽप्रतिया-
हका निदंद्वात् तथैते वंश्या शार्दंष्ट्यधर्ममनुपाचयन्तोऽप्यप्रति-
याहकाः, कुटलत्वात् । कुटो घटस्तं धान्यमूर्धं ज्ञान्ति संगृह्णन्ति इति
कुटलाः कुम्भीधान्या इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां कुटलानामप्ययं
कौटल्यो विष्णुगुप्तो नाम तदंशे यः प्रसिद्धो बभूवेति ॥ २ ॥

* उपाध्यायनिरुपेक्षायाः प्राचीनटीकाया उपयोविभाजनमात्रमव म्दहीतम् ।

‘जातवेदा इव इति । ‘जातवेदा इवाचिंश्चान्’ अग्निरिव ब्रह्मतेजः-
पुल्लशाली, ‘सुचतुरः’ प्रज्ञातिशयाधारुचातुर्यसम्पन्नः । ‘वेदविदा’
वेदपरमार्थविदा मध्ये ‘वरः’ श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवल वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुयाता फलभोक्ता चैतदर्थं यि-
तुमाह । यस्येति । ‘अभिचारवच्छेण’ आभिमुख्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारो गमनं अभिचारः स एव वक्ष-
स्तेन । ‘यस्य’ गुरोः, ‘वक्ष्य्यजननेजसः’ वैद्युताग्नितेजसः सम्बन्धिनः ।
वक्ष्यामिर्यथा प्रतिपक्षभूतैर्जलैर्नोपशाम्यति तद्वत् कौटल्यकोपाग्निरपि
नन्दादिभिः । *‘प्रपातामूलतः’ इति मूलं बन्धादिमूलवत् तदारभ्य ।
‘नन्दः’ इति नवनवतिकोटोन्मरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
‘श्रीमान्’, स एव पर्वतः । ‘सुपर्वा’ इति पर्वशब्देन स्थातिरूपलक्षिता ।
‘आमूलतः’ इति अपुनरुक्त्यानाय ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । ‘एकाकी’ शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । ‘मन्त्रशक्त्या’ प्रज्ञातिशयचातुर्येण । ‘शक्त्या’ उत्साह-
शक्त्या । ‘शक्तिधरोपमा’ कार्तिकेयतुल्यः । ‘आजहार’ आहूतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय ‘चन्द्राय चन्द्रगुमाय’ इति चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ५ ॥

शुक्रवृहस्पत्याक्षृतीयमात्मगुरुं प्रस्थापयितुं तस्य च दण्डनीतिविषये
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । ‘नीतिशास्त्रामृतं’ इति । प्रत्यक्षंपरो-
क्षानुमानतद्व्याप्यमात्रप्रयोजननिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थे शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेवामृतं । सुतरां तदभ्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
‘श्रीमान्’† माहृष्या श्रिया युक्तः । अर्थान्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
सत्यतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा चेत्तं कामसूत्रे-
ऽस्मद्गुरुणा, ‘प्रजापतिर्हि प्रजाः ऋद्धा तासां स्थितिनिग्रन्थनं त्रिवर्गस्य
शासनमध्यायानां शतसहस्रेणाये प्रोवाच, तस्यैकदेशं स्थायम्भुवो मन-

धर्माधिकारिकं एयक् चकार, दृष्टस्यतिर्ययाधिकारिकमिति ।
तत्र लक्षाध्यायदृष्टीयांशेन कोटिग्रन्थवित्तृतं सम्भाष्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव गाम्भीर्यात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्धे'
य उद्धृतवान् 'तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कारानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनोतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनात्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः
विष्णुगुप्तस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेक्ष्याम
इति अभिधेयसङ्कतिः, महासम्बन्धस्यायं गुरुरर्थक्रमागतः । तथा चोक्तं-

॥ ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्षोः खनुद्भिजं ।

तन्नारदेन शक्येण गुरुरा भागर्वेद्य च ॥

भारद्वाजविशालाक्षभीशपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ऋसं विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन शृपायामर्थसिद्धये" ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंयहत्वादस्त्यगीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः ।

'सुदृशः' सुदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । 'विद्यानां चान्वीक्षिकीषयोवार्त्तादण्ड-

नीतीनां, 'पारदृश्वनः' पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वना तस्य । 'राजवि-

द्याप्रियतया', प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु

प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमीश्वरं व्युत्पाद्य रक्षादिभि-

जंगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । 'संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत्'

संक्षिप्तः उपसंहृत 'एव ग्रन्थो यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थं, अर्थतस्तु ता-

वानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अतएव सामर्थ्यान्नोतिसारमिदमेव ॥

'उपाजने' इति । उपाजने लाभः, स च त्रिविधः मानयो भूतसंधि

मित्रश्चेति । 'पालनं' रक्षणं, तत् द्विविधं स्वैभ्यः परैभ्यश्च । 'प्रति' उद्दिश्य ।

'किञ्चित्' खल्वं । 'राजविद्याविदाम्' बार्हस्पत्यौसनसादीनां, 'मतं'

‘अभिमतं विष्णुमुपदर्शनादेवोपदेक्षामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
तादभिमं विष्णुमुपदर्शनं कौटल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । ‘राजा’ विजिगीषुः ।
‘अस्य’ चातुर्वर्ण्यमलक्षणस्य जगतः । ‘हेतुः’ कारणं । ‘वृद्धेः’ अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामपि । इति ‘वृद्धाभिसम्मतः’ स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्वयेन जगतो हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । ‘यदि
न स्यात्’ इति । यदि गरुपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विवर्धतेति सम्बन्धः ।
‘सम्यक्’ शास्त्रस्थिता । ‘नेता’ नायकः प्रजायाः, न्यायेन मार्गेण प्रजां
नयति कार्यधारो नायमिव । ‘ततः प्रजा’ इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्ण्यमलक्षणो लोकः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परपुरस्सयं राजानं सम्यक्
अभिमन्येत ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । ‘एधिवीपतिः’ ‘प्रजां’ चातुर्वर्ण्यं ‘संरक्षति’ सम्यक्
पालयति दृढदृढनात् । ‘सा’ प्रजा, एधिवीश्वरं ‘वर्धयति’ वृद्धिं नयति
धान्यद्विरण्यादिभिः । वर्द्धनादुक्तलक्षणात् रक्षयं करुकेभ्यः पालनं
‘श्रेयाः’ श्रेयस्कारं,* ‘तन्नाशे’ रक्षणाभावे, ‘अन्यत्’ वर्द्धनं ‘सदपि’
विद्यमानमपि ‘असत्’ अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति इयं इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्वरक्षणक्षमस्तद्दर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः ‘न्याय-
प्रवृत्तः’ महीपतिरात्मानं ‘त्रिवर्गेण’ धर्मार्थकामलक्षणेन ‘उपसन्वत्त’
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गोपसन्वत्ते इति समुच्चयः ।
‘अन्यथा’ तदप्रवृत्तो ‘भ्रुवं’ निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
‘न्यायेन प्रजाश्च । तस्माद्विषयवृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्नाह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तात् हेतुभूतात् *वैजयनः 'चिराय' चिरकालं
'महो बुभुजे' इति । 'अथ कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेना नाम राजा
रजसुलया खदेया संगत इति राज्ञसेन अत्तुमारब्ध उक्तश्चैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्त्यामि इत्युक्तः प्राण-
भयात् तथैवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राज्ञसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्सन्ततावेव वैजयनो बभूव, तेन राज्ञसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजयनो राजा चिरकालं पृथिवीं बुभुजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्चैव गङ्गायाख्य
रेन्द्रपदस्योऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽऽश्वेन गतः सर्पभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अन्यथेयपक्षं दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्मे' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगीषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मयोग्यादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
• तस्य 'खादु' मिष्टं फलं 'श्रियो' विभूतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । खाम्यमात्रमेति । 'खामी'
• श्रियाङ्गानाममात्रादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्राः' मन्त्रादयः । 'राष्ट्र'
जनपदः । 'दुर्ग' दुःखेन ग्रम्यत इति पर्वतादि । 'कोषः' कुप्यतेऽर्थभिरा-
द्रियते इति । 'बलं' हस्त्यश्वरथपत्तिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सृष्टत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गे राज्यमभिधीयते । शुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रज्ञा
'बुद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वहणाख्यं । सत्त्वश्च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धौ, ते
यथाश्रयो बलाधायकोऽवष्टम्भो यस्य राजस्य तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य धर्मो यत्तेत्तेषुक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
 व्यालभ्येति । 'व्यालभ्य' अथलभ्य । 'लभयत्' अदुर्वलं । 'सत्त्वं' उक्तलक्ष-
 णं । 'बुद्ध्या' उक्तलक्षणया प्रज्ञया । व्यालोक्तो निर्णयो निर्गमो नि-
 र्वाहो येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अनन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
 ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यत्तेत' यत्नं कुर्यात् । 'सर्वतोत्थितः' सर्वदोष-
 मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमित्येतद्दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
 शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अलब्धलाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षणं' पा-
 लनं । 'वर्द्धनं' लब्धस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्पात्रप्रति-
 पत्तिश्च' पात्राण्यत्र त्रिविधानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
 त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं; यदुद्दिष्टं प्रतिपद्यते विनियुज्यते इति ।
 तत्र सदनुष्ठानां प्राज्ञाणालपस्त्रिनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता-
 दयः । कामपात्राणि कमनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
 लक्षं विजिगीव्यनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते व्याप्तं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
 नयविक्रमेति । नयो नीतिशास्त्रपरिचयः, विक्रमः श्रेष्ठ्य, ताभ्यां
 सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयहीनोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
 हीनः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति ।
 'दुत्थानः' शोभनमुत्थानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान-
 प्रारम्भोपायः । मुख्यतश्चसम्पदापत्तौकारानुकूलदेशकालकार्यादि-
 निर्ययं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' श्रियमिति ।
 श्रीहिं श्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपाज्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
 'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिचयस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूखं'
 कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते विद्य-
 याक्षिप्तचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिर्ययः ॥ १९ ॥

विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । 'शास्त्रं' इदमेव नीतिप्रवर्तकं । 'प्रज्ञा' अष्टगुणा बुद्धिः । 'धृतिः' सन्तुष्ट-चित्तता । 'दास्यं' कुशलता । 'प्रागल्भ्यं' अभीष्टता । 'धारयिष्णुता' अवधारणशीलता । 'उत्साहः' शौर्यामयंशीघ्रकारित्वेति गुणत्रययुक्तः । 'वाग्मिता' वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो 'दास्यं' यत् प्रतिगृह्यते तस्यापरित्यागः । 'आपत्कौशलसहिष्णुता' दैवात् समुत्पन्नानामापदां शीतोष्णवृष्ट्यादीनां क्लेशानाञ्च संहननशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । 'प्रभावः' मुख्यविशेषः, येनाकोशदखोऽपि तद्वानिव दृश्यते द्विषद्विर्नाभिभूयते चेति । 'शुचिता', परदारद्रव्यहिंसारहित-ता । 'मैत्री' सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । 'त्यागः', अर्थानां सत्प्राप्तप्रति-पादनं । 'सत्यं' अष्टधावादः । 'कृतज्ञता' कृतमुपकारं प्रत्युपचिन्तयंया जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । 'कुलं' शुद्धोभययुक्तता । 'शीलं' विशुद्ध-भावः । 'दमस्त्व' इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सद्गुणानां समुच्च-यार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । 'राजा' महीपतिः, 'प्रथमं' सर्वादौ, 'आत्मानं' 'विनयेनोपपादयेत्' इन्द्रिय-जयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । 'राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति' इति कौटिल्यः । ततो मत्स्यादीन्, ततो भृत्यान्, ततो पुत्रान् । अतः प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । 'सदा' पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्णंति । शब्दस्पर्शादयो विषयास्तेषां प्रकीर्णता बद्धव्यापित्वं । प्रकीर्णविषया एव मनोरमत्वा-दरुणं तत्र 'धावन्तं' 'विप्रमाथिनं' रिरंसया विशेषेण प्रमत्तातीत्येवं-शीले, 'इन्द्रियदन्तिनं' 'ज्ञानाद्गुणेन वश्यं कुर्वीति' इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । 'आत्मा' यन्नेवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । धर्मेभ्यो विषयेभ्यः । 'मनः' वक्ष्यमाणलक्ष्यमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः 'आत्ममनसोः' 'संयोगात्' हेतोः 'प्रवृत्तिः' गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । 'विषयामिषलोभेन' इति । विषय
एवामिषमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, 'मनः' कर्तुं
'इन्द्रियं' विषयामिषं प्रति 'प्रेरयति' । अतः 'प्रयत्नेन तद्विशन्धात्'
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आत्मनःसंयोगात् प्रवृत्तिलक्ष्यापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थन्तस्य ह्यत्ययोपांशुदर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो 'विज्ञानं' उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् 'हृदयं' ।
चेतनाधारत्वात् 'चित्तं' । मननात् 'मनः' । बोधाधारत्वात् 'बुद्धिः' ।
तदेतत् संज्ञामपक्षकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । 'अनेन' मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । 'करोति' विदधाति । 'इह' शरीरे । 'प्रवर्त्तननिवर्त्तने'
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणाकरणे ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । 'धर्मः' प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्ष्यः स्वर्गापवर्गफलः । 'अधर्मः' तद्विप्र-
रीतः । 'सुखं' शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुल्यानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं 'दुःखं' । 'इच्छा' कामः । तद्विपरीतो 'द्वेषः' । 'तथैव'
तेनैव प्रकारेण । 'प्रयत्नः' येन घृतं शरीरमवतिष्ठते । 'ज्ञानं' पदार्थ-
स्वरूपावबोधः । 'संस्कारः' जन्मान्तरीयकर्मभासासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्टं । धूमेनाभिवर्द्ध-
भिरात्मास्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । 'ज्ञानम्यायुगपद्भावः'
पक्षानामपि आद्यादीनां बुद्धीन्द्रियाणां, शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं घटं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां
ज्ञानातिक्रमात् चनुभूयते, तदभावे युगपत् चानेतात्मत्तिर्न च दृश्यते,
तस्मादस्ति मन इति । 'नानार्थेषु च सङ्कल्पाः' नानाभूतेषु पृथग्भूतेषु
सुखदुःखोत्पादकपदार्थेषु सङ्कल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' आचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । श्रोत्रमिति । शब्द इति च । स्पर्श ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां ज्ञानमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन ज्ञान-
येनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या, सा विद्यते येषां ते
तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः तैः 'तद्विद्यैः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आभ्यां' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहिताभ्यां 'सङ्कल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रयत्नं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तजज्ञः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थाः' शब्दादयः ।
कर्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्कल्पः' सन्धग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
ताभ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवजज्ञा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायजज्ञात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्नाह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अन्तरोक्ते, 'हि' स्फुटं, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रेरणादि-
त्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्यैव संरोधं हत्वा, 'निर्मनस्कृतां भावयेत्' निर्मनस्कृभावं अभ्यस्येत् ।
यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात्
प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरय-
भावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विययैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति
भावः ॥ १५ ॥

एवमिति । 'एवं' उक्तन्यायेन, करणयोरुभयोरपि सन्निरुद्धात्
निरुद्धचेष्टं 'आत्मानं', 'आत्मना', एव च नान्येन छात्वा 'संयम्य', नयो
नीतिश्लाघं व्यपनयन्तद्विपर्येतः तौ जानातीति 'नयायनयवित्', 'राजा'
महोपतिः, 'आत्मनः', 'हितं' नयानुष्ठानमेव, 'कुर्वति' ॥ १६ ॥

करणसंदोषः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येत-
द्दर्शयितुमाह । * यत् पृथिव्या इति । स्पष्टं ॥ १६ श्लोकः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतद्दर्शयितुमाह । † एकस्यापि न यः शक्त
इति । 'एकस्यापि' अस्मादायस्य, 'मनसः', 'सन्निवर्हणे' जयकरणे, 'यः'
'न शक्तः' समर्थो न भवति, 'स कथं', बलज्जेतव्यां 'महर्षेः', सत्तामरां
'जिप्यति', न कथमपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनिष्टहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । 'अपहृदि-
भिः' व्यापातरन्ध्रः, 'अवसानविरसः' परिणामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः
'विषयैः', 'आक्षिप्तहृदयः', 'करीव' हृत्तीव, 'यहं' बन्धं, 'गच्छति' ॥ १८ ॥

स एवोत्पन्नभयदामापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति ।
'सज्जमानः' आसक्तिं गच्छन् । 'अकार्येषु' परस्त्रीगमनादिषु । 'विष-
यान्धीकृतैस्तयः' विषयैः स्पर्शादिभिरन्धीकृते ईदृशे शास्त्रमये धर्म-
मये च यस्तु स तथोक्तः । 'आवहति' सम्पादयति । 'उत्पन्नभयदा'
भीषणभयदायिनी । 'स्वयं' आत्मनैव । 'आपदं' विपदं ॥ १९ ॥

* यत्पृथिव्या प्रोक्षितं पृथिव्यं पृथिव्यं पृथिव्यः ।

† एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मादतिव्यर्थं न्यजेत् ॥ १६ श्लोकः ॥

१५ श्लोको मु० पु० भाषि ।

† एकस्यैव हि योऽपि इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधर्म्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पर्शं ॥ ४० ॥

श्रुतिविषयलोभदोषमाह । शुचीति । विदूरं व्यवधानं तत्कृतमयं लङ्घनं तत्क्षमः 'विदूरक्रमणक्षमः' । 'मृगयते' अन्वेषयति । अन्यत् स्पर्शं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीन्नेति । महाकायो महाबलो हस्ती 'करिणी स्पर्शसंनोहात्', 'आलानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्निग्धेति । 'पतन्' आत्मानं निक्षिपन् । अन्यत् स्पर्शं ॥ ४३ ॥

दूरेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्माह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने वर्तमानो दुरवगाहजलदुर्गं 'चरन्', मत्स्यः समांसं वडिशं 'आखादयति', विनाशयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारं' अतिस्नेहेन सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकण्ठभूलज्जलानां' अनुकरणाशब्द-विशेषां । दन्तिनः कण्ठगतिर्भूलज्जलेत्युच्यते । अन्यत् स्पर्शं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्माह । एकैकश्च इति । 'एकैकश्च' प्रत्येकमपि । 'विनिघ्नन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शादयः । 'विषसन्निभाः' विषतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' पृथिवीपतिः । 'समं' समासेन आग्रहेण । 'पक्ष' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिषेधे प्राप्ते चार्थं नियम इति दर्शयन्माह । सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुङ्गीत । 'काक्षे' तत्सेवावक्षरे । धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तोः । अन्यत् स्पर्शं ॥ ४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्माह । निष्काममिति । 'निष्कामं' अत्यर्थं । 'सक्तमनसां' संश्लिष्टचित्तानां । 'गलन्ति' प्यवन्ते । 'गलिताश्रूणां' श्रुतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'श्रियः' विभूतयः । इतदुक्तं भवति, यावत् कान्तामुखविलोकनासक्तमना

भवति तावदुद्योगाभावात् अतिभिरपद्यते राज्ये कान्तया सधैकान्त-
स्थितस्यायुभिः सह शोभियुतं यौवनं गन्तव्यार्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसक्तौ दोषाभावं चित्रगंस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तलक्षणात् विधिनियेधरूपात् कारण-
भूतात्, 'अर्थः' भूमिहिरण्यादिरूपकार्यभूतः भवति । 'अर्थात् कामः',
लभ्यते । 'कामात्', 'सुखलक्ष्मोदयः' । 'यः' कामः, 'युष्मा' शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, 'न *निषेयते' नानुष्ठेयते, च 'तै' इतरे धर्मार्थे,
'इत्वा' 'आत्मन' अपि 'हन्ति' । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
ण्डनं, धर्मं चिकोपुः शरीरं क्षीणं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्मोऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामच ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः पौरराजादिभिरपक्रीयते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानयुपरमात् तौ विनाश्य युक्तक्षयात् क्षय-
याधिना शरीरमपि विनाशयति ॥ ४९ ॥

विषयाणामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । 'विनासोऽस्तितभुवः' विनासेन विभ्रमेण उल्लासिते भुवौ
यया तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतदष्टमकं बाष्पं वीतरागाणामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रहःप्रचा-
रेति । रहःप्रचारः उपगृह्णन्नुत्पन्नाद्यलकादिपरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा 'रहःप्रचारकुशला' । गृधु अकठोरं गद्गदं मन्द्यरं
भाषितुं शीलं यस्याः सा । 'कं' नाम शरीरिणं । 'न रमयति' न
रमणकोड़ासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रक्षान्तत्वं
लोचनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् नृपयितुमाह । मुनेरपीति । 'मुनेरपि' मुमुक्षोरपि महर्षेः,

* निषेध इति सु० ।

† तानित्यस्य म्याने तानिति सु० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरामं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीभूतं
कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरामं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव
‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कं नारी न रमयतीति क्षितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं,
‘प्रकादयन्तीभिः’, आनन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीणां च । *मन्दयन्तीभिः
गान्भीर्यादपां, स्तनजघनभारवत्त्वात् स्त्रीणामपि, ‘अलं’ अत्यर्थं, ‘महा-
न्तोऽपि’ गुणैरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्घ्रिः’ ‘भिद्यन्ते’ अन्तः प्रविश्य
भूमिसात्क्रियन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तिस्थाय्या सा च विनाशाय भवति तज्जन्यं
मृगयादिव्यसनवयमपीति दर्शयन्नाह । मृगयेति । स्त्रीसेवाया बल-
हानिकरत्वात् मांसाभिलाषे मृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोष्ठां
पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति का-
मजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादसि, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरि-
षड्वर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्वोक्तलक्षणः, ‘स्पर्शवि-
शेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः’ इति ।
‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिमोहबुद्धिः । ‘लोभः’ वित्तेष्वतिलो-
पता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिहिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’
माननीयेष्वमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावलेपजनित उत्सर्ग इत्यर्थं षड्वर्गः ।
उत्तरार्द्धे स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषड्वर्गपरिपालनदोषं श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह । †दाण्डक्य इति ।
दाण्डकविषयाधिपतिः ‘दाण्डक्यः’ लृहदन्धनामा भूपतिः । स च मृगया-
गतो मृगोः कन्यामकामां धर्षयन् मृगोः शपात् पांसुदृष्टिभिः स-
बन्धुर्विननाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिशुलक्ष्मीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति सु० ।

† दाण्डक इति म० ।

पत्नीं दृष्ट्वा, ऋत्विग्भिरेवं कृतमिति तेषु विक्रान्तः, तैः श्रापेनाभिहतः ।
 'लोभात्' चातुर्वर्ण्यं सर्वस्वापहरणैरतिपीडयन् प्रजाभिरेकैकलो-
 निक्षेपविधिना 'ऐलः' इलागर्भे बुधजातः पुंस्वरवाः व्यभिहतः । 'वा-
 तापिर्हयतोऽसुरः' इति, वातापीन्यलसंज्ञकौ कामरूपिणौ महाऽसुरौ
 कृतकृतकवेशौ महर्षीन् ध्यामन्त्र्य, आत्मनोरेकं कृतपशुरूपं घातयित्वा
 तन्मांसैर्महर्षींस्पर्शयति, भुक्तोत्थितेषु च तेषु एष्टेहीन्यसेति व्रूते,
 मृतसंज्ञीवनविधया च जीवित इत्यसौ विदार्य महर्षीणामुदरं तस्मा-
 द्निःसृत्य भ्रातुर्गले जगति, तस्यसौ हृष्टौ भवतः, एवमुपद्रवकारिणौ
 सावागतेनागस्थेन निहतौ, इति ॥ १६ ॥

पौलस्त्य इति । शत्रुघ्नवृर्गमिति । 'पौलस्त्यः' रावणः, 'राक्षसः' 'मा-
 नात्', रामचन्द्राय सीतामसमर्पयन् विनशाश्च । 'मदात्', 'दम्भोद्भवः'
 नाम सार्धकनामा महासुरः, धनेकसुरजित् त्रिभुवने नास्ति मे प्रति-
 मक्षो मत्सम इति मदेन नारदमभ्यर्चितवान् दर्शय मे प्रतिमक्षमिति,
 नारदेन तु ईदृशिक्षेपेण स विनष्टः । 'एते' दाण्डक्यादयः, 'शत्रुघ्नवृर्ग-
 माजिताः', 'निधनं', मताः ॥ १७ ॥

अरिघृणपरित्यागे प्रकल्पफलमाह । शत्रुघ्नवृर्गमिति । 'जामद-
 गत्याम्बरीषौ', 'शत्रुघ्नवृर्गमुत्सृज्य', 'धिरं महो बुभुजाते', इति स्पष्टं ।
 तस्माच्छ्रेयोऽर्थिना अरिघृणपरित्यागेन इन्द्रियविनयः कर्तव्य इति ॥ १८ ॥

इन्द्रियजयप्रकरणे इन्द्रियजयकारणं विद्याद्वयसंदेहागमभिधातुमाह ।
 *वर्द्धयन्निवेति । पुरुषेण पुमर्थद्वयोपार्जनाय यतितथ्यं । तौ च
 'धर्मार्थौ', उपादेयत्वात् साधुभिः 'आदरात् सेवितौ', यतस्तौ 'वर्द्धयन्',
 'गुरुसेवनं' विद्याद्वयाराधनं, 'कुर्वीत' । कथमिति 'निगृहीतेन्द्रिय-
 ग्रामः', सन् इति स्पष्टं ॥ १८ कोटः ॥

* वधेष्वग्निं धर्मार्थौ सेवितौ सक्षिरादरात् ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥ १८ कोटः ॥

शाकेऽन् सु पु नास्ति ।

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
 आन्वीक्षिकादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंयोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
 किमर्थं ? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धयर्थं । स एव विनयः शास्त्रेणो-
 पयंश्चितःकृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनोतः' इति विद्योपयंश्चि-
 तेन्द्रियजयकृतविनयसम्पन्नः, 'वृपतिः', न 'छच्छ्रेषु' विपञ्जनितक्षेत्रेषु,
 'अवसोदति' वियसो भवति ॥ ५८ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
 सेवाधीनः 'वृपतिः', साधुसेवो भवति । तथा 'प्रेर्यमाणोऽपि', दास-
 कृतवादिभिः, 'अकार्येषु' परदारद्वेषणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ५९ ॥

विद्यावृद्धोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा याच्या एवेति दर्श-
 यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णा भवतीत्यर्थः । इति
 इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६० ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमार्गानुसा-
 रिणः' नयसम्पन्नस्य, 'ज्वलिता.' भास्वराः, 'लक्ष्म्यः' विभूतयः, 'कीर्त्त-
 यश्च' यशांसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्यः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'नयान्वितः'
 वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्यन्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयः'*
 इन्द्रियजयं, 'निषेवमाणः' अनुतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' घेडश्महाराजा-
 ध्यासितं, 'अयः' 'यदं' महाचक्रवर्त्तिस्नानं, 'समाक्रामति' अथास्ते ।
 'भास्वरं' दीप्ततरं, 'शिरः' 'महारत्नगिरेः' सुमेरोः शिखरम् 'इव',
 इन्द्रत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपुण्यैरप्राप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं हीति ।
 'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'लोकयतिरेकवर्त्तिनी' लोकोऽन्यथा वर्त्तते-
 ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'स्वभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
 अप्रतिष्ठता । 'बलात्' आक्रम्य गुरुः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

‘नयस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलाव्रथनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परां’ उत्कृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । महीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवानुष्ठारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनयेन शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

विमर्शं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुणस्त्विति । ‘गुणः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘श्रुतिः’ बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ शस्त्रव्यात-त्परः । ‘नृपतिपदाय’ चक्रवर्त्तिस्त्राणाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरनुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शय-न्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्मविनयः तद्वर्तं त्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अपि ‘विद्विषः’ रिपवः, ‘वशं गयन्ति’ । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ क्षशोऽपि, ‘कश्चित् पराभवं’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्या प्रथमः सर्गः ॥ ❧ ॥

पूर्वसर्गास्त्रिखितविधानामुद्देशमभिधातुमाह । आन्वीक्षिकीमिति ।
आन्वीक्षिकाद्या विद्यास्यतस्योऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाः । 'तद्विद्ये' ता एव
विद्या निर्मला येषां तैः । 'तत्क्रियोपेतैः' तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
१॥

आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । आन्वीक्षिकीति ।
'शान्दसी' प्रत्येकमभिभाषिणी । 'एता एव' इत्येवकारेण नान्ये केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्गाविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । त्रयोति । तिस्रो विद्या
मनुश्रित्या मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वीक्षिकी
सा त्रया विशेष एवेति मता ॥ ३ ॥

वार्हस्पत्यास्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
'वार्त्ता च दण्डनीतिश्च' वक्ष्यमाणलक्षणे 'हं' एव 'विद्ये' 'इत्यवस्थिते'
कृतनिश्चये । कुत इत्याह, 'लोकस्यार्थप्रधानत्वात्' इति चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूत्यादिजलक्षणः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्था वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति 'सुरपूरीधसः' बृह-
स्पतेः 'श्रित्या' अन्येयासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

शुक्राचार्यस्यासुरगुरोः श्रित्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिष्ठिताः । दण्डनीतेरभावात् मातृसन्ध्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । विद्यास्यतस्य इति ।
नोऽस्माकं गुरोः कौटिल्यस्य दर्शनं विद्यास्यतस्य एव न छूनाधिका वा ।
यस्मात् पृथक् पृथक् प्रकृत्यसिद्ध्यर्थं आसु विद्यासु लोका व्यवस्थिताः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपमेदं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु यस्यात् इदं च आन्वीक्षा सा प्रयोजनं

यस्याः सा 'धान्वीक्षिकी' अणुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका,
सा च 'आत्मविज्ञानं' आत्माऽनया विभ्रवेण ज्ञायते इत्यात्मविज्ञानं ।
तादृशविज्ञानाच्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्मार्थार्थी त्रयीस्थितौ' इति तत्त्व-
तो ज्ञायते । 'अर्थार्थार्थी तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नवानयो' वक्ष्यमाय-
नक्षयौ ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

। दण्डनीतेर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । धान्वीक्षिकीति । धान्वीक्षिकाद्या-
तिष्ठो विद्याः सत्यः सद्भिदाः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः
नीतिशास्त्रस्य विभागे सति ताः सत्यो विद्या असत्यो मातृन्यायेन
भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्यदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं
नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा सद्-
दण्डनीतिरनुष्ठीयते इत्यर्थः । 'तदा शेषाः' धान्वीक्षिकादिविद्यास्त्रि-
तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

। विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः ।
'आश्रमाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'आसु' धान्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्ड-
नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठिताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा,
त्रय्यां ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च ।
धान्वीक्षिकां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवेक्षणात् दक्षिणाच्च
राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, यस्यांशभागी स्वर्गो
भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

। विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । धान्वीक्षिकात्मवि-
द्येति । 'धान्वीक्षिकी' उक्तलक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-
विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'इच्छायात्' निरूपणात् भवति ।
'तथा' धान्वीक्षिका, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'इच्छमायः', 'दृश्यशेकौ' 'युद-
स्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं,
एतदुभयमपि उपभोगात् क्षयं याति नान्यथा इत्येवमनुमानादि-

प्रमाणैस्तत्त्वदर्शी विजिगीषुर्हर्षशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-
नन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्वजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आन्वोच्छिकोजनितोपकारो दर्शितः साम्प्रतं त्रय्याः स्वरूपं तच्च नि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋग्यजुः सामेति । ऋगादयस्त्रयो
वेदाः 'त्रयो' इत्युच्यते । 'त्रयां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ लोकौ'
इहलोकपरलोकौ, 'अवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्नाह ।
अङ्गानीति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति
षडपि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यथर्ववेदेन सप्त पत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायवित्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्रं' मन्वादि । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपा 'त्रयो' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्प्रति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारश्च
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । यशून् इत्यश्व्यादीन् पालयन्तीति
पाशुपालाः इति शिक्षाशानिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानञ्च
'पाशुपाल्यं' । 'कृषिः' कर्षणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानञ्च । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिकक्षयं वाणिज्यं एतत्तृतीयं, 'वार्त्ता'
जगद्भूतिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्पन्नो विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आरुह्यते' आवर्त्तनात् 'भयमृच्छति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतिः स्वरूपं उपकारश्च दर्शयितुमाह । दमो दण्ड इतीति ।
'दमः' वधपरिक्षेपार्थद्वरणादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अभिधीयते ।
तात्स्यात् प्रयोक्तृरिति तिष्ठतीति उपचारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्ड्यं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

दण्डनीत्या स्वात्मनो विद्यानाश्च पालनमाह । तयेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्याद्यदाभिरिति । 'आभिः' आन्वोक्षिकीप्रयोवात्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, यथासम्भवं 'यदा' महीपतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा आन्वोक्षिक्या 'विद्यात्' । विद् विचारणे इति घा-
तोऽरिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रया वि-
द्यात्, विद् ज्ञाने इति घातोऽरिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वात्ताया विद्यात् । विद् ज्ञाने इति घातोऽरिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मैः स्वधर्मश्रुतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इत्येति । याजनेति । शस्त्रेयेति । शूद्रस्येति । कारवः
शिल्पिनः । चारवाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिदयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुगृहे 'वासः', 'अभिसुश्रूषा' इति वैश्वानरादाधनं,
'खाध्यायः' स्वशाखाध्ययनं । 'व्रतचारणं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'विकालस्त्रायिता' सन्ध्यात्रयेऽपि खानं । 'मैत्र्यं' मित्रासमूहः एक-
मिच्छाया निविडत्वात्, 'गुरौ' प्राणान्तिकी स्थितिः इति प्राणान्तं
धावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वासनियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
स्नेह्या, 'अन्याश्रमतः' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाण्य एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखलीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखली' मौल्यो मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पालाशदण्ड-
धारणात् । 'जटो मुण्डो वा' तथैव गुरुसंश्रयः । आविद्यादृष्ट्यात्
व्रतादिकं विद्यादृष्ट्यात् यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् गृहस्था स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गृहस्यधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । गृहस्योऽत्र चतुर्विधः ।
अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिरग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव द्रष्टव्यं । 'जीवनस्य स्वकर्मभिः' इति ब्राह्मणस्य
प्रतियहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
शूद्रस्य कार्वादिभिः । 'अथ च धर्मः' नियमात्, धर्मदारेषु 'पर्ववर्जं'
पौर्णमास्यादिपुण्यातिथिवर्जं, 'रतिक्रिया' ॥ २५ ॥

धर्मायं दाररक्षार्थं चेत्याह । देवेति । देवमिन्नतिथिभृत्यपूजेति
प्रतीतं । 'दीनानुकम्पनं' बाललज्जयाघितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । 'श्रुतिः'
वेदः, 'स्मृतिः' मन्यादिशास्त्रं, तेषां 'अर्थः' तत्र 'अवस्थितिः' तदुक्ता-
नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि 'गृहमेधिनः'
गृहे अवस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । 'जटित्वं' मि-
यमाज्जटाधारणं 'अग्निहे टत्वं' अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
शय्या, शय्याजिनधारणश्च । वने निर्जने वा वासः 'वनवासः' अन्यत्
एतत् ॥ २७ ॥

वनवाप्तिधर्ममाह । प्रतियहेति । प्रतियहस्य दीयमानस्य हिर-
ण्यादेः यज्ञनिवृत्तिः 'प्रतियहनिवृत्तिः' 'त्रिः खान' सन्धात्रये खानं,
'प्रतचारिता' ब्रह्मचारिता सन्निहितदारेण्यपि ब्रह्मचर्यमेव कर्त्तव्यं ।
उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राह्मधर्ममभिधातुमाह । सर्वारम्भेति । 'निय्यरियहता' पुन-
कादेवंस्त्रावरणादेरपि परियहो नाप्तीति । 'अत्रोहः' भूतहिंसाभा-
वः । 'रुमता सर्वजन्तुषु' उपकार्यपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रियस्वाप्रियश्च तयोरपरिष्वङ्गः अनांसक्तिः
'प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः' सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो नाप्तीति

‘सखंदुःखाविकारत्वात्’ सर्वाङ्गाभ्यन्तरशौचमिति ‘वाङ्मै’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सकलसत्त्वानुग्रहयुद्धां । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ व्रक्षचारिता* ॥ ३० ॥

‘किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथच योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तत्तत्तन्माह तन्नैव । ‘प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि संयुतं ।
सधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च दि-
विधं काम्यफलाधि मोक्षफलार्थं चेति । तच्च मोक्षफलार्थं नित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिषु अज्ञोद्भवशुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राह्मणं उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाश्रमसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिराव्यभिभिश्च परकीयाणां मानदारद्रव्यादीनां
‘अहिंसा’ कर्तव्येति शेषः । ‘सूततं’ प्रियं पश्यच्च सूततं इत्येवंभूता
वाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ अमृतावादः । ‘शौचं’ वाङ्मा-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्यमन्यत् ॥ ३२ ॥

सधर्मानुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गेति । ‘स्वर्गानन्त्याय’ स्वर्गं च
ध्यानन्त्यं मोक्षं च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवतीति । ‘धर्मोऽयं’ अन्तर्दोक्तः ।
‘सर्वेषां वर्णिजिद्गानां’ भवतीति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं लोकः’ ‘शङ्करात्’ सङ्कीर्णतया ‘नाशं आप्नयात्’ ।
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्त्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ स्मार्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्प्रवर्त्तकः’ सम्प्रवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगच्छ्रुतिः’ जगतो विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाचारैति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचार्यत्वपरः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमाणां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । एकलोकभाक् इति टीकासम्मतः पाठः । एकलोकः
स्वर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । *'आत्मवान्'
अभिहितात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'मृपः' न केवलं
आत्मनः प्रजानाञ्च 'उभौ लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्ण' अन्धा-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्देजयति' । मृदुना नृनेन 'परिभूयते' न
भवत्यन्य दण्डे पीड्येति दण्डाद्वयं नास्तीति परिभूयते । 'दण्डेन' अन्य-
नाधिकेन द्वेयः परिभवे वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव दृश्यति । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्गं' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'प्याशु' सत्वरं 'दाक्षो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'प्या-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावो सामञ्जस्यं माध्वस्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावो
प्यासामञ्जस्यं तस्मात् प्यासामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्यानपि' लोकव्यवहारनाष्टानपि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकेति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमादिजनपदः, शास्त्रं
श्रुतिस्मृत्यादि । 'तदनुगतः' तदनुसृत्यो दण्डः नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सतरां अनुद्देजनो भवति । विजिगीषोः श्रिये च
भवति । उत्तराद्धे स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महोपतेर्जगतस्य ध्वंसकारणमभिधातुमाह । परस्परैति । 'पर-

स्वरामिषतया' भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'एय-
ज्मार्गस्य दण्डस्थेत्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तत'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

ः एतदेव द्रष्टव्यमाह । जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्या' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयोक्तं, आचारनिद्रा-
भयमैश्वर्यादीनां शरीरेष्वेव सहेत्यद्यमानत्वात् । अतएव 'परस्पर'
'परस्परस्त्रीधनलोकपुं' तत्तत्क्षम्यत्वं 'जगत्' केवलं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सगातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगामिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्प्रापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायशो नियत-
विषयवर्ती भवति । यथा कुलस्त्री विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रणयनेऽपि विजिगीषोः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीता । 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्त्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यतात्मा' जिते-
न्द्रियः । प्राप्ति मार्गेषु प्रचारे वाभिक्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरिताः'
समुद्रं' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्यदः' लक्ष्म्या 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ • ॥

येत्' । 'मन्युना' षोडशनिताक्रोशशोकादितेन । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरश्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जनः, 'कुले' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'सुखलेशेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखासादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'षोडयेत्', 'अविचारयन्' दोषविचारमकृत्यैव । यस्तु षोडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमुमाह । आधीति । 'आधयः' मनःषोडा, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अथ श्रोत्रा विनाशिनो' निःसंशयं विनाशराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुखसम्पादनार्थं, 'धर्मापेतं' अधर्मिकं, 'समाचरेत्' अविवेकित्वादाचरेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्यैरिति । 'आहार्यैः' असहजैः सुमन्युलेपनवस्त्राण्यारादिभिः, स्वभावाद्व्ययं पूतिगन्धसुखखेदाद्युपेतं, 'क्षयं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'क्षायामात्रकमेव' क्षायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं' शरीरं *मथ्येदुदकविम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यातीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महाश्वादि मेघमात्रावत् 'अतिपेलवैः' कोमलैः, 'विषयारिभिः' विषयाः । स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवन्तैः, 'महात्माना' विवेकिनोऽपि, 'कथं नाम', 'झियन्ते' वशीक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तखन्नेति । जलमध्यगतचक्रप्रतिविम्बवत् प्राणिनां चक्षुषं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अनवरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत् ॥ १२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमुमाह । जगन्मृगेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगवृषातुल्यं' मृगवृषिकोपमानं, 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षयभङ्गुरं' आस

विनाशि, 'सृजनैः' सत्पुरुषैः, विद्यावज्जैरित्यर्थः । 'सकृत्' साहित्यं,
'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थं च ॥ ११ ॥

सृजनसकृतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुधातल इवेति ।
सौक्यद्वयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सृजनसकृत्तस्य फलं प्रदर्श्य दुर्जनसकृत्तं निन्दन्नाह । योषे इति ।
योषे सूर्याश्वोऽतिवीर्यवान् भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्देजनं
'अनाययं', 'वीरस्यताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसकृतेष्वान्ययो
नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदयं' उच्चं, मरुपक्षे तदभीवोष्ण्यायाहि
भवतीति दुर्जनैः सम्वन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनाद्यजनसंसर्गं
त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । श्रुतश्रोत्रोपसम्पन्नानिति । श्रुतं व्याप्त्योच्छिष्या-
दिविद्या, श्रोत्रं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतश्रोत्रोपसम्पन्नान्',
'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं
गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुष्कवृक्षमिवानलाः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आश्रीविषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्वासेऽदो-
र्णति । निश्वासेन उद्दीर्णो यो विषज्जतभुक् विषानलस्तस्य धूमेन
धूमोक्ततानि आननानि येषां तैः 'आश्रीविषैः' सर्पैः सह, 'सकृत्' वरं
'कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कचश्चिदुप-
काररहिता न व्यभिचरन्ति, दुर्जनास्तु व्यभिचरन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति ।
'स्रष्टृहृदयैः' अकण्ठमितचित्तैः सृजनैः, 'पिण्डः' शुभाहारमयः, 'येनैव
पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्लभः', 'तमेव' भाषिणं, 'विशुम्पति',
दौष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरश्च । असाध्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पञ्चाङ्गानां, 'असाध्यं'

* सृजनैरिति सु० ।

‡ सतः श्रोत्रेत्यादीति सु० ।

† 'सकृत्' इति सु० ।

§ शुष्कवृक्षमिति सु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विषं', वाक्स्वरूपं विषं, 'उत्सृजन्'
उद्गिरन्, 'दुष्टो दुर्जनपन्नगो द्विजिह्वं वदन् धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेवं-
विधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियत इति । 'अभ्यर्हणीयाय'
पूज्याय सुजनाय, 'यथाऽञ्जलिः क्रियते' प्रत्ययप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मा-
दपि, 'साधुतरः' स प्रत्ययविशेषः 'दुर्जनाय कार्यो हितार्थिना', प्रती-
तमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारमुद्गिरण्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्य-
वहारविशेषमभिधातुमाह । आदिनीमिति । 'सम्यक्' सूक्ष्मत्वेन,
'जनजिह्वीयं' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रीं भावयन्',
अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्त्वानां आदिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं
गिरं' लोकव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । नित्यमिति । यदि विद्धमिति । स्पष्टं
॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःस-
हानि, 'उद्देगकारीणि' उद्देजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विच्छिद्यानि' दु-
र्नीतिशालिभिरुदीरितानि, 'वर्षांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणीव' देहि-
नां मर्मं हन्तति, स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिसुखमेव,
'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सद्यत्सु, 'नित्यं द्विघत्सु च' सततं,
देष्टुषु च । 'किकामधुरः शिखीव' कलनादरमण्यो मयूर इव, 'प्रिय-
त्राक्' मितभाषो जनः, 'कस्य न प्रियः', अपितु सर्वस्वापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अलङ्घ्यन्ते इति । 'मदरक्तया' कलश्चनजनितमदरक्ता-
या, 'विपश्चितः' पण्डिता विवेकिनः, 'अत्यर्थे' निरतिशयं, 'माधुर्यगुण-
युक्तया' मधुरया, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽ-
लङ्घयमिति भावः ॥ २७ ॥

‘अपरश्च । मदरक्तस्येति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । शुचिरिति । ‘शुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं गृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या ।
वेदोक्तं समयमपि मन्यते यः स आस्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन मृत
आत्मा यस्य सः ‘आस्तिक्यपूतात्मा’ । अवशिष्टं सुगमं ॥ २९ ॥

‘उक्तपूजनक्रममभिधातुमाह । प्रणिपातेनेति । ‘गुरुन्’ आचार्यादीन्,
‘प्रणिपातेन’ प्रणिपत्य, ‘अभिमुखान् कुर्वीत’ इत्यनुवर्तते । ‘सतः’
सत्पुरुषान्, ‘अनूधानचेष्टितैः’ विनीतभावैः । ‘देवान्’, ‘सुशतकर्मणा’
पुण्येनानुष्ठानेन, ‘भूत्यै’ सम्पदर्थं । देवाः सुशतकर्मणाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३० ॥

‘अपरश्च । स्वभावेनेति । ‘स्वभावेन’ परमात्मीयभावेन, ‘मित्रं’ मि-
त्रतानुपगतं, ‘सद्भावेन’ साधुभावेन, ‘बान्धवान्’ आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
‘स्त्रीभृत्यं’ भार्यागृहीविवर्गं, ‘प्रेमदानाभ्यां’ दानरहितेन स्नेहेन प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, ‘दाक्षिण्येन’ खिम्भभावेन, ‘इतरं’ उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, ‘हरेत्’ आराधयेत् ॥ ३१ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । ‘गुणानुरागी’ पात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणबद्धो यव धनं विदुर्जनेभ्यः इति, ‘स्थि-
तिमान्’ यस्य यावत् प्रतिक्षातं तदनतिक्रमेण निर्वहणं स्थिति-
स्तयुक्तः । ‘अदधानः’ दानात् नूनं पुण्यमस्तीति अज्ञान्मितः, ‘दया-
न्वितः’ दीनानाद्येवपि कारुण्यात् प्रवृत्तदानः, अवशिष्टं स्पष्टं ॥
॥ ३२ ॥

प्रियवाक्सहितमेव दानं कर्तव्यमित्यसौवार्थस्य प्रशंसामभिधातु-

* गुणानुरागी स्थितिमान् अदधानो दयान्वितः ।

धनं धर्माय विदुर्जने प्रियां वाचमुदीरयन् ॥ ३२ ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियश्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृति' सत्कारं, 'ते बन्धुचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ ऋटः ॥

एतदेव श्रुयितुमाह । अग्निन्देति । 'परस्त्वेषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'क्षपणेषु' दयालुत्वं अनाद्यादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राञ्जैरपीति । 'अथभिचारिणे' अन्नपटाय, 'गृहागते परिश्रवः' गृहागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सहिष्णुता' सहनशोचत्वं ॥ ३५ ॥

अपरश्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पन्थाः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अमेन' यथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपदानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आप्यत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरश्च । कृषेति । मधुरवचनान्येव याशाक्षैरायतः 'लालितः' आदावायतः पश्चादालालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितेः' न्यायमार्गावस्थितेः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसदायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्युक्तोऽर्थः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिः ।

श्रीमन्तो बन्धुचरिता देवाश्च नरविग्रहाः ॥ ३३ ऋटः ॥

योगाभ्यां सु० पु० न स्तः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां सप्तानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । 'स्वाम्यमात्मै' । उक्तलक्षणौ, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं, 'सह्यत्' मित्रं, 'परस्पररोपकादीदं' इति स्वामी चमात्मस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, चमात्मोऽपि स्वामिनो बुद्ध्यादिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेऽपि संस्कारादिसम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो वक्ष्यपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेऽपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनोपकारि पूर्वोक्तानां, तेऽपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेऽपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्पररोपकादि सप्तानां राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्गेनापीति । 'एकेनाप्यङ्गेन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', * 'आयुः', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समया असमया वा इति परीक्षामपि कुर्वीत इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आपः संस्कृते आधारे इव 'राज्ञां शिष्यः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । चमात्मादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* उपरीक्षणमिति मु० ।

† अयं श्लोकः मु० पु० पञ्चमस्थानीयः ।

माह । 'ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियश्च भावन्ते 'प्रयच्छन्ति च'
'सत्कृति' सत्कारं, 'ते बन्धुचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः,
'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । अतिन्देति । 'परलब्धेषु' परानुष्ठानेषु, वि-
भिन्नदर्शनेष्वपि, 'अतिन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शा-
स्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'लपणेषु दयालुत्वं' अनाथादिषु अनुकम्पा-
परत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति
शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राप्नोतीति । 'अय्यभिचारिणे' अकपटाय, 'गृहागते परि-
वृत्तः' गृहागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'श्रमया दानं' यथाशक्ति दानं,
'सहिष्णुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरश्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं'
चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', निज्ये
मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पश्याः', सम्मतः ।
'नियतम्', 'अनेन' पथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आपन्नं भ-
वेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरश्च । कवेति । मधुरवचनान्येव पाशाक्षीरायतः 'लाजितः' आदा-
वायतः पखादालाजितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितेः' न्यायमार्गाव-
स्थितेः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसदा-
यः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
छतीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभावन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृति ।

श्रीमन्नो बन्धुचरिता देवास्तै नरविग्रहाः ॥ ३३ क्रोडः ॥

श्रीकामन्दैः सु० पु० न० लः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां समानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । 'स्वाम्यमात्यैः', उक्तलक्षणे, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गः, 'सहत्' मित्रं, 'परस्पररोपकारोद्गं' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिनो बुद्ध्या-दिज्ञायायेन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेऽपि संस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो ह्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्जनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेऽपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेऽपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अन्तरोक्तानां, तेऽपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्पररोपकारि सम्राजं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । शकाङ्गेनापीति । 'शकेनाप्यङ्गेन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', *'व्याप्तुं', 'परीक्षणं', यस्य के गुणाः समया असमया वा इति परीक्षामपि कुर्वीत इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्प्राप्याः', 'व्यापः संस्कृते व्याधारे इव 'राष्ट्रां' अयः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* सुपरीचकमिति मु० ।

† अयं शोकः मु० पु० पद्यमस्थानीयः ।

लब्धात्मलाभः । 'ततः' च्यनन्तरं, 'श्रेयपरीक्षणं' व्यवशियप्रकृतीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेवत्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्वं' परमैश्वर्यादिकं कार्यं, किन्तु 'अकृतात्मभिर्दुष्करं', श्रेयार्जं स्पष्टं ॥ ५ ॥

लोकत्रयेण आभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं' उभयकुलविरुद्धिराभिजात्यं, 'सत्त्वं' यस्यनेऽभ्युदये चाविकारता, 'वयः' यौवनं, 'श्रीर्ल' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्पत्वं, 'क्षिप्रकारिता' अदीर्घसूत्रत्वं, * 'अविसंवादिता' वाक्क्षणेन विरुद्धसंवादरहितत्वं, 'सत्यं' अमृधावादाः, 'रुद्धसेवा' विद्यारुद्धाराघनतत्परता, 'कृतज्ञता' कृतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्पद्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्रपरिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्ता' शक्या वशे कर्तुं सामन्ताः संसक्तमण्डलमर्यादा भूयन्तरां चरयो यस्य तद्भावः, 'दृढभक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्वूढिरित्यर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घदेष्टेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाचक्षुषा प्रयुं श्रीलं यस्य तद्भावः, 'उत्साहः' शौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'सुचिता' परदारादिनिरीक्षा, स्थूलकक्षता, स्थूलकक्षादिभ्यः स्थूलमेव लक्ष्यं सङ्ख्यादिभिः करोति न कृष्टं सूक्ष्मं इत्यर्थः, 'विनीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता, एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, अनायासेन बद्धभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', 'यतैः' च्यनन्तरौक्तेः, 'सुयुक्तं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः । एवम्भूतैः परिजनैरभिगते राजा नान्यथा । श्रेयार्जं सुगमं ॥ ६ ॥

* अविसंवादिता इति मु० ।

† अक्षुद्रपरिचारिता इति मु० ।

स्वामिप्रकृतिसम्बन्धिनां चाभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैस्तृप्त-
तामभिगच्छताश्च कर्मसन्धिवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रसु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्मीति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रशस्तः' सुरसदृशस्यापि विगृह्य वक्तव्यर्थः । 'स्मृतिमान्' वर्धशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकः, 'उदयः' उद्भूतायः, प्रागुत्थित्यर्थः । 'बलवान्' कामबल-
सम्पन्नो यकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रणेता, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपादिकस्य, अतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'ज्ञात-
शिष्यः' † कृतास्तत्पक्षः, 'स्वयमहः' ‡ सुखेनैवानोतिप्रयत्नोऽवगृह्यते
निविध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुहृतविग्रह-
सहिष्णुः, † 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापायेषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परिच्छिद्रान्ववेक्षी' § शत्रुदोषान्वेषयशीलः, 'सन्धिविग्रहत-
त्त्ववित्' बाहुल्यप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरञ्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽस्तिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्वयसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्येवंलक्ष्यो यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽनैरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धाध-
संस्थानादिदेशः, कालश्चायमस्माकं अनुकूलः शत्रोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सम्पत्सुधाना', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तन्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'पात्रवित्', अर्घ्यविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । पात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणतपस्विक्षपणकादयः, अर्थाभिसन्धिना मन्त्रिपुरोहिताद्य-
र्थोत्पादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
पात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति सु० ।

† सुविग्रहः इति सु० ।

‡ दृष्टव्यप्रतिक्रियः सु० पु० । § परिच्छिद्रान्वेषीति सु० ।

अपरश्च, क्रोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । उद्घोषदेशेति । 'उद्घोषदेशसम्पन्नः' उद्घोषदशानुष्ठानजनितसम्पत्तियुक्तः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः' रमणीयाकृतिः । 'गुणानुरागो' गुणवत्सुखतानुरागः, 'स्मितवाक्' हंयद्भसितोपलक्षितवाक्, एवमर्थयविंशतिगुणपरिकल्पिता विजिगीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादि-गुणसम्पन्ने', 'लोकयाचाविदि' लौकिकशब्दहारश्चे, 'स्थिरे' अचपले, 'निर्वृत्ता', निर्वाणसकलोपतापविच्छेपात् 'मितरोव' जनके इव, 'आप्ते' स्थितिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स पार्थिवः', गान्ध इति ॥ २० ॥

अमुनेवार्थं ऋजयन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया बुद्धेरुत्साहस्य च गुणान्तरनभिधातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतुमिच्छा । ततः 'श्रवणं' । 'मह्यं' श्रुतकमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धारणं' अवधारणं, 'ऊहः' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः । 'अपोहः' विचार्य असंश्रुतस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु विविधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनिवेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दाक्ष्यमिति । 'दाक्ष्यं' कौशलं, 'शैवं'* क्षिप्रकारिता, 'अमर्षः' अपकारिणां कथमप्यविस्मरणं, 'शौर्यं' अभो-रत्वं एतत् 'उत्साहलक्षणं' अनेन उत्साहो लक्ष्यत इति । 'गुणैः' आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अनन्तरोक्तनुद्घोषगुणैः, 'उपेतः' अन्यितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः' वदान्यतालक्षणः, 'सत्यं च' 'शौर्यं' ययोक्तलक्षणं । 'एते त्रयः',

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्त्तव्यं
सदेतत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वामिगुणसम्पादनमभिधायामात्यगुणसम्पादनमभिधातुममात्यपु-
रोहितादीनां यथासम्भवं गुणानाह । कुलीना इति । ‘कुलीनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘शुचयः’ स्वभावतः श्रेष्ठपराः, ‘शूराः’
अभीरवः, ‘श्रुतवन्तः’ आन्वीक्षिकादियुवशालिनः, ‘अनुरागिनः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्डनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहाय्यान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्युः, ‘महीपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाश्लोघर्न सूचयन्नाह । †उपधाश्लो-
घिता इति । उपधाश्लतलः, धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्ययमकर्मण्यो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्वा
आत्मीयवर्गायाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थोपधा । राजमहिर्घो कामयमानानुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्य तेषामेकैकं
भयप्रदर्शनेन राजवधार्थमुपनयेदिति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः श्लोघिताः ‘उपधाश्लोघिताः’ । ‘सम्यग् गात्रमाना-
प्लोदय’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं किं
वा न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परीक्षेरन्’ निरूपयेयुः ।
॥ २६ ॥

उपधाश्लब्दनिर्वचनमभिधातुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्य’,
‘धीयते’ आधीयते ङीक्यते, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’,
‘उपायाः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् परीक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

* दण्डनीतिप्रयोक्तार इति मु० पु० । † उपधाः श्लोघिताः इति मु० ।

अमात्यानां गुणसम्पदमभिधातुमाह । खव-
यह इति । अमागं प्रवृत्तममात्यमवगृह्णन्ति प्रभविष्णुतया विद्युत्
निवारयन्ति ये बन्धुप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः शोभनतया अवग्रहा यस्या-
सौ 'खवग्रहः', 'जानपदः' जनपदभवो विजिगीषुः खजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाधरति । 'कुषशीकबलान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायबलसम्पन्नः, 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्, सारभाषीत्यर्थः । 'प्र-
गल्भः' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुशान्' शास्त्रमेव प्रशस्तं चक्षुस्तद्वाङ्,
'उत्साही' उक्तचिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तया युक्तः ॥ २८ ॥

अपरह । क्षमेति । 'क्षमः' क्षम्यता, 'चापजं' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'हीनः' । 'मैत्रः' मित्रावहितः । द्युत्पिपासादिक्रीडं सहते इति
'क्षीरसहः', 'सुचिः' पूर्वोक्तचतुरपधासुजः । 'सत्वं' अमृधावादः, 'सत्त्वं'
असनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'दृतिः' अविषस्यता, 'स्त्रैर्यं' स्थितेरविष-
कत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'आरोग्यं' नीरोगता, एतैर्युक्तः ॥ २९ ॥

क्षिप्र । क्षतशिल्पश्चेति । 'क्षतशिल्पः' अभ्यस्तकलाकलापः, 'दक्षः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताद्यगुणबुद्धियुक्तः, 'धारयान्वितः' अवि-
सरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अवलानुरागः, 'अकर्त्ता च वैराग्यं' स्वामि-
क्षतवैराग्यामप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सचिवो' भवेत् ॥ ३० ॥

अन्यानपि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारयान्वित इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनार्थं । 'तत्परतार्थेषु' अर्थेषु रत्ना-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' बुद्धिगुणमध्ये पठितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुतिः' यच्चाङ्गमन्त्रगोपनं, अन्यत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुणं पुरोहितमभिधातुमाह । त्रय्याच्चेति । 'शा-
न्तिकपौष्टिकं' स्वस्थयनादिकं । अवशिष्टं संगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गणकगुणमभिधातुमाह । तादृगिति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभृतीनां गुणानां व्यक्तिविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

ज्ञानमाह श्लोकघटकेन । साधुतेति । खजनेभ्य इति । गुणद्वयमिति ।
उत्साहश्चेति । भक्तिमिति । अस्तव्यतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परीक्षामुक्त्वाऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मा-
नुमेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अप्रत्यक्षा गुणस्य रामणी-
यकादिकस्य वृत्तयः निष्पत्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्',
'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निष्पत्तिलक्षणैः, 'कर्म' अनिष्पन्नवृत्तयः,
'विभाव्यते' *उपलक्ष्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रिणां स्वामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु'
शास्त्रनिषिद्धत्वात् यत्तनादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं, 'निरन्धुः'
प्रतिषेधयेयुः आक्राम्य, 'मन्त्रियो नृपः' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-
लोकपरलोकदायिजनकाचार्यादीनामिव, 'यतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं'
हितवचनं, 'शृणुयात्', श्रवणमवानुष्ठानपर्यन्तं ग्राह्यं 'नृपः' स्वामी ।
॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेश्वरविनाशाभ्युदयो भवत इति दर्श-
यन्माह । नरेश्वर इति । 'नरेश्वरे' विजिगीषौ, 'निमीलति' विन-
श्यति सति, 'जगत्सर्वं' मात्सल्यायात् निमीलति । 'सूर्योदयेऽन्मोजं'
यथा' सूर्योदये पद्ममिव, 'तत्प्रबोधे' नरेश्वरस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' जाग-
र्ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणः श्रितस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्विधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्,
'जगन्नाथं' भुवनेश्वरं, 'बोधयेत्' श्रुत्यादयेत्, 'अमात्यादिः' । 'सः'
स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि,
'धीमत्तोद्योगसम्पन्नेः‡ श्रितैः' सेवकैः पुरुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥

जगन्नाथबोधकमन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य',

* विभावयेदिति मु० । † तं इति मु० ।

‡ अत्कर्मण्यु समाहितैः इति मु० ।

स्वामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' यस्मात्, 'सुहृदः' बान्धवाः । 'त एव गुरवः' अभ्यर्हिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४४ ॥

एतदेव ऋयितुमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' निषिद्धाचरणादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं नृपं, 'ये सुहृदः' येऽगुरुक्तहृदयाः 'वाचयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरवः' महान्तः, 'गुरवः' आचार्याः, 'हि' किं, भवन्ति ॥ ४५ ॥

कथमकार्येषु सक्तो भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि' जनः, 'बलिना' अतिबलवता, 'रागेण' विषयानुरागेण, 'अक्तं' स्पष्टतरं, 'रुच्यते' तन्मयो भवति । 'रागानुरक्तचित्तस्य' रागोपरक्तचित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाम्यतं' अयुक्तं कर्म, 'न कुर्यात्' अपि तु सर्वमेव ॥ ४६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकयन्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याणामदर्शनात् 'सुहृद्बैद्याः' सुहृद एव वैद्याः, 'निर्मन्त्रैर्विनयाज्जनैः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनयरूपाज्जनैर्नैवरोगौघैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्धमेति । 'रागमानमदैरन्धस्य', 'अवसङ्गटे' अवृत्ततायामापदि, 'रुखलतः' पततः, सुहृदादिचेष्टितं 'हस्तावलम्बी भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बेन धार्यते तद्वत् स्वामी रुखलन् मन्त्रिचेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ये तु स्वामिनः रुखलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदीकृतमेति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्यायप्रवृत्तस्य' शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'नृपतेः' विजिगीषोः, 'सङ्कीर्णस्य' दण्डिन इव 'उच्छृङ्खलस्य' हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'वाच्यतां' निन्द्यतां, 'खलु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ४९ ॥

स्वामिप्रकृतेरमात्यप्रकृतेषु गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणेष्वभिधेयेषु

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
द्व्यसम्पन्नायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । भूगुणैरिति । 'भूगुणैः' वक्ष्यमाण-
लक्षणैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोशवृद्धिः, कोशवृद्ध्या दण्डवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तररचय्यात् सुतरां
नृपस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवर्तो भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानिधाभिधातुमाह, शस्याकरवतीति । 'शस्यानि' प्राय-
श्चयानि, 'आकराः' सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुङ्कुमागुरुजोरकादीनि, 'खनयः' वपमखिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगिसारवृक्षवनानि, तैः 'अन्विता', 'शोद्धिता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिखा' प्रचुरजला, 'पुण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदैः' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

किञ्च, रम्येति । 'रम्या' रमणीया, 'सकुञ्जरवना' हस्तिवनोपेता ।
'वारिसलजपथान्विता', स्यात् । 'अदेवमाढका' पर्जन्य एव माढका यस्याः
सा देवमाढका पर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सति-
त्वरः स ह्यसङ्कुलत्वेन अपर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदोषानभिधातुमाह । *शक्रेति । 'शकराः' प्रस्तरशकलानि,
'उधराः' क्षारनृत्तिका, 'पाषाण्याः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साटवी'
तात्पर्यादाटविक्रैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रुक्षा' अस्त्रिधा । अन्यत् स्यात् ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, खोजीय इति । 'खोजीयः' सुखमाजी-
व्यते, 'भूगुणैर्युक्तः' अनन्तरोक्तैर्भूगुणैर्युक्तः । 'तानूपः' सजलभू-
मियुक्तः, नानाशस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दृढकाष्ठादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'गृहकारवणिक्प्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्यात् ॥ ५४ ॥

‘किञ्च, सानुराग इति । ‘सानुरागः’ स्वामिन्यनुरक्तः, ‘रिपुद्वेषी’ स्वामिशत्रौ द्वेषवान्, ‘पीडाकरसङ्घः’ कोशास्यत्वदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सहते यः, ‘पृथुः’ विस्तीर्णः, ‘नानादेश्यैः समाकीर्णः’ नानादेशीयवाख्यज्यक्रारिभिर्व्याप्तः । ‘धार्मिकः’ पुण्यप्राप्त्युत्पन्नः, धर्मवृत्तांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । ‘यशुमान्’ क्षीरघृतादिभिर्दुपकरोतीति, ‘धनी’ दण्डकरादिभिरप्युक्तः ॥ ५५ ॥

अपरञ्च, ईदृशिति । ‘मूर्खस्यसनिनायकः’ मूर्खा बुद्धिरहिता यस्य निने विषयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुश्च न शक्यते, ‘तं’ तादृशं जनपदं, ‘वर्द्धयेत्’, ‘तस्मात्’ जनपदात्, ‘सर्वं’ सर्वाङ्गमपि राज्यं, ‘वर्द्धते’ वर्द्धिं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदनभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । पृथुसीमेति । ‘पृथुसीम’ विस्तीर्णमुखभूमि, ‘महाखातं’ महापरिखं, ‘उच्चप्राकारगोपुरं’ उच्चप्राचीरवत् पुरदारं यस्य तं, ‘शैलसरिम्नरवनाश्रयं’ पार्वतीदक्षमारववानदुर्गाशामन्यतमदुर्गाश्रयं, ‘पुरं’, ‘समावृते’, ‘स्पष्टं’ ॥ ५७ ॥

किञ्च, जलवदिति । ‘जलवत्’ प्रचुरजलं, ‘धान्यधनवत्’ धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, ‘दुर्गं’, ‘कालसङ्घं’, निचयसम्पन्नत्वात् । ‘महत्’ विस्तीर्णं । ‘दुर्गंहीनो नरपतिर्वाताभावयैः समः’, एतादृशो नरपतिरलब्धावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शैलसरिम्नरवनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । ‘औदकं’ प्रचुरोदकसम्पन्नं, ‘पार्वतं’ इति प्रास्तरं गुहा वा इति द्विधैवोक्तं ‘वार्त्तं’ वृत्तवज्रलत्वात् अतिगहनं । एतदपि बह्वदकसम्पन्नं, ‘शेरियं’ शेरिये निजले देशे भवं, ‘धान्वनं’ निस्तृणजलो देशो धन्वा तत्र भव, धान्वनं, ‘दुर्गं’, ‘दुर्गोपचिन्तकैः’ दुर्गव्यवस्थापकैः, ‘शास्त्रमतिभिः’ शास्त्राभिज्ञैः, ‘आचार्यैः’, ‘प्रशस्तं’ चतुश्चितं ॥ ५९ ॥

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जलेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि'
धनुरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आण्यं' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राण्यं', 'धीरयोधैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोद्धृष्टपुरुषैः कृतं रक्षं,
'शक्तिप्रधानं' रक्षावज्जलं, 'आचार्याः' युक्तसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनिरे' एतादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराण्येति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
त्रादिः यत्रापसार्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूपजाङ्गला भुवः'
जलस्य जग्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोपप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । वदिति । 'वङ्गादानः' वङ्ग-
सङ्घः, 'अल्पनिष्ठावः' अल्पवयः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
राहं, 'पूजितदैवतः' पूजितानि ओधनदादीनि दैवतानि यस्मिन्
सः, 'ईप्सितत्रयसम्पूर्णः' सुवर्णादीप्सितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
महाहंसाङ्गादिसम्पन्नत्वात् । 'आतैरधिष्ठितः' आत्माः विश्वज्ञातैरधि-
ष्ठितो रक्षितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशघानां सम्मत इति दर्शयन्नाह । मुक्तेति ।
'पितृपैतामहोचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उचितः', च विजिगीषोर्धर्मोर्जितत्वात् । 'अयसहः' अयं सहते यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

लोकत्रयेण दण्डमुखमभिधातुमाह । पितृपैतामह इति । 'पितृ-
पैतामहः' पित्रादिकमायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' अविभिन्नः,
'दक्षवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जसाः'† प्रख्यातपुरुषवत्-
वृत्तवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्वृतः'
आतैः निपुणैः अधिष्ठातृभिः परिवृतः अनुगतः ॥ ६५ ॥

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुराद्यायुधयुक्तः । सुगम-
मन्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं । 'अद्वैधक्षत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः क्षत्रियप्रायः इति
क्षत्रियाः स्वभाषत एव महासत्त्वा भवन्तीत्यर्थः । 'दण्डः' चतुरङ्गबलं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' व्याचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रक्षतेगुणसम्पदमभिधातुमाह । त्यागेति । 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्यं' लब्धत्वसर्वशास्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्पन्नं । 'महायज्ञं'
ब्रह्मबन्धादिवर्गं । 'प्रियंवदं' प्रियहितवदनशीलं । 'आयतिक्षमं'
आगामिकाजेष्वभिधारि । 'अद्वैधं'† नेतरि शत्रौ च द्विधाभाव-
रहितं । 'सत्कुलं' सति उभयपक्षेषुपि अभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न अभिचरतीत्यर्थः । 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कुलस्य गुणान् दर्शयन्नाह । छच्छेत्स्विति । 'छच्छेषु' दारुणेषु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छद्दया' सुहृत्, 'कुलीनः' सत्कुलजातः, 'चतुर-
खतां' ऐकहृष्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह । पित्रिति । 'पितृपैतामहं' पित्रादिक्रमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आढ-
न्तर्यूहं, 'मित्रं इष्यते', विजिगीषुष्येति शेषः ॥ ७० ॥

मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह । दूरादेवेति । 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्थलार्थहृ-
दयानुगा वाक्' एतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्थलो हृदया-
नुगतश्च भवति । 'सत्कृत्यप्रदानं' देयवस्तूनां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति । 'त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः' इत्यनेनानन्तरोक्तेन उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह । धर्मेति । स्पष्टं ॥ ७२ ॥

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । 'सतां' साधूनां, 'मैयः' मित्रताः, 'सरित्समाः' नदीसमानाः । कथमित्याह, 'आदौ तस्यः', जलप्रदेशस्यादावस्वत्वात्, 'रुहन्मथाः', मध्यप्रदेशे वज्जलत्वात्, 'विस्तारिण्यः' पदे पदे स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, 'यायिन्यो न निवर्त्तन्ते' निवर्त्तनशीला अपि न निवर्त्तिन्यः, प्रतिपन्ननिर्वहणशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । यौरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, 'यौरसं' सौहार्दवृत्तं स्निग्धं प्रथमं । 'शतसम्बन्धं' सम्बन्धजनितं द्वितीयं । 'वंशक्रमगतं' पिढ्यैतामहमिति तृतीयं । 'असनेभ्यः' आयज्ञ्यः, 'रक्षितं', चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । सुचितेति । 'सुचिता', अर्थ-व्यये । 'त्यागिता' व्यवहारविषयेऽनुव्यत्वं । 'शौर्यं' विजिगीषोः सहायतादानेऽभोवत्वं । 'समानसुखदुःखता' विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । 'अनुरागः', विजिगीषौ । 'दाय्यं' विजिगीषुकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्घेऽनुरागचेति । 'तदर्घं' विजिगीषुनिमित्ता । 'ईहा', यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमेवेत्यर्थः । 'अनुरागश्च' विजिगीषुहितसाधने । 'संक्षिप्तं' एतत् गुणद्वयरूपं, 'मित्रलक्ष्यं', मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'राज्यं सकलं' सम्राज्यं, 'समोरितं' व्याख्यातं । 'अस्य' राज्यस्य, 'परा' उत्कृष्टा, 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः, 'धनं' कोशः, 'ससाधनं' साधनं चतुरङ्गोदण्डः तेन सह वर्त्तमानं । 'गृहीतं' प्रतिगृहीतं, 'एतत्' राज्यं, 'नि-

पुणेन भन्विता', 'त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शास्त्रो' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं यथा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुणेन
भन्विता प्रतिष्ठितं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतसा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समन्वृते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रकृ-
तिः' स्वभावः, प्रक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्भिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्थितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राज्यं 'आदरवान्' आदरो,
'पालयेत्' बर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं श्रियः पदं', 'चिरं' बद्धकालं 'स्पृशति' 'शक्यं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलशीलादिभिरन्वितः ।
'सुधी' सुविद्यः, 'श्रमः', 'स्पृहणीयता' आश्रयणीयता, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अगन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रथेषु' समरेषु, 'विद्विषां' शत्रूणां,
'प्रवक्तृ इव' प्रचण्ड इव, 'असतः' महाबातः, 'पयोमुचां' मेघानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ३०० ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाश्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्यमिति । 'वृत्तस्यं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं पृथिवीपालनादिकं, तस्मिन् तिष्ठति स तं । 'वृत्तिसम्पन्नं' वृत्तिहेतुत्वात् कोशो वृत्तिस्तत्सम्पन्नम् । 'कल्पवृक्षोपमं' ईक्षितफलप्रदं, 'वृषं' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलश्रीलादिभिः पूर्वोक्ताभिगामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्त्रिप्रभृतयः 'सेवेरन्' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । अथप्रकृतीति । 'अथप्रकृतिर्हीनोऽपि' कोश-प्रकृतिविहीनोऽपि । †'सेयः' स्वामी, 'सेयगुणान्वितः' आभिगामिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'काकान्तरादपि', 'स्वार्थं' स्पृहणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेयस्वामिनमभिधातुमाह । अपीति । 'पण्डितैः' विवेकी, 'क्षुधा', 'परिगतः' श्रुध्यन्नपि, 'स्वायुर्वि' द्विगुणाद्युक्त इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अनन्तरोक्तादात्मसम्पदुत्तरहितात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेतु', ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं हेतुं शीलं यस्य सः 'नयहेयो' । 'वर्जयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तयैवारीणां सम्पदो वर्जयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालीयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन' विपद्यते तेनैवैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेय इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । लब्धावकाश इति । 'लब्धावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्थात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सचिवादिपदे, 'स्वैर्यं' स्थिरत्वं,

* ईत्यर्थवृत्तिसम्पन्ना इति मु० ।

† सेयते सद्रुणान्वितः इति मु० ।

‡ वर्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, बुद्धिसाध्येषु अनुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ अतनिश्चयः । इति
संक्षिप्तमिदमनुजीविवृत्तं ॥ ५ ॥

अनुजीविना नोभयलोकविरुद्धं आजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयात्यामिति । ‘आयात्याम्’ आगामिनि काले, ‘तदात्वे च’ वर्त-
मानकाले च, ‘यदास्वादपेक्षणं’ यत् आस्वादरमणीयं, ‘तत्’, क्लिश्यन्नपि
क्षुधयेति शेषः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इहलोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

कोशवान् कल्पवृक्षोऽपि अयुभात्मको स्नेहादिर्न सेव्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाश्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंक्षेपात्’
तिलमध्यस्थत्वात्तन्नाशचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्गन्धित्वं, ‘प्रा-
प्नुवन्ति’, । ततश्च मोहितेषु तिलेषु चम्पकतैलं भवतीति संसर्गजोऽयं
गुणः । ‘रसो न भवति’, मुखैरिति शेषः । ‘तद्गन्धः’, रसो न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गुणाः’ समस्ताः
मुखयधर्माः, ‘साङ्गामिकाः’ सङ्गमण्यशीलाः । तस्मादविरुद्धः सक्र-
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्चयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः’
धोषः, *‘गांग्योऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तत्रसः’ क्षाटः, ‘भवति’, ‘अवश्यं’ निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘अयुभात्मकं’ अकुलीनं स्नेहादिकं, ‘नाश-
येत्’ न सेवेत्, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव ब्रह्मयितुमाह । क्लिश्यन्नपीति । ‘क्लिश्यन्नपि’ दौर्गत्येन बुभू-
क्षादिभिः क्षेपं गच्छन्नपि, ‘युद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
यातिष्ठेत् । जीवनस्य युद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘श्लाघ्यतां’ स्पृहणीयतां, ‘एति’, ‘लोकेभ्यश्च’ इह
परलोककथनलोकेभ्यश्च, ‘न हीयते’ न च्यवते ॥ ९ ॥

सेयस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलष्यमिति । 'अभिलष्यं',
विन्यपक्षे उन्नतिमत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभि-
संबन्धीर्त्तितात् । 'स्थिरं', विन्यपक्षे स्वस्थानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-
मर्थादाया अविचलत्वात् । 'पुण्यं', उभयतः पुण्ययोगात् महाकुलोत्प-
न्नत्वाच्च । 'ख्यातं', उभयतो महत्त्वात् महामहिमत्वाच्च । 'साधुनि-
धेवितं' *साधुभिः सिद्धिमिच्छुभिः समधिष्ठितं । 'विन्यमिवेश्वरं
सेवेत', स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्काह । दुरापमिति । 'दु-
रापमपि' दुष्प्रापमपि, 'अस्मिन्' अगति, 'यद्यदस्तु' धर्मार्थकाममोक्षा-
दिकं, 'अभिवाञ्छति' अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । 'मेधावी'
प्राज्ञः, 'तत्तदप्राप्नोति', श्रियं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकमुखोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह ।
आरिराधयिपुरिति । 'अनुजीवी' सेवका, 'महीपति', 'सम्यक्'
निरुपचरितत्वेन, 'आरिराधयिषुः' आराधयितुमिच्छुः सन्, 'विद्या-
विनयश्रित्पादैः' आत्मीक्षिकादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकलाञ्छान-
प्रभृतिभिर्गुणैः, 'आत्मानं' 'उपपादयेत्' सम्पन्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टयन्नाह । कुलविद्येति । पूर्वार्द्धे स्पष्टं । 'वपुः'
शरीरं, यद्योक्तप्रमाणं, 'सत्त्वं' उत्कलक्ष्यं, 'बलं' महाप्राणता, 'आ-
रोग्यं' रोगाभावः, 'स्त्रीयं' प्रतिष्ठितत्वं, 'शौचं' उपधाभुजिः, 'दया'
कायणं, एभिर्गुणैः 'अन्वितः' ॥ १३ ॥

किञ्च, 'पैशुन्यं' खलता, 'क्रोहः' विश्वासघातित्वं, 'सम्भेदः' संहत-
भेदनशीलता, 'श्राव्यं' नैष्ठ्यं, 'क्षौद्र्यं' आहारादिशूलुपत्वं, 'अदत्तं'
असत्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । 'क्षमः' क्षम्यता, प्रत्यय-
राहित्यमित्यर्थः, 'चापलं' अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां हीनः । 'चकारादुक्त-
गुणैर्युक्तः' सेवकदौर्गैर्विहीनश्च यः स 'सेवनं कर्तुमर्हति', स्पष्टं ॥ १४ ॥

अलङ्कारभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दत्ततेति । 'दत्तता' कौशलं चाशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दार्य' स्थिरस्वेहता, 'दान्तिः' क्षमा, 'लेशसहिष्णुता' क्षुद्धाध्यादिबाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्स्वभावः, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदाह्य-लक्षणाः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थार्थी जीवलोको-
ऽयमित्यर्थशेषं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शौचपरः', इति, 'नृपं', 'विश्वासयेत्' स्वस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वस्ता सेवा सम्पद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजीवित्तं सेवाधर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितद्वारेण राजसभां । 'सन्मुचिते' प्रतीहारनिर्दिष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणन्यायेन 'सुवेधवान्' निर्मलानुद्धतनेपथ्यवान् । 'वि-
नयान्वितः' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कौर्यं' क्रूरभावं, 'बौद्धत्वं'
असामान्येशत्वं, 'मत्सरं' विद्याशौर्याद्यसहनत्वं, 'व्यायसा' अधि-
क्षेपेन सह, 'विट्छा कथनञ्च' विरोधपूर्विका कथा, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तच्च, विप्रलम्बचेति । पूर्वाङ्गे स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'बल्लभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वपुत्रेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', । ते हि प्रत्ययेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरञ्च, न नर्मेति । 'नर्मसचिवाः' विदूषकामात्याः, यैः सह
स्वामी नर्माक्षरं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरञ्च, भर्तुरिति । 'अन्यासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', । 'किं', 'अयं'

स्वामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विलोकयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । स्वामिना 'कोऽत्र' इत्यादिष्टः 'अहं', अत्र तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् व्याप्तापयेति च', ब्रूयात् । 'व्याप्तां', दत्तां 'यथाशक्ति'* प्रत्ययनतिव्रमेण, 'अविलम्बितं' सत्वरं, 'अवितथीकुर्यात्', एवं करोमीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणायसरे यदभिलषितं तदुपदेष्टुमाह । प्रविश्य सानुराग-
स्येति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, स्वामिनः 'चित्तज्ञसम्मतः' अपदे-
ष्टामपि चित्तज्ञानं सम्मतः, 'समर्थयञ्च तत्तत्त्वं' स्वामिपक्षं संस्थाप-
यन्, 'भाषितः' एष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्नियोगेनेति । 'तन्नियोगेन' स्वामि-
नियोगेन, 'अर्थं', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रवृद्ध-
गोष्ठौपु' सुखार्थं प्रवृद्धा या गोष्ठाः परिषदः तासु, 'विवादे', शा-
स्त्रोक्तलक्षणे, 'वादिनां', मनोविद्यामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥
॥ २५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विज्ञानव्रणीति । 'भर्तुः क्षित्तेत्तरं वचः'
येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अ-
भिमानिता' स्वामिविषयिणी । अभिमानात् न स्वामी निरुत्तरः कार्यं,
इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यत्र ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति ।
'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नोच्चैः', 'कोर्त्तयेत्' किञ्चिदत्र
जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा
तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रत्यययुक्तः सन्, 'ज्ञानमर्वा न युक्त इति भावः'
॥ २७ ॥

अपृष्टस्यापि कारणाविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । आपदीति ।

‘आपदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्रारब्धायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः शास्त्रविरुद्धाधरणे, ‘कार्यकालाव्ययेषु’ स्वामिनः कार्याणामनुगुणकालातिक्रमेषु, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

किञ्च, प्रियमिति । ‘प्रियं’ चभीष्टं, ‘पण्यं’ दत्तं, ‘तण्यं’ सत्यं, यत् भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अश्रद्धेयं’ अज्ञातुमयोग्यं, ‘*असभ्यं’ अश्लोकादि, ‘परोक्षं’, यदश्रद्धेयमिति सम्बन्धः । ‘कटु’ श्रुतिकटु, ‘उत्-
खजेत्’, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

किञ्च, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तञ्चसम्मत इत्या-
पद्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’ यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिञ्च काले तौ जानाति इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३० ॥

अपरञ्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये आ-
भिचारादिकं, ‘मन्त्रश्च’, भर्तृसम्बन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-
द्विष्टि’ राज्यभ्रंशादिकं, ‘विगाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

किञ्च, स्त्रीभिरिति । कामः शृङ्गो न भवतीति शृङ्गानिदृश्यर्थं
‘स्त्रीभिः’, तत्सङ्गागतपातकशृङ्गानिदृश्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-
द्वितमत्यागमशृङ्गानिदृश्यर्थं ‘वैरिदूतैः’, ‘निराक्षतैः’ दोषात् स्वामि-
ना दूरीकृतैः सह, ‘एकार्यचर्या’ एकमर्थमुद्दिश्य सहचर्या, ‘सा-
द्विह्य’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलितव्यवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’
॥ ३२ ॥

किञ्च, वेशेति । ‘एथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना
व्युत्पादिता, एतद्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तद्गुणैः’ राजगुणैः,
‘सम्पत्तोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञोऽनुजीवी, ‘न च स्पृजेत्’, तद्गुणैर्विज्ज्ञो
राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च, रागेति । 'भक्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपररागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्म-
कृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापररागौ चातुं
शक्येते । काभ्यां जानीयादित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते
ज्जायते हृदयस्योऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथावृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रस-
न्नादिकाया आकृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चिह्ने ताभ्यां ।
'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणम् ॥ ३४ ॥

उक्तलिङ्गस्वरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति',
इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्तेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने
च, 'रहस्ये' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थी'
अनुजीविविविषयिणी, 'तत्कृतां' अनुजीविश्रुतां, 'सङ्ग्रहामुच्चैराकर्ण-
यति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्लाघते इति । अन्येषु 'स्लाघनीयेषु' कीर्त्तमानेषु, स्वामी
'स्लाघते' । 'स्लाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्तमानमनुजीविनं, 'गन्दति' अभि-
नन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः कथ्यमाणेषु इदं य एवासौ इति 'स्मरति' ।
यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'प्रहस्यः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयेत्',
इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहव इति । 'अपरश्च' अहितं, 'उक्तोऽपि' अनु-
जीविना 'सहते' समर्थयति, 'निन्दां', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते',
'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रीतिः', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'वज्र
मन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो लक्ष्यमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

कारेण्यति । 'उपकारेषु च्छुतेष्वपि', अनुजीविना छतेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थे', एव 'दर्शयति', स्पष्टं शेषार्थं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभूतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति',
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्ये', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संवर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तौ सत्यां दा-
रिद्र्यमोक्षं ते करिष्यामीत्याशां संवर्द्धयति । 'कञ्चे च', साधिते,
'कुरुतेऽन्यथा' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ३७ ॥

अपरञ्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निरुद्धं' यथा भद्रं त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो ममैव समर्थं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थंस्तु विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'परिवाद' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ३८ ॥

किञ्च, अक्षोभोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवी पार्थयतु इति 'अ-
क्षोभोऽपि', 'सक्षोभाभः' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्नः', कौतुकेन 'नि-
ष्कलाः', 'भवति', 'अकस्मात् व्रजति', कक्षादयं मदृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

अपरञ्च, आघट्टयतीति । † 'मर्माणि' दुःखरितानि, 'आ' सम-
• न्तात्, 'घट्टयति' स्पृष्टमेव वक्ति, 'इगुणान् न वज्जमन्यते' हासस्यानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतोत्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविद्यमानेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ४० ॥

किञ्च, साधुक्तमिति । 'इयद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधुक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असाध्यमिति योजयति । 'अपर्वणि' अथवास्थान

* वदतीति मु० । † मर्माणि इति मु० ।

‡ मूलम् वाक्यं प्रपद्यत इति मु० । § यद्वाक्यमिति मु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' वृष्णीम्भावमापद्यते । 'विरसीभवन्' अस्-
न्तोषमभिगच्छन्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, उपास्यमान इति । 'सुप्तवच्च विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्कृतां कर्तुमित्यर्थः । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरश्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ कृत्वा अन्यदपि
अनुरक्तविरक्तचक्षुषं विद्यते, तदपि लोकतोऽप्राप्तं । ततश्च 'रक्तात्',
स्वामिनः, 'एत्तिं समीहेत', अनुजीवी, *विरक्तश्च परित्यजेत्', नि-
ष्कृतात् अगर्हहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अन्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । हेतुकार्यं सुगमः । त-
तश्च हतक्षतयाऽन्य बह्वपकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपत्सूपकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । †स्वस्ववृत्तेष्विति । 'स्वस्व-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यता',
नैव यान्ति' न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'तेषां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति ज्ञेयानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
धौर्येणातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्घयन्नाह । स्थाप्येति । 'महतां' स्वान्यादीनां, 'उपका-
रिता' आपत्सु परित्राणादिका, 'स्वल्पायि', 'काले' कालप्रभावे, 'सम-
होदयं' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीविवृत्तमभिधाय बन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्ये इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिषिद्धाचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्माद्यंफले, 'अनुवर्त्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संक्षेपात्'
समासतः, 'बन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सदृशं' एतत् शोभनं चरितं,
॥ ५० ॥

प्रसङ्गतो बन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविना वृत्तमभिधातु-

माह, पानेति । 'पानस्त्रीयूतगोष्ठीषु', मद्यकामं योगपानैः, परस्त्रीकामं
अनार्याङ्गनाभिः अमेध्याभिः, द्यूतकामं कापटिकपुरुषैः नोद्देजयेयुरिति
बुद्ध्या 'अभितः' चतुर्दिक्षु, स्थिताः 'चराः' अन्तर्जीविनः, 'बोधयेयुः'
आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः 'प्रमाद्यन्त' राजप्रणिधौ निरुद्देगं,
* 'नाडिकादिभिः' सामादिभिः, 'उपायैः', ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । 'विवर्त्तन्तु' विरुद्धाचरणेषु, 'सञ्जमानं'
आसक्तिं गच्छन्तं, 'राजानं', 'ये हि' अन्तर्जीवमः, 'उपेक्षन्ते' न
निवारयन्ति, 'अकृतात्मानः' असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं शिष्टं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । 'जयजीव', इत्यादिवचनं
स्वामिसमाङ्गानप्रभृतिकार्यावसरे वक्ष्यमेव । शिष्टं सुगमं ॥ ५३ ॥

अन्तर्जीविनां संक्षिप्तगुणानभिधातुमाह, भर्तुरिति । पूर्वाङ्गं स्पष्टं ।
'हि' यस्मात्, 'रक्षांस्यमि' क्रूरकर्मकारीण्यपि, 'गृह्यन्ते' वशीक्रियन्ते,
'मित्रं', 'छन्दानुवर्त्ततेभिः', सेवकैः मनुष्यास्तु गृह्यन्त एवेत्यर्थः ।
छन्दानुवर्त्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्माद्या भवन्तीत्याशङ्काह । धीसत्त्वेति । 'धीः'
अष्टगुणा प्रज्ञा, 'सत्त्वं' असनेभ्युदये चाविकारित्वं, 'उद्योगः' उद्यमः,
एतद्गुणत्रय' युक्तानां', 'महात्मना' आत्मसम्पदुपेतानां, 'किं', नाम
'दुरापं' दुष्प्रापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । शेषाङ्गं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
अज्ञसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

यद्यमन्तर्जीविवृत्तमभिधाय स्वामिवृत्तमभिधातुमाह । आजीव्य
इति । 'आजीव्य' अन्तर्जीवनीयः, 'सर्वभूतानां' सर्वप्राणिनां दाना-
न्ययरक्षणैः, 'राजा' प्रजापतिः, 'पर्जन्य इव' जोमूत इव,
'ऽभवेत्' 'निराजीव्यं' वृत्त्यभावात्, 'एनं' राजानं, 'त्यजन्ति',

* नाडिकादिभिरिति सु० । † येतीति सु० ।

‡ 'ये गृह्यन्ते' अत्रियापि' इति श्लोकावेनौ शेष० का० सटीकपु० न खः ।

§ भवति इति पु० ।

‘शुक्लं’ निर्जलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अण्डजाः’ पक्षिणो हंसा-
दयः । तस्मात् राजा दानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेव्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृत्तं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनखानं, ‘+श्रुतं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शौर्यं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ आश्रयणीयत्वनेष्ट्ये
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः । श्रेयार्थं
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रशंसां श्लोकद्वयेनाह, लक्ष्योरेवेति । उल्लिखिता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीवलोकः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
प्रार्थिवं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजनोऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्ककः, ‘क्षीणक्षीरा’ दुग्धहीनां ‘मातरः’, ‘त्यजति’
॥ ६३ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अहापयन्निति । ‘कालमहापयन्’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘नृपः’, ‘भृत्यानां’ भरणाहंसां, ‘+अनुवर्तिना’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूप्येण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां,
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६४ ॥

वृत्तिविशेषे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननिषेधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्पात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्भिर्दत्तं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्फलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात्’ कोशक्त्यादत्ते, केवलं कोशक्त्य एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुद्धश्चमिति मु० ।

† श्रुतमिति मु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजोऽनामिति मु० ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सङ्गद्धार्यमाह । कुलमिति । 'कुलं' युद्धोभयपक्षतां, 'विद्याभ्युत्तं'* ध्यान्वोक्षिष्यादिश्रवणं, 'प्रौढं' अमी-
यत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिढ्यैतामहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'समोक्ष्य' निरूप्य, 'खान्दियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिमीपुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत,' 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'अवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुता', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'भ्रान्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयाम्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधमानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदारैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अमृजोविनः, 'प्रोन्नयेत्' प्रकर्षेण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवस्थमुन्नतियोग्या न भवन्ति । कुत
इत्याह, 'महत्त्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वरं' खा-
मिनं, 'वर्द्धयन्ति' वृद्धिं नयन्ति, कृतञ्चतयाऽर्थसामर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तमाभि-
जनापेतान्' महाकुलीनान्, 'नीचैः सह न', संबर्द्धयेत्' नियोगेना-
भिज्योजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'हृषीऽपि' क्षीणोऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' ब्रह्माश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके हीति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'मण्डिता नासते' विवेकिना नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मयोः' मणि-
विशेषस्य । शिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्यादिनियोग इष्यते, तथा सत्पात्रेषूपप-
त्तिरिति दर्शयन्नाह । विद्याम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्रो-

मति स्वामिनि, 'महात्मानः' सकलगुणशालिनः समोदितसम्पा-
दकाद्यानुजीविनः, 'विश्राम्यन्ति' अवस्थितिं कुर्वन्ति, 'स श्रीमान्'
स्वामी, 'श्लाघ्यं' स्तुष्टुणीयं यथा भवति तथा, 'जीवति', यतः "सत्स-
म्भोगफलाः त्रियः," त्रियां फलमेतदेव यत् सद्भिः सम्मुख्यन्त इति ।
तथाच कौटल्योक्तिः 'अलब्धलाभार्थां लब्धपरिरक्षणी रक्षितविव-
र्जनी वर्जिततीर्थंथयप्रतिपादनो प्रतिपत्तिः' इति ॥ ७२ ॥

एतदेव व्रटयितुमाह । कक्ष्या इति । 'लक्ष्मीवतां' श्रीमतां शार्धां,
'विकाशिन्या' वित्तादिभ्यां, 'तथा लक्ष्म्या' निष्कलया विभूत्या, 'किं'
फलं, 'या' विभूतिः, 'बन्धुभिः सुहृद्भिश्च', 'विश्रम्य' यथेष्टं यथा
तथा, 'न भुज्यते', स्पष्टं ॥ ७३ ॥

अध्यक्षप्रचारं अभिधातुमाह । आचक्षारेषु इति । '† आचक्षारेषु'
आगममार्गेषु, 'सर्वेषु' वक्ष्यमायेष्वपि, 'आप्तान्' अध्यक्षां, 'परो-
क्षितान्' उपधाशोधितान्, 'कुर्यात्', '‡ तैस्तु' आतैः पुनः, करणभूतैः,
'भाखान्' आदित्य, 'अथै' किरणैः, 'उदकमिव', 'धनमाददीत', ॥ ७४ ॥

किञ्च, अभ्यस्तेति । 'अभ्यस्तकर्मणः' शिक्षितकर्मणिचयान्, 'तज्ज्ञान्'
कर्मविदा, 'सुधीन्' उपधाशुद्धान्, § 'सुज्ञानसङ्गतान्' निबन्धलेख-
काद्युपयुक्तपुरुषसहितान्, 'उद्योगसम्पन्नान्' कर्ममादिनाः, सर्वकर्मा-
ध्यक्षान् 'कुर्यात्', स्वामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अपरश्च, य इति । 'यः' अध्यक्षः, 'यद्वस्तु' यत् कर्मादिकं, ॥ 'जाना-
ति', 'तं', 'अश्लेषविषयप्राप्तौ' शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राप्तये, 'इन्द्रियार्थे'
इन्द्रियविषये, 'इन्द्रियमिव', 'तत्रैव ¶ नियोजयेत्' स्पष्टं ॥ ७६ ॥

किञ्च, कोष्ठेति । 'कोष्ठागार' उदरपूरणार्थक्रधान्यादिधनागारे,
'अभियुक्त' तत्परः, 'स्यात्', विजिगीषुस्त्वर्थः । 'हि' यस्मात्,
'जीवितं तदायत्तं', कोष्ठागारेण विना क्षणमपि न जीयते । 'नात्यर्थं'

* सत्यभोगेत्यादि सु० ।

† आपदक्षारेष्विति सु० ।

‡ तेभ्य इति सु० । § सुज्ञानसम्पन्नानिति सु० । ॥ विजानातीति सु० ।

¶ तत्र विनीत्यादि सु० ।

नाधिकं, 'ययं कुर्यात्', 'प्रत्यवेक्षेत चान्वहं', खयं विजिगीषुः नाध्यक्ष-
दारेण ॥ ७० ॥

अनन्तरोद्दिष्टानि ध्यायदाराण्यभिधातुमाह । कृषिरिति । 'कृषिः'
कुसीदेन कृता राजकुटुम्बिकता च । 'बन्धकपथः', द्विविधः स्थल-
पथो जलपथश्च । 'दुर्म' राजधान्यां परिखावेष्टितं सेनादिसन्नि-
वेशगस्थानं । 'सेतुः' आलिः, 'कुल्लरबन्धनं' हस्तिधारणस्थानं, 'खनिः',
रत्नादिखननात्, 'आकरः', सुवर्णादीनां आसमन्तात् कारणात् ।
* 'वनादानं', सारदारवादीनां वृक्षाद्यामादानात्, 'शून्यानां च निवे-
शनं', एतदष्टममायद्वारमिति ॥ ७८ ॥

किञ्च, अष्टवर्गमिति । 'विवर्द्धयेत्' विभ्रयेण वृद्धिं नयेत् । किमर्थं
कैरित्याह । 'जीवनार्थं' वृद्ध्यर्थं, 'आजीव्यैः', † 'करणाधिपैः' अध्यक्षैः,
स्पष्टमन्यत् ॥ ७९ ॥

अपरञ्च, तथेति । 'यथा वृत्त्या' पशुपाल्येन वाग्लिख्यया वा, 'प्रव-
र्त्तत', 'तस्यां' वृत्तौ, 'न संरोधं कुर्यात्', प्रवर्त्तयेदेव । विभ्रयेण तु
'पण्योपजीविनां' न संरोधं कुर्यादिति ॥ ८० ॥

जगतो भोगोपदेशं दातुमाह, यथेति । 'यथा', कश्चित्, 'सस्यं'
'कण्टकिशाखया', सर्वतः परिवार्य कृतया 'निपुणं', यथा तथा 'रक्ष-
ति' पश्याद्युपद्रवात् पालयति । 'फलाय लगुडः कार्यः', फलार्थो च
'लगुडं' करोति चौरादिनिषेधार्थं । 'तद्वत्' तेनैव प्रकारेण, 'भोग्यम्',
'इदं जगत्' प्रजास्वरूपं जगत् । कण्टकिशाखासमानं दण्डप्रणयनं ।
• तेन पश्यादिसमानेभ्यः आयुक्तकविपक्षाटविकतस्करेभ्यो रक्षितं सम्भो-
ग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । आयुक्तकेभ्य इति । 'आयुक्तकेभ्यः' अध्यक्षा-
दिभ्यः, 'चौरेभ्यः' स्वपरमण्डलस्थेभ्यः, 'परेभ्यः' शत्रुभ्यः, 'राजबल्लभात्'
देवीकुमारादेः, 'प्रथिवीपतिलोभात्', 'प्रजानां पञ्चधा भयं' ॥ ८२ ॥

पञ्चप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पञ्चप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अगन्तरोक्तं, ‘पञ्चप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भीतिमयनीय, ‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘निवर्गपरिवृद्धये’ धर्मायकामवृद्धयर्थं । §‘फलं’ धान्यहिरण्यादिकं ‘आददोत’ ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । यथा गौरिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकट्ठजलादिना ‘काले दृश्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यमनुहिरण्यादिकेन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दोहः सम्पद्यते । अथ द्वितीयो दृष्टान्तः, ‘यथा पुष्पप्रदा कृता’, पुष्पमालार्चिणा मालाकारेण ‘सिच्यते’, ‘पुष्पते’ उपचीयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचीयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकृतप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उपचितान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, आखावयेत्’ दण्डप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टवृत्तानिव’, यथा दुष्टवृत्ताः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । ¶‘आसक्तास्ते च वर्तेरन्’, इत्यादि । यथा वज्रिः किं करिष्यत्ययमिति विलम्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा महीपतिरपि । सयुक्त्या सेवितः फलदो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । सत्यमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आप्तैरिति । ‘आप्तैः’ विद्राष्टैः, ‘अधिष्ठितं’ परिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ कालविशेषे, ‘अयं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*-मप्येतदिति सु० । † अपोह्यमिति सु० । ‡ नृपतेरिति सु० ।

§ धनमिति म० । ॥ सिच्यते चीयते चैव कृता पुष्पफलार्चनेति सु० ।

¶ आसक्तास्ते चेत्यादि सु० । **आप्तैः संवर्द्धयेत् कोषं सदा तज्जैरधिष्ठितमिति टीका सम्यक्तकस्य विविक्तय मुद्रितमूले “संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैः” इत्यादि ।

धर्माद्यर्थयप्रशंसामाह । *धर्मेणेति । 'धर्मेण' धर्मायं, 'क्षीय-
कोषस्य' निर्धनस्य राज्ञः, 'क्षत्रत्वमपि शोभते', श्रेष्ठाद्धं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । दृष्टस्यतेरिति । 'दृष्ट-
स्यतेः', †'शास्त्रस्य निर्णयः' क इत्याह । 'अविश्वास्तः', इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
मनुष्याणां सर्वथा संन्यवहारमात्रः प्राप्नोति ‡'यथाऽसंन्यवहारवान्',
भवति अविश्वासश्च तथा कर्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दृष्टोपनयनात् भीतान् 'अविश्वास्तान्',
अध्यक्षान् 'विश्वासयेत्', स्वयं च 'विश्वास्तान्', अपि 'नातिविश्वसेत्',
'यस्मिन्' अध्यक्षे, स्वामी 'विश्वासमायाति', 'विभूतेः प्राप्तमेव सः',
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । 'यस्मात् चित्तानि', 'अनुक्षयं' प्रतिमृह्यते,
'अर्थसमं' समर्थैः कार्यैः सह, 'प्रादुर्भवन्ति' अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दित्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवमवर्णयन्माह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९१ ॥ §

उपसंहरन्माह । अनुगतेति 'अनुगतपरितोषितानुजीवी' अनुगता-
विधेयतराः परितोषिता दानमाणादिभिरनुजीविना येन सः । 'मधु-
रवचश्चरितानुरक्तलोकः' मधुरवचश्चरितैरनुरक्तो लोकः यस्य सः ।
'सुनिपुणपरमाप्तसक्तवन्तः' सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्तवन्ता राज्यभारो येन सः । श्रुष्टं स्पष्टं ॥ ९२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
स्वानुजीविष्टं पञ्चमः सर्गः ॥ ॥ ॥

* धर्माद्यर्थयप्रशंसामिति सु० । † शास्त्रार्थनिर्णय इति सु० ।

‡ यथाश्च व्यवहारवानिति सु० । § उद्योगादनिरपेक्षस्य सुसहायस्य धीमतः ।
आयेवानुगता तस्य नित्यं योऽवचचारिणो ॥ ९१ ॥ कोटः ।

प्रकृतिसम्पत्त्यस्ये खानिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा लब्धः, यमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, एवं सप्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्पावनस्यावश्यं बह-
यत्वात् तदिहाभिधातुमाह ।

लोके इति । 'लोके' लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारस्य देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा छत्तयुगेऽन्यः, चैतादियुगेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, 'वेदे', शास्त्रे 'च', 'कुशले', लोकव्यवहारं वेदोक्तं च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
'कुशले' निपुणैः, अनुजीविभिः, 'परिवारितः' सहमिक्षितः, 'चादतः'
चादरपरः, 'वृषः', विजिगीषुः 'सबाह्याभ्यन्तरं' बाह्याभ्यन्तरवि-
भागेनावस्थितं, 'राज्यं चिन्तयेत्', स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य बाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । 'आ-
भ्यन्तरं', राज्यं विजिगीषेः 'खं शरीरं', एव 'बाह्यं' राज्यं 'राष्ट्रं',
एव 'उदाहृतं', स्पष्टं । 'अन्योन्याधारसम्बन्धात्', राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तत इत्यर्थः । यस्मात् 'एकमेवेदं', 'इयते'
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्येति । 'राज्याङ्गानाम् सर्वेषां' यमात्या-
दीनां, 'राष्ट्राद्भवति सम्भवः', राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गो दण्डः,
राष्ट्रस्य भूमेरान्तरं भित्तं राज्ञ एव खानीयं दुर्गं राष्ट्रदेव जानप-
दादयोऽमात्याः । 'प्रसाधयेत्' लाभं पावनं च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपावनमपि धर्माय भवतीति दर्शयन्नाह । लोका-
नुपपत्तिमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । 'राज्ञः', 'संरक्षणे' प्रजासंर-

* सबाह्याभ्यन्तरं वृष राज्यस्य परिवर्षे च बाह्याभ्यन्तरं तथेति मु० ।

† राज्ञः संरक्षणेति मु० ।

क्षयमेव, *‘धर्मः’ नान्यः। ‘शरीरं धर्मसाधनं’, धर्मार्थिना विजिगी-
पुणा खशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । ‘धर्म्या-
मिति । ‘धर्म्या’ धर्मादनपेतां, ‘हिंसा’, ‘आरेभिरे’ आरब्धवन्तः,
‘अधिकृत्याः’ अपितुल्याः, ‘महोभुजः’ राजानः । यथा महर्षयो
यज्ञेषु पञ्चाक्षमनरूपं धर्मं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्म्यां हिंसां कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्या इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । ‘परिपन्थिना’ प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । रान्योपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

द्वयोप कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । ‘उपांशुदण्डेन’ गुप्त-
वियदानयोगकृतेन प्रच्छन्नबधरूपेण, ‡‘प्रदुष्य च प्रकारं हि’
प्रकटोपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । शिष्टं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरञ्च, राजेति । ‘रक्षसि’ एकान्तमध्यमकक्षायां, §‘दुष्ट’ उक्त-
लक्षणं, ‘उपमन्त्रयेत्’ समाकुर्येत् । ‘गूढशस्त्राः’ प्रच्छादितशस्त्रकाः,
• ‘तत्पश्चात्’ तेषां पश्चात्, ‘आसृज्यताः’ प्रागेव राज्ञा ते संहतिं
नीताः प्रतीपत्वेन स्थापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । ‘दाःस्थाः’ प्रतीहाररक्षिणः, ‘शस्त्रयाहकाः’,
‘कक्षान्तरं गतान्’, स ‘विशतस्थान्’, ‘विचिन्वीयुः’ शोधयेयुः । ‘ते’
च शस्त्रयाहकाः, एताः सन्तः, ‘प्रयुक्ताः स्मः’, स्वामिबधाय दुष्टैः
‘इति स्फुटं प्रयुः’ ॥ १२ ॥

* धामेति मु० । † दूष्यानेति मु० । ‡ अदृश्यं वा प्रकारं वेति मु० ।

§ दूष्यमिति मु० । ॥ विशतानिति मु० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रुष्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्लेदयेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः कलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥

दुष्टदमनात् प्रजारक्षणं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्देजयतीति । 'सीद्धेन' अन्यायादधिकेन दण्डेन, 'उद्देज-
यति', प्रजा इति श्रेयः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमादहीनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यद्वशयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपातो सन्, 'दण्डं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्या
कण्टकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॐ ॥

सप्तमः सर्गः ।

‘कष्टकशोधनश्रेयमेवात्मजरक्षणमभिधातुं, अरक्षिताः पुत्राः क-
ष्टकीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
‘प्रजात्मश्रेयसे’ प्रजानां आत्मनश्च मङ्गलाय, ‘राजा’ विजिगीषुः, ‘आ-
त्मजरक्षणं कुर्वीत’, । कुतस्तद्रक्षणमिति ‘लोलुभमानाः’, ‘ते’ पुत्राः,
स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । ‘अभिमानिनः’ अहमेव राव्यार्हं इत्यभि-
मानसम्भावनाया युक्ताः, ‘आतरं’, राज्ययोग्यं, ‘पितरं’, राजानं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैरिति । ‘मदोन्मत्तैः’ अभिहितमदात् जातोन्मादैः,
‘प्रार्थमानं’ अभिकथ्यमाणं, ‘इतस्ततः’ सर्वतः अभियोगात्, श्रेयः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरश्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥

राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्पष्टमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । ‘विनयोपग्रहान्’ विनयो द्विविधः कृतकः सहजश्च । विद्या-
वृद्धसंयोगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सहजः स्वा-
भाविषः । द्विविधविनये उपग्रहो बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
‘उद्धत’ दुःशीलं, ‘दुष्टं गजमिव’, ‘सुखबन्धनं’, ग्रास्यसुखोपरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, ‘कुर्वीत’ । श्रेयः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
व्यसन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षणमभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' शिविकादौ, 'शय्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 'याने' यानीयादौ, 'भोज्ये' 'आहारादौ' 'वस्त्रे' वसनोत्तरीयादौ,
 'विभूषणे' अलङ्कारादौ, 'सर्वत्रैव' आर्यस्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, 'उज्ज्वलं विमलप्रभं', तं
 ध्यात्वा परिहरेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विषप्रतीकारार्थमाह, 'विषघ्नैरिति । 'विषघ्नैरदकैः' त्रैलोक्यर-
 पुष्यहन्तादिभी रक्षितैर्जलैः, 'स्यात्', एवंविधजलैः क्षातस्य स्थाने गुप्ता-
 नि सर्वविषाणि न प्रसरन्तीति कौटल्योपदेशात् । 'विषघ्नमग्निभूषितं'
 गरुडोद्गारमग्निनाऽलङ्कृतः । तथाचोक्तं 'रक्षितो गरुडोद्गारमग्नि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विषं निर्विषतां प्रजेत्' इति ।
 'परोक्षितं', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समन्वीयात्', राजा 'जाकुलाविद्धिष-
 गृहता' महानुभावहृद्दसिद्धान्ताद्युक्तविषविद्याविशारदविषवैद्यगणैः
 परिहृतो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विषदूषिताक्षपरोक्षामभिधातुमाह, भृङ्गराज इति । 'भृङ्गराजा'
 ह्यक्षपक्षी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्थे स्पष्टं ॥ ११ ॥

क्षिप्रं चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहितपक्षिपक्षिविशेषस्य, 'विर-
 ज्यते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'क्षौद्रः' लोहितमल्लकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुशक्तं', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कोकिलः', मत्तो
 भूत्वा 'म्रियते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

अपरश्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यथ, मयूरेति । 'मयूरस्यतोत्सर्गः', मयूरः प्रसिद्धः, एषतः चित्र-
 भृगविशेषः, भवने तयोत्सर्गः सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रसीतं ॥ १४ ॥

अपरश्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥

विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाश्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह,
धूमेति ।। ‘वङ्गेः’, ‘धूमाचिर्नीलता’ धूमस्यार्चियां च नीलता, ‘शब्द-
स्फोटश्च’, ‘स्फुटं’ जायते, शेषार्द्धं सुगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अस्त्रिन्नतेति । ‘अस्त्रिन्नता’ तोत्रेण वङ्गि-
नापि स्त्रिन्नता न भवतीति, ‘मादकत्वं’ मदजनकता, *‘आशु शैत्यं’
सत्वरमुष्णतापशमः, ‘विचर्यता’ श्यामता, ‘अन्नस्य’ शाल्यादेः, ‘विष-
दिग्धस्य’, ‘उष्मा’ वाप्यः, ‘स्त्रिग्धमेचकः’ नीलोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

विषद्रुधितथ्यन्नस्य स्वरूपमाह, यन्नस्येति । ‘कथने’, अग्निं विना,
श्रेयः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषद्रुधितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, ह्यायेति । ‘रसे’ क्षीर-
जलादौ, ‘ह्याया’ दीप्तिः, †अधिका ‘हीना वा’ ‡‘राजदूर्ध्वं’ दीप्तिम-
च्छिरस्त्रां, ‘मेनमखलमेव, च’, दृश्यते ॥ १९ ॥

विषद्रुधितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-
धातुमाह, रसस्येति । ‘रसस्य’ इत्यादिरसस्य, श्रियं प्रतीतं ॥ २० ॥

आर्द्रस्येति । ‘आर्द्रस्य’ हरितस्य अन्नफलादेः, ‘प्रज्ञानभावः’,
वृन्तप्रदेशे । ‘पाकं’ विना §कायविलीनभावः’ अयकशुष्कता, श्रेयः
सुगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । ‘विधोपदेहात्’ विषसम्पर्कात्, ‘शुष्कस्य’ ‘स-
र्वस्य’ कटकादेः, ‘विशीर्यता’ स्नानता, ‘अशुचिवर्णता च’, भवति ।
स्पष्टमुत्तरार्द्धं ॥ २२ ॥

अपरश्च, प्रावारेति । ‘प्रावाराक्षरण्यानां’ प्रावरणानि कम्बलादीनि
आक्षरण्यानि सरोमकार्पासतुलकादीनि तेषां, ‘श्यामैः’ मलिनैः,

* आशु शल्यमिति मु० ।

† अतिरिक्तेति मु० ।

‡ राजिदूर्ध्वेति मु० ।

§ कायविलीनभाव इति मु० ।

‘मण्डलैः’ ‘आकीर्णता’ व्याप्तता, *‘तरुणां’ तरुत्वग्रचितानां, ‘पक्षिणां’ विशिष्टपक्षिलोमनिर्मितानां, ‘लोम्नां’ आविलोमविरचितानां † भ्रंशः शतनं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लोहानाञ्चेति । ‘लोहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मण्डोर्गां’ प्रवालादीनां, विषोपदेहात् ‘मलपञ्चोपदिग्धता’ कलङ्ककीटलिप्तता । ‘प्रभावः’ वीर्ये, ‘क्षेहः’ क्षिग्धभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्णः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘बधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्तुतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लोहमण्डोर्गां प्रभावो विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेन विषदायिनामपि लिङ्गान्यभिधातुमाह, संशुष्केति ‡ । ‘संशुष्कंस्थानं बह्वत्वं’ खदोपदण्डभाववशा मुखस्य शुष्कत्वं विवक्ष्यत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘ऽवाग्मकः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘जृम्भणं मुञ्जः’, सुप्तोत्थितस्येव भवति । ‘खलनं’ समेऽपि मार्गे गतिभङ्गः, ‘वेपथुः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘खेदः’, प्रवातेऽपि ‘आवेगः’ उद्विग्नता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्विलोकनं’, दण्डप्रयेदपुटघागमनशृङ्खला । अपिच, खकर्मणीति । ‘खकर्मणि’ खपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘खभूमौ’ खीणपट्टहादौ, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थित इति सङ्कल्पेन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतियेधार्थमाह, औषधानि चेति । ‘औषधानि’, ‘तत्त्व-स्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्त्व-स्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिष्ठाद्याखादं याहयित्वा, ‘भोजनानि प्राप्नो-यात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रसाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* नमूनायिति मु० ।

† भ्रंश इति मु० ।

‡ मुखस्य ग्यामवर्णनं इति मु० ।

§ मण्डोर्ग इति मु० ।

विशेषनमात्यादि । 'यत्किञ्चित्' अन्यदपि यत्, 'तत्तत्त्वे', 'सपरोक्षि-
तमुचितं', मन्त्रादिभिः 'परिचारकाः' शेषकाः, 'उपनिन्दुर्नरेन्द्राय',
नान्यथा । १८ ।

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्तेः, स्पष्टमन्यत्
। १९ ।

किञ्च, यागमिति । पूर्वार्थे सुगमं । 'अविज्ञातेन', नयमनुचरैर्वा
'सदृष्टेन' अविस्तीर्णन, 'मार्गेण', 'न प्रजेत्', परकृताभिसन्धान-
प्रतिषेधार्थं । २० ।

परप्रयुक्ततीक्ष्णरभसादिप्रतिषेधमाह, बोधितादृष्टेति । 'बोधिता-
दृष्टकर्मणां' स्तामिना बोधितमप्यदृष्टं दुष्कर्म यस्य तं, 'आत्ते' विश्वा-
सयोग्यं, 'यज्ञक्रमगतं' पितृपैतामहं, 'संविभक्तं' छतमोपिकासंवि-
भागं, 'जनं', 'आसन्नवर्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्वीति', । २१ ।

ये आसन्नवर्तिनो न कर्त्तव्यान्तानभिधातुमाह, अधार्म्मिकाश्चेति ।
'अधार्म्मिकाः' मापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षीकृतशस्त्रा
विरुद्धाचाराः, 'निराकृताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परिभ्योऽभ्यागताः'
शत्रुसमीपतः समागताः, ये तान् 'यतान्', सर्वान् 'दूरादेव विव-
र्जयेत्', । २२ ।

अक्षपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्भूता'
महावातेरक्षिरतरा, 'अपरोक्षितनाविका' अगुप्तनाविका, 'अन्य-
नौप्रतिब्रजान्ता' अन्यनौसक्तान्ता, 'आतुरा' दुर्घटितत्वादनवस्थिता,
'नोपेयात्' नारोक्षेत् । २३ ।

अक्षक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परित्यापिभिति । 'परिता-
पिपु' परितापयत्तु योष्वबहुषु, 'पशान्', रायमित्थर्थः स्पष्टमन्यत्
। २४ ।

वनविहारमभिधातुमाह, गहनानीति । 'गहनानि' लतास्तम्ब-
शृङ्गानि वनानि, 'वियुञ्जं, शस्त्रिभिर्विहरन्त्य कृतशोधनं, 'उद्यान-
वनं', 'समुद्रं वयोऽनुरूपश्च', यथा भवति तथा 'विहरन्' विलसन्,
'न माचेत्', मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगायायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । * 'सुविनीतसुवेशष्टयानः'
सुशिक्षितशोभनवेशबद्धहस्त्यष्टययायी, 'सुखगम्यां' सुप्रवेशां, 'उचि-
तां' उमयुक्तां, 'जलसिद्धौ' लक्ष्यसिद्धये, 'सुपरोक्षितरक्षितान्तर्हीमां'
सुविज्ञातप्रान्तभागां, 'मृगाटवीं' शरव्यजीवबद्धलामरण्यानीं, 'लघु-
कोला' क्षिप्रहस्ताः, मृगयू राजा 'उपेयात्', ॥ ३६ ॥

परगृहप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । 'आदौ'
प्रथमे, 'भवनशोधनं कारयेत्', तीक्ष्णादिनिरासार्थं । † 'मातुरन्ति-
कमप्युपविविधुः' जननीसन्निधिसुपवेशुमिच्छुः, 'व्याप्तशस्त्रनुगतः' विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, यांशूत्करोति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । 'सम्यगाविष्कु-
तोन्नतिः', शरीरसौख्यवप्रदर्शनार्थं, 'समन्ततः' सर्वतः, 'प्रात्सारित-
जनं' अपसारितलोकं, 'राजमार्गे गच्छेत्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

याचेत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननिषेध-
मभिधातुमाह, याचेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निशीथप्रविधीनमभिधातुमाह, निषेधित इति । ‡ 'वर्षवरैः' यणैः,
'कञ्चुकोष्णोषधारिभिः' वारवाणशिरोवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरमागम्ये राजनमाम्नामभिधातुमाह, नीचैरिति । 'नीचैः', औद-
त्यमपहृत्य 'अन्तःपुरमागम्यः' अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, 'शुचयः'

* सुविनीतसुवेशष्टयानः इति सू० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविधुरिति सू० ।
‡ वर्षवरैरिति सू० ।

कामोपधाविमुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राग्निविधवर्ज', यथा भवति तथा, अथायहेतुत्वात् ते वर्जनीया इत्यर्थः, । 'नर्म्मयेयुः' क्रीडयेयः, 'मन्त्रीपति', ॥ ४२ ॥

'अन्तर्वंशिकसैन्यस्य' राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'सन्नद्धं' गृहीतशस्त्रसन्नाहं, 'साधुसम्मत्तं', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननिपुणं, 'वृषं' रक्षेत्, अन्येषां तत्रानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधग्रौचक्षानाधिकारमाह, आशीतिकास्वेति । 'आशीतिकाः', पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्यपञ्चाशद्वर्षाः, 'योधिताः', उपशान्तरामत्वादिव्रवो न भवतीति 'बुध्येरन्', 'अवरोधानां' अन्तःपुराणां, 'ग्रौचं' शुचिभाक्कं, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

पण्यस्त्रीणां राजसेवामभिधातुमाह, रूपेति । रूपमेवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पण्यस्त्रियः, 'खाताः' राजखानावसरे कृतमज्जनाः, 'परिवर्त्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्त्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विमुद्धखग्विभूषणाः', रसधूपान्न-प्रलेपशङ्खानिदित्यर्थं ॥ ४५ ॥

कुहकादिभी राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्र-जालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शैवादिभिः, 'मुण्डैः' मुण्डितमृगैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासीजनैः' वेश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न कचिद्गच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विषप्रवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारी' द्वारस्यैर्विज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारणेनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

साङ्क्रामिकयाधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । 'अनुजीविनं' मृत्युं
'अकल्यं' याधितं, 'एषिवीपतिः', याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं 'न पश्येत्',
'अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात्', यदि मुख्योऽनुजीवो अत्ययकारिणा रोगेणा-
भिभूयते तदा पश्येत् आत्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं श्रियं
॥ ४७ ॥

कस्मादित्याह, खात इति । राजा 'खातः' युद्धकायः, 'अनुत्तिष्ठ-
रभिः' कुट्टुमन्मगमदादिभिः सौरभवान्, 'खग्वी' मानव्यादिसुरभि-
मुप्यमाजाधारी, 'तच्चिरभूषणः' भास्वरभरणशाली, सर्व्वथा 'देवीनां'
मनोहरो भूत्वा तच्चित्तराधनार्थं 'देवी' *पश्येत्, खानुरागद्वयार्थं ।
अन्यत् स्पष्टं ॥ ४८ ॥

परमिषन्वाननिवारणार्थमिदमाह, नहीति । 'नहि' नैव, 'आ-
त्मीयात् सप्रिवेशात्' स्वीयवासभवनात्, 'देवीग्रहं' रिरंसया गच्छेत्,
अन्यत् सुबोधं ॥ ४९ ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीहृतविनाशमाह, देवीग्रहेति । 'देवीग्रहगतं'
'भक्तसेनाख्यं', 'भाता', कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनोऽनुरक्तया
देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा 'मातुः शय्यान्तरे स्त्रीन सौरसा-
सुतः', कुपितया जनन्या प्रेरितः पुनान्तरदत्तराज्यं 'कारुषं' करुषदे-
शाधिपं, अमारयदित्यनुवर्त्तते ॥ ५१ ॥

अपरश्च, लाजानिति । देवीदत्तविवदिग्धलाजभक्षणेन रद्दोगतः
काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यश्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरश्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तेः फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । श्लोकार्थः स्पष्ट एव । लोक-
दयमित्यादिना परलोक्येऽपि कुलकलहाभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्म्मार्थं दाररक्षार्थंश्च अभिधातुमाह, धर्म्ममिति । 'अनुक्रमात्'

शास्त्रोक्तक्रमेण, 'वाजीकरणवृंहितः' वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः वृंहितः क्षवशुकवृद्धिः, श्रेयः सुगमः ॥ ५६ ॥

अयनविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णय, 'कार्या-
वयवान्' अक्षोरान्नं योद्धशया विभक्त्याक्षोरान्नावयवेषु ये कार्यावयवा-
स्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाहृतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषाणामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । '†अशस्त्रबन्धेन' अ-
स्त्रबन्धविरहितेन, 'पाणिना' खकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'खपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्त',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्तव्येत्यर्थः । 'परमाप्तवृद्धिः',
विश्वस्तान्तर्यंशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नीत्यनुष्ठानेन, 'जा-
यति' अग्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेश्वरे', सति 'निद्राधया'
निःशेषितचित्तपोडाः, उग्रप्रवकारिणां निद्राहादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'सुखं', यथा भवति तथा, 'खपन्ति' निद्रां याप्ति, 'प्रमत्तचित्ते'
विधयासक्तमागते, '‡खपितरि' तस्मिन् सति, '§असद्भयात्' दस्यु-
प्रभृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजागरेण', 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजास्यं
'प्रमुच्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

वृषराज्ययोः साधुलक्षणे पूर्वोक्तार्थसम्पत्तिमाह, इति स्तु पूर्व-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
राजपुत्रात्मरक्षणं नाम सप्तमः सर्गः ॥ * ॥

* विदधेति मु० ।

† आशस्त्रेति मु० ।

‡ खपितोचेति मु० ।

§ सम्भयादिति मु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । 'उपेतः कोषदण्डाभ्यां' पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अवशिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । 'रथी' विजिगीषुः, 'विशुद्धे' निप्रभावापन्ने, 'मण्डले' अरिमित्रादिके, 'चरन्', 'विराजते' । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्वथा मण्डलशुद्धिर्विधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचत इति । 'रोचते' प्रियो भवति, 'सर्वभूतेभ्यः' वक्ष्यचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यादिरूपप्रजाभ्याः, *'सम्पूर्णमण्डलः', सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, तावत् सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशब्देनोच्यते । विजिगीषुणा सर्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाष्यमिति भावः । श्रियं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्चयन्नाह, अमात्येति । 'एताः' पञ्च, 'प्रकृतयः' 'विजिगीषोः', भोग्यत्वेन 'उदाहृताः', इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । निप्रराजभ्यां सह अनन्तरौक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुलक्ष्यमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

क्षिप्तं, कौलीनमिति । 'क्षुल्लक्षिता' दानावसरे स्थूलं वज्र एवं लक्ष्मोक्तरोति स्वल्पं दातुं न जानातीत्यर्थः । 'प्रागल्भ्यं' अपरिचिद्धी-यत्वं श्रेयः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । 'अदीर्घसूत्रता' दीर्घकालं सूत्र्यते पर्यालोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घसूत्रता शोभकारिता, 'अक्षौद्रं' परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविहीनत्वं, 'प्रश्रयः' विनोतभावः, अलुब्धता च, 'स्वप्रधानता' स्वयं प्रधानत्वं, 'देशकालज्ञता' कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, 'दार्ढ्यं' दृढता,

परिमृष्टीतापरिव्याग इत्यर्थः । 'सर्वस्नेहसहिष्णुता' क्षुत्तृष्णादिसर्व-
सहर्त्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दाध्य'
ध्यायुकारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संरुतमन्त्रता', दक्षिताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्धानशीलत्वं,
'शैर्यं' अभोरुत्वं, 'भक्तिज्ञत्वं' अनुजीव्यादिद्वयभक्तिज्ञता, 'दत्तज्ञता'
दत्तोपकारमाज्ञित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागतेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'स्वकर्मदृष्ट-
† शास्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं स्वकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रश्च यो
जानाति, तस्य भावः । 'दक्षित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रचक्षुषा
सुदूरदेशकालदर्शनशीलत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपरश्च, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गुणाः विजिगीषोर्विजिगीषुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वेति । 'सर्वैः' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विद्योभोऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्सा-
हविशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारम्भनात् । यतः '† प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात् मृगा इव', 'मये' शत्रवः इतरे जना वा,
'अस्यन्ति' विभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्तन-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्त्वा । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्योगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, एकेति । 'एकार्थाभिनिवेशित्वं'
एकार्थं भूद्विरण्यादिरूपे अभिनिवेशित्वं आत्मसात्करणादृष्टात्
द्वयोरपि यत्रः, तदेव § 'अखिलक्षणं', तौ परस्परमयी भवतः । तयोरे-

* छदेति मु० । † शास्त्रत्वमिति मु० ।

‡ प्रतापयुक्ता अस्यन्ति परान् सिंहा-मृगानिवेति मु० । § अखिलक्षणमिति मु० ।

को 'दारुणः', अथरः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दारुणस्तु शत्रुः' विजिगीषुगुणशाली भवति । आत्मनो दुःखोच्छेद्यता विजिगीषुणा सम्पादनीयेति भावः ॥ १० ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लुब्ध इति । 'लुब्धः' अर्थालोभात् दान-शक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरज्यन्ते । 'क्रूरः' अतितोत्साहः, स च उद्देजनीयो भवति । 'अलसः' निरुद्धयोगः, तस्य प्रकृतयोऽपि निरुद्धोणा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यशोणः, तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सक्रामासमर्थो भवति । 'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सज्यते । 'मूढः' निर्विज्ञेयः, स त्वक्किञ्चनकारी भवति । 'योधावमन्ता' युद्धविशारदशूरपुरुषावमानकृत्, स च योधविमुक्तः सुखेनैवोच्छेद्यश्चे ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरे, मित्रस्य च कष्टाणानि अभिहितानि, इदानीं विजिगीषोः यातयं प्रति यियासोः अयतः पश्चादासन्नव्यवहितभेदे-नारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, *अरिमित्रमिति । 'अरे' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूम्यनन्तररूपदिग्भागेपु-न्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूम्येकान्तरस्थितं, 'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थैकानन्तरं । 'अतः परं' अरिमित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूम्येकान्तररूपमित्रस्यापि भूम्येकान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थारे-भूम्येकान्तररूपारिमित्रस्य भूम्येकान्तरं । एता अपि तिष्ठः प्रकृतयः 'विजिगीषाः', 'पुरः' अयतः, 'स्थिताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पश्चाद्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्थिव्याह इति । 'पार्थिव्याहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थ । 'आक्रन्दस्तदनन्तरं' तत्पश्चादूर्त्तो विजिगीषोर्भूम्येकानन्तरः । 'अनयोः' पार्थिव्याहा-क्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्थिव्याहस्य च आ-

सारः स पार्थिव्याहासारः, एवं आक्रन्दासारः, इति पञ्चाद्वर्तिनो
राजानस्यत्वारः । पुरस्तात् पञ्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति । आसामेव प्रकृतीनां
अयपञ्चाङ्गावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्रायवर्तिनोऽरिपदेश एव ।
पञ्चाद्वर्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्थिव्याहव्यपदेशः । 'एताः प्रकृतयो मूलं'
इति [७ । १५६ ।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । 'अन्यथाष्टौ स-
माख्याताः, तद्यथा अयतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रचेति । एवञ्च चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति, पञ्चाच्च पार्थिव्याहः,
आक्रन्दः पार्थिव्याहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ
प्रकृतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रकृतेरेव * बलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरेचेति ।
'अरे' यातथस्यापि, 'भूम्यनन्तरं' भूम्यनन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति । उभयोररिभा-
वादरित्वमित्रत्वयुक्तः, स च मध्यमः 'संहतयोः' एकौभूतयोक्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कौषदण्डाभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'युक्तयोः' मित्रयोः, नियमे
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति । अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितं' इति [७ । १०५ ।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्यो भूम्यनन्तरः
संहतयोरनुग्रहे समर्थो नियमे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयेत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्वहिरुदासीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिति । 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'बहिः' सान्तरो
विजिगीषोर्भूम्यनन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'बलाधिकः' बलापेक्षया
भवति । स च 'संहतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यस्तानां' तेषां, 'बधे' बधदण्डने, 'च', 'प्रभुः' पूर्ववत् समर्थः । अथ 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं, 'न तथा धरिविजिगीषुमथ्यमानां यः संहृतानामनुग्रहे समर्थो नियुक्ते चासंहृतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति' तद्वाक्यान्वयः ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमथ्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतय-
स्त्विति । 'एताः' अथान्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमथ्यमोदासीनरूपाः,
'प्रकृतयः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां
मूलभूताः प्रकृतयः, काव्यप्रयोगसन्निहितत्वात्, * 'प्रकीर्तिताः' कथि-
ताः, † 'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡ 'तन्त्रकुण्डल' नीति-
तन्त्रप्रबोधः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । एतदुक्तं मनुनापि
'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिपाहमथ्यमोदासीनानां यस्यां बह्व्राजक-
मण्डलत्वं पुनोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्द्वादशराजकमण्डलस्योदासीनमथ्यमसहितस्य द्वादशरा-
जकमण्डलत्वं उशनःसम्मतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अथान्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसहितस्य द्वा-
दशत्रिकरूपवट्त्रिंशद्वाजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह,
द्वादशानामिति । 'वट्त्रिंशत्' द्वादशत्रिकं वट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते
च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण
चतुर्विंशतिरिति 'वट्त्रिंशत्', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अथान्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं धमात्याद्याः
पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, 'द्वादशानां
नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां,
'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'धमात्याद्याश्च' धमात्य-

* परिकीर्तिता इति मु० । † आहवेति मु० । ‡ मन्त्रकुण्डल इति मु० ।

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्या, 'प्रकृतीः', 'आमनन्ति' विगणयन्ति, 'मान-
वाः' मनुश्रियाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसङ्ख्याकाः, 'याः', स्वामिप्रकृतयः, 'तथा अमात्यायाः याश्च',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', * 'द्विधिका सप्ततिः' द्विसप्ततिसङ्ख्याका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वे प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः । [७ । १५७] इति । मनुवचनस्याख्याने
कुक्षूकभट्टेनैवं कृतं । 'आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टाणां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्येता द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

बृहस्पतिसम्मतमष्टादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तस्त्विति ।
'उभयारिः', विजिगीषुयातययोर्भूयन्तरं, एकार्थाभिनिवेश-
मरिजक्षयमिति वचनात् । 'तथा सहत्' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानाः',
एवमष्टादशराजकमण्डलं गुरुमन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । धनन्तर्योक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एषक् एषक्' एकैकस्य,
'अमात्यायाः' अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्गुणिताष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापेक्षया सार्थकानि द्रष्ट-

यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणिताश्चतुःषष्टाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतत्त्रिगुणितं मण्डलं विशालाक्षमतं ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतमण्डलं क्षेपाश्चिन्मतमाह, चतुःषष्टाशतामि-
ति । अन्तरोक्तानां 'चतुःषष्टाशतां राज्ञां', 'एयक् एयक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशतमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिचक्षते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
* 'एते' विजिगीष्वरिमध्यामाः 'एयक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षावाह, अमात्याद्या इति, । 'भूपतेः' अन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । सप्तानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमध्यामाः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मैत्राणां'
विजिगीष्वरिमध्यामादासीनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एयङ्मित्रैः सह-
यक', 'एयक् एयक् मित्रसहिताः सन्तः अष्टकं भवति । तदेव 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तेः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्गुणितमित्यर्थः । 'जग-
त्पक्षरसम्मितं' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोगताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । व्याख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

यष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्कारभिर्धं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'नेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरा' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यन्तरभूम्येकान्तरो दौ,
*'पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यन्तरभूम्येकान्तरसंज्ञौ दौ,
विजिगीषुणा सह पञ्चकं भवति । 'तेषां एवम् अमात्याद्याः', यट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोक्तया शषोरनन्तरोक्तन्यायेन पञ्चकं त्रिंशत्कञ्चेति
योज्यमित्याह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परस्परसम्भते हे प्रकृती न्याये इत्याह, हे एवेति । 'न्याये'
न्यायोपपन्ने, 'अभियोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽन्या
याऽभियुज्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतिरित्यत्रमाह, परस्परेति । 'परस्पराभियोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽपि एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुज्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणात् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाधार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बह्व्यमित्यवस्थापनार्थं अयं मन्त्रविस्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वृत्तत्वेन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्भूजं'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलाणि यस्य

स तं । 'अष्टशाखं' उक्तानां चतुर्णां मूलानां प्रत्येकमस्मिन्निचे इत्य-
 यौ राजानोऽयौ शाखा यस्य स तं । 'अष्टिपथं', विजिगीष्यादिदा-
 दशष्टपायां प्रत्येकममात्रायाः पञ्च पञ्च प्रकृतय इति दादशानामित्यन-
 न्तरोक्त [२५] श्लोकोक्ता याः अष्टिसंख्याः प्रकृतयः ता एव पञ्चाणि यस्य
 स तं । 'द्वये स्थिते' दैवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
 'षट्पुष्पं' सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षट् गुणाः सन्ति ते
 पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तपाङ्गुल्यस्य फलभूता उत्तमा मध्यमा
 अधराः त्रयस्यानष्टद्वादशो ये कामाक्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
 मूलमण्डलद्वयं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गुणप्रयोगमभिधातुमाह, पार्थिव्याह इति । 'विजि-
 गीषोः' यातथ्यं प्रति गच्छतः, 'पार्थिव्याहः' पार्थिव्याहणेन विघ्नविधायी
 पृच्छतो भूभ्यनन्तरः, 'तदासारा' पार्थिव्याहस्यैव भूभ्येकान्तरः, एतौ
 द्वौपि शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते । एते शत्रोरायातथ्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
 क्रन्दः' पार्थिव्याहस्य भूभ्यनन्तरः, विजिगीषुणा पार्थिव्याहविग्रहणार्थ-
 माक्रन्दते आह्वयते इति । 'तदासाराः', आक्रन्दस्य भूभ्येकान्तरः,
 चापदि परित्राणार्थमासरतीति । द्वौतावपि 'विजिगीषोः', या-
 तथ्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्तते ॥ ४३ ॥

अपरश्च, पुरो यायादिति । 'पुरा' अग्रतः, 'यायात्', यातथ्यं प्रति,
 'विग्रहैव' विग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
 'अस्मिन्' पृच्छत्यौ, 'अरी' पार्थिव्याहमित्रे । 'अस्मिन्निचे' पृच्छत्या-
 वरीव, 'पूयाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरि', यातथ्यं अरिमित्र-
 मपि यातथ्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातथ्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
 तस्य पुरोवर्ति तच्च 'कृतकृत्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
 चितशक्तिना, 'संस्तभ्य' निर्द्वन्द्वेण कृत्वा गन्तव्यमित्रं स्तम्भितं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विशेषेण किमित्यसौ स्तम्भयति इति चेत्
विजिगीषुणा हतकृत्यः हतइत्येवं क्त्वा, ‘पचाद्दुष्प्रेतरेभ्यः’, ना-
त्येति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अगन्तरोक्तेन,
‘आत्मना च’, ‘पार्थिव्याह’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभा-
जिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्थिव्याहसारं, प्रपीडयेदित्यनुव-
र्त्तते ॥ ४६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादव-
स्थितेन, ‘आत्मना’ स्वेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातव्यस्य, ‘उद्धरणं’
उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखिमित्रेण’ खोयमित्रेण सह वर्त्तमा-
नेनारियातव्येन, ‘रिपुमित्रं’ यातव्यमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ४७ ॥

अपरञ्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातव्यमित्र-
मित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एषिषीपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वोक्तेन,
‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ४८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अगन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’
सर्वदोषमशक्नो, ‘अहितं’ सर्वदापकारिणं ‘शत्रु’ भूम्भनन्तरं ‘मि-
त्राणामन्तरन्तरां’ मित्रभूम्भनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’, ॥

• ॥ ४९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीड्यमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन
एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमेत्क्रमं व्यवस्थितैः,
‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीड्यमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्नो
भवति, ‘तद्वशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

सुपरोभयमित्रस्यात्मसात्करणार्थमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वो-
पायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण हि सखिवेनेति म० । † चेति सु० ।

‡ सर्वोपायेनेति सु० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारयं 'कुर्वीत', । 'हि' यस्मात् * 'सुखोच्छेद्याः', निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्', 'उच्छिन्नाः' विच्छेदिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अथरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, † कारखैवेति । 'कार-
खैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'श-
त्रवः', 'जायन्ते', । श्रेयाद्धै स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेषु जगति मित्रत्वेन स्थापयेत् क्षुद्रकानमीति
दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पक्ष-
गामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च
प्रजाः' समस्ता, वर्णाश्रमादिप्रजाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानु-
रूपेणानुरक्षयेत् । "अनुरागे हि सार्वभृष्टं" इतिवचनात् 'तासां
संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरक्षणात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी'
सर्वावयवसम्पन्ना 'श्रियं' विभूतिं 'अश्रुते' भुङ्कति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्थयन्नाह, दूरेचरानिति । 'दूरेच-
रान्' अतिथ्यवहितान्, ‡ 'मण्डलिनः' अनेन्तरोक्तद्वादशराजकादीन्,
तथाऽन्यान् बहिर्भूतान्, § 'दुर्गवासिनः' आठविकान्, तथाऽरिनि-
ष्ठादीन्पि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्राणाः' मित्रप्राणाः, 'इह' जगति,
'मण्डलं' अनेन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'ऊर्जितबलः' शक्तिवयसम्पन्नः,
'मध्यमः', अनेन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजि-
गीषुः 'तदा' तदानीं, 'एकीभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातव्येन सह
क्षतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् 'ऽसन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्'
क्षोभादिभिरुपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेद्या इति सु० । † कारणेनैवेति सु० ।

‡ माण्डलिकानिति सु० । § सन्धिमानिति सु० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, *वि-
जिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति',
सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वध-
र्मेण', वक्ष्यमाणलक्षणेन, 'सह', 'तिष्ठेयुः', 'अशक्तयः', 'प्रणमेयुः',
आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [कोटः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्धिधर्मं याख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'लक्ष्मेषु'
महावसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकोभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये',
'आपन्नतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति
स्मृतः' तत् सर्वलक्षितमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [कोटः] ॥ २ ॥

अदिप्रकारकचयनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्लक्षमभिधातुमाह, सहज
इति । 'सहजः' स्वकुलोत्पन्नो दायादादिः, 'कार्यजः' एकार्थाभि-
निवेशित्वात् कार्ये जायते इति, 'द्विविधः शत्रुहृष्यते' ॥ ५६ ॥

अत्रौ विजिगीषुलक्षस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचया-
विति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं,
‡'पोडनकर्षणे', वक्ष्यमाणलक्षणे, 'काञ्ची' अनुशूलसमये, 'इति' यतत्,
'विद्याविदः' दण्डनीतिज्ञाः, 'शर्पा', विषयभूते 'लक्ष्म' शीलं, 'चतु-
र्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोरित्यर्थः, 'प्राज्ञः' ॥ ५७ ॥

कर्षणपोडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'को-
शदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्षणा-
दधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेदलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीन इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्वे मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मेण तिष्ठेयुः प्रणमेयुरशक्तयः ॥ ५५ कोटः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु लक्ष्मेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

‡ आपन्नतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ कोटः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं सु० पु० नास्ति ।

‡ पोडनं कर्षणमिति सु० ।

विहीनः' दुर्गमिष्वलरहितः, 'भूयनन्तरः' विजिगीषुभूयनन्तर इति
धरेर्विशेषणं ॥ ५६ ॥

यैर्धर्मेररिः सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *कुल्य इति । एवम्भूत-
याऽरिसम्पदा युक्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [क्रोडः] ॥

कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षणं' तनू-
करणं, 'पीडनं' कर्षणादप्यधिकदुःखोत्पादनं महामात्रवधादिकं,
'काले', सर्वधानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'आश्रयमानिनः'
समाश्रय्याभिमानिनः । उत्तरार्द्धे स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णपाली सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्त्रराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदपहरणशीलत्वात् हेतोः, निजो रिपुः उच्छेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, क्षिप्रमिति । 'क्षिप्रं' र-
क्षाशैथिल्यादि, 'इममं' यत्राभियुक्तमात्रे स्मियते । 'इवीर्यं' वलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । अतौ 'अन्तर्गता' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वेर्मध्यवर्त्तं भूत्वा, '॥ अरिपक्षपातेन', 'वर्तते' विश्रुते
विजिगीषौ अपक्षरोमीति कृताध्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्नात्',
'वक्षीय विशिरसं' इन्द्र इव विशिरोनामकदेवविशेषं, 'कृतत्वरः'
अकृतचित्तम्यः । विशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* कुल्यः कूरोऽलमोऽत्यन्तप्रमादी भीषरस्थिरः ।

भूटो योगावसन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ क्रोडः ।

† कर्षणमिति मु० । † कर्म चेति मु० । § विजमिति मु० ।

॥ पक्षपातेनेति मु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्न इति वक्षिष्या निहत इति पौराणिकी
कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । 'ब-
लिना' बलवता, '*द्विषता' शत्रुणा, 'विगृहीतस्य' विग्रहकारिणः,
'हृष्टवर्त्तिनः' सङ्घटायन्नस्य, 'शत्रोः', †'उपचयं कुर्वीत', 'आत्मो-
च्छित्तिविशङ्कया', भूम्यन्तरादरावुच्छिन्ने बलिभूम्यन्तरो भवति
बलवन्त्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्नात् इति शङ्कया, भूम्यन्तररूपे
ऽरावप्युपचयः कार्य एवेति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' भूम्यन्तररूपेऽरौ,
'एनं' खश्रुं, 'खगोचरं कुर्वीत' न्यत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं
॥ ६५ ॥

अपरह, वंशागत इति । 'वंशागत' खकुलप्रभवः, 'यो रिपुः',
'विचक्षेत्' एकार्थाभिनिवेशित्वात् अभिचरति, यतः सः 'दुरवग्रहः'
कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, 'तस्य संश्रमनाय' तद्गमनार्थं, 'तत्कुलीन'
तद्वायाद', 'आयु समुन्नयेत्' सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार
इति ॥ ६६ ॥

किञ्च, विधमिति । 'विधं', 'विधेय' स्थावरविधेय, 'अद्यते' नि-
र्वीर्यं क्रियते नान्येन, 'वर्चं वक्षेण भिद्यते', 'दृष्टसारेण' परिचित-
वक्षेण प्रोयितेनेत्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरह, मत्स्य इति । विभीषणसूचितमर्मप्रहारैरावगण उच्छिन्न
इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' कर्मणि कृते,
'मण्डलसंज्ञोभः' मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य रत्नोभोऽमर्षादक्षमा
भवति, 'मेधावी', विजिगीषुः, 'तन्न कुर्यात्', 'प्रह्वी' एकादशापि

राजप्रहृतोः, तदीयाश्च अमात्यादिकाः प्रहृतोः, 'अनुरक्षयेत्', एवं
कृते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६६ ॥

स्वपरविभागेन प्रकृतिधूपायप्रयोगमाह, सामेति । 'आत्मीयाः'
मित्रादिकाः प्रहृतोः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-
पूजया, 'अनुरक्षयेत्', * 'परकीयान्तु' शत्रुतन्मित्रादिनाः प्रहृतोः,
'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' इत्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं आदाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, आत्मीय-
मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्त्तित्वेन, 'सर्वं' निरवशेषं, 'आत्मीयं' व्याप्तं,
'मित्रैः', 'अरिभिः', 'एव च', भूम्यन्तरभूम्येकान्तरतया तत्र मण्डले
'सर्वं' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति
पुरुषो लोके यः श्रियं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभयमानान्तु नरेन्द्रं
पशुं पासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थाभिनि-
वेशित्वादित्यमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव ।
'कुतो मध्यस्थता क्वचित्' क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-
कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वाणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्',
'अत्यन्तं विह्वलं', चेत् 'इत्यात्', 'पापीयान्' निहृष्टवरः । स्पष्टमन्यत्
॥ ७२ ॥

हितहितवर्त्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्य-
पीति । 'उपपयावद्दानं' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं
'मित्राणि', कुर्वीत । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बन्धुरपीति । 'बन्धुरपि' सोदर्थोऽपि,
'अहिते युक्तः' अहितकारी, न 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं श्रे-
यार्द्धं ॥ ७४ ॥

* परकीयायेति सु० ।

† बन्धुरपिहिते युक्तः शत्रुं परिवर्जयेदिति टीकापक्षतः पाठः ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
'वज्रशः' वारं वारं, 'ज्ञातदोषं' सुविदितापराधं, 'विचार्य' निचाय्य,
'परित्यजेत्', नान्यथा । 'हि' यतः, 'अभूतदोषं' अज्ञतापराधं, 'त्यजन्';
'सः' विजिगीषुः, 'धर्माश्चै', 'उपहन्ति', मित्रसाध्यस्वार्थस्तत्प्राप्ते
स उपहन्त्यस एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्वेषित्वमाह, स्वयमिति । सुगमं ।
॥ ७६ ॥

यतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥

मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन ज्ञायोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
मित्राणामिति । 'कर्मणि' उपकरणानि, ज्ञायः कर्म उपकार-
लक्ष्यं यत् करोति तत् ज्ञायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्ष्यं यत्
करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्ष्यं यत् करोति
तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मित्राभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥

विजिगीषुणा मित्रादिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । 'प्रायोगिकं' भेदाद्युपाय-
रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतज्ञत्ययो-
र्भेदं कर्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भूयणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो क्षैर्मन्यते तमिव प्रभुः” ॥ [मु० प्र० ६७]

इत्यादि । 'मात्सरिकं' मात्सरभवं, यथा तत्रैव नेपथ्ये चाणक्योक्तिः,
“आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । 'माध्यस्थ्यं'
इच्छादिषराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सह-
क्षमः न क्षानात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” [ए० १४] ।

‘पक्षपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाङ्गितां अङ्कुरीयकमुद्रां अङ्कुर्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मादङ्कुरिप्रणयी संवृत्तः” [ए०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य ध्याय्यस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्थतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य “किं न जानादि
अज्ज्ञो, जहा अगुचिदो उच्ययारो सहिच्ययन् परिहवादो वि
महन्तं दुःखमुपादेदि, ता इहल्लोव अहं उचिदाय भूमीय उववि-
सामि” इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मद्विधैः सह
भवत्तदुपविश्यातामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उपलक्षितदम-
येण किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [ए०२३] ।
‘*सानुश्रयं’, अनुश्रयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमालय्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानो—

प्रकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिद्विष्यतां,
हारेयु हिरदैः परदिपघटाभेदक्षमैः स्त्रीयतां ।
मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्बले,
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभोर्यं यशः ॥

विराधः, अमात्याणमावेगेन, वृत्तमिदं वर्णयते । राक्षसः सख्यं
“अयं वृत्तमिदं मया पुनर्घातं स एव काणो वर्तते” इति [ए०३१/३२] ।
एतत् सर्वं सानुश्रयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगोषोमित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘सख्यं’, वि-
जिगोषः, ‘सहृदा’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षग्रहणं’ स्पष्टतः एकपक्ष-
पातं, ‘न कुर्व्यात्’, परन्तु ‘एषां’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'आयु' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥
॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्यस्येति । 'कार्यस्य' पृथिवी-
पालनादेः, 'गरीयस्वात्' गुरुतरत्वात्, 'नीधानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'कालवित्' मित्रसाध्यकार्यकालश्च, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

वज्रमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' वाजस्येन,
'मित्राणि', 'सर्व्वीवस्थानि' उत्तमाधममध्यमानि, स्नेष्ठाटविकपुलि-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्व्वीति', 'हि' यतः, 'वज्र-
मित्रः' मित्रवाजस्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्थापयितुम्' वशी-
कर्त्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तचेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मण्डलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पालयितुन्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', श्रेयः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मण्डलं तच्छेधनश्चाभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

• विशुद्धमण्डलस्य राज्ञः प्रजाकादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति 'कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मण्डलयोनिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ * ॥

अथ नवमः सर्गः ।

विशुद्धमण्डले पादगुणप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामिव तावदाह, *बलवदिष्टहीत
इति । 'बलवदिष्टहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्च अभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमिषादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्घटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते विग्रहावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥

॥ १ ॥

घोडशविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेष्टुमाह, कपाल इति । अष्टलुनर
इति, स्तान्योपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीष्वोः शक्तिसाम्ये
कोशद्वयाद्युपमतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिसंज्ञात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यश्रपयादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते स
कपालसन्धिरुच्यते यथेष्टं, व्यभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्पदानात्'
कोशद्वयादीनां सम्पदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
दिकादानपूर्वकः' कन्यासम्पदानस्ततो यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन चभेद्यत्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकद्वयेनाह, यावदिति । संगतं इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीष्वोः आयुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्द्वयोरपि अर्थः समानः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कौशस्त्वदीयो मदीय एव, मदीयस्त्वदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु घर्म्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः काचिदस्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रहृतत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकार्थ-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्याद्यर्थस्य यां सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलैः', उपन्यासचातुरीवद्भिः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृहा-
याहमपि गत्वा तामेव भूमिं गृहीष्यामीति उपन्यासपूर्व्वकं, 'या'
• सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ९ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थां' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनमित्यर्थः । 'तयात्रां' 'सम्यगुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिजक्ष्य, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तन्नामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, आश्रयोरिति । 'यस्मिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'प्रभः' प्रतिष्ठा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुणे-
त्यर्थः, यत् 'आश्रयोः', 'योधमुख्याभ्यां, प्रधानयोर्द्वयपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां
'सदर्थः' भूमिकाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

अदृष्टनरसन्धिसंस्वरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । 'अदृष्टपुरुषः', विजिगीषोः कथनं पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

आदित्यसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । 'यत्र' सन्धौ, 'उज्जितः' प्रवक्तुः, 'रिपुः', 'भूमेकदेशेन पथेन' भूमेकदेशदानप्रतिज्ञया, 'सन्धीयते', सः 'सन्धिविद्धिः' सन्धिधर्मविशारदैः, 'आदित्यः' तन्नामकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ १५ ॥

आत्माभिधसन्धिसंस्वरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन त्विति । 'स्वसैन्येन' सहितेन सैन्येन, यत् 'सन्धानं', सः 'आत्माभिधः' तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, 'स्मृतः', यतः 'प्राणरक्षार्थं सर्वदाणादुपग्रहः क्रियते', सकलं भूधिरण्यादिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपग्रहीतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्वयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । 'कोषांशेन' कोः वक्ष्य तृतीयचतुर्थभागेन, 'कुप्येन' सुवर्णरजतभिर्मेन, उक्तलक्षणेन 'सर्वकोषेण वा' अथवा कोषसाकल्येन, 'शेषप्रकृतिरक्षार्थं' कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः 'परिक्वयः' तन्नामकः सन्धिः 'उदाहृतः', ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरद्रव्याख्यसन्धिरूपमभिधातुमाह, भुवामिति । सारभूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । 'सर्वभूख्यितफलादानेन', '*परद्रव्याः' तत्रैतत्सर्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः हत इति परोऽपद्रव्यते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्त्रान्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । 'परिच्छिन्नं' इत्यन्तया हतसङ्गां, 'फलं' धिरण्यादि, 'यत्र' सन्धौ, '†स्त्रान्धस्त्रान्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परद्रव्येषु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्त्रान्धः स्त्रान्धेनेति मु० । प्रतिस्त्रान्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सङ्ख्यं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'स्नानोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिं', तज्ज्ञा वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सुस्थिरसन्धिजक्षणं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुग्रीव-
योदिव यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपपन्नितेन यो भवति ।
'सन्धन्वजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कोपाद्याङ्गियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकसौवोपहारस्य प्रकृतसन्धित्वमस्मात्सम्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्वेऽन्ये', अयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्धन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'बली' शत्र्यादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलम्भा न निवर्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपञ्चकेनाह, वाच्य इति । विरक्तेति ।
दैवेति । अदेशस्य इति । *एतैरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहोऽधोद्योगलक्ष्यशक्तिहीनत्वात्, 'वृद्धः', विप्र-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'स्त्रैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयेते', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

कोपपराधीनेन परशुरामेण क्षत्रियागर्भजातेन एकविंशति वारान्
पृथिवी निःक्षत्रिया क्षतेति यौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥

आहसंघातवतः सन्धेयत्वमभिधानुमाह, संघातवानिति । स्पष्टं ॥
॥ ४६ ॥

बलिना सन्धिः कर्त्तव्य एवेत्याह, समाक्रान्तस्येति । बलवता समा-
क्रान्तस्य केनाप्युपायेन निक्षारो नास्तीत्यर्थः । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च, ईषदिति । 'ईषदायच्छ्रमानः' किञ्चिन्मात्रमादातुमुद्यतः,
'बलवान्' मत्तद्विपघाती सिंह इव, 'हिंमस्ति' निहन्ति, 'तस्मात्',
'शिवं' स्तुक्कुशलं, 'इच्छता', स 'सन्धेयः', एव, इति ॥ ४८ ॥

अपरश्च, बलिनेति । स्पष्टं ॥ ४९ ॥

किञ्च, बलीयसीति । सुगमं ॥ ५० ॥

अनेकयुद्धजयिनः प्रशंसापूर्वकं सन्धेयत्वमाह, अनेकेति । अनेक-
युद्धजयिनः सन्धेयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह, जमदग्नेरिति । सुप्र-
तीतं ॥ ५१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अनेकेति । स्पष्टं ॥ ५२ ॥

सन्धिरपि सर्वथा न विश्रसनीय इत्याह, न जात्विति । * 'संहितः'
क्षतसन्धानः, 'बुद्धिमान्' सुघतुरः, 'जातु' कदाचित्, 'विश्वासं न
गच्छेत्' न विश्रसेत् । 'हि' यतः, † 'अद्रोहे' द्रोहाकरणविषये, 'सम-
र्थं' प्रतिज्ञां, 'क्षत्वा', 'इन्द्रः', 'पुरा' पूर्वस्मिन् काले, 'द्वयं' तन्नाम-
कमसुरं, 'अवधीत्' ॥ ५३ ॥

राज्यं विकारोत्पादीत्याह, विकारमिति । ‡ 'राज्याधीनं' राज्य-
सहस्राऽणश्रुतः, 'पुत्रोऽपि', 'तथा पिता', 'विकारं' विह्वलितमद्वावं,
'याति' प्राप्नोति । 'तत्' तस्मात्, 'लोकदत्तात्' लोकचरितात्, 'दृपतेः',
'दत्तं', 'अन्यत्' विजिज्ञातं, 'प्रचक्षते', स्मृतिकारा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

* संहित इति कु० । † अद्रोहपमयमिति सु० ।

‡ राज्याधीन इति कु० ।

यत्र बलवान् सन्धिं नेच्छेत् तत्र विधेयमाह, अभियुक्त इति ।
स्फुटं ॥ ५५ ॥

बलीयस्तराभावे विधेयमभिधातुमाह, *सशक्त्योत्साहमिति ।
सशक्तयः प्रभुमन्त्रोत्साहजक्षणा इत्युत्साहः शक्तित्वेन पठितोऽपि पुन-
रुपादीयते शौर्यस्याधिकारप्रदर्शनार्थं । 'तं' उत्साहं, 'उद्दीप्य'
आत्मनि दृष्ट्वा, 'महत्तरं' आत्मनो ज्ञायांसं, 'केशरीव द्विपं' केशरी
द्विपामेक्षया महत्तरो न भवति किन्तु सशक्त्या उत्साहयुक्तमेव
निश्चीत्यर्थः । 'विग्रहणीयात्', 'इति', भारद्वाजसम्मतमित्यर्थः ।
मतान्तरप्रदर्शनं गत्यन्तराभावे ज्ञायसाऽपि विग्रहो भवति नान्यथे-
त्येवमर्थः ॥ ५६ ॥

एतदेव दर्शयति, एकोऽपीति । सुगमं ॥ ५७ ॥

ज्ञायसा सह विग्रहगुणमाह, †ज्ञायांसमल्पसैन्यस्येति । ज्ञायां-
सं प्रत्यधिकं, 'अल्पसैन्यस्य' उत्साहशक्त्यैवाधिकस्य, 'बलादिक्रम्य',
'निघ्नतः' व्यापादयतः, ‡'प्रतापसिद्धौ' विग्रहं विना प्रतापेनैव वशी-
भूताः, 'अपरे दिग्बो भवन्ति', स्फुटं ॥ ५८ ॥

विजयसन्देहे समेनापि सन्धिः बृहस्पतिसम्मत इत्याह, सन्धिमि-
च्छेदिति । स्फुटं ॥ ५९ ॥

निसन्देहप्रवृत्तिर्नैतिविदामभिप्रेतेत्याह, §आसम्प्रवृद्धेरिति ।
'आसम्प्रवृद्धेः' सम्यक् प्रकृत्यवृद्धिपर्यन्तं, ¶'अभिवृद्धिकासः', विजिगीषुः,
'इह' पृथिव्यां, 'समेन सन्धानमुपगच्छेत्', अतिरेकेणैतद्वृष्टान्तयति
'अपक्रयोः' आसयोः, 'घटयोः' 'समसन्निपातः' तुल्याघातः, 'अन्यो-
न्यभेदो' उभयोः परस्परभेदकारी भवति ॥ ६० ॥

* स्रोत्याहशक्तिमिति मु० ।

† ज्ञायांसं हि एतेन्यस्येति मु० ।

‡ प्रतापसिद्धौ इति मु० ।

§ तत्सम्प्रवृद्धेरिति मु० ।

¶ अतिवृद्धिकाम इति मु० ।

। एतदेव दर्शयन्नाह, भाना इति । 'सुन्दोपसुन्दौ' तन्नामकदानवौ
तिलोत्तमाभिलाषात् समुपजातविरोधौ सोदर्थौ, 'समवीर्यौ' तुल्य-
पराक्रमौ, 'युधि किं हतौ न' अपि तु हतावेवोभाविव्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६१ ॥

न केवलं समो हीनोऽपि सन्धेय इति दर्शयन्नाह, *अतिहीनो-
ऽपीति । 'अतिहीनोऽपि' दुरवस्थोऽपि, 'रिपुः', 'यसने' सङ्घटे,
†'आगते' †'सन्धेयः', 'हि' यतः, तदानो सः, 'पतन्' आक्रामन् 'घते',
'तोयविन्दुरिव', 'मना', 'दुमेति' दुःखितं करोति ॥ ६२ ॥

सन्धिमनिष्कृतो हीनस्य बधोपायमाह, न सन्धिमिति । §'हीनः',
'चेत्' यदि 'सन्धिं', ॥'न गच्छेत्', 'तत्र', कश्चित् 'असंशयः', 'हेतुः'
कारणं विद्यत इत्यनुमोयते इति श्रेयः । तत्र सामादिभिरुक्त्या वि-
धेयं यथा विश्रम्भो भवति । अनन्तरं 'तस्य', 'विश्रम्भं' ¶'आलस्य
स्थिरीकृत्य, **'प्रहरेदतिनिष्ठुरं' यथा स समूहो गच्छतीति भावः ।
श्रेयः सुगमः ॥ ६३ ॥

संशयवृत्तेर्हीनतरसन्धिमभिधातुमाह, बलीयसेति । 'बलीयसा'
ज्यायसा, सह, दण्डादिभिरुपगतः हीनतरः 'अभिसन्धाय' सन्धिं
कृत्वा, ††'तमनु' तमनुप्रविश्यानुजीविवृत्त्यादिना, ††'प्रतियत्नवान्',

* विहीनोऽपीति मु० ।

† आगतः इति मु० ।

‡ सुसन्धोऽपीति मु० । एतस्मात्तृतीयपादे हिमवदित्यस्य स्थाने हि मनः इति ।
चतुर्थपादे च चिन्तावित्यस्य घते इति पाठः टीकास्तम्भतः ॥

§ हीनैवेति मु० ।

॥ नेच्छेदिति मु० ।

¶ आलस्येति मु० ।

** प्रहरेत्तं गतस्तुहः इति मु० ।

†† तं प्रविशेति मु० ।

‡‡ प्रतापवान् इति मु० ।

अतिसन्धेयो भूत्वैतर्थाः । *‘तथा’, ‘असौ’, बलीयान्, ‘अनुगन्तयः’
सेवनीयः, ‘यथा’, ‘विश्रम्भं’ विश्वासं, ‘आप्नुयात्’, इति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयति, विश्रम्भीति । ‘विश्रम्भी’ शब्दविश्वासः, ‘नित्यः
मुद्युक्तः’ सदा सावधानः, ‘निगूढाकारचेष्टितः’ समाचरिताकारचे-
ष्टाविपर्ययासः, ‘प्रियाणि’ जयजीवेत्यादिकानि, ‘एव’ केवलं, ‘अभि-
भाषेत’, किन्तु ‘यत् कार्यं’ विनाशादिकं, ‘तत्’, कार्यं, सम्पादनार्थं,
‘एव’ शब्दार्थः ॥ ६५ ॥

विश्रम्भफलं दर्शयन्नाह, विश्रम्भादिति । दितिर्गर्भसमुत्पन्ना दैत्यो
मत्प्रतिबलो भविष्यतीति शङ्कया ‘देवेन्द्रः’ देवराजः, ‘दितेः’ दैव्यजन-
न्याः, ‘गर्भः’, ‘अपातयत्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

अयस्यभियोक्तुरभिधेयमाह, युवराजेनेति । ‘प्रधानपुरुषेण’
मन्त्रिपुरोहितसेनापत्यादिना, ‘सन्धाय’ दृढतरं सन्धिं कृत्वा, ‘अन्तःप्र-
कोपं’ परस्परविरोधं, ‘जनयेत्’ कुर्यात्, ‘अभियोक्तुः’, ‘सिरात्मनः’,
अपि तथा ॥ ६७ ॥

प्रधानपुरुषस्यार्थद्वययोपायमाह, अर्थोत्सर्गेणेति । ‘महता’ प्रचु-
रेण, ‘अर्थोत्सर्गेण’ हिरण्यादिधनदानेन, ‘अपि च’, †‘अर्थसंहतैः’
मुद्राराक्षसोक्तन्यायेन भेदप्रतिपादकार्यसंहतैः, ‘जेतुः’, ‘प्रधानपु-
रुषस्य’, अनन्तरोक्तस्य, ‘आत्मदूषणं’, ‘प्रकुर्वीत’, श्रेयः सुगमः ॥ ६८ ॥

द्वयफलमभिधातुमाह, दूयिते इति । ‘धीमता’ विजिगीषुणा,
‘दूयिते’ सम्पादितदेये, ‘महामात्रे’ प्रधानमात्रे सेनापत्यादिके,
‘रिपुः’ शत्रुः, ‘उयोऽपि’ बलवत्तरेऽपि कूरोऽपि, ‡‘स्वपक्षे’ आत्महि-
तपक्षे, ‘अविश्वासं’, ‘याति’, ‘इत्यभूतः’ एवम्प्रकारोऽभियोक्ता,
‘निष्क्रयः’ अभियोगक्रियारहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

* तथा साधनुगन्तय इति मु० ।

† अर्थसंहितैरिति मु० ।

‡ स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यभूतयेति मु० ।

अरिसाधनस्यावश्यकत्वं तदुपायस्याभिधातुमाह, अरेरिति ।
 ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘अमात्यान् सन्धाय’, *‘तदारम्भं’ तत्कृतप्रतिश्रु-
 त्ताचरणोद्योगं, †‘शमं’ उपशमनं, ‘नयेत्’ प्रापयेत् । ‘भिषग्भेदेन’
 उक्तोच्चादिद्वारा वैद्यभेदं समुत्पाद्य, ‘वा’ अथवा, ‘रसदानेन’ विष-
 प्रयोगेन ‘शत्रुं’, ‘साधयेत्’ मारयेत् ॥ ७० ॥

किञ्च, अरेः सर्व्वेति । ‘सर्व्वप्रयत्नेन’ अत्यादरेण, ‘अरेः’ ‘पश्चात्’,
 कोपं’ कोपस्यानीयं, विषये वा कोपं कलहं, ‘प्रकल्पयेत्’ निष्पादयेत्,
 ‘अथ’, ‘पश्चात्कोपं’, ‘आतिष्ठन्’, विजिगीषुः, ‘अनुसृत्य’, ‡‘प्रधर्ष-
 येत्’ हन्यात्, ॥ ७१ ॥

उपायान्तरमाह, †तद्देशेति, ‘तद्देशस्तत्संवासेः’ तद्देशवासिभिः,
 तद्देशवासिनो हि प्रात्ययिका भवन्ति । ‘चारेः’ गूढपुरयैः, ‘नैमि-
 त्तिकैः’ ज्योतिषिकच्यञ्जनैः, ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘उपोढयसनादेशं’
 उत्पातसूचितमहाभयङ्करापदादेशं, §‘सिद्धलक्ष्यैः’, करणभूतैः,
 ‘कारयेत्’ विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभियोगव्यजनार्थं भूयोऽपि निषेधं दर्शयन्नाह, क्षयेति । ‘क्षयः’
 प्रधानपुरुषादिवधरूपः, ‘अयः’ धान्यहिरण्यादीनामुपक्षयरूपः, ‘आ-
 यासः’ श्रोतोष्णवर्षदुःखसहनरूपः, ‘बधः’ दुष्टे शस्त्रादिना मरणरूपः,
 ‘आदि’ शब्देनाङ्गवैकल्यादि ‘दोषाः’, विषहे भवन्तीति ‘अपेक्षया’ स-
 म्भावनाया, ‘अवेक्षितसाधुलक्ष्यः’ स्थिरोद्धतभद्राभद्रनिश्चया, विजि-
 गीषुः, ‘कामात्’, कामतः, निरुपायपक्षे वरं, ‘काञ्चित् पीडामपि’;
 कोशादिप्रकृतेरित्यर्थः, ‘इच्छेत्’, ‘हि’ यतः, ‘दोषाः’, पूर्व्वोक्ताः,
 ‘तत्प्रभावाः’ विमर्शोत्पन्नाः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

* तदवस्थमिति मु० ।

† समुन्नयेदिति मु० ।

‡ प्रसाधयेदिति मु० ।

§ उद्देशेति मु० ।

¶ साधुलक्ष्येति मु० ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह, कणत्रमिति । 'कणत्रं' प्रेयसी स्त्री, 'आत्मा' सुसंस्कृतसकायः, 'सुहृदः' बान्धवाः मित्राणि च, 'धनानि' चतुर्विधानि रत्नानि, 'वृथा भवन्ति' निरर्थकानि जायन्ते, शस्त्रप्रहारैः गतजीवितस्य तत्कार्यासम्पादनात् 'निमेयमात्रात्', * 'एव' निश्चितं, 'मु-ऊमुङुः' वारंवारं, विग्रहे सति, 'तानि' पूर्वोक्तानि, कणत्रादीनि, 'आकुलितानि' भवन्ति, 'तस्मात्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ७४ ॥

'अन्याये असंग्रामे स एव दोष इति दर्शयन्नाह, सुहृदिति । प्रतीतं ॥ ७५ ॥

विजिगीषोरभियुज्यमानस्य सामाद्युपायत्रयेण सन्धौ अभियोक्तृ-स्थापनमभिधातुमाह, साप्तेति । 'साप्ता' गुणसम्बन्धोपाख्यानपरस्पर-रोपकारदर्शनायतिप्रदर्शनात्मोपनिधानरूपेण पञ्चविधेन कौटल्यो-क्तेन उपायविशेषेण, 'प्रदानेन' अपूर्वदानगृहीतप्रतिदानगृहीता-नुवर्तनमाहमोक्षरूपेण तदुक्तेन चतुर्विधेनोपायविशेषेण, 'विभेद-नेन' शत्राजननाश्राजनगरूपेण द्विविधेनोपायविशेषेण च, 'अभि-युज्यमानः', विजिगीषुः, 'सन्धितुः', यदि भवति, 'अपेतसन्धिं' अक्षतसन्धिं, 'अस्य' अभियोक्तुः, 'सौम्यचक्रं' सैन्यसमूहं, 'सीमान्तं' सामन्तभूम्यनन्तरं, 'आयान्तं' आगच्छन्तं, 'साधु', यथा भवति तथा, 'संस्थापयेत्' सन्धौ योजयेत् ॥ ७६ ॥

अभियोक्तुरि विधेयमाह, सुगुप्तिमिति । 'सुगुप्तिं' आत्मनः सम-परिच्छदस्य रक्षा, 'आधाय' कृत्वा, 'सुसंहतेन' अभेदेनैव सान्नीभू-तेन, 'बलेन' चतुरङ्गेन सारतरेण, 'धीरः' धैर्यवान्, 'विचरन्' विविधं पुरतः पश्चात् सर्वतः चरन् विविधाचारप्रचारं कुर्वन्, 'अरातिं', सन्धिमनिच्छन्तं, 'सन्तापयेत्' उद्देजयेत्, 'येन सुसम्पत्तः', भवतीति श्रेयः । यथा 'तप्तेन' तप्तलौहेन, 'तप्तः' सन्ततलौहपिण्डः,

‘सन्धानं’ सम्मेलनं, ‘उपैति’ प्राप्नोति, ‘नातमं’ लोहं तस्मै सन्वत्ते’
इति कौटल्योक्तोः ॥ ७० ॥

उपसंहरब्राह्म, इतीति । ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘सन्धिवित्तमाः’
अतिशयेन सन्धिविदः, ‘सन्धि’, अन्तरात्, ‘बभाधिरे’ प्राक्तवन्तः,
†‘पूर्वतमाः’ सुक्रबृहस्पतिप्रमृतयो महर्षयः, ‡‘बलात्’ बलादाक्रम्य,
‘तत्’ तस्मात्कारणात्, ‘एनं’ सन्धिमनिष्कृतं अरिं, ‘विनयेत्’ विश्ले-
षेण प्रापयेत् अविकारयेदित्यर्थः । ‘समीक्ष्य’ प्रपञ्चा दृष्ट्वा, ‘कार्यं’,
‘गुह्यं’ गौरवशालि, §‘अ’ एवं, ‘इतरत्’ लघु, ‘द्विधा’ द्विप्रकारं इति
॥ ७१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेणानुसारिण्यां
सन्धिकल्पे नाम नवमः सर्गः ॥ ७ ॥

* सन्धापमिति मु० ।

† पूर्वतरा इति मु० ।

‡ तदतदेवं विजयप्रत्येयः इति अतोपपादः मु० पु० । बलापदेन विप्लवे-
प्रत्येयमिति टीकासम्मतस्ततोपपादः ।

§ चेति तद्विधाः इति मु० । चेतरेषु द्विषेति टीकासम्मतः पाठः ।

अथ दशमः सर्गः ।

सन्धिविकल्पानन्तरं विग्रहविकल्पमभिधातुं विग्रहकारणान्येव तावदाह 'अमर्षोपगृहीतानाम्' इति । परस्परपकारनिबन्धनोऽमर्षो मन्युश्च विग्रहकारणमिति भावः । श्लोकार्थः सुप्रतीतः ॥ १ ॥

न केवलम् अमर्षादिकं विग्रहकारणम् आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षाद्यपीत्याह, 'आत्मनः' इति । 'आत्मनः' स्वस्य, 'अभ्युदयाकाङ्क्षी', समुद्र-येष्णुः, 'पीड्यमानः परेण वा' शत्रुणा कृतापकारः, 'देशकालबलोपेतः' देशः विपक्षवशीकृतात्, यत्नतादेवा युद्धप्रतिबन्धकाङ्क्षिणो देशः ; कालः युद्धोपयोगिशरदादिरूपः ; बलं सैन्यं, तैरुपेतः । यद्वा देश-कालयोर्बलेन उपेतः । * 'पारमेत', 'इह', 'विग्रहं' नान्यथा इत्यर्थः । ततश्च स्वस्य उन्नयोष्ठा, परकृतापकारश्चैतत् द्वयमपि युद्धकारणमिति ॥ १ ॥

विग्रहोत्पत्तिकारणान्यभिधानुमाह, 'राज्य' इति । 'राज्यस्त्री-स्थानदेशानां' राज्यं प्रसिद्धं ; स्त्री सीतादिकल्पा, स्थानं जनपदादि, देशः राज्यैकदेशः, तेषाम् । 'यानं' हस्त्यादि वाहनं, 'धनस्य' रत्नादेः, एतेषां प्रत्येकमयहारः, तथा 'मदा' शौर्यादिजनितो दर्पः, 'मानः' अहङ्कारः, अहमपि रावणो भयात् सीतां प्रत्यर्पयामि । इत्येवंरूपः ; 'तथा', 'वैययिकी', जनपदरूपविषयसम्बन्धिनी, 'पीडा च', विग्रहयोनिरिति, सम्बन्धः ॥ १ ॥

अपराणपि विग्रहयोनित्वेन प्रसिद्धानीत्याह, 'ज्ञानार्थं' इति द्वाभ्याम् । ज्ञानविधातः ज्ञानस्य ज्ञानकारणीभूतोपाध्यायादेर्विधातः । कर्षस्य भूमिद्विरणमित्ररूपस्य विधातः । धर्म्मविधातः धर्मस्य सामाजिकनियमस्य विधातः । शक्तिविधातः प्रभुमन्त्रोत्पादशक्तीनां विधातः, विधातशब्देनात्र सामान्यतोऽसङ्गाव एव ग्राह्यः । 'दैवं'

जन्मान्तरकृतं शुभाशुभचिह्नम् । 'मित्रार्थं' मित्रसहायतारूपप्रया-
जम् । 'अपमानं' मान्यानामवमानना । 'तथा वन्तुविनाशनम्' ।
'भूतानुग्रहविच्छेदः' भूतेषु प्राणिषु योऽनुग्रहस्तस्य विच्छेदः, स्वेन
दत्ताभयं प्राणिनं प्रत्ययरस्याक्रमणम् । 'तथा', 'मण्डलदूषणं' मण्डलस्य
राज्यस्य प्रकृतीनामिति यावत् । दूषणं विरागः विद्रोहप्रवृत्तिः ।
'एकार्थाभिनिवेशित्वम्', एकस्मिन् विषये उभयोरायहः । 'इति'
एवंप्रकाराणि चान्यान्यपि परीवादस्तेषादीनि । 'विग्रहधीनयः'
विग्रहस्य हेतवः भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कारणाभावात् कार्याभावं मन्यमानो विग्रहकारणानामुत्पन्नानाम-
प्युपशमार्थमाह, 'राज्यस्त्री' इति । राज्यादीनाम् उक्तप्रकाराणां प्रा-
धान्यादपहृतानामपि 'दानेन' प्रत्यर्पणेन, 'दमेन' उपशमेन, 'च',
'विग्रहस्य' 'समाकप्रशमनं', 'युक्तिर्धैः' युक्तिविशारदैः, 'भृतम्' ॥ ६ ॥

विषयभेदेन विग्रहस्य व्यवस्थापनमाह, 'एतदेव' इति । 'स्वार्थधर्म-
विघातजे', स्वार्थविघात-धर्मविघाताभ्यां जाते विग्रहे, 'एतदेव', पूर्वोक्तं
प्रशमनम् एव । 'विषयध्वंसजे' शत्रुहृतविषयविनाशजनिते पुन-
र्विग्रहे, 'शत्रोः' 'विषयप्रतिषेधनं', प्रशमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मित्रविषयकस्य विग्रहस्य, प्रशमनोपायमाह, 'अधर्मा' इति ।
'धनापहारसम्भूते' भूहरिणाद्यर्थविघातजे, 'ज्ञानशक्तिविघातजे'
उपाध्यायप्रभुशक्त्यादिविघातजनिते, 'च', विग्रहे, '‡'शमः' प्रशमनं,
§'तदर्थत्वामेन', 'क्षान्त्या' क्षमया, 'उपेक्षणेन', अन्यदीयादनुष्ठाना-
समुद्भवेन अस्वाभाविकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मित्रनिमित्तविग्रहे प्रशमोपायमाह, 'अधर्मा' इति । 'मित्रजाते
मित्रहन्दे अधर्माद्रोहसंयुक्ते सति मित्रार्थं समुत्पन्ने विग्रहे 'उपेक्ष-
प्रशमनं भवति ॥ 'आत्मवन्मित्रवर्गार्थम्' कौटिल्योक्तमित्रगुणरूपात्म

* मदेन च इति मु० पु० पाठः । † यानापहरेति मु० पु० । ‡ शम इति
मु० पु० । § तदर्थत्वात्नेति मु० पु० ॥ आत्मवान्मित्रवर्ग इति मु० पु० ।

विशेषमित्रवन्दे सति तु 'प्रोक्षानपि परित्यजेत्', का कथा उपेक्षया-
दिष्वित्यर्थः ६ ॥

अवमाननाजनिते अभिमानसम्भूते च विग्रहे प्रश्नमनोपायमाह,
'अपमानात्' इति । सगमम् ॥ १० ॥

बन्धुनाशसमुद्भवे विग्रहे प्रश्नमोपायं तावदाह, *रहस्येन प्रयो-
गेण रहस्यकरणेन वा । 'विग्रहम्' इति । 'रहस्येन' मोपनेन
'प्रयोगेण', सामादोनामिति शेषः । 'रहस्यकरणेन' रहस्यानि
क्रोधीप्रश्नमन-मोहन-मारणादीनि आभिचारिकाणि तेषां करणेन
'वा', । 'बन्धुनाशसमुद्भवं', विग्रहं शंसयेदित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एकविधयाभिनिवेशजनिते विग्रहे प्रश्नमनोपायमाह, 'येन' इति ।
'येन', अर्थत्यागेन, 'पीडा' प्रभुशक्तौनां क्षीयत्वं, 'न जायेत', 'वि-
चक्षणः', 'एकाग्र्याभिनिवेशजे' तुल्यविषयवासनाभूतके विग्रहे, 'ता-
दृशम्', 'अर्थपरित्यागं', 'कुर्यात्', न सर्वमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२ श्लो० ॥
॥ ११-१२-सु० ॥

क्रोशापहारजनिते विग्रहे सदपहारसहजमेव शमनोपाय इत्याह,
'धनापहारजाते तु विरोधम्' इति । †'धनापहारजाते', क्रोशाप-
हारजनिते विग्रहे सति, 'तु' युना, 'विरोधं' द्वन्द्वं, 'न समा-
चरेत्' । कक्षादित्याह, 'कदाचित्' इत्यादि स्पष्टम् । यस्मात्, धना-
पहारः सोढव्य इति ॥ १३ श्लो० ॥ १२-१३-सु० ॥

एभिरेव कारणैः, बह्वभिः सह समुत्पन्ने विग्रहे प्रश्नममाह, 'महा-
जन' इति । 'महाजनसमुत्पन्नं' बह्वज्जनैः सह समुत्पन्नं 'विग्रहं'
‡'लब्धोपन्यासयुक्तेन' प्रलोभनसहकृतेन, 'भेदेन', 'सामदानादिकेन

* "रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा" इत्येतद्भूतशेषपूर्वाहं सु० पु० नास्ति ।
सुतरामेतस्मात् मुद्रितपुस्तकेन सह संख्याद्वयव्यञ्जानवैधरीत्यं जातम् ।

† धनापहारजाते तत्रिरोधम् इति सु० पु० ।

‡ लब्धोपन्यासयुक्तेन सामदानादिकेन चेत्येतदुत्तरार्हं सु० पु० नास्ति । साम-
दानादिकेन च अन्य सामदानादिकेन च इति कश्चित्पाठः ।

य' उपायविशेषेण, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नेयेत्' प्रापयेत् ॥ १७ श्लो० ॥
॥ १३ सु० ॥

भूतानुग्रहविच्छेदजे दैवजे च विग्रहे प्रशमनमाह, *'भूत'
इति । भूतानुग्रहविच्छेदः अनन्तरोक्तः, तद्जातस्य विग्रहस्य
'अन्त' शेषं 'वशी' विजितेन्द्रियः 'प्रजेत्', नान्य इत्यर्थः । शिष्टं
प्रतीतम् ॥ १५ श्लो० ॥ १४ सु० ॥

मण्डलद्वयजने विग्रहे प्रशमनमाह, 'मण्डलक्षोभ' इति । 'मण्डल-
क्षोभः' प्रकृतीनां विरागः विमोहः इति यावत् । 'उपायैः' सामा-
दीनां येन-केनचिदपि उपायेन इत्यर्थः ॥ १६-श्लो० ॥ १५-सु० ॥

इदानीं वैरस्य प्रभेदमाह, 'सापन्नम्' इति । सपन्नः शत्रुक्षेत्रं
'सापन्न' 'वास्तुजं' भूम्यादिहरणविषयकविरोधजनितं, 'स्त्रीजं'
स्त्रियां क्षेत्रप्रणयघटितं, †'चारजं' चारैरुत्पादितं, 'अपराधजं'
स्वापराधजनितम्, एतत् 'पञ्चविधं' 'वैरं', वैरप्रभेदनिपुणैः
वैरापनोदनकुशलैः, 'स्मृतम्' ॥ १६-१७-श्लो० ॥ १५-१६-सु० ॥

प्रकारान्तरेण वैरं चतुर्विधमित्याह, सार्द्धश्लोकेन, 'जातम्' इति ।
द्विविधवास्तुजयोर्वैरयोर्मध्ये 'भूम्युपरोधेन जातं' भूमेराक्रमणेन उद्धूतं
प्रथमम्, अनुपरोधेऽपि 'भूम्यनन्तरजातं' भूमेरनन्तरं अथवधानं
तेन जातं सीमाविवादजनिति यावत् तत् द्वितीयम् । 'तथा', 'शक्ति-
विघातजं' प्रभुमन्त्रोत्साहादिविघातजनितम् । 'तथा', 'मण्डल-
क्षोभजं' दादशराजकरूपमण्डलक्षोभेण जनितम्, एवं 'चतुर्विधं'
'वैरजातं' †'वशुदन्तीसुतः' इन्द्रो मन्यते, दुष्प्रतिविधेयमिति शेषः ।
वाग्जातापराधजनन्तु सुप्रतिविधेय एव ॥ १७-१८ श्लो० ॥ १६-१७ सु० ॥

सामान्यतो वैरं पुनर्द्विविधमित्याह, 'कुलापराधजे' इति । 'कुला-

* "भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं प्रजेदशो" इत्ययम् का० पु० पाठः । 'भूता-
नुग्रहविच्छेदे जाते नच नदेत् प्रथमः' इति मु० पु० पाठः ।

† याज्ञातजनिति मु० पु० । ‡ वशुदन्तीसुत इति मु० पु० ।

पराधजं' कुलजम् अपराधजश्च, तच्च कुलजं पैट्ठकवैरागुबन्धेन जातं
चिरसप्तजंमित्यर्थः, तच्च निष्कारणकं, अपराधजन्तु सकारणकं
'मानवा मन्यन्ते' ॥ १६-श्लो० ॥ १८-मु० ॥

इदानीं षोडशविधविग्रहान् न कुर्यादिति वक्तुं तानेव षोडश-
विधान् विग्रहान् आह, 'किञ्चित्फलं' इति । 'किञ्चित्फलं' स्वल्प-
फलकम् । 'निष्फलं' फलरहितम् । 'सन्दिग्धफलं' संशयितफलम् * 'एव
या' । † 'तदात्वे' विग्रहसमकाले एव, 'दोषजननं' भिन्नविरोध-
मण्डलक्षोभादिकरम् । 'आयत्तां' परिग्रामे, 'निष्फलं' फलरहितम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १६-२०-श्लो० ॥ १८-१६-मु० ॥

'अपरिज्ञात' इति । 'अपरिज्ञातवीर्येण' अनधिगतसामर्थ्येन सह ।
'वा' अथवा, 'दुष्टेन' अपरेण आपटिना, ‡ 'क्षोभितः' विग्रहे
याहितविग्रहप्रवृत्तिः सन्, विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः । 'पराधं'
परस्वार्थसम्पत्तये । 'स्त्रीनिमित्तं' स्वार्थाभिनिवेशित्वेन स्त्रीलाभाय
च । 'दीर्घकालं' घट्टकालव्यापिनम् । 'दिजोत्तमैः' ब्राह्मणैः, महा-
धातकसम्बन्धात् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २०-२१-श्लो० ॥
१६-२०-मु० ॥

किञ्च, 'अकाले' इति । 'अकाले' विग्रहायोग्यकाले वर्धादौ । 'दैव-
युक्तेन' दैवशक्तिसम्पन्नेन सह । § 'बलोद्धतसखेन' बलशब्दितमित्रादि-
सहितेन वैरिणा च सह । 'तदात्वे' तत्काले फलजनकमपि उत्तर-
काले फलविवर्जितम् । उत्तरकाले फलजनकमपि आपाततो वि-
फलम् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २१-२२ श्लो० ॥ २०-२१ ॥

मूर्खोक्तां षोडशविधं वैरं गानुष्ठेयम् इत्याह, 'इतोमम्' इति ।
(किञ्चित्फलं, निष्फलं, सन्दिग्धफलं, इति त्रयम् । संग्रामसम-

* एव च इति मु० पु० । † एतस्य श्लोकस्योपरार्द्धे 'आयत्तां च तदात्वे च
दोषमयमर्गं, तथा' इति का० पु० पाठः । ‡ सन्धित इति मु० पु० ।

§ बलोद्धतसखेन इति मु० पु० ।

समयमेव च्यनियुक्तं चतुर्थम् । आयात्यां निष्कृतम् पञ्चमम् ।
 व्यवरोधकेनापि व्यपरिज्ञातवीर्येण सह षष्ठम् । दुष्टेन सह विग्रहं
 सप्तमम् । परार्थम् अष्टमम् । स्त्रीनिमित्तं नवमम् । दीर्घकालव्यापिनं
 च दशमम् । ब्राह्मणेन सह एकादशम् । असमये द्वादशम् ।
 दैववत्सम्पन्नेन भूपतिना सह त्रयोदशम् । बलगर्वितबन्धुमहायेन
 च सह चतुर्दशम् । तत्कालं फलदायकमपि आयात्यां फलविवर्जितं
 पञ्चदशम् । उत्तरकाले फलजनकमपि तत्कालं फलहीनम् (योद्धुं
 विग्रहम्) 'इतीमं' 'योद्धुंविग्रहम्' 'एव' 'विग्रहं न कुर्व्यात्' ॥
 २३-श्लो० ॥ २२-मु० ॥

विग्रहकरणकालमाह, 'तदात्वायति' इति । 'तदात्वायतिसंशुद्धं'
 वर्तमानोत्तरोभयकाले श्रेयस्कारम् । 'विचक्षणः चारभेत, विग्रहमिति
 श्रेयाः ॥ -२३ श्लो० ॥ -२२ मु० ॥

येन कर्मणा तस्मिन् काले उत्तरकाले च श्रेयो भवेत् तदालम्बने न
 दोष इत्याह, 'तदात्वायतिसुद्धानि' इति । तदात्वे तत्काले कार्यानु-
 ष्ठानसमये इत्यर्थः । आयात्याम् उत्तरकाले च फलजनकं कर्म
 'आतिष्ठन्' अनुतिष्ठन् 'नैव' 'वाच्यता' निन्दनीयतां यातीति वाक्य-
 श्रेयः ॥ २४ श्लो० ॥ २३ मु० ॥

उभयलोकाविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवानुरागभाजनं भवती
 त्याह, 'साधु' इति । 'साधु' शोभनं ; लोकद्वयप्राप्ति, इहलोक
 परलोकसम्प्राप्त्यर्थं कर्म । अर्थलोभेन परलोको नोपेक्षणीय इत्याह
 'परित्यजेत्' इति । 'अर्थलेशोपलोभितः' यत्किञ्चिदर्थलोभोपहतः ।
 २५ श्लो० ॥ २४ मु० ॥

परलोकविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवाविश्वासभूमिरित्याह
 'परलोकविरुद्धानि' इति । आग्रहः शास्त्रं प्रमाणं यस्य तत्, तस्य
 भावस्तस्मात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २६ श्लो० ॥ २५ मु० ॥

विग्रहस्य कालमाह, 'यदा' इति । 'मतिमान्' हितहितविवेक

शक्तिमान् राजा 'यदा स्वकं बलं हृष्टपुष्टं' 'परस्य च विपरीतम्'
अहृष्टपुष्टं 'मन्येत' अवगच्छेत्, 'तदा' 'वियद्मन् आचरेत्' अनु-
तिष्ठेत् ॥ २७ श्लो० ॥ २६ मु० ॥

अपरं वियद्मन्कालमाह 'स्कीतम्' इति । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गः ॥
॥ २८ श्लो० ॥ २७ मु० ॥

अपरमपि वियद्मन्कालमाह 'भूमिः' इति । 'भूमिः मित्रं हिर-
ण्यम्' एतत् 'त्रयं वियद्मस्य फलम्' । 'यदा एतत्' त्रयं भूहिरण्यादि
नियतम् असंशयमेव 'भावि' ज्ञेयं, 'तदा वियद्मन् आचरेत्' ॥
२८ श्लो० ॥ २८ मु० ॥

वियद्मनिदानभूतानां भूहिरण्यादीनां हेयोपादेयतापरिज्ञानाय
तारतम्यमाह 'गुरु विभक्तम्' इति । 'विभूतयः' राज्यसम्पदाः, 'बन्धु-
सहृदयाः' पुत्रपौत्रादिरूपसम्बन्धादिवतः सुहृदः । अन्यत् सुगमम् ॥
२९ श्लो० ॥ २९ मु० ॥

तुल्यबलं प्रतिपक्षं कौशलेनैव जयेदित्याह, 'सर्वसम्पत्समे' इति ।
'पुधा' पण्डितः 'सर्वसम्पत्समे' सर्वसम्पदा समकक्षे 'शत्रौ' 'उपा-
यान्' निक्षिपेत् तं कौशलेन जेतुं यत्नेन इति भावः । 'समे'
तुल्यबले शत्रौ 'अतिथूढैः' अतिदृढैरव्यर्चैरिति यावत् 'उपायैः'
कौशलैः 'दृढोऽपि शन्यते' प्रशस्यते ॥ ३१ श्लो० ॥ ३० मु० ॥

अनियतौ हि जयपराजयौ, अतः सत्युपाये न वियद्मं कुर्यात्
इत्याह 'आगतम्' इति । 'विद्वान्' राजनीतिविशारदः, 'आगतम्'
उपस्थितं 'वियद्मन्' 'उपायैः' सामदानादिभिः, 'प्रशमं' शान्तिं
'नयेत्' प्रापयेत् । उपस्थितं सङ्ग्रामानलं सामाद्युपायरूपसज्जि-
लक्षणेन निर्वपयेदिति भावः । 'विजयस्य हि अनित्यत्वात्' अनियत-
तया 'रुभसेन' हठात् 'न सम्पतेत्' नाक्रामेत् ॥ ३२ श्लो० ॥ ३१ मु० ॥

बलवता समाक्रान्तो नरपतिर्वैतर्ही यत्तिमेव समाश्रयेदित्याह,
'समाक्रान्तः' इति । 'अश्रयं' राजलक्ष्मीम् 'अश्रयिणीं' प्रशुतिरहितानां

स्थिरां 'काङ्क्षन्' अभिलषन् राजा 'बभूवता' प्रवर्ज्य शत्रुणा 'समाक्रान्तः' सन् 'वैतसीं' वेचलतासम्बन्धिनीं 'वृत्तिम्' ध्वंशारम् भवनतिम् इत्यर्थः, 'आश्रयेत्' 'न' तु 'भोजङ्गो' भुजङ्गसम्बन्धिनीं वृत्तिम् दौडत्यं 'कथञ्चन' आश्रयेत् । "रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासे इत्यर्थः, स वैरप्रतियातनाय । अमर्षयाः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं ददति दिजिङ्गा ?" इत्यत्र भुजङ्गसमावः प्रकटितः ॥ ११ श्लो० ॥ १२ मु० ॥

वैतसभुजङ्गवृत्त्योः क्रमेण फलमाह 'क्रमात्' इति । स्पष्टमेतत् ॥ ११ श्लो० ॥ १३ मु० ॥

अनवधान इव कालं प्रतीक्षमाणोऽवश्यम्भावि फलमवेक्ष्य प्रहरेत् इत्याह 'मत्तप्रमत्तवत्' इति । 'पण्डितः' 'मत्तप्रमत्तवत्' मत्तः मद्योपयोगनिमित्तभ्रष्टबुद्धिः । प्रमत्तः उन्मादरोगयुक्तः । (अनवधानः) इव 'स्थित्वा' छिन्नमन्विष्यन् कश्चित्कालं गमयित्वा इति तात्पर्यम् । 'क्रान्तिं' क्रमेण उपयुक्तकालकाले 'मृगेन्द्रवत्' सिंह इव 'ऊत्तुत्य' सहसा आक्रम्य 'अपरिभ्रष्टमानं' अणुलितसामर्थ्यमपि 'यसेत्' स्थायत्तं कुर्यात् ॥ ११ श्लो० ॥ १३ मु० ॥

यदात्मानं हीनवर्णं पश्येत् तदा बलवतः शत्रोः सकाशात् आक्रमेव कुर्यात् नत्वभियेययेत्, प्राप्ते तु काले छिन्नमासाद्य प्रहरेत् इत्याह, 'कूर्मसङ्कोचम्' इति । कूर्मा हि प्रहारकाले पृष्ठास्थिरपदुर्गान्तर्गता भवन्ति, अन्यदा निःसरन्ति तद्वत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ११ श्लो० ॥ १५ मु० ॥

प्राप्तकालस्तु प्रहरेत् इत्याह, 'काले' इति । 'काले' यथासमयं कदाचित् 'गिरिवत्' 'सहिष्णुः', कदाचित् 'वज्रिवत्' 'असहिष्णुश्च' भवेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ श्लो० ॥ १६ मु० ॥

प्रीतिप्रदर्शनपूर्वकं कियत्कालं स्थित्वा शत्रोरभ्यन्तरं प्रविश्य प्राप्तकालकावदुत्पत्तेरित्याह 'प्रसादवृत्त्या' इति । हितस्य प्रियकारिणो लोकस्य वृत्तमिव वृत्तं चरितं यस्यां तथा 'प्रसादवृत्त्या' कृत्रिमप्रीत्या

‘निरन्तरं’ निरवकाशं दुष्प्रवेशमिति यावत् । ‘शत्रोर्हृदयं प्रविष्टं प्रभावेत्साहस्रत्वादिकं ज्ञात्वेत्यर्थः । ‘काशे’ यदा फलमवश्यम्भावि तत्समये ‘उच्छ्रितः’ उत्पतितः सन् ‘नयायहस्तेन’ नीतिरूपेण दक्षिण-करायेण वा ‘प्रसङ्ग’ सहसा ‘अथः कचयहं कुर्वीति’ राजलक्ष्मीं स्वायत्तां कुर्यादिति भावः ॥ ३० ॥

कीदृशः शत्रुर्दुर्जन्य इत्याह ‘कुक्षोद्गतम्’ इति । ‘कुक्षोद्गतम्’ कु-क्षेन उन्नतम् । ‘सत्यं’ सत्यनिष्ठम् । ‘स्थिरम्’ अचञ्चलम् । ‘जर्जितं’ तेजस्विनम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३१ ॥

कीदृशं शत्रुं सुखेनोन्मूलयितुं शक्यते इत्याह, ‘असत्यता’ इति । ‘असत्यता’ कृतस्य उपकारस्य अस्वीकारः प्रत्युपकाराकारणञ्च । ‘अतिदोषसूचिता’ अवश्यकर्तव्यकर्मकरणे कालक्षेपः । ‘अक्षः’ द्यूत-क्रीडा । अन्यत् सुगमम् ॥ ३२ ॥

यानकाणमाह ‘इति स्म’ इति । ‘विद्वान्’ नीतिशास्त्रज्ञः ‘इति स्म’ पूर्वोक्तप्रकारेण ‘दोषान्वितम्’ असत्यतादिदोषयुक्तं ‘विद्विषं’ शत्रुं ‘प्रशक्तियुक्तः’ स्वयं प्रभावेत्साह-मन्त्ररूप-शक्तित्रययुक्तः सन् ‘आयु’ विजिगीषया ‘जेतुमिच्छया’ ‘प्रजेत्’ अभिगच्छेत् । ‘अतोऽन्यथा’ कुर्वन् इति श्रेयः । ‘आत्मनः उपघातं करोति’ इति ‘साधुजनस्य’ ‘सम्मतम्’ अभिमतम् ॥ ३३ ॥

उपसंहरति, ‘समन्वितः’ इति । ‘राज्यपदोन्निनीयया’ ‘राज्यस्य’ पदञ्च, तयोदन्निनीया समुन्नतिकरणेच्छा, तया ‘समन्वितः’ युक्तः । ‘चरेत्क्षयैः’ चारुक्षुया ‘वोक्षितमण्डलक्रियः’ वोक्षिता पर्यवेक्षिता मण्डलानां क्रिया चर्या येन सः । ‘स्थिरोद्यमः’ दृढोद्योगः ‘नृपः’ ‘इमं’ ‘विग्रहमार्गं’ संयामपद्धतिम् ‘आस्थितः’ आश्रितः सन् ‘सिद्धये’ स्वाभीष्टसाधनाय ‘सम्प्रयतेत्’ ॥ ३४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेणु सारिण्यां विग्रहकल्पो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

सप्रपञ्चं विग्रहकल्पमभिधाय तदुपयोगितया मन्त्रविकल्प-नामै-
कादशं सर्गमभिधितुः प्रथमं तावत् सप्रभेदं यानम् आह । 'उत्कृष्ट-
मलवीर्यस्य' इति । 'विजिगीषोः' यथोक्तसङ्ख्यस्य । 'जयैषिणः' इत्यस्य
विजिगीषोरित्यनेनैव प्राप्तेः पुनरुपादानं यानस्य जयैकोद्दिश्यताप्रति-
पादनार्थम् इति । 'गुणानुरक्तप्रकृतेः' राजनीति-वशीकृत-मन्त्रिवर्ग-
प्रजस्य । 'याचा' गमनविशेषः ॥ १ ॥

यानभेदान् आह, 'विगृह्य सन्धाय' इति । विगृह्य-यानं, स-
न्धाय-यानं, सम्भूय-यानं, प्रसङ्ग-यानम्, उपेक्षा-यानं चेति यानं
पञ्चविधम् ॥ २ ॥

तानि क्रमेण विशिनष्टि । 'विगृह्य याति' इति । युयुत्सूनाम्
आभिगमिकादीनां शत्रूनाम् अभिभवार्थं यानं प्रथमं विगृह्य-
यानम् इति फलितार्थः ॥ १ ॥

द्वितीयम् आह 'अरेमित्राणि' इति । क्वचित् 'अतिमित्राणि सर्वान्-
णि समिधैः सर्व्वतो वृणात्' इति पाठः । शत्रु-मित्राणाम् अभिभ-
वार्थं यानं द्वितीयं, विगृह्य-यानम् इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३ ॥

सन्धाय-यानमाह 'सन्धायान्यत्र' इति । 'अन्यत्र' शत्रून्तरपरा-
भवार्थायां 'याचायां' 'पार्ष्णिपादेण' (८। १० श्लो) पृष्ठवर्तिना
'शत्रुणा' सह 'सन्धाय' यत् यानम् इति शेषः । क्वचित् 'सन्धाय-
न्यत्र यद् यानम्' इत्येव पाठः । एव. एव पाठा सुसङ्गतः । 'सन्धाय-
गमनं' सन्धाय-यानम् । 'प्रकार्थिनः' प्रस्तुत-शत्रून्तरपराभवरूप-
फलमपेक्षमाणस्य । प्रबलशत्रुपराभवार्थं पृष्ठशत्रुणा सह सन्धाय
यत् यानं तत् सन्धाय-यानम् इति फलितोऽर्थः ॥ ४ ॥

सम्भूय-यानम् आह 'एकीभूय' इति । 'एकीभूय' एकमत्येन 'ए-
कत्र' एकस्मिन् यातव्ये, 'सामन्तैः' प्रान्तवर्तिभूपैः । 'सामवायिकैः'*

* साम्प्रदायिकैरिति सु. पु. पाठः । युद्धनिपुणैरिति तस्यार्थः ॥

समवायेन प्रत्यंशग्रहेण वयन्ति ये तैः । 'प्रतिशौचहितैः' इति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

द्वितीयं सम्भूय—यानम् आह 'उभयोरपि' इति । 'उभयोः' अरि-
विजिगीषोरिति शेषः । अरिरिह उपारिः । प्रकृतिर्ह नूतनो मुख-
मण्डलं सूर्यस्य च आदित्यमण्डलं, तन्नाशने उपस्थिते सूर्या इतमता
सन्धाय राज्ञं जेतुं गत इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ७ ॥

तृतीयं सम्भूय—यानम् आह 'अन्यसारानुपादाय' इति । 'अन्य-
सारान्' अन्यः सारः प्रकृतीनां वीर्यं विभ्रतः सामन्तान् । 'प्रतिज्ञाय
फलोदये' जाते फले तव इदं भविष्यतीत्युक्ता—* परं यातव्यम् ।
प्रथमे सर्वेषां जिते राज्ये तुल्यं साम्यम्, अत्र तु यत्किञ्चिदेकस्येति
विशेषः ॥ ८ ॥

* प्रसङ्ग—यानम् आह 'अन्यत्र प्रस्थितः' इति । 'अन्यत्र' अन्यं यात-
व्यम् उद्दिष्य । 'सङ्गात्' प्रसङ्गात् । 'अन्यत्र' पूर्वमनुद्दिष्टमपरं प्रति ।
'निदर्शनम्' दृष्टान्तः । दुर्योधनं यातव्यम् उद्दिष्य प्रस्थितस्य दुर्यो-
धनेनोपकारैरात्मसात्कृतस्य अल्यस्य युधिष्ठिरो यातव्यः संवत् इत्याहुः
पौराणिकाः ॥ ९ ॥

उपेक्षा—यानम् आह 'रिपु' यातव्य' इति । 'बलिना' बलवतो
विजिगीषोरित्यर्थः । 'आविष्कृतं' प्रकटितं 'फलं' विजयरूपम् ।
'सम्प्राप्य' प्रतिलभ्य । 'उपेक्ष्य' विजितं यत्नायमानम् आसन्नमपि
शत्रुं हित्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपेक्षा—यानस्य दृष्टान्तम् आह 'निवातकवधान्' इति । 'निवात-
कवधान्' तन्नामक—प्रघण्डदानवान् । धनञ्जयेनाक्रम्य पराभूतान्
पातालतर्जं प्रति यत्नायमानान् आसन्नामपि निवातकवधान् उपेक्ष्य
तन्मित्राणि हिरण्यपुरवासिनो दानवा निपातिता इति पौराणिकी
वार्त्ता ॥ ११ ॥

अतः परं चयोदश श्लोकाः प्राचीन-टीकाकारसम्मतं मुद्रित-
पुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिः समुद्धृत्य क्रमशो व्याख्यायन्तः ।
यथा—

“इतोमं घोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् ।

तदा त्वायतिसंशुद्धम् आरभेत विचक्षणः ॥”

इति । विजिगीषार्थानस्याष्टविधतया तन्निष्ठस्य विग्रहस्य अष्ट-
विधता, तत्तद्विधस्य विग्रहस्यापि तावत्परिमितता सिध्यति ।
ततश्च विग्रहः घोडशविधः । अन्यत् सुगमम् । प्राचीनटीकाक्षमता-
नुसारं द्वादशः श्लोक एव ॥

“तदा त्वायतिसंशुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ।

तदा त्वायति सन्तिष्ठेत् नेति नेतीति वाच्यताम्” ॥

‘सर्वकर्मणि’ संयामादीनि लाभप्राप्तादीनि च । प्रतीतमन्यत् ॥
टीकाक्षमते चयोदशः श्लोक एव ।

“साधु लोकदययाहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ।

परीत्य परलोकार्थे पीडनं नैव चाचरेत् ॥”

इति । ‘परलोकार्थे’—स्वर्गलाभार्थम् । ‘परीत्य’ परिगम्य उभयलोक-
सुभसम्पार्दकं कर्म इति शेषः ॥ प्राचीनटीकाक्षमते चतुर्दशः श्लोक
एव ॥

“परलोकविरुद्धानि कर्मणि दूरतस्थजेत् ।

इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥”

इति । इत्यागमप्रमाणं ‘साधु कल्याणम् आचरेत्’ अन्वयमपि पुरार्थं
परलोकविरुद्धानि कुर्व्याणं दूरतस्थजेदिति प्रतीत इत्युक्तेन क्रमेण
कल्याणम् आचरेत् । परलोकाभिगमे आगमसंज्ञं प्रमाणमस्तीति
“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्” इति प्रमाणवशात् सर्वदेभ्य-
लोकविरुद्धमातिष्ठेदिति ॥ प्रा. टी. पञ्चदशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहस्यानुकूलं काव्यम् आह—

“यदा मन्येत मतिमान् ह्यष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।

परस्य विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥ इति ।

‘ह्यष्टपुष्टम्’ ह्यष्टं सम्मानादिभिः, पुष्टं भक्तवेतनादिभिः । ‘स्वकं बलम्’ व्याप्तीयं सैन्यं ‘परस्य’ प्रतियोगिनः शत्रोः ‘विपरीतम्’ अह्यष्टपुष्टं च ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ जयस्य व्यवस्थमावित्वात् । प्राचीनटीकाद्वयम्मतः षोडशः श्लोकोऽयम् ॥

“नोपतापि यदा दैवं सुव्यक्तमुपलक्षितम् ।

परस्य विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘यदा दैवं न उपतापि’ न प्रतिकूलम् इत्यर्थः ॥ प्रा० टी० सप्तदशः श्लोकोऽयम् ॥

“मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्फुटभक्तयः ।

परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘मित्रं’ भूमेकान्तरवर्ती भूपातः । ‘विषयानन्तरं’ राजा शत्रुमित्रमतः परम्” अमरः । ‘आक्रन्दः’ पार्थिव्याह—विषयानन्तरवर्ती राजा । ‘आसारः’ आक्रन्दस्य पश्चादेव भूमेकान्तरं मित्रम् (८ स. १७ श्लो०) एते त्रयोऽपि यदा विजिगीषौ ‘दृढभक्तयः’ अविचलानुरागा भवन्ति । ‘परस्य’ यातयस्य ‘विपरीताः’ मित्राक्रन्दासाराश्च वीरभक्तयः । ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ ॥ प्रा० टी० अष्टादशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहफलम् आह—

“भूमिमित्रं हिरण्यं विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदेतत् नित्यं भावि तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

प्रतीतमेतत् ॥ टी० ऊनविंशः श्लोकोऽयम् ॥

फलत्रये गुरुलाघवम् आह—

“गुरुं विचं ततो मित्रं तस्मात् भूमिर्महोदयसी ।

भूमेर्विभूतयः सर्व्वा—लाभ्या बन्धुसुदुर्जनाः” ॥ इति ।

‘विचं’ सुवर्णादि, तद् गुरु, तन्मूलत्वाद् व्यवहारानाम् । ततोऽपि गुरु ‘मित्रं’ मित्रसाध्यत्वाद् वित्तस्य । ‘तस्मात्’ मित्रादपि ‘भूमिर्गरी-यसी’ । ‘भूमेर्विभूतयः सर्वाः’ वित्तादिकाः । ‘ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः’ विभूतिसाध्यत्वात् तेषाम् इति । टी. विंशः श्लोकोऽयम् ॥

समेनापि न विग्रहे विधेय इत्येतदेव समर्थयन् आह—

“सर्वसम्पत्समे शत्रौ उपायान् निक्षिपेद् बुधः ।

उपायैरप्रतिष्ठाः समे दण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ।

‘सर्वसम्पत्समे’ सर्वाभिः सम्पद्भिः प्रभुमन्त्रोत्साहादिभिः समे समकक्षे ‘शत्रौ’ ‘उपायान्’ सामदानादीन् ‘निक्षिपेत्’ प्रयु-
ज्जीत । ‘बुधः’ नीतिप्रणितः । ‘उपायः’ सामादिभिः ‘अप्रतिष्ठाः’
अनिष्ठादितकार्थः । सामादियु उपायेषु विफलतामुपतेषु इति
भावः । दण्डोऽपि प्रशस्यते, मत्तन्त्राभावादित्यर्थः । टी० एकविंशः
श्लोकोऽयम् ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“आगतं विग्रहं विद्वान् उपायैः प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न सम्पतेत्” ॥ इति ।

परतोऽपि ‘आगतं विग्रहम्’ ‘उपायैः’ अगन्तरोक्तैः ‘प्रशमं नयेत्’ ।
कुत इत्याह ‘विजयस्य हि अनित्यत्वात्’ विग्रहे विजयो नित्यं न
भवति, हीनैरपि ज्यायां च विजिता दृश्यन्ते, तस्मात् ‘रभसेन न
सम्पतेत्’ सहस्राक्रमणपरो न भवेदित्यर्थः ॥ टी० २२ श्लो० ॥

उपायैः परिहर्तुं मशक्ये विग्रहे समाश्रयणीयां वृत्तिं प्रदर्शयन् आह—

“समाक्रान्तो बलवता कारुक्ष्ण्यभ्रंशिनीं श्रियम् ।

अयेत चैतसीं वृत्तिं न भोजनीं कदाचन” ॥ इति ।

‘समाक्रान्तः’ सर्वतो निबद्धचेष्टः ‘अभ्रंशिनीम्’ अविनश्यतां ‘चैतसीम्’
अनुप्रवेशस्वरूपां मत्तन्त्राभावात् । श्रेयं सुगमम् ॥ टी० २३ श्लोकः ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“क्रमादेतस्य चित्तां प्राप्नोत्यभ्यंशिनोऽप्ययम् ।

भुजङ्गवृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलम्” ॥

इति । संगमम् ॥ टी० २४ श्लो० ॥

संश्रयवृत्तिं दर्शयन् आह—

“... .. ।

प्रमत्तमत्तवत् स्थित्वा यस्मैतोत्प्लुत्य पण्डितः” ॥

इति । प्रथमपादद्वयमस्माभिर्नासादितं विभुसं वा ॥ तत् “अन्तर्बलं समासाद्य शंभोरन्तः प्रविष्टाय च ।” इत्येवं भवितुमर्हति इति ॥ टी० २५ श्लो० ॥

. यानभेदानभिधाय यातयत्तत्तयम् अभिधारुं यत्सन्नि एव यात-
यतया यत्सनम् आह ‘स्त्रियोऽप्य पानं मृगया तथाद्याः’ इति ।
‘यद्याः’ द्यूतानि । ‘दैवोपघातः’ दैवी आपत् । ‘वज्रप्रकारः’ दुर्मि-
क्षमारकादिः । स्त्रीयसनं, यानयसनम्, यत्तयसनं, दैवोपघातयत्त-
नश्चेति पञ्चविधं यत्सनमचोक्तम् । यद्यमन्यदपि यत्सनम् ऊहनीयम् ।
‘अनेन’ यत्सनेन ‘समन्वितः’ सम्यगाक्रान्तः ‘सुमन्यः’ यानेन सुसाध्यः ।
‘स गम्य’ इति मु० पाठः ॥ ११ सर्गस्य २६ श्लो० ॥ १२ ॥

. एवं यानमुक्त्वा यासनम् आह ‘परस्परस्य’ इति । ‘सामर्थ्यविधा-
तात्’ वक्तृशक्तिक्रियात् । समारब्ध—विजिगीषस्य परस्य च सामर्थ्य-
विधातात् इतरेतरस्य या व्यवस्थितिक्रियादासनम् इति फलितार्थः ।
‘सामर्थ्यविधातात्’ इति मु० पाठे तु उभयोरपि सामर्थ्यस्य अवि-
धातात् क्रासाभावात् इत्यर्थः । ‘तत् पञ्चविधम्’ । यथा विगृह्यासनं,
सन्ध्यायासनं, सम्भूयासनं, प्रसङ्गासनम्, उपेक्षासनम् इति ॥ ११ स०
२७ श्लो० ॥ १२ ॥

पञ्चविधेषु यासनेषु प्रथमं तावत् विगृह्यासनम् आह ‘अन्योन्या-
क्रान्तिकरणम्’ इति । अरिविजिगीषोः ‘अन्योन्याक्रान्तिकरणं’ यत्
परस्परं चेष्टाविधातविधानम् तत् ‘विगृह्यासनम्’ । विगृह्यान्तःस्थयो-

रेवं सामर्थ्यविघाते सति यदासनं तत् विगृह्यासनम् । एवंमेकं शत्रुं
विगृह्यापि कारयान्तरामेक्षया यदवस्थानं तदपि विगृह्यासनम् इत्य-
र्थः ॥ ११ स० २८ श्लो० ॥ १० ॥

विगृह्यासनस्य कालम् आह 'यदा दुर्गस्थितः' इति ॥ 'आसार-
विवधौ' आसारो मिश्रवर्णं, विवधः साहाय्यदानार्थं जनपदेभ्यः समा-
गच्छतां बलानां पर्यायः, तौ 'क्षित्वा' । आसारपक्षे छेदो विनाशः,
विवधपक्षे छेदोऽवरोधः । 'यदा दुर्गस्थितः' इत्यत्र 'यथा दुर्गगतः' इति
केचित् पाठः । 'आसारविवधौ' इत्यत्र 'आसारविवधान्' इति मु०
पाठः । ११ स० २६ श्लो० ॥ १५ ॥

एवं कृते किं भवति? इत्यत्र आह 'विच्छिन्नविवधासारम्' इति ।
'प्रक्षीययवसैन्धवं' क्षीनवेगान्धम् । यत्र सैन्धवपदं बलसामान्यस्य
उपलक्षणम् । 'विभज्यमानप्रकृति' पृथग्भूतराज्यसाधनम् । विभज्य-
मानप्रकृतिम् इत्यत्र विगृह्यमाना प्रकृतिम् इति मु० पाठो न सङ्ग-
च्छते ॥ ११ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

सन्ध्यायासनम् आह 'अरेख' इति । स्पष्टम् । सन्ध्याय यदवस्थानम्
इत्यत्र सन्ध्याय समवस्थानम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० २१ श्लो० ॥
१७ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचैः' इति । निवातकवचैः सह-
तावणस्य विग्रहे सति रावणसैराक्रान्तो ब्रह्माणं गोत्रगुरुम् ध्वन्तरे
तिभुवं कृत्वा शत्रुरावणोऽपि रावणः सन्ध्यायासनमास्थितः, यथा न
निवातकवचैर्विनाशयते इति पौराणिकी घाता । सार्जम् इत्यत्र सा-
कम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० २२ श्लो० ॥ १८ ॥

सम्भूयासनम् आह 'उदासीने' इति । उदासीन-मध्यमौ पूर्व
कृतपक्षौ (८ स० १८ । १६ श्लो०) 'उदासीने मध्यमे' इति विषये
सप्तमौ । तैः सहति श्रुतितोऽर्थः । 'समानप्रतिशङ्कयो' अर्थं मम
तुल्यबलः कदाचिदभियुज्यादिति शङ्कया व्यवस्थानम् अवस्थितिः,

सम्भूयासनम् उच्यते । एकीभूय व्यवस्थानम् इत्यत्र एकीभूय समुत्थानम् इति मु० पु० पाठो न साधुः । ११ स० ३३ श्लो० ॥ १६ ॥

सम्भूयासन-प्रसङ्गेन सम्भूयारिनिग्रहम् आह 'उभयारिर्हि' इति । 'उभयारिः' पूर्वोक्तमध्यमविशेषः (८ स० १८ श्लो०) 'उभयोः' विजिगीष्वोः । 'एनम्' उभयारिम् । 'प्रतिगृहेत्' प्रतिबलयेत् । 'अधिकं' बलवत्तरम् । 'सङ्घधर्मणा' सङ्घवृत्तिमवलम्ब्यमानेन । बद्धभिर्मिलित्वा एककार्यकरणं सङ्घवृत्तिः । सम्भूयेनम् इत्यत्र सम्भूयेन इति, सङ्घधर्मणा इत्यत्र तत्त्वधर्मणा इति च मु० पु० पाठः ॥ ११ स० ३३ श्लो० ॥ २० ॥

प्रसङ्गासनम् आह 'यियासोः' इति । 'अन्यं' प्रति 'यियासोः' 'अन्यत्र' 'केनचित्' 'प्रसङ्गेन' 'यत्' 'आसनम्' व्यवस्थानं 'तत्' 'अर्थज्ञैः' शास्त्रवेदिभिः 'इह' 'प्रसङ्गासनम् उच्यते' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ३५ श्लो० ॥ २१ ॥

उपेक्षासनम् आह 'आप्ते' इति । 'अरिम्' 'अधिकम्' अधिकबलं 'प्रेक्ष्य' यत् 'आप्ते' उपेक्ष्येति श्रेयः । तत् 'उपेक्षासनम् उच्यते' इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तम् आह 'उपेक्षाम्' इत्यादिना । एकदा ब्रह्मणी-सत्यभामासन्निधौ वासुदेवाग्रतो नारदः पारिजातमञ्जरीम् अदृश्यमानश्चिक्षेप । अथ वासुदेवकरुण्यतायां तस्यां मञ्जर्यां समकालमेव भार्याद्वयेनाभ्यर्चितम् । पारिजातमञ्जरी तु ब्रह्मण्यै दत्तेति सत्यभामयाभिमानपरीतया तया निगदितो गदाधरो यस्येयं मञ्जरी तेन वृद्धेण विना मदन्तिकं नागन्तव्यं भवतेति । अथ सत्यभामाभिमानविनोदनाय पारिजातहरणार्थं वासुदेवेनाधिकबलेनाभियुक्तो देवराजः पश्यन्निभं भव्यमानं प्रियतमं नन्दनवनम् उपेक्षासनमङ्गीकरोति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २२ ॥

द्वितीयम् उपेक्षासनम् आह 'उपेक्षितस्य' इति । 'अन्येन' स्नेहादिरूपेण 'केनचित्' 'कारणेन' 'उपेक्षितस्य' उपेक्षा जाता अथ,

उपेक्षां कुर्वतः इत्यर्थः । वासुदेवेन रक्षिणीहरणे क्रियमाणे परिभ-
वादिदम् अङ्गीकृत्य खेदात् रक्षिणीभाता रक्षिणा उपेक्षासनं कृत-
मिति पौराणिकमितिहृतमत्र निदर्शनम् ॥ उपेक्षितस्य चान्येन इत्यत्र
उपेक्षितस्य चान्येन इति मु० पाठस्तु न समीचीनः ॥ ११ स० ३७
श्लो० ॥ २३ ॥

इत्यमासनम् अभिधाय द्वैधीभावं गुण्यमभिधातुमाह 'बलिनाः'
इति । 'बलिनाः' शक्तिप्रभृतिगुण्यसम्प्रयोगः । 'वाचा' वाङ्मात्रेणैव
न तु कर्मणा । 'आत्मानं समर्पयन्' अहं त्वदीयो, यन्मम किञ्चित् तत्
त्वदीयमेव इति वाक्येनैव प्रत्येकं बलिनं प्रति आत्मसमर्पणकारीति
समुदितार्थः । अतएव सः 'अलक्षितः' नायं कार्यतो मन्मित्रम् इत्युभा-
भ्यामपि बलिभ्याम् अपरिज्ञातः, 'द्वैधीभावेन' आत्मरक्षार्थम् उक्तारूप-
वाङ्मात्रात्मसमर्पणादिरूपभावेन 'वर्त्तेत' ईदृशात्मसमर्पणे न मिचता,
नापि शत्रुतेति द्वैधीभाव इत्युच्यते । 'काष्ठाक्षिवत् अलक्षितः' कांष्ठा-
क्षिणोऽलक्षितमेव अलक्षिततया उभयोरेव शत्रुघोरधिष्ठाय दर्शना-
नुकूलं भवतीति कविसमयप्रसिद्धम् ॥ ११ स० १८ श्लो० ॥ २४ ॥

द्वैधीभावमङ्गीकुर्वतः कर्त्तव्यम् आह 'यापयेत्' इति । 'तयोः'
बलिनोर्मध्ये 'सन्निहृष्टतरं' बलिनं 'यापयेत्' एव करोमि, इत्याशा-
प्रदर्शनेन कालमतिवाहयेत् । 'उभयोरपि' विश्वासाभावात् 'स-
म्माते' 'बलवत्तरं' चाणार्थे 'खेवेत्' इति । सन्निहृष्टतरम् इत्यत्र सन्नि-
हृष्टमस्मिन् इति केषित् पठन्ति ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २५ ॥

द्वैधीभावपरिज्ञाने इतिकर्त्तव्यताम् आह 'यदा द्वावपि' इति ।
'यदा द्वावपि' अतो 'जातसंविदौ' वक्ष्यकोऽयमिति जाताविश्वासौ
'संश्लेषं' सन्धिं 'भेक्षेतां' तदा 'तच्छत्रुं' तयोश्चभयोरपि शत्रुम् अपरम्
'उपसर्पेत्' तदभावे आत्मचाणार्थम् 'अधिकं' बलवत्तरं संश्रयेत् ॥
अधिकं वापि संश्रयेत् इत्यत्र संश्रयेद् बलवत्तरम् इति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४० श्लो० ॥ २६ ॥

द्वैधीभावस्य व्याश्रयभेदाद् भदमाह 'द्वैधीभाव' इति । 'द्वैधीभावे'
गुण व्याचार्येण 'द्विधा प्रोक्तः' एकः स्वतन्त्रः, अपरः परतन्त्रः । तयोः
'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' स्वाधीनपराधीनयोर्मध्ये 'स्वतन्त्रः' 'उक्तः' पृथ्व-
श्लोकैः कथितः । स्वतन्त्रं स्ववशं यथा तथा यत्र रक्षा सम्पद्यते तत्रैव
यातीति स्वतन्त्र-द्वैधीभावः । 'व्यत्यक्तः' परतन्त्रः, यः स्यात् उभयवेतनः,
स्वामिद्वयस्य वेतनं गृह्णन् मृगादिः । स्वतन्त्रस्य द्वैधीभावः, परतन्त्रस्य
च द्वैधीभाव इति द्वैविध्यम् ॥ यः स्यादुभयवेतन इत्यत्र यः स्यादु-
भयवेतन इति मु० पाठः ॥ ११ स० ४१ श्लो० ॥ २७ ॥

संश्रयगुणमभिधातुम् आह 'उच्छिद्यमानः' इति । 'बलिना' उप-
चितशक्तिमता, 'उच्छिद्यमानः' अभियुक्तः । 'निरुपायप्रतिक्रियाः'
उपायेन प्रतीकारेण च रहितः । यदा तु उपायप्रतिक्रियाभ्यां
विरहितः स्यात् तदैव संश्रयवृत्तिरिष्यते "महादोषो हि विशिष्ट-
बलसंसारमो राज्ञाम्" इति वचनात् उपायान्तरे विद्यमाने संश्रयो
नेष्यते बुधैरिति भावः । 'कुलोद्भूतं' कुलीनम् । कुलीनस्य हि मतिः
कदापि नाकार्ये प्रवर्तते । 'सत्यम्' अमृतावादिनम् । 'आर्यं' सदा-
श्रयं 'बलोत्कटम्' अभियोक्तृप्रेक्षया बलाधिकम् 'व्याश्रयेत' रक्षार्थं
शरणं व्रजेत् ॥ कुलोद्भूतम् इत्यत्र कुलोद्भूतम् इति मु० पाठः ॥ ११ स०
४२ श्लो० ॥ २८ ॥

एवमाश्रये जने व्याश्रितस्य विधेयमाह 'दर्शनेनापास्तिकता'
इति । 'तद्दर्शनेनापास्तिकता' तद्दर्शने व्याश्रयभूषस्य दर्शने उपास्ति-
कता साष्टाङ्गप्रणिपातपूर्विका आराधनशीलता । 'नित्यं तद्भाव-
भाविता' तथा चोक्तमेतच्छब्दगम्,

“यस्य यस्य हि यो भावश्चेन तेन हि सं नरः ।

अन्तः प्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति तत्कारिता चैतत् वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम् ॥” इति ।

इत्युक्तरीत्या तदभिप्रायानुसारिकार्यकरणेन व्यात्मवशकारिता । 'तत्-

कारिता' तस्य कार्यकारिता । एतत् एवं 'संश्रयिणः' 'दृष्टं' विधेयं
'सूतम्' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ४३ श्लो० ॥ २६ ॥

अतः परम् एकादशसर्गस्य पञ्चदश, द्वादशसर्गाय च सप्त श्लोका
मुद्रितपुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिर्गृह्य व्याख्यायन्ते ।

विनीतवत् तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।

तत्सङ्गात् परिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ इति ।

'तत्र' 'आश्रये' 'गुराविव' संश्रितः 'विनीतवत्' न तु परमार्थतो
विनीतः । कश्चित् 'कालं गमयित्वा' समयमतिवाच्या 'तत्सङ्गात्'
आश्रयसहवासात् 'रिपूर्णं' अभ्युज्झितः सन् 'क्रमेण स्ववशो भवेत्'
तच्चित्तमेवाराध्येत्यर्थः ॥ परिपूर्णं इत्यत्र पूर्णशक्तिरिति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४४ श्लो० ॥

उक्तगुणसम्पन्न-संश्रयाभावे विधेयमाह,

ददद् वलं वा कोपं वा भूमिं वा भूमिसम्भवं ।

आश्रयेताभिघोक्तारं विसन्धिमनपाश्रयः ॥ इति ।

गत्यन्तराभावे तु 'अनपाश्रयः' न आश्रयविहीनस्तिष्ठन् । 'वलं वा
कोपं वा भूमिं वा' अथवा 'भूमिसम्भवं' राजस्वं 'ददत्' समर्पयन्
सन् 'विसन्धिं' सन्धिभङ्गकारिणम् 'अभिघोक्तारम्' एव 'आश्रयेत'
इत्यन्वयः । विसन्धिरिति कश्चित् पाठः ॥ ११ स० ४५ श्लो० ॥

आत्मजीवनरक्षार्थं सर्व्वेष्वपि दद्यात् इत्याह,

सर्व्वान्नि चैतान्यार्त्तः सन् दद्यात् प्राणार्थमात्मनः ।

युधिष्ठिर इवेत्यन्ते पुनर्ज्जीवन् वसुन्धराम् ॥ इति ।

'आर्त्तः' प्रपीडितः 'सन्' 'आत्मनस्त्राणार्थम्' आत्मजीवनरक्षार्थं
'सर्व्वान्नि' वल्लकोसभूषादीनि दद्यात् । 'जीवन्' 'पुनः' 'युधिष्ठिर
इव' 'अन्ते' 'वसुन्धराम्' 'एति' प्राप्नोतीति सम्भावना, न तु निश्चयः ॥
युधिष्ठिरो जिगायारौ पुनर्ज्जीवन् वसुन्धराम् इति पाठस्तु सङ्ग-
च्छते ॥ युधिष्ठिर इवेत्यादि पुनर्ज्जीवन् वसुन्धराम् इत्येवं पाठः

प्राचीनटीकाकारसम्मतोऽपि न सहृदयहृदयग्राही ॥ ११ स०
४६ श्लो० ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह,

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभासते ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति ।

स्पष्टम् ॥ ११ स० ४७ श्लो० ॥

सर्वथा आत्मरक्षा कर्तव्येति प्रकारान्तरेण कथयति,

त्वजेत् कुलार्थं पुरुषं यामस्यार्थं कुलं त्वजेत् ।

यामं जनपदस्यार्थं विचार्यं पृथिवीं त्वजेत् ॥ इति ।

‘विचार्यं’ आत्मनाशसम्भावनायां विविध उपायान्तराभावे ‘पृथि-
वीम्’ अपि ‘त्वजेत्’ । प्रतीतम् अन्यत् ॥ ११ स० ४८ श्लो० ॥

धनदानादिना अभियोक्तुः परितोषमुत्पाद्य संश्लिप्तस्याभियुक्तस्यान-
न्तरकर्तव्यताम् आह,

निप्यतेदात्मनामे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।

प्रहरेद् वा वलीयस्या सैद्धा हृत्वा बलं रिपुम् ॥ इति ।

अभियोक्तारि विनीतवत् कश्चित्कालं गमयित्वा ‘आत्मनामे’ आत्मो-
त्कर्षं सति ‘निप्यतेत्’ समभियोक्तात्माकामेत् । ‘वा’ अथवा ‘रिपोः’
‘व्यसने’ स्त्री-द्युतादिव्यसने समुपस्थिते सतीति श्रेयः । ‘वलीयस्या
सैद्धा हृत्वा बलं’ ‘श्रितः’ सन् ‘रिपुं’ ‘प्रहरेत्’ इत्यन्वयः ॥ ११ स०
४९ श्लो० ॥

कारणं विना प्रतिदन्दिभूमेन न संगन्तव्यम् इत्याह,

नाकारणात् सङ्गमेधात् व्यायसा चेतरेण वा ।

क्षयव्ययकृतात् दोषात् विश्वम्भद्रोहजादपि ॥ इति ।

‘कारणात्’ विना ‘व्यायसा’ विशिष्टबलेन ‘इतरेण’ हीनबलेन ‘वा’
सह ‘सङ्गं’ ‘न’ ‘श्यात्’ नागच्छेत् । कस्मादित्याह, ‘क्षयव्ययकृतात्’
‘विश्वम्भद्रोहजादपि’ ‘दोषात्’ । क्षयः पुरुषवाहनादिविनाशः,

ध्ययः धान्यद्विरण्यादीनामपचयः । तज्जनितात् दोषात् । विश्रम्भ-
द्रोहो विश्वासघातकता । तथाचोक्तं, “विश्रम्भमागतं साधं दुष्मन्ते
वा न्यसाधवः” । इति । ११ स० ५० श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् व्याह,

संयोगहेतुना गत्वा विश्वसेधं पितर्यपि ।

विश्वासमागते साधौ प्रायो दुष्मन्त्यसाधवः ॥ इति ।

एतत्सुगमम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

उपसंहरन् व्याह,

इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ॥ इति ।

‘इति षाड्गुण्यम्’ इतिसिद्धान्तः । यानम् आसनञ्च पञ्चविधं ‘विग्र-
हस्य रूपम्’ । ‘परम्’ अवशिष्टं द्वैधीभावादिकम् इत्यर्थः । ‘सन्धेः’
रूपं ‘स्मृतम्’ इत्यर्थः । ‘अन्ये तु द्वैगुण्यम्’ इति चक्षते’ कथयन्ति ।
यानमासनञ्चाग्रेण विग्रहस्य रूपम्, द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपम्
अपरम् इति द्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह,

स हि गच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ।

अतो यानासनं प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ॥ इति ।

‘स हि’ अभियेक्ता ‘गच्छन्’ अभियानगुणमातिष्ठन्, ‘तिष्ठन्’ आ-
सनगुणमातिष्ठन् ‘यतः’ यस्मात् ‘विग्रहं कुरुते’ ‘यतः’ यानासनं
प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः’ इति स्पष्टम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

यानमासनञ्च विग्रहस्य रूपमित्युक्तम्, अधुना द्वैधीभावसंश्रययोः
कथं सन्धेरूपता इत्याह,

असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः संश्रयः ।

ततो दावपि तौ प्राज्ञैरूपं सन्धेरदाहृतम् ॥ इति ।

‘यतः’ ‘असन्धाय’ सन्निमज्जत्वा संश्रयसहितो ‘द्वैधीभावो नास्ति’

‘ततो द्वावपि तौ’ द्वैधीभावः संश्रयश्च, ‘प्राज्ञैः’ ‘सन्धेः’ ‘रूपम्’
‘उदाहृतं’ कथितम् इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५४ श्लो० ॥

केषाञ्चिन्मते द्वैगुण्यमाह,

सन्ध्यायेति च यत् प्रोक्तं तत् सन्धेरूपमिष्यते ।

विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥ इति ।

‘सन्ध्याय’ शत्रुणा सह मिलित्वा ‘यत्’ कार्यं ‘प्रोक्तं’ करणीयमिति
कथितं ‘तत् सन्धेः रूपम् इष्यते ।’ ‘विगृह्य’ ‘यत्’ कार्यं कर्तव्यमिति
‘प्रोक्तं’ ‘तत्’ ‘विग्रहस्य’ रूपम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ स० ५५ श्लो० ॥

तदेवाह,

सन्धियश्च विग्रहश्चैव द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

एतौ च संश्रयश्चैव द्वैगुण्यमिति चापरे ॥ इति ।

द्वैगुण्यवादिनः संश्रयं सन्धेरेव रूपं कथयन्ति, द्वैगुण्यवादिनम्
संश्रयं सन्धेः पृथक् कुर्वन्तीति मतद्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५६ ॥

संश्रयस्य सन्धिरूपत्वे बृहस्पतिमतमाह,

“यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो बलीयसा ।

तत् सन्धिः, संश्रयो ज्ञान्य इत्युवाच बृहस्पतिः ॥ इति ।

‘बलीयसा’ बलवता भूपालेन ‘बाध्यमानः’ शोदनादः सन् ‘यस्मात्
‘अन्यं’ बलवत्तरं संश्रयते ‘तत्’ तस्मात् ‘संश्रयः’ ‘अन्यः’ ‘सन्धिः’
‘बृहस्पतिः’ ‘इति उवाच’ इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५७ श्लो० ॥

गुरुमतप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरन् आह,

न्यायो गुणो विग्रह एव सन्ध्या-

ऽऽदयस्तदुत्थाः प्रभवास्ततोऽन्धे ।

अवस्थया भेदमुपागतं सत्

याद्वैगुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ इति ।

‘न्यायः’ न्यायेन विचार्यमाण एको, ‘विग्रह एव’ ‘गु-
दयः’ ‘अन्ये’ गुणाः ‘तदुत्थाः’ तत्प्रसङ्गाः, ‘विग्रहानन्तरं

इत्यर्थः । 'तत्त.' कारणात् 'प्रभवाः' कथ्यन्ते इति शेषः । 'अवस्थया'
 विगृह्य-यानं विगृह्यासनम्, सन्धाययानं सन्धाययासनेनम्, सम्भूययानं
 सम्भूयासनम्, प्रसङ्गयानं प्रसङ्गासनम्, उपेक्षायानम् उपेक्षासनम्,
 इति यानासनं पञ्चविधम् । द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपमेकम् इति
 यद्भिन्नवस्थाभिर्विध्यस्तस्य रूपं 'भेदम् उपागतं सत्' 'वाङ्गुण्यम्'
 उच्यते इति शेषः । 'इत्येव' 'नः' अस्माकं 'गुरोः' विष्णुगुप्तस्य 'मतम्'
 इत्यर्थः ॥ ११ स० ५८ श्लो० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायाम् उपाध्यायनिरूपेक्षानुसा-
 रिण्यां हस्तलिखितपुरातनानुसारेण यानासनसंश्रयद्वैधीभावविकल्पो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ० ॥

एकादशः सर्गः ।

चमन्निगितपुनःकानुसारेण द्वादशः सर्गः ।

धाङ्गुल्यन्यनन्तरं मन्त्राधिकारं दर्शयन् ध्याह—

धाङ्गुल्य-निश्चितमति-मुह्यं गूढप्रचारवान् ।

मन्त्रयेदिह मन्त्रज्ञो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ।

इति। धाङ्गुले पूर्वोक्ते, निश्चिता निःसन्दिग्धा मतिर्यस्य सः 'धाङ्गु-
ल्यनिश्चितमतिः' छतयाङ्गुल्यतत्त्वविनिर्णय इत्यर्थः । गूढं प्रचरन्ति
ये ते गूढप्रचारान्, खराष्ट्रे परराष्ट्रे वा अन्तर्हित-सञ्चारभेदाभिप्रायः ।
ते विद्यन्ते यस्येति 'गूढप्रचारवान्' । 'मन्त्रज्ञः' धाङ्गुलानां मध्ये
कस्मिन् गुणे स्थितस्य मे दृष्टिरदृष्टिर्वा भवेत्, केनोपायेन मे धन-
धान्य-हस्त्यश्व-चक्र-खनिज-द्रव्यादीनामुपचयो भवेत्, केनोपायेन वा
परस्यैतानि उपहन्तुं शक्नोमि, केनोपायेन लब्धविषयस्य परिरक्षण-
मलब्धस्य च लाभो भवेत्, केन च प्रकृतिरक्षणं स्यात्, इत्यादि-विषयकं
गुप्तभाष्यं मन्त्रः । तं जानातीति मन्त्रज्ञः । विजिगीषुः 'मन्त्रज्ञो'
'मन्त्रिभिः' 'सह' 'इह' अलब्धलाभ-लब्धपरिरक्षण-विषये 'मुह्यं'
गोपनीयं कार्यं 'मन्त्रयेत्' ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं भूतिं समद्गते ।

विपरीतस्तु विदद्भिः सतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥

वक्ष्यमाण-पञ्चाङ्गस्य मन्त्रस्य योऽर्थः, दृष्टिलक्ष्यः, तत्सम्पादने कुशलः
'मन्त्रार्थकुशलः राजा' प्रकृतिरक्षणनादिना 'सुखम्' अनायासेन 'भूतिं'
श्रियं 'समद्गते' आक्राम्य भुङ्क्ते । 'विपरीतस्तु' मन्त्रार्थकुशलः 'सतन्त्रो-
ऽपि' स्वाधीनोऽपि 'विदद्भिः' पण्डितैः 'अवभूयते' परिभूयत इत्यर्थः ।
अवभूयते इति पाठे तु 'अवभूयते' राज्यात् प्रभञ्जितो भवति इत्येव-
मर्थः ॥ १२ स० २ श्लो० ॥

दुर्मन्त्रमेनं रिपवो यानुधाता इव क्रतुम् ।

समन्ततो विजुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ।

इति । 'यातुधानाः' राज्ञसाः दुःप्रयुक्त-वैदिकमन्त्रं 'कर्तुं' यज्ञम्
'इव' 'रिपवः', 'दुर्भन्तं' दुष्टो मन्त्रो यस्य तम् । मन्त्रस्य दुष्टत्वन्तु शाः
स्त्रविरुद्धत्वम् । 'एनं' नृपतिं 'समन्ततो विजुम्पन्ति' । 'तस्मात्' 'मन्त्र-
परो भवेत्' यथोक्तमन्त्रपर एव स्यात् इत्यर्थः ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

कीदृग्गुणेन मन्त्रिणा मन्त्रयं कर्तव्यम्, इत्याह—

मन्त्रयेतेह कार्याणि सहाप्तेन विपश्चिता ।

आप्तं मूर्खमनातश्च पण्डितं वर्जयेदिह ।

इति । यो हि षड्गुणैर्निर्दन्तरं व्याप्यते स तस्य-आप्त इत्युच्यते ।
'इह' मन्त्रविषये 'आप्तेन' 'विपश्चिता' नीतिशास्त्र-पण्डितेन 'सह'
'कार्याणि' 'मन्त्रयेत्' । आप्तोऽपि भूत्वा यदि विपश्चित् नीतिशास्त्र-
पण्डितो भवति, तेन सह मन्त्रयेत् । यतत् गुणद्वयमेकत्र यस्मिन् न
विद्यते, तेन सह न मन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रश्च शास्त्रोक्तक्रमेणैव कार्यं इति दर्शयन् आह—

मार्गं सन्मार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्म्मभिः ।

पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ।

इति । 'सिद्धये' सिद्धये 'सिद्धकर्म्मभिः' 'सन्मार्गगतिभिः' सन्मार्ग-
गैव गतिर्येषां सः । 'पूर्वैः' राजादिभिर्ब्रह्मस्यत्वादिभिश्च 'सद्भिः',
सत्पुरुषैः 'आचरितं' 'शास्त्रीयं' 'मार्गं' 'न परित्यजेत्' मन्त्रविषये
इति शेषः ॥ सिद्धये सिद्धकर्म्मभिः इत्यत्र मन्त्रये सिद्धकर्म्मभिः इति
केचित्, पश्चात्तं सिद्धकर्म्मभिः इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
१ श्लो० ॥

। शास्त्रोक्तमन्त्रं विजुह्वयतो दोषं दर्शयन् आह—

उच्छास्त्रपदविन्यासः सप्तसैवामिसम्पतन् ।

शत्रु-खड्गमुखयासमगत्वा न निवर्त्तते ॥

इति । शास्त्रेषु यः पदविन्यासः शास्त्रपदविन्यासः । उल्लङ्घितः शास्त्र-

पदविन्यासो येन सः । शास्त्रोपदेशं विनष्टयन् इत्यर्थः । 'सहसैव'
मन्त्रालोचनं विनैव 'अभिसम्पतन्' शत्रूणाम् अभिमुखं गच्छन् 'शत्रु-
खड्गमुखप्राप्तम् अगत्वा न निवर्त्तते' खड्गमुखं धारैव तदप्राप्तम् ।
खड्गधाराप्राप्तो मरणम् । तत् अप्राप्य न निवर्त्तते इत्यर्थः । अतो
मन्त्रपूर्वं प्रवर्त्तितव्यम् इति भावः ॥ अभिसम्पतन् इत्यत्र अभिसम्प-
तेत् इति, शत्रुखड्गमुखप्राप्तम् इत्यत्र शत्रुखड्गमुखप्राप्तम् इति च
पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६ श्लो० ॥

मन्त्रशक्तिः प्राधान्यं दर्शयन् आह—

प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशंस्यते ।

प्रभावेत्साहवान् काथो जितो देवपुरोधसा ॥

इति । कौयदण्डवर्णं हि प्रभुशक्तिः । शौर्यममर्षो दाक्ष्यं चेत्साह-
शक्तिः । ताभ्यां 'प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां' 'मन्त्रशक्तिः' एव गरीयसी ।
अत्र तावदितिहासं दर्शयति । 'प्रभावेत्साहवान् काथः' शुक्रः 'देव-
पुरोधसा' बृहस्पतिना मन्त्रशक्त्या इति वाक्यशेषः । 'जितः' । पुरा
क्षिण देवासुरसंग्रामे मृतानसुरान् शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विधया जीव-
यति, देवा मृता मृता एव । ततश्च शुक्रः असामान्यप्रभावेत्साहसम्पन्नः
समजनि । ततश्च तदभिसन्धानार्थं मन्त्रशक्तिसम्पन्नेन बृहस्पतिना,
खसुतः कचः शिष्यत्वेन प्रणिहितः । कचेन च शुक्रस्य प्रियसुता देव-
यानी वशीकृता । तदेवेत्य दैत्यैरभिसन्धानभयात् कचो विपद्यः
शुक्राय भक्षितुं प्रदत्तः । अथ शुक्रसुतया देवयान्या प्राधिंतेन तेन का-
थेन उदरस्य एव कचो मृतसञ्जीवन्या पुनः सञ्जीवितः । उदरस्यैव
तस्य उपदिष्टा मृतसञ्जीवनो विद्या । आक्षतप्राप्तौ गुरुणा शुक्रमेण,
विदार्योदरं निर्याय त्वं मामनयैव विधया जीवयेति । कचस्तु तथैवाक-
रोत् । अथ गुरुकुलात् प्रतिनिवृत्ते च कचे समरे मृता देवाः पुनः
सञ्जीवन्ति । तदनया च मन्त्रशक्त्या सुरगुरुणा जितः काथः इति
पौराणिकी वार्ता ॥ १२ स० ७ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘अशिक्षितनयः’ इति । अशिक्षितो नयो
‘नीतिशास्त्रं येन स तथोक्तो मन्त्रशक्तिरहित इत्यर्थः । ‘सिंहः’ ‘केवलं
बलात्’ ‘सामर्थ्यात्’, ‘केवलात्साहचर्यात्’ इत्यर्थः । ‘इमं’ ‘हन्ति’ ।
‘मतिमान्’ ‘धीरो नरः’ मन्त्रशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘तम्’ इमं ‘तेषां’
‘सिंहानां’ ‘शतानि च’ अनेकानि च ‘जयेत्’ कूटकपटादिभिः स्वश्रे-
ष्ठायुधैश्चाप्येवमिदं इत्यर्थः । अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इत्यत्र
अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इति मु० पाठस्तु न सुसङ्गतः ॥
१२ स० ८ श्लो० ॥ २० ॥

मन्त्रशक्तेः सामर्थ्यमभिधातुमाह—‘पश्याद्भिः’ इति । ‘दूरतः’ देश-
व्यवधानात् कालव्यवधानाच्च । ‘अपायान्’ विनिपातान् ‘पश्याद्भिः’
प्रमादबलात् प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । ‘अपायप्रतिपत्तिभिः’ शोभनसामा-
द्युपायैः प्रतिपत्तिर्ज्ञानाज्ञानपूर्विका फलप्राप्तिर्येषां ते तैः । ‘विदद्भिः’
‘चिन्तिताः’ सुपर्यालोचिताः ‘क्रियाः’ मन्त्राधिकारोक्ता इति शेषः ।
‘फलप्राप्तये’ ‘भवन्ति’ निश्चयेन यत्करोत्यर्थः ॥ १२ स० ६ श्लो०
॥ ११ ॥

क्रियाचिन्तनमेव दर्शयन् आह—‘उपायपूर्वम्’ इति । ‘उपायपूर्वम्’
सामाद्युपायपूर्वं कथम् इच्छेत् । यानमात्रसाध्ये चाग्ने ‘कालं’ या-
जानुरूपं समयं ‘वीक्ष्य’ निर्णय्य ‘समुत्पतेत्’ यायात् । कक्षादित्याह,
‘विक्रमैकरसञ्चता’ ‘पश्चात्तापाय भवति’ विक्रमः परमोत्साहः श्रेयसा-
तिशयश्च एको रसः तमेव जानातीति तस्य धर्मः । मन्त्रशक्तिरसा-
ज्ञानात् देशकालादिनिरपेक्षस्य विपत्तिमूले व्यवसाये विक्रमैकरस-
ञ्चता पश्चात्तापाय भवति इत्यर्थः । देशकालबलादिसापेक्षे व्यवसाये
तु विक्रमोऽपि मन्त्रसहायतया फलतीति भावः ॥ पश्चात्तापाय भवति
इत्यत्र पश्चात्तापाय निर्दिष्टा इति मु० पाठः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ १२ ॥

मन्त्रसापेक्षतां दर्शयति, ‘शक्याशक्यपरिच्छेदम्’ इति । अपादावेव
‘प्रसन्नया’ विशुद्धया अतिनिर्मलयेति यावत् । ‘बुद्ध्या’ शक्यमिदम्

अशक्यं वेति परिच्छेदं 'कुर्यात्' । 'दन्तिनो' दन्ताभ्यां 'शैलताडनं'
दन्तभङ्गायैव भवति इत्यर्थः ॥ १२ स० ११ श्लो० ॥ १३ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह—

अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः स्तोत्रादृते फलम् ।

आकाशमाखादयतः कुतो हि कवलयहः ॥

इति । आरभ्यते, योऽसौ आरम्भः कार्यम् । अशक्ये असाध्ये आरम्भे
'वृत्तिर्व्यवसायः प्रवृत्तं वा येयाम् ते तेयाम् 'अशक्यारम्भ-वृत्तीनाम्' ।
'स्तोत्रादृते' स्तोत्रं विना नान्यत् फलं दृश्यते । तद् यथा—'आकाशम्
आखादयतः' आकाशाखादम् अनुभवामीति यः कवलयहम् आका-
शस्य करोति, तस्य 'कवलयहः' 'कुतः?' आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । एव-
मशक्यारम्भोऽपि कुतः फलमिति भावः । 'आकाशमाखादयतः
कुतो हि कवलयहः' इत्यस्य विनिमयेन मु० पुस्तके 'भवन्ति परिता-
पिन्यो यत्तं कर्मविपत्तयः' इत्येवं पाठो दृश्यते । एतच्चरणद्वयं तु
साङ्गोक्तानन्तरं लभ्यम् । १२ स० ११ श्लो० ॥ १४ ॥

अत्र कतिपयश्लोका मुद्रितपुस्तकानुसारेणास्माभिः क्रमविपर्ययमा-
पाद्य व्याख्याताः । श्लोकाङ्गं यथाक्रममेव रक्षितः । इहापि पश्चात्
प्रथमं व्याख्यास्यमानं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥

अशक्यारम्भो न केवलं विफलतामापद्यते अपि तु आत्मविनाशा-
यापि भवतीति दर्शयन्नाह—

नाभिं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशेत् ।

किमन्यत् स्यादृते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥

इति । यो हि पतङ्गो दोषाग्निदर्शनसखी स्पर्शसुखमप्यनुभवामीति बुद्ध्या
अभिं गच्छेत् स तत्क्षणात् दग्धदेहः पक्षत्वमापद्यते, तद्वन्न
भवेत् । विजिगीषुपक्षे अग्निशब्देन बलवत्तरो भूपतिर्लक्ष्यते । अवि-
विच्छेवात्मनो बलवत्तरं भूपतिम् आत्मविनाशाय नाभिगच्छेदिति तात्-
पर्यम् । पूर्वमेवापरिच्छिद्य 'अग्निमृच्छतः' गच्छतः 'पतङ्गस्य' 'दाहा-

दृते', 'किमन्यत्' फलं 'स्यात्?' मन्त्ररहितस्यापि तथेति भावः ।
१२ स० २२ श्लो० ॥

एतदेव द्रष्टव्यम्—

मोहात् प्रकुर्वन्त्येष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।

भवन्ति परितापिन्यो यत्कर्म कर्मविपक्षयः ॥

इति । 'मोहात्' मन्त्राज्ञानात् 'दुःखलभ्येषु' दुर्लभेषु 'वस्तुषु' 'चेष्टाम्'
उद्योगं 'प्रकुर्वन्तः' 'कर्मविपक्षयः' अशुभफलानि 'यत्कर्म' निश्चयमेव
'परितापिन्यो' पश्चात्तापविधायिन्यो 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ स०
२२ श्लो० ॥

सुसंज्ञितमन्त्रफलं दर्शयन्नाह 'बुद्ध्या बोध्यानुगतया' इति । 'बोध्या-
नुगतया बुद्ध्या' ज्ञेयानुयायिना ज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानं साधनं ज्ञेयं सा-
ध्यम् । साधनं साध्यानुरूपं यदा भवति, तदावश्यम्भाविनी सिद्धि-
रिति भावः । तथा चेत्कर्म "प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रय-निर्णीतायां फल-
सिद्धौ यथासाध्यं साधनविनियोगकक्षणा क्रिया नीतिरन्यथा त्वनी-
तिः ।" एवं बुद्धिर्यदा बोध्यानुगता भवति तदा, 'सुविशुद्धपदन्यासो'
सुविशुद्धोऽन्तरायरहितः पदन्यासो यस्य सः, 'उन्नतं' 'पर्वताग्रमिव'
'सम्पदो' लक्षणाः 'पदं' परीयात् प्राप्नुयात् ॥ बोध्यानुगतया इत्यत्र
बोध्यानुगतया इति, पर्वताग्रमिवोन्नतम् इत्यत्र पर्वताग्रमिवोन्नतम्
इति मु० पाठः ॥ १२ स० २३ श्लो० ॥ ३५ ॥

कक्षाग्नन्ते महान् यत्न इत्याह 'दुरारोहम्' इति । दुःखेन महता
श्लेशेन आरुह्यते इति 'दुरारोहं' 'सर्वलोकैर्नमस्कृतं' महेन्द्रसमानम्
अप्राप्यत्वादित्यर्थः । 'राज्ञां पदं' राजत्वं 'खल्वेनापि अपचारेण'
मन्त्रभेदादिकेन ब्रह्मण्यमिव सर्वलोकनमस्कृतमपि सन्ध्यावन्दनवच्चन-
मात्रेणापि 'दृश्यति' सदोषं भवतीत्यर्थः ॥ खल्वेनापीत्यत्र अल्पेनापीति
मु० पाठः ॥ १२ स० २३ श्लो० ॥ ३६ ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रफलं दर्शयन् आह, 'प्रारब्धानि' इति । 'यथाशास्त्रं'

नीतिशास्त्रानतिक्रमेण 'प्रारब्धानि' अनुष्ठितानि 'कार्याणि' पृथ्वी-
लाभपालनादीनि । 'आसनबुद्धिभिः' सुपरिज्ञात-पञ्चविधासनैः ।
विस्पष्टमन्यत् । प्रारब्धानीत्यत्र चारब्धानीति केचित् ॥ १२ स०
२६ श्लो० ॥ ३० ॥

यथानीति समारब्धं कार्यं विफलमपि न परित्यापयति, इत्याह—
'सम्यगारभ्यमाणम्' इति । सुगमम् ॥ १२ स० २७ श्लो० ॥ ३१ ॥

यथाशास्त्रमनुष्ठितं कार्यं यदि दैवप्रतिषन्धेन विफलतामेति, तदा
नानुष्ठाता दोषभागित्याह—

यत्तु सम्यगुपपन्नान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुमांस्तत्रामुपालभ्यो दैवान्तरित-पौरुषम् ॥

इति । सुस्पष्टम् । एतीत्यत्र एतत् इति, पुमांस्तत्र इत्यत्र पुमांस्तत्र
इति मु० पाठः ॥ १२ स० १२ श्लो० ॥ ३८ ॥

यथा कुक्ष्येऽपि स्त्रोत्रे दैवानुकूल्यमन्तरेण यत्नं नोत्पद्यते, तथा दैव-
पुरुषकारयोरानुकूल्यं विना न फलसिद्धिरित्याह 'द्वयम्' इति । एव
श्लोकोऽस्माभिरपि नासादितः । परन्तु अयं "यथा श्लोकेन चक्रेण न
रचस्य गतिर्भवेत् । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥" इति
श्लोकेन समानार्थकः ॥ १२ स० १३ श्लो० ॥

द्वयमिति पूर्वोक्तश्लोकेन यद्यपि दैवपुरुषकारयोरानुकूल्यं फलसि-
द्धिरक्ता, तथापि पुरुषकार एवावलम्बनीय इति दर्शयन् आह 'प्रय-
त्नस्तावदास्त्येय' इति । फलसिद्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । 'दैवसमाश्रितं'
प्रतिकूलदैवायत्तमित्यर्थः । 'श्रेयं' कार्यम् 'अपर्वभङ्गनिपुणम्'
पर्वभङ्गे यत्प्रिच्छेदे न निपुणम् न फलोपधायकमिति तात्पर्यम् ।
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति ब्रह्मसाधनम्" इति
भावः ॥ अपर्वभङ्गनिपुणम् इत्यत्र अपर्वस्थेव निपुणम् इति कचित्
पाठः ॥ १२ स० १४ श्लो० ॥ ४० ॥

मन्त्रतत्त्वमभिधातुमाह—'आत्मानश्च परस्मैव वीक्ष्य' इति । 'धीरः'

धैर्यसम्पन्नो विजिगीषुः । 'आत्मानसं परस्मैव वोष्य' आत्मानं शक्तित्रये-
 षोपचितं देशकालबलम् अनुकूल-शकुन-निमित्त-ग्रहादिक-सूचित-
 विजयस्य वोष्य निर्गोय, परस्य तद्विपरीतं निरूप्य 'उत्पतेत्' यात्रां
 कुर्यात् । 'यत् आत्मपरवेदनम्' मन्ते यत् सपरवलाबलज्ञानम् 'एत-
 देव हि विज्ञानम्' मन्तव्यत्वम् ॥ वोष्य इत्यत्र आत्येति मु० पाठः ॥
 १२ स० १५ श्लो० ॥ ४१ ॥

निषिद्धानुष्ठानमभिधातुमाह—'निष्फलम्' इति । 'मतिमान्' नी-
 तिज्ञः । 'सन्दिग्धफलम्' अनिश्चितफलकम् । महावैरम् अनुबध्ना-
 ति यत् तत् 'महावैरानुबन्धि' । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० १६ श्लो०
 ॥ ४२ ॥

कीदृक् कर्म कर्तव्यमित्याह 'तदा' इति । 'तदा' तत्कालं 'शुचि'
 विशुद्धम् । 'आयतिसंशुद्धं' विशुद्धोत्तरकालम् । 'शुद्धकमागतं' शुद्धेन
 निर्द्दोषेण क्रमेण मार्गेण आगतम् । 'हितानुबन्धि' उभयलोकहितम्
 अनुबध्नाति यत् तत् 'कर्म' सद्भिः सदा प्रशस्यते ॥ शुद्धकमागतम्
 इत्यत्र शुद्धं कर्मागतम् इति केचित् ॥ १२ स० १७ श्लो० ॥ ४३ ॥

एतदेव समर्थयन् आह—'हितानुबन्धि' इति । 'तदा' तत्का-
 लम् 'अकटुकोऽपि' सौख्यरहितोऽपि । श्रेयं स्पष्टम् ॥ १२ स० १८
 श्लो० ॥ ४४ ॥

सर्वत्र नीतिशास्त्रानुसारेण देशकालादेरनुकूलता विविध कार्या-
 रम्भः प्रशंसनीयः, क्वचित् सिंहरत्तितापि प्रशस्यते, इत्याह 'बुद्धौवोप-
 क्रमः' इति । "फलनिष्पत्तये" फलसिद्ध्यर्थं 'सदा' 'बुद्धौव' श्रेयानुग-
 तेन ज्ञानेनैवेत्यर्थः । 'उपक्रमः' प्रारम्भः 'श्रेयान्' श्रेयस्करः । कल्याण-
 मित्रस्य' कल्याणं मित्रं यस्य, सर्वतः कुशलिन इति यावत् । 'क्वचित्'
 कदाचित् समयानुसारित्वेत्यर्थः । 'सिंहरत्तिता' आयामरत्तिता,
 आयामयुद्धेनोपक्रमोऽपीति यावत् । 'प्रशस्यते' फलोपधायिका भवति ॥
 क्वचित् कल्याणमित्रस्य इत्यत्र क्वचित् कल्याणमित्येतत् इति, सिंह-

यत्तिता इत्यथ सिंघयत्तिना इति च केचित् पठन्ति ॥ १९ स०
१८ श्लो० ॥ ८५ ॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः” इत्याह ‘सहसोत्प्लुत्य’
इति । ‘सहसा उत्प्लुत्य’ देशकालनिरपेक्षया सहसा व्याक्रम्य
‘दुष्टेभ्यः’ दुरात्मभ्यः सम्पदां धनधान्यादीनां श्रेयसां वा वर्जनम् उपा-
र्जनं ‘दुष्करं’ दुःसाध्यम् । ‘उपायेन’ शास्त्रोक्तिनोपदेशेन ‘मत्त-
दन्तिनां’ मत्तहस्तिनां ‘मूर्द्धि’ ‘पदं’ ‘न्यस्यते’ न पुनः सहसोत्प्लुत्य मत्त-
दन्तिनो मूर्द्धि पदम्यासं कर्तुं शक्यते । उपायाच्च मन्त्रेण निर्वर्णयन्ते
इति भावः । मत्तदन्तिनाम् इत्यत्र मत्तहस्तिनाम् इति म० पाठः ।

सहसोत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो यातयेभ्यः सहस्रशः ।

तदग्रादुष्करं कर्तुमनशक्यं यदवर्जनम् ॥

इति पाठान्तरम् ॥ १९ स० १० श्लो० ॥ ८६ ॥

तदेव समर्थयन् व्याह—‘न किञ्चित्’ इति । ‘इह’ लोके
‘विपश्चितां प्रखिडितानां’ ‘कचित्’ देशे कालेऽपि वा ‘किञ्चित्’ किमपि
सुदुर्लभमपीति यावत् । ‘बलु’ ‘असाध्यं’ ‘न’ ‘अस्ति’ । ‘अयः’
लौहकनकादि ‘अभयम्’ अपि ‘उपायेन’ तामादिकर्मणा यत्न-
पाकादिना वा ‘प्रवताम्’ प्रवम्यत्वम् ‘उपनीयते’ । मन्त्रैर्लैवेति भावः ॥
१९ स० २० श्लो० ॥ ८७ ॥

तदेव प्रपद्यति—‘वाह्यमानम्’ इति । स्कन्धेन ‘वाह्यमानम्’ अया-
खण्डम् लोहशकलं ‘नैवापि’ ‘स्कन्धं’ ‘हन्ति’ अथवापि छिन्नशीत्यर्थः ।
उपायरहितत्वादिति तात्पर्यम् । ‘अव्यमपि’ ‘तत्’ लोहशकलं
‘धारयत्’ हतधारं सत् शस्त्रस्थितं वीक्ष्यमित्यर्थः । ‘इक्षितसिद्धये’
शत्रुस्कन्धच्छेदनादिरूपाभीष्टसाधनाय ‘भवेत्’ ॥ भवेत् इत्यत्र भव-
तीति मु० पाठः ॥ १९ स० २१ श्लो० ॥ ८८ ॥

उपायेन असाध्यसाधनमपि भवति, इति दृष्टान्तेन समर्थयन्
व्याह—‘लोकप्रसिद्धम्’ इति । ‘वारि’ जलं ‘वहेः’ व्ययेः ‘नियामकम्’

उपशमकारकम् 'एतत्' 'लोकप्रसिद्धमेव' । तद्वारि 'उपायोपग्रहो-
तेन तेनैव' वज्रिणैव 'परिशोध्यते' परिशोषम् व्यापाद्यते । स्याद्व्यादि-
संस्थितं वज्रुपशमकारणं सलिलमधःप्रक्षलितेन तेनैव वज्रिणा परि-
शोध्यते इति मन्वानुमतोपायानाम् असाध्यं किमपि नास्तीति भावः ॥
१२ स० ३० श्लो० ॥ ४६ ॥

अहितमपि मन्त्रबलेन हिताय कल्प्यते इति दृष्टान्तेन समर्थय-
माह—

“विषं सुविषमाहारं केवलं मारयात्मकम् ।

तदेव द्रव्यसंयोगात् औषधाय प्रकल्प्यते ॥”

इति । 'विषं' 'सुविषमाहारं' सुविषम आहारो यस्य तत्,
भोक्तुमशक्यं भुक्ते च महानिष्टकरमित्यर्थः । 'केवलं मारयात्मकं'
यत्पाने मृत्युव्यतिरिक्तमन्यत् फलं नास्तीत्यर्थः । 'तदेव' विषमेव
'द्रव्यसंयोगात्' मन्त्रबलेनेत्यर्थः । 'औषधाय प्रकल्प्यते' योऽपशम-
कारणं हितकरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ यय श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥
१२ स० ३१ श्लो० ॥

मन्त्रिकर्माभिधातुमाह—'अविज्ञातस्य' इति । 'अविज्ञातस्य'
अपरिज्ञातस्य देशकालव्यवहितस्येति यावत् । 'विज्ञानं' दर्शनम् ।
ज्ञानचक्षुषेति शेषः । 'विज्ञातस्य च निश्चयः' राज्ञा मन्त्रिमत्संवा-
दात् विज्ञातस्य विनिर्णयो भवतीति भावः । 'अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेद-
नम्' एतत् किमेवं? अथवा किमेवं भविष्यति? इति द्वैधस्य संशय-
च्छेद इत्यर्थः । 'शेषदर्शनम्' एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरित्यर्थः । एत-
च्चतुर्थं मन्त्रिकर्म इति वाक्यशेषः । तथा च कौटिल्यः “अनुपलब्धस्य
ज्ञानम्, उपलब्धस्य निश्चयो वा व्यवधानम्, अर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनम्,
एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतदिति विद्वद्विस्तु-
भिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रयेत्” इति ॥ १२ स० ३२ श्लो० ॥ ५० ॥

“ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणग्रहणा वचने विपश्चितः ।” इत्याह

‘विदुषाम्’ इति । ‘विदुषां’ नीमिश्रास्त्रविशारदानां ‘शासन’ शास्त्रा-
नुसारिण्युपदेशे ‘तिष्ठन्’ ‘कथन’ चीनकुजोत्पन्नं निर्धनं मूर्खमपि
‘न व्यवमन्येत’ । ‘सुभाषितजिघृक्षया’ । गुणवद्वाक्यद्वयार्थम् । हंसः
क्षीरमिवाम्भस इति भावः । ‘सर्वस्य च उक्तं’ वचनं ‘शृणुयात्’ ।
सर्वस्य चोक्तम् इत्यत्र सर्वस्य चापीति केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अतः परं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके प्राचीनटीकायाश्च न दृश्यते ॥

विजिगीषोः कार्यमाह—

“अजन्मान्तु यो ज्ञातः जन्मानां परिरक्षणम् ।

इत्येतो विजिगीषूणां वीर्यव्यायामभूमयः ॥”

इति । अजन्मानां ज्ञातः जन्मानां परिरक्षणञ्च एतद्वयमेव विजिगीषूणां
वीर्यव्यायामयोः स्थानम् इति भावः । प्रथमपदद्वये अजन्मानो
‘जन्मायै’ असनकस्य वेल्लणम् । ‘एवमपि पाठो दृश्यते ॥ १२ स० ६४ श्लो० ॥

परान् विजेतुमशक्तस्य कैश्चर्यं विदम्बनामात्रमित्याह ।

“श्रीभा हि कृतकृत्यस्य राज्ञो भोगा विभूतयः ।

अप्राप्तविजिगीषस्य ता एव हि विदम्बनाः ॥”

‘कृतकृत्यस्य’ संमाप्त-विजिगीषस्य ‘राज्ञो’ ‘भोगा विभूतयः’ च ‘श्रीभा’
श्रीभामात्रम् । ‘अप्राप्तविजिगीषस्य’ विजिगीषाविरहितस्य अतः
माप्तविजिगीषस्य वा ‘ता एव’ भोगा विभूतयश्चैव ‘विदम्बनाः’ वृथै-
वेत्यर्थः । १२ स० ६५ श्लो० ॥

मन्त्रिवचनातिक्रमो दोषावह, इति दर्शयन्नाह—‘मदोद्धतः’ इति ।
‘मदोद्धतः’ अहमेव सर्वं जानामीति ज्ञानमदेन उद्धतः । ‘क्रियामूढः’
‘कृतं कृतमूढो’ ‘यो’ ‘मन्त्रिणम्’ ‘अतिक्रामति’ तदुपदिष्टस्याकरयत्
‘वृथामन्त्रं’ मन्त्राभासविप्रलब्धं ‘तं’ भूपतिं ‘विद्विषः’ शत्रवः ‘अधि-
रात्’ अनतिदीर्घकाखेनैव ‘अतिक्रामन्ति’ अतोऽयं अतिसन्धाय तदानीं
माक्रम्य गृह्णन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ६६ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्रभेदनिवारणार्थमाह—‘संरक्षेत्’ इति । ‘मन्त्रबीजं’ मन्त्रः बीजम् इव तत् संरक्षेत् । यथान्येषामपरिज्ञायमानं फलजनकं भवति, तथा कुर्यादिति भावः । ‘हि’ यतः ‘महोभुजां’ राज्ञां ‘तत्’ मन्त्रबीजमेव ‘बीजम्’ । तस्मात् पुरक्षिता महोभुजा भवन्तीति भावः । ‘यस्मिन्’ मन्त्रबीजे भिन्नं ‘ध्रुवं’ निश्चयं ‘भेदः’ राज्ञ एव विनाश इत्यर्थः । यस्मिन् ‘गुप्ते’ सुसंरक्षिते ‘अनुत्तमा’ ‘गुप्तिः’ भवेदिति शेषः । यस्मिन् इत्यत्र तस्मिन् इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ५१ ॥

मन्त्रगुप्तिमेव दर्शयन्नाह—‘सिंहवत्’ इति । सिंहो हि संकुपितः सर्वाययवाचकक्रमः परैरलक्षितचेष्टो मार्जारवदक्ष्माद् यस्य ते इत्येवं ‘सिंहवत्’ चेष्टमानस्य ‘विपक्षितः’ नीतिपण्डितस्य विजिगीषोः ‘कालो’ चेष्टानुकूले समये ‘कर्म’ अनुष्ठानम् ‘अस्य’ ‘सकुल्याः’ बन्धवः ‘क्रियमाणः’ ‘परे तु’ ‘कृतं’ निष्पन्नं ‘विदुः’ जानीयुः । अनुष्ठानात् पूर्वं न कोऽपि किमपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ५१ ॥

गुणवन्मन्त्रमभिधातुमाह—‘अपस्थात्तापकृत’ इति । ‘अपस्थात्तापकृत’ यो हि मन्त्र उत्तरं कालं नानुतापं जनयति । ‘सम्यक्’ अनुबन्धि-फलप्रदः’ अनुबन्धाः फलान्तराणि विद्यन्ते यस्य मुख्यफलस्य तत् अनुबन्धि । अनुबन्धिकं प्रददातीति । ‘अनुरक्तिफलप्रदः’ इति मु० पाठे तु प्रकृतिरङ्गनरूपफलदायकः इत्यर्थः । ‘अदीर्घकालः’ यो हि न सुदीर्घकालव्यापी । ‘अभीष्टः’ भेदाभावाद् वाञ्छितः । ‘प्रशस्तः’ उभयलोकाविरोधात् प्रशंसनीयः । ‘मन्त्र इध्यते’ सङ्गिरिति शेषः ॥ १२ स० ११ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्राङ्गान्याह—‘सहायाः’ इति । ‘सहायाः’ पुरुषद्वयसम्पदाख्य-समुद्भवं प्रथममङ्गम् । ‘साधनोपायाः’ कर्मणां साधने ये उपायाः, कर्मणामारम्भोपायाख्यं द्वितीयमङ्गम् । ‘विभाजो देशकालयोः’ यस्मिन् देशे यस्मिन् काले अनुष्ठितं कर्म सिध्यतीति देशकालावभागास्तृतीय-

मङ्गम् । 'विपत्तेश्च प्रतीकारः' विपत्तेर्विज्ञानां प्रतीकारः, विनिपात-
प्रतीकार इति यावत् । अथ च चतुर्थमङ्गम् । 'सिद्धिः' कलसिद्धिः पञ्च-
ममङ्गम् । 'मन्त्रः' एवं 'पञ्चाङ्ग इत्यते' इत्यर्थः ॥ तथाच कौटिल्यः
"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः" इति । सिद्धिः पञ्चाङ्ग
इत्यते इत्यत्र मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते इति सु० पाठः ॥ १२ स०
४० श्लो० ॥ ५६ ॥

मन्त्रिकर्तव्यमाह—'अनुतिष्ठेत्' इति । 'समारब्धं' यदारब्धं दुःसा-
ध्यादिकं कर्म तत् 'अनुतिष्ठेत्' यथा सुसमाप्तिं गच्छति तथा भूयो-
भूया प्रेरयेत् । 'अनारब्धं' प्रयोजयेत् यथा प्रारभ्यते तथा कुर्यात् ।
'अनुष्ठितश्च' निष्पन्नश्च कर्म 'सदृश्या' शोभनयुक्तिकरणेन 'विशेषेण'
यथा स्थायि भवति तथा 'उपपादयेत्' निष्पादयेत् । तथाच कौटिल्यः,
"अज्ञतारम्भम्, अनारब्धानुष्ठानम्, अनुष्ठितविशेषम्, नियोगसम्पदा
च कर्मणां कुर्यात्" मन्त्रिण इत्यनुवर्तते ॥ अनुष्ठितश्च सदृश्यां
इत्यत्र अनुष्ठितश्च सदृश्या इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ४१
श्लो० ॥ ५७ ॥

मन्त्रप्रयोगमाह—'प्रचारयेत्' इति । मन्त्रिदूतगूढपुरुषाश्च भवन्ति
मन्त्रिणः । मन्त्रो मन्त्रिदूतगूढेषु पुरुषेषु यथायथं समर्प्यते इति । तान्
त्रिविधानपि 'मन्त्रविदः' यथासम्भवम् 'अनेकधा' 'कार्यद्वारेषु' पृथ्वी-
पाजनादि कार्यम् आयाति यैः द्वारैः तेषु शत्रुमित्रमध्यमोदासीनरूपेषु
इत्यर्थः । 'प्रचारयेत्' प्रविदध्यात् । 'तत्र' 'चेतसां साम्यं' मन्त्रिदूत-
गूढपुरुषाणाम् एकमन्त्रं 'साधु' सुसंश्लिष्टं यथा भवति तथा 'तेन
कार्यद्वारेण' यानादिगुणमनुतिष्ठन् 'समुत्पतेत्' आक्रामेत् इत्यर्थः ॥
साधु इत्यत्र शीघ्रमिति सु० पाठः । १२ स० ४२ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यं 'यत्र मन्त्रिमनःसाम्यम्' इति । यस्मिन् पिको-
पिते 'मन्त्रिमनःसाम्यम्' 'यत्र चेतो न शङ्कते' कर्तुः शरोराख्यपि

निमित्तानि शुभाशुभान्मुदयन्ति । मनःशङ्कायां कार्यसिद्धिस्तु संश-
यितेति मनसि शङ्कारहिते कार्ये विधेयमिति भावः । 'यच्च' 'विज्ञो-
र्धितं' कर्तुमोषितं 'सन्तो न निन्दन्ति' 'तत् प्रयोयात्' गच्छेत्,
कर्तुमिति श्रेयः ॥ १९ स० ४३ श्लो० ॥ ५६ ॥

सचिवादिभिर्निर्णीतेष्वपि मन्त्रेषु यमिचारः सम्भवतीति सर्वथा
न विश्वसनीयं विजिगीषुणेति दर्शयन् आह—'धृतेऽपि' इति । 'मन्त्र-
चैः' मन्त्राधिष्ठितैः 'धृतेऽपि' निर्णीय व्यवधारितेऽपि 'मन्त्रे' विजिगीषुः
'स्वयं भूयो विचारयेत्' 'यथा स्वार्थं न योक्षयेत्' यथा विजिगीषोः
स्वार्थहानिर्न भवेत् 'मन्त्रचो' विजिगीषुः 'तथा वर्त्तेत' दीर्घकार्यं
याप्य विद्यद्वादे स्वार्थयोक्ता भवतीति तत्र सावधानेन विजिघिना
भविष्यम् इति भावः । मन्त्रचः इत्यत्र तत्त्वज्ञः इति मु० पाठः ।
॥ १९ स० ४४ श्लो० ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—'मन्त्रिण' इति । स्वार्थं एव तात्पर्यं कारणं
तस्मात् । स्वार्थसिद्ध्यर्थं मन्त्रिणो दीर्घकालस्यापि न विद्यद्मभिलषन्ति
इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९ स० ४५ श्लो० ॥ ६१ ॥

मन्त्रिर्निर्णीतकार्यस्य सिद्धिलक्षणान्नाह—'मनःप्रसादः' इति ।
'मनःप्रसादः' चित्तस्य प्रसन्नता, कक्षुपताराहित्यमिति यावत् ।
'अज्ञा च' कार्यसिद्धावत्यायहः । 'तथा करणपाटवं' करणानाम्
इन्द्रियाणाम् एकादशानामपि यदुता । 'सहायोत्थानसम्पत् च' सहा-
येन सह उत्थानसम्पत् च । एतत् सर्व्वं 'कर्मणा सिद्धिलक्षणम्'
एभिर्निर्णीतैः सिद्धिरवश्यम्भाविनीति लक्ष्यते इति ॥ सहायोत्थानस-
म्पच्च इत्यत्र सत्त्वायोत्थानसम्पच्च इति मु० पाठः ॥ १९ स० ४६
श्लो० ॥ ६९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—'लघूत्थानानि' इति । 'लघूत्थानानि' लघु च-
विलम्बितम् उत्थानं येषां तानि । 'अविघ्नानि' विघ्नरहितानि । 'सम्भ-
वत्साधनानि च' सम्भवन्ति साधनानि सम्पदाम् उत्पत्तिनिमित्तानि

च । एतानि 'कारणान्यथ' 'पुरः' व्ययतोभाविनो 'सिद्धिं' 'कथयन्ति
व्यञ्जयन्ति ॥ १२ स० ४० श्लो० ॥ ६३ ॥

मन्त्रस्तावत् प्रयत्नतो रक्षणीय इत्याह—

“आवर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेद्य प्रयत्नवान् ।

अप्रयत्नस्ततो मन्त्रः प्रचलन्नाभिगच्छेत् ॥”

इति । 'मन्त्रं' 'मुहुः' वारंवारम् 'आवर्त्तयेत्' व्याजेष्येत् । 'प्रयत्नवान्'
यत्नमास्यायेत्यर्थः । 'धारयेद्य' संरक्षेद्य । 'अप्रयत्नस्ततः' प्रयत्ननासंरक्षितः,
'मन्त्रः' 'प्रचलन्' अतिपरम्परया लोकेषु प्रकाशयतामागच्छन् समुद्र-
तरङ्गेषु तैलविन्दुवत् सर्वत्र विसर्पन् इति यावत् । 'अभिगच्छेत्' धान्या-
धारगृहात् गृहान्तरमासाद्य क्रमशः समस्तनगरदाहकारी वह्निरिव
'दह्येत्' मन्त्राधारं विजिगीषुं मन्त्रिणमखिलं प्रकृतिमखलञ्च इति
शेषः ॥ तथाच कौटिल्यः “मन्त्रभेदाद्ययोगक्षेमावहे राक्षस्तथा
युक्तपुरघायाच्च” इति ।

“नावर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेत् तत् परित्यजन् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति म० पाठस्तु न सङ्गच्छते ॥ १२ स० ४० श्लो० ॥ ६४ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण कथयति—

“अप्राप्तसन्ततिर्मन्त्रः संरक्ष्येत परस्परम् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति । 'अप्राप्तसन्ततिः' अप्राप्ता सन्ततिर्लोकेषु विस्तारी येन सः । 'मन्त्रः'
'परस्परं' 'संरक्ष्येत' विजिगीषुषा मन्त्रिणा गूढपुरघादिना चेति शेषः ।
'हि' यतः 'आत्मपरम्परा' व्याप्ताः मित्रप्रभृतयः, तेषामप्यात्मा भवन्ति,
तेषामपि, एवमात्मपरम्परा भवति । 'अरक्ष्यमाणं मन्त्रं' भिनत्ति ।
तथाच कौटिल्यः “मन्त्रिणमपि हि मन्त्रियो भवन्ति, सैषा मन्त्रिपर-
म्परा मन्त्रं भिनत्ति” इति ॥ श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके परित्यक्तः ॥

१२ स० ४६ श्लो० ॥

मन्त्रप्रकाशद्वारमाह 'मदः प्रमादः' इति । 'मदः' मद्योपयोगजः, तत्परवशो विस्मृत्य मन्त्रभेदं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं दर्पणशता—

“सम्भोहामन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मद्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतित्यापि परमं वक्ति रोदिति ॥”

इति । 'प्रमादः' कार्यान्तराशक्तिः । 'कोपः' क्रोधोऽपि प्रवृत्तेः । मन्त्ररक्षा-
विस्मरणात् भेदक इत्यर्थः । 'सुप्तप्रणपितानि च' 'प्रच्छन्नकामिन्यः' तिरौ-
हितकामिन्यो वशोऽस्तभक्तुंका इत्यर्थः । अथवा प्रच्छन्नं याः कामयन्ते
ताः 'प्रच्छन्नकामिन्यः' वारणार्थः । तथा 'अवमताः' न किमपि जान-
न्तीति अवज्ञाताः, शुकसारिकाजाल-त्याधिप्रपीडितादयः । तथाच
कौटिल्यः “अयते हि शुकसारिकादिभिर्भिन्नो मन्त्रः पशुभिरन्यैश्च
तिथ्यङ्ग्योनिभिरवमतैः” इति । कोपश्च इत्यत्र कामश्च इति, कामि-
न्योऽवमता इत्यत्र कामिन्यश्च मता इति मु० पाठः ॥ १९ स० ५०
श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रप्रदेशमभिधातुमाह—'निस्तम्भे' इति । 'निस्तम्भ' स्तम्भरहितः
स्थाने 'निर्गवाक्षे' वातायनरहिते । वातायनेन हि शब्दानां वहि-
र्भिःसरणात् । 'निर्भिन्नान्तरसंश्रये' निर्भिन्नः अन्तरसंश्रयो यत्र
तस्मिन् । प्रच्छन्नश्रोतृणां यत्र संश्रयो नास्ति । 'प्रासादाये' 'अरण्ये'
वा' निर्जने इत्यर्थः । 'अविभावितः' अलक्षितः सन् मन्त्रयेत । तथाच
कौटिल्यः “मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भास्तस्योद्देशः संवृतः कथामाननिखावी
पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्” इति । निर्भिन्नान्तरसंश्रये इत्यत्र निभ-
द्यन्तरसंश्रये इति मु० पाठः । निर्भिद्यन्तरसंश्रये इति च क्वचित्
पाठः । प्रासादायेछरण्ये वा इत्यत्र प्रासादोपर्यरण्ये वा इति मु०
पाठः ॥ १२ स० ५१ श्लो० ॥ ६६ ॥

तमेवाह—

दृश्ये' इत्यत्र 'कार्यसिद्धिविदृश्ये' इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५४ श्लो० ॥ ६८ ॥

मन्त्रिनियोगरोतिमाह—

“एकत्र पञ्च सप्तापि वैयन्य-क्रियया युताः ।

मन्त्रियो भूभुजा कार्य्ये इति केचिद् यदन्ति वै ।” इति ।

‘भूभुजा,’ ‘एकत्र’ एकस्मिन् कर्त्तव्ये देशविशेषस्य शासने वा विपक्ष-
विशेषेण सन्धिविग्रहादौ वा खनिजद्रव्याभुसन्धाने वा करसंग्रहे वा
प्रजानां धनधान्यादिरक्षणे वा ‘वैयन्यक्रियया युताः’ कार्य्याणामवान्तर-
भेदात् एयक् एयक् कार्य्यचिन्तने नियुक्ता इत्यर्थः । ‘पञ्च सप्तापि’
अपि शब्दात् अधिका अपि ‘मन्त्रिणः कार्य्याः’ एकैकस्मिन् कार्य्ये
भिन्नभिन्नविषयेषु एयक् एयक् मन्त्रियो नियोज्या इति भावः ।
‘इति केचित् यदन्ति’ । श्लोकोऽयमपि मुद्रिते पुस्तके न दृतः ॥ १२ स०
५५ श्लो० ॥

वज्रकल्पिते मण्डले मन्त्रकममाह—‘एकैकेन’ इति । ‘संहितान्वेधो’
आत्महिताकाङ्क्षी राजा ‘एकैकेन’ प्रत्येकेन मन्त्रिणा सह ‘कार्य्याणि’
कर्त्तव्यानि ‘पुनः पुनः सुविचार्य्य’ यथाशास्त्रं विविच्य ‘एयक् एयक्’
‘एवा’ मन्त्रिणां ‘मतं’ ‘प्रविशेत्’ प्रणिदध्यात् । तथाच कौटिल्यः “ताने-
कैकशः पृच्छेत् समस्ताश्च हेतुभिस्त्रैकैकं मतं प्रविशेत् विद्वान्” इति ।
‘एकैकेन हि कार्य्याणि सुविचार्य्य पुनः पुनः’ इत्यत्र अदृश्यानि
तु कार्य्याणि सम्प्रधार्य्य पुनः पुनः ।’ इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५६ श्लो० ॥ ६९ ॥

कीदृशस्य मन्त्रियो वचनं कुर्यादिति दर्शयन् आह—‘महापक्षः’
इति । महाप्रमाणः पक्षः बन्धुवर्गो यस्य सः ‘महापक्षः’ । ईदृशो
हि स्वकार्य्यार्थं नाहितमुपदिशतीत्यर्थः । ‘यथाशास्त्रं’ शास्त्रानति-
क्रमेण ‘दृष्टकर्मा’ ‘हितः’ प्रागप्यनुष्ठित-चाङ्गुण्याहित-स्वामिहितः ।
‘सधीः’ प्रज्ञासम्पन्नः । मन्त्री ‘मताख्यः’ इतरमन्त्रिमताख्यः सन्

‘यत् द्रूयात्’ ‘साधु’ व्यभिचाररहितं ‘तत्’ ‘समाचरेत्’ व्यनुतिष्ठेत् ॥
१२ स० ५७ श्लो० ॥ ७० ॥

मन्वानन्तरं कालातिक्रमे भेदसम्भावनेति तन्निवारणार्थमाह—
‘नातोयात्’ इति । मन्वानन्तरम् अतिक्रान्ते काले भूयो मन्त्रयेदिति
भावः । वाक्यार्थस्तु न दुरवगाहः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥ ७१ ॥

विलम्बे कार्यहानिः स्यादित्याह—‘न कार्यकालम्’ इति । सुदुर्लभः
कार्ये योगः कथञ्चिदेव भवतीति न कार्यकालमतिक्रामेदित्याशयः ।
वाक्यार्थस्तु सुगमः । ‘कार्ये योगः’ इत्यत्र ‘कार्ययोग’ इति पाठान्त-
रम् ॥ १२ स० ५९ श्लो० ॥ ७२ ॥

कार्यन्तु यथाकालमेव करणीयम्, इत्याह—‘सताम्’ इति ।
सगमम् ।

“तत्सिद्धये प्रयत्नेन रसवत् फलमश्रुते ।

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ॥

काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्रुते ॥”

इति । पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६० श्लो० ॥ ७३ ॥

आक्रमणकालमाह—‘इति चेति च’ इति । ‘इति च इति च’ इति
‘सम्पश्यन्’ एतत्करणे एतत् फलं भविष्यति, एतदकरणी च इयं हा-
निर्भविष्यति, इत्येवं पर्यालोचयन्, अनुकूलदेशकालसहायसम्पन्नः
‘विशुद्धपार्ष्णिः’ विजिगीषुः ‘सदस्तु’ आत्महितकरं देशभगवादिक्तं
‘समाक्रामेत्’ ‘न’ तु व्यसमये ‘चापलात्’ आक्रामेत् इति शेषः । ‘वि-
शुद्धपार्ष्णिः सदस्तु’ इत्यत्र ‘विशुद्धपार्ष्णशब्दस्तु’ इति, ‘कालदेशसहाय-
वान्’ इत्यत्र ‘काले देशे सहायवान्’ इति च क्वचित् पाठः ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ७४ ॥

अविमृश्यकारिताया दायं दर्शयन्नाह—

“अविचार्य वक्षान्वलं द्वियाम् अहमित्येव समुद्धतो बलात् ।

चपलः स्वमतेन सम्यतन् निपतत्यल्पमना न बुध्यते ॥”

इति । 'द्विषां' 'वशावलम्' 'अधिचार्यं' 'अहमित्येव' अहमेव
 वशवान् इति 'समुद्भूतः' औद्भूत्यशास्त्री 'चपलः' 'सुमतेन' मन्त्रि-
 मतनिरपेक्षतया 'वशात्' 'सम्पत्तन्' आश्रामन् 'निपतति' सः
 'अल्पमनाः' क्षुद्रमतिः अदूरदर्शीत्यर्थः । 'न बुध्यते' पतन्तमात्मानं न
 विजानाति । श्लोकोऽर्थं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह 'अहिते हितबुद्धिः' इति । वाक्यार्थस्तु न
 दुरवगाहः । 'अचिरं चैव सगो प्रबुध्यते' इत्यत्र 'चिरविघ्नान्तरितः
 प्रबुध्यते' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ६३ श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रबलेन भुजङ्गा इव विपक्षभूया वक्ष्या भवन्तीत्याह 'इति-मन्त्र-
 वशात्' इति । 'इति' एवं यो मन्त्रस्तद्वक्तुं 'नयमार्गमास्थितः' नीति-
 मार्गानुसारो 'उद्योगसमन्वितः' उद्योगो 'महीपतिः' 'दुष्टभुजङ्ग-
 मान्' इव 'महीतो' 'रिपूग' 'वशं' 'विनयेत्' वशीकुर्यात् ॥ १२ स०
 ६४ श्लो० ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
 कृत्यायाम् उपार्थायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
 मन्त्रविकल्पो नाम द्वादशः सर्गः ॥ ० ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ।

मन्त्रविकल्पानन्तरं दूतप्रचारनिकल्पं नाम [चथोदशं] सर्गप्रारम्भे ।

दूतप्रचारमाह 'छतमन्त्र' इति । 'छतमन्त्रः' छतः मन्त्रो येन सः 'मन्त्रश्च' राजा 'मन्त्रिणां' मध्ये 'मन्त्रसम्मत्तम्' कर्मपीति शेषः । अथवा 'मन्त्रिणां मन्त्रसम्मत्तं' मन्त्रिणां मन्त्रेण धनुमोदितम् । 'दौत्याभिमानिनम्' अहं दूत इत्यभिमानवन्तं सर्वत्रैव निःशङ्क-मित्यर्थः । 'दूतं' दूनाति स्वाचारेण यातव्यम् इति दूतन्तम् । 'यात-ध्याय' गन्तव्यजनसमीपे 'प्राहिणुयात्' प्रेरयेत् । 'मन्त्रसम्मत्तम्' इत्यथ 'मन्त्रिसम्मत्तम्' इति, 'दौत्याभिमानिनम्' इत्यत्र 'दूत्याभिमा-निनम्' इति मु० पाठः ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सत्यसामान्यगुणसम्पत्तये दूतस्य अवश्यम्भाविनो गुणानाह 'प्रगल्भ' इति । 'प्रगल्भः' शत्रुपरिधदि साध्यसङ्घोमः । 'स्मृतिमान्' स्वामि-सन्दिष्टं किमपि न विस्मरति । 'वाग्मी' खवधनेन सभां रञ्जयति । 'शास्त्रे' नीतिशास्त्रादिके, 'अस्त्रे' धनुरादिके च 'निष्ठितः' दक्षः । अथर्क्षं सुशिक्षितं कर्मं शास्त्रप्रतिपादितकार्ये येन सः । तादृशो नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति, योग्यो भवति ॥ १३ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

दूतस्यापि त्रैविध्यं दर्शयति, 'निष्ठेयार्थः' इति । निष्ठेयः नियम-रहितः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य । यथा युधिष्ठिरेण वासुदेव यवमुक्त्वा प्रेषितः—“यद् यदस्माद्धितं क्षण्य! तत्तदाथः सुयोधनः” इति । अत्र सन्धिरैव कर्त्तव्यो विग्रहो भवति न नियमः । 'मितार्थः' मितः नियमितः निर्दिष्टः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य सः । त्वया रिपु-संसदि एवं व्यवहर्त्तव्यं यथा विग्रहो भवति, इत्येवं स्वामिना नियमितो मितार्थः । 'शासनवाहकः' शासनं स्वामिसन्देशं वहति यः सः ।

अयं हि यावद्वापितमाचष्टे । इत्थं त्रिविधो दूतः सामर्थ्यात् पादतो
 क्षीनः । सामर्थ्यं हि अमात्यानां पञ्चविंशतिगुणरूपम् । निश्चयार्थात्
 पादगुणक्षीनो मितार्थः । ततोऽपि पादगुणक्षीनः सन्देशहारकः ।
 सन्देशवाहक इत्यथ सन्देशहारक इति पाठान्तरम् ॥ १९ स०
 १ श्लो० ॥ १ ॥

दूतानामितिकर्णय्यतामाह—‘स भर्तुः’ इति । ‘सः’ त्रिविधोदूतः
 ‘भर्तुः’ विजिगीषोः ‘शासनात्’ ‘खरायूपरराय्याणाम्’ ‘उत्तरोत्तरम्’
 ‘इति च इति च इति चिन्तयन्’ ‘गन्तव्यं’ यातव्यं रिपुं गच्छेत् ॥
 खवाक्यपरवाच्यानामिति चेति च चिन्तयेत् इति पाठे, खवाक्यपर-
 वाच्यानाम् उत्तरोत्तरम् इति च इति च इति चिन्तयेत् । प्रथमपाठे,
 एवं कृते खरायूस्य एवं भविष्यति, एवं कृते पररायूस्य एवं भविष्य-
 तीति उत्तरोत्तरं परिचयिं चिन्तयन्नित्यर्थः । द्वितीयपाठे मया एवं
 वक्तव्यं शत्रुभिरेवं कथिते मया एवमुत्तरं दातव्यमिति उत्तरोत्तरं
 वचनविन्यासं चिन्तयेदिति भावः । तथाच कौटिल्यः, शासनमेवं
 वाच्यं, स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवेति प्रतिसन्धातव्यमित्यधीयानो
 गच्छेदिति । १९ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

अन्तपालानिति । खमखलपरमखलानाम् अन्तान् पालयन्तीति
 अन्तपालाः, तान् । ‘आटविकान्’ च, सामदानादिभिः यात्रासौकर्यार्थं
 मित्राणि कुर्वीत । अन्तःपालान् इति मुद्रितपाठे तु, अन्तः खरायू-
 परराय्याणाम् अन्तः अभ्यन्तरं पालयन्ति ये ते तान् । ‘खलसिद्धये’
 खलानां यात्रासुकरतासम्पादनाय जलस्थलानि जलमयप्रदेशान्
 खलमयप्रदेशांश्च मार्गान् खनयोपयोगिनिरावाधान् पथस्य विद्यात्
 जानीयात् व्याविष्कुर्थादित्यर्थः । विन्यात् इति पाठे लभेत इत्यर्थः ।
 १९ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

‘नाविज्ञात’ इति । ‘अविज्ञातः’ अविदितवृत्तान्तः, अयं या शत्रु-
 भिरपरिज्ञातः सन् शत्रोः पुरं संसदि च न प्रविशेत् । ‘कार्यार्थम्’

अभिप्रेतकार्यसाधनार्थं 'काजम्' अवसरम् 'ईक्षेत्' । 'अनुज्ञातश्च'
शत्रुणानुमतश्च 'निष्पतेत्' शत्रोः पुरे सदसि च प्रविश्य स्वकार्यं साध-
येत् । १३ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

'सारवत्ताम्' इति । यतश्च-'शत्रोः' राज्यस्य सारवत्तां दुर्गं तद्गुप्तिं
दुर्गरक्षां दुर्गस्य छिन्नं कोपं मित्राणि बहानि च अनुसन्दध्यात् । १३
स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

'उग्रतेपु' इति । यथोक्तं न भयात् अपलपेत् । श्रेयं सुगमम् ॥
प्रहतीनां च भर्त्सरि इत्यत्र दृष्टिवद्भाविचेष्टितैः इति पाठान्तरम् ॥
१३ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

न ब्रूयात् प्रच्युतिं शत्रोः प्रहतीनां स्वभर्त्सरि ।

छात्यपक्षस्य घोषायं कुर्यादनुपलक्षितः ॥ ९ ॥

शत्राः प्रहतीनां जनपदकोषदण्डादीनां स्वभर्त्सरि प्रच्युतिं हीनतां न
ब्रूयात् न कस्यापि प्रकाशयेत् । शिष्टं सुगमम् । अनुपलक्षित इत्यत्र
अनतिजक्षितः इत्यपि पाठः । १३ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

'पृच्छमानः' इति । स्वस्वामिनः प्रहतिच्युतिं प्रहतीनां विरामं
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् । तत्प्रश्ने किमुत्तरं दद्यादित्याह, ब्रूया-
दिति । स्वस्वामिप्रहतिच्युतिम् इत्यत्र ह्ययवाक् प्रहतिच्युतिमित्यपि
पाठः ॥ १३ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

चित्तरञ्जनार्थं यत् ब्रूयात् तस्यैवार्थमाह । कुलेन इति । विजिगीषु-
पक्ष-विजेतव्य-पक्षयोः चतुर्विध-स्तोत्रं यथा, कुलं विजिगीषोरभ्यर्षितं
सोमान्वर्यायातं, त्वदीयमपि तथैव आदित्यसम्भवम् । नाम्ना विजिगीषुः
प्राध्यतरः नाम्ना त्वमपि तथैव । इत्येव विजिगीषु नवतिकोटीश्वरः
त्वमपि तथैव । महीयसा कर्मणा विजिगीषुस्तत्खाताशेषप्रतिपक्षा-
धिगतानेकमण्डलस्त्वमपि तथा । इत्येवं चतुर्विधं स्तोत्रं कुर्यात् ।
मध्यस्तत्खापनार्थमिति तात्पर्यम् । कुलेन इत्यत्र फलेन इति मुद्रित-
पाठे कार्यसाधनेनेत्यर्थः । १३ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

विद्येति । विद्या ध्यान्वीक्षिकीप्रभृतयः । शिल्पम् अस्त्रागृहगृह-
सामयीप्रभृतिनिर्माणादी असाधारणकौशलम् । तदुपदेशेन तत्तद्-
विषयशिक्षादानव्याजेन संज्ञिष्य सम्बन्धं घटयित्वा उभयवेतनैः ह्य-
पक्षं भेद्यपक्षं जानीयात् । तद्भर्तुर्यातथ्यस्य विधेयितमपि बुध्येत
इति । विद्याशिल्पोपदेशेन इत्यत्र तथाविधोपदेशेन इति पुनस्तकान्तरस्य
पाठः । १३ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तीर्थेति । तीर्थानि वेद्योमङ्गमप्रभृतीनि, आश्रमास्तपस्विनी तपो-
वनानि, सुराः सोमेश्वर-भूतेश्वरप्रभृतयः, तेषां स्थानं तत्र शास्त्र-
विज्ञानहेतुना तत्कृतेनेत्यर्थः । नियुक्तैस्तपस्विभ्यञ्जनोपेतैः स्वघटैः सह
संबदेत् संवादं कुर्यात् । संबदेदित्यत्र संबसेत् इति, तीर्थाश्रमसुरस्थाने
इत्यत्र तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने इति च मुद्रितपुस्तककृतपाठः । १३ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

प्रतापमिति । प्रतापः पौरुषं, कुणं आध्यतत्पुण्यः, ऐश्वर्यं विभूते-
राधिक्यं, त्यागो वदान्यता, उत्थानसौख्यम् उत्साहशक्तिप्रवणत्वम्,
अक्षुब्धता अवलम्ब्यत्वं, भद्रता कल्याणवृद्धित्वं, भर्तुर्विजिगीषा भेद्ये-
विषये दर्शयेत् । दूरतो भेदानात्मसात् कर्तुमिति भावः । प्रतापमि-
त्यत्र सत्तापमिति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

सङ्केत इति । असहिष्णुतया कार्यं नाशयेत्, कामादेश्वरेको मन्त्रं
भिनक्ति, इति वचनात् । अन्यैः सह एकशय्यायां न शयीत । स्वप्राव-
स्यायां मन्त्रभेदसम्भवादिति भावः । स्वं भावं मन्त्रात्मकमभिप्रायं
रक्षेत । परस्य विद्यात् भावमित्यनुवर्तते । १३ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

काष्ठे इति । दीर्घे काष्ठे अतीतेऽपि मेधावो दूतः आत्मसिद्धये
सकार्यसिद्धये न लिखेत । तथाच नानार्थलोभनैः विविधविषयक-
प्रलोभनैः क्षिप्यमाणं काष्ठम् अतिवाह्यनानसमयविवरणं बुध्येत
जानीयात् । नानार्थलोभनैरित्यत्र नामाविशोभनैरिति पाठान्तरम् ।
१३ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

सान्धेय कालक्षेपकारणानि दर्शयन्नाह,—एतेष्विति । एतेषु काल-
क्षेपदिवसेषु गच्छत्सु तत्र पृथिवीपतेः विजेतव्यस्य व्यसनं चेत् न
पश्यति, स्वयञ्च विजेतव्यो भूपतिः वक्ष्यमाणलोकोक्तं किञ्चित् च्यन्तः-
प्रकोपप्रशमनादिकं चेत् कर्तुम् इच्छति । न तत्र पृथिवीपतेरित्यत्र
किमस्य पृथिवीपतेरिति पाठान्तरम् ॥ १३ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

स्वयं किं कर्तुम् ईदृशे इत्याह,—स्वान्तप्रकोपमिति । स्वान्तप्रकोपं
विनेतुं, भार्ग्यग्राहप्रोत्साहनादिकं कर्तुं प्रकृतिविरागं शमयितुञ्च
इत्यर्थः । 'दुर्गसंस्कारं शस्यादेः संग्रहश्च कर्तुं यदि ईदृशे इति शेषः ।
१३ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्वपक्षेति । स्वपक्षस्य विजिगीषु-पक्षस्य
अभ्युदयाकाङ्क्षी दूतः, देशकालौ प्रतीक्षते इति च तर्कयत् । यातव्य इति
शेषः । तत्र विजिगीषु-राष्ट्रे स्वयं यात्री, यातव्यो यास्यतीति चित्तम्
आश्वास्य समीहते, तदनुकूलं चेष्टते, यातव्य इति शेषः । 'तत्र यात्री
स्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते' इत्यत्र 'अत यात्रां स्वयं कर्तुमस्मानेव
समीहते इति पाठः समीचीनः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तर्कान्तरमाह,—यात्राकाल इति । यात्राकालस्य अस्मत्प्रभेदनुगु-
णस्य क्षयार्थं अतिवाहनाभिजायो वा अथं यातव्यो विनश्यते काल-
क्षेपं करोति, काले विच्छिद्यमाणे सति इति तर्कयेत् दूत इत्यर्थः ।
१३ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

• तर्कस्य विनिर्यये किं कर्तव्यमित्याह—कार्येति । कार्यकाले विपत्तिं
प्रभेदपस्थितां विपत्तिं यत्नां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् स्वराष्ट्रे समागच्छेत् ।
अथवा तत्र तिष्ठन् भर्तुः विजिगीषु-समीपे सर्वान् वार्त्ता-
विशेषाणाम् अर्थान् निवेदयेत् आपयत् । शेषार्द्धे तिष्ठन् वार्त्ता-
विशेषार्थं भर्तुः सर्वं निवेदयेत् इति वा पाठः ॥ १३ स० २१ श्लो० ॥
॥ २१ ॥

तथान्यदपि दूतकर्ममाह,—रिपोरिति । रिपोर्यातव्यस्य ये परमार्थ-

शत्रवः तेषां परिच्छेदः विनिर्णयः । सहृदो मित्राणि, बन्धवो मातु-
लादयः, तेषां विभेदनं विभेदमापाद्य आत्मसात्करणं दुर्गकोष-
बलघ्नानं कीदृशानि दुर्माणि, कियान् कोधः, कीदृक् बलम् एतेषां
परिज्ञानम् । ह्यत्ययत्तोपसंग्रहः इतिकर्तव्यताज्ञानम् । ११ स०
२१ श्लो० ॥ २२ ॥

राष्ट्रेति । राष्ट्रायपेतपालानां राज्यस्थितप्रदेशरक्षकायाम् आत्म-
सात्करणं वक्षोकरणम् । युद्धापसारभूषणं केन पथा नम प्रभुः
संग्रामात् अपसर्तुं समर्थो भविष्यतीति ज्ञानम्, एतत् सर्व्वं दृतकर्म
कथ्यते । १३ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

चरलक्ष्यमाह—तर्क इति । तर्क ऊहः, येन धनुस्तनपि ऊह्यते ।
इक्षितम् आकारस्य लक्ष्यं तद् जानातीति तर्कइक्षितश्च । स्मृतिमान्
अविस्मरन्शीलः, श्रद्धुः अनिसुरवचनः, लघुपरिक्रमः त्वरितगतिः,
क्षेत्रायाससहः क्षुधाद्वय्यादिशतक्षेत्रान् बद्धास्त्रियमजनितायासान्
च सहते यः सः । दक्षः कुशलः, शीघ्रकारी च । प्रतिपत्तिमान् प्रत्यु-
त्पन्नमतिः अनालोचितोत्तरदानकुशलः इत्यर्थः । ईदृशः चरः गूढपुरुषः
स्यात् । १३ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

चराणां वेशमाह—तपस्त्रियव्रजना इति । तपस्विनः प्रव्रजिताः ते
इव व्यज्यन्ते । तपस्त्रिलिङ्गिनः इत्यपि पाठः । धूर्त्ताः चतुराः । पण्यशिल्पो-
पजीविनः पण्यानि विक्रीयवस्तूनि, शिल्पानि कारककर्मादीनि च उप-
जीवन्ति ये ते तादृशाश्चराः परितः समन्तात् दादृश-राजनखलेषु
जगतां जगन्निवासिनां मतमभिप्रायं पिवन्तः हृदयस्य कुर्व्वाणाः
चरेयुः । १३ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

निगंष्ट्रेयुरिति । सर्व्ववार्त्ताविदः चराः अन्वहं प्रतिदिनं श्रुपतेः
सकाशात् निगंष्ट्रेयुः तत्र विश्रेयुश्च । हि यतः ते चराः दूरतर्द दूर-
वर्त्ति चक्षुः, राज्ञामिति श्रेयः । १३ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मां परैरनुपलक्षितं सूक्ष्मं गूढतरपरलक्ष्यान्ताणां सूक्ष्मं

तस्य प्रचारेण प्रकाशहेतोः चरिचेष्टितं पश्येत् । हि यस्मात् चार-
चक्षुर्मन्दीपतिः स्वपन्नपि निद्रां गच्छन्नपि जागर्ति । चारचक्षुषा
जगद्दृष्टान्तं प्रत्यक्षीकरोति इत्यर्थः । १३ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

विवस्त्रानिति । स्पष्टम् । १३ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

चारचक्षुरिति । नरेन्द्रः चारचक्षुः चारा एव चक्षुर्यस्य तादृशः
स्यात् । भूयसा तेन चक्षुषा सम्पतेत् सञ्चरेत् । तेन चारमयेण
चक्षुषां निर्णयं सर्वं कुर्यादिति भावः । मौढ्यात् मूढतया
अनेन चारचक्षुषा असम्पत्तन् असञ्चरन् राजा समेऽपि समस्यजेऽपि
यतति, यतः स अन्यः चारचक्षुर्विहीनः । १३ स० ३० श्लो० ॥
३० ॥

सर्वसम्पदिति । चरेण प्रेरितगूढपुरुषेण द्विषदां सर्वसम्पत्समु-
दयं कोपदण्डजाम्बुदयादिकं, सर्वावस्थासु च विचेष्टितम् उद्यमः,
तद्देशप्रार्थनानि च लुह्रेशवासिनाम् अभिप्रेतानि च विद्यात् । १३ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् दूतस्यापि चरत्वं स्यादप्यत्राह—प्रकाश इति । प्रकाशः
प्रकटः, अप्रकाशः प्रच्छन्नः, अप्रकाशोऽयम् उद्दिष्टः तपस्वियङ्गना-
दिभिः आच्छादित-राजपुरुषतः प्रकाशः दूत उच्यते दूतोऽपि सर्व-
वार्त्तावित् भवति । चरति मण्डलान्तराणीति चरः । १३ स० ३२
श्लो० ॥ ३२ ॥

चरेणेति । चरेण गूढपुरुषेण राजा प्रचरेत्, पृथ्वीनाभ-पालना-
द्यर्थं व्यवहरेत् । अध्वरे सूत्रेण वेदोक्तवाक्येन ऋत्विगिव । दूते सन्धान-
मायाते चरेण दूते सन्धानं प्राप्ते इत्यर्थः । चरचर्या चरत्वं प्रतिष्ठिता
दूते इति श्रेयः । १३ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

तीक्ष्ण इति । सञ्चारभेदानाह—तीक्ष्णः कठोरकर्मा मृदुत्तरहितो वा ।
प्रव्रजितः वानप्रस्थायमनिष्कधारी, सची याज्ञिकवेशवान् । सचीत्यत्र
क्षत्री इति क्वचित् पाठः । विशदः निर्मलचरितः । एते सञ्चारा ज्ञेया

एते सर्वे च न अन्योन्यवेदिनः न परस्परं जानन्तीत्यर्थः । १३ स०
३० श्लो० ॥ ३३ ॥

संस्थानवत्य इति । संस्थानम् एकस्मिन् प्रदेशे व्यवस्थितिः तद्वत्यः
संस्थाः कार्यसंसिद्धये कार्याः । तथाच कौटिल्यः । “दुर्गेषु बलिजः
संस्था दुर्गात् च सिद्धतापसाः, इत्येवं संस्था व्यवस्थानार्थम् आश्रया
इत्यर्थः । यत्र सञ्चाराश्चराः तिष्ठेयुः परिचर्याववाहिनः परिचर्या
लभमानाः । तिष्ठेयुर्यत्र सञ्चाराः परिचर्याववाहिनः इत्यत्र तिष्ठेयुः
पार्श्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः इति मुद्रितपाठः । १३ स० ३३
श्लो० ॥ ३५ ॥

चारसंस्थित्यै के संस्थाः स्युरित्याह, बलिगिति । बलिगिति वैदेशिक-
मात्रयज्ञकः । क्षत्रीयलः क्षयकः । क्षित्री इति मठपतियज्ञकः । भि-
क्षुकः सिद्धतापसयज्ञकः । अध्यापकः स्वाध्यायपरयज्ञकः । शुभाश्रयाः
शुद्धचित्ताः स्वामिभक्ता इत्यर्थः । दत्तदाया, शुक्लवेतनाः एते चार-
संस्थित्यै संस्थाः स्युः । बलिक् इत्यत्र बाह्यः इति मुद्रितपाठो न समी-
चीनः । १३ स० ३५ श्लो० ॥ ३६ ॥

खपत्ते इति । खपत्ते खमण्डले परपत्ते परमण्डले च मित्रोदासीन-
मध्यमेषु यावान् कश्चित् व्यवस्थितः यः कश्चित् विद्यते इत्यर्थः । तत्र
प्रधानभूते सर्वस्मिन् चित्तवेदिनः अभिप्रायज्ञानकुशलाः सञ्चाराः
चराः तिष्ठेयुः । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३७ ॥

चराणां संस्थान-प्रयोजनमाह—खपत्ते इति । यो राजा खपत्ते
खमण्डले परपत्ते परमण्डले च चिकीर्षितं कर्तुम् ईक्षितं विरुद्धमित्य-
र्थात् आपद्यते, न वेद न जानीयात् स ज्ञायदपि सुपुनः निरवधानः
विरुद्धचिकीर्षितानभिघ्नः इत्यर्थः । स भूयो न प्रतिबुध्यते दीर्घनिद्रां
प्राप्नोतीत्यर्थः । १३ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

गूढपुरुषैर्विदितवृत्तान्तस्य विधेयमाह—कारण इति । कारणैः
प्रतिश्रुतविषयस्य अप्रदानादिरूपकारणैः कुड्जान् अथवा अकारण-

क्रुडान् जन्मान्तरशत्रून् बुध्येत जानीयात् । खपरिग्रहे स्वीयभृत्यवर्गं
पापान् दुष्टीशयान् अकारणक्रुडान् जन्मान्तरायातवैरान् तुष्णीं
दण्डेन साधयेत् उपांशुबधेन निपातयेदित्यर्थः । अकारण-क्रोधसम्भ-
वोऽपि श्रूयते, -

“मुनेरपि निरोद्धस्य खानि कर्माणि कुर्वतः ।

उद्यन्ते वै जयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥”

इति, वचनात् । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

ये तु इति । ये तु कारयन्तो राजदोषात् क्रुडाः तान् दानमानाभ्यां
शमयेत् उपशान्तक्रोधान् कुर्यात् । अनन्तरं पक्षपरिग्रहेण तान्
वशीकृत्य तैः सह संवसेत् । छिद्रस्यापि रिपोर्मुखमित्यत्र छिद्रश्च
परिपूरयेत् इति, मु० पाठः । १३ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

वक्ष्यान् मुखभङ्गेन राज्यस्य प्रशमनं भवेत् ।

उद्युक्तः क्षामदानाभ्यां छिद्रश्च परिपूरयेत् ॥ ३१ ॥ इति ।

वक्ष्या इव ते राज्यस्य राजश्च योडाकराः क्षामिद्रोहबुद्धयो
राज्यकण्टकाक्षान् मुखभङ्गेन यथा कण्टकः मुखभङ्गे ह्यते योडां न
जनयति तथा दण्डेन कण्टकत्वे व्याजिते तेऽपि दण्डभयात् न द्रोह-
बुद्धयो भवन्ति । उद्युक्तश्च सन् सामदानाभ्यां छिद्रं परिपूरयेत्
तथाच छिद्रमण्यपि परिजनस्य भर्त्तरि क्रोधलोभादि रन्ध्रम् अरेर्मुखं
हारं तेन प्रविष्टारिरपकरोति । १३ स० ३१ श्लो० ॥

छिद्रपरिपूरणे प्रयोजनमाह—अनुनेति । अनुनापि छिद्रेण रक्षा-
शैथिल्यादिना प्रविश्य बलवत्तरं शक्तित्रयेणापि दुर्जंशम् अरिम्
उदकं कर्तुं पानपात्रमिव निःशेषम् अखिलं राष्ट्रं मज्जयेत् आपत्-
सागरे मग्नं कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः । १३ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

जडैति । जडाः मूकत्वबधिरत्वाभ्यां युक्ताः, मूकाः वक्त्रमशक्ताः, अन्धाः
दर्शनशक्तिरहिताः, बधिराः श्रवणशक्तिरहिताः, तत् कृद्वा विद्यते येषां
ते । पण्डका अत्रापि कृद्वाशब्दो द्रष्टव्यः । किराताः, वामनाः क्षुद्रावयवाः,

कुला वक्रावयवाः, कारवः सुवर्णकारादयः, एते अलक्षिताः सन्तः
निजस्य श्रुचोश्चापि अन्तःपुरगतां वार्त्ताम् आहरेयुः इति परस्मैकेना-
नन्वयः । १३ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

भिच्छुका इति । भिच्छुकाः भिच्छुकव्यञ्जनाः परिव्राजक-परिव्राजि-
कादयः, चारणा नात्याचार्यादयः । दास्यः नानाकार्य-कलाविदश्च
अन्तःपुरगतां प्रवृत्तिम् आहरेयुः । १३ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

हृषेति । हृषम् आतपत्रं, यजनं चामरादिकं, मृङ्गारो जलपात्रं,
यानं शिविकादि, वाहनं हस्यश्वादि, एतज्जारिणः एते तद्विधाः अन्ये
च महामात्रवर्हिर्वात्ता महती मात्रा गौरवं येयां ते महामात्रा मन्वि-
पुरोहितादयः तेषां वर्हिर्वात्तां वाङ्मविषयं विदुः । १३ स० ४५
श्लो० ॥ ४४ ॥

सूदेति । सूदाः पाषकाः । सुगमम् । १३ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

जलेति । रसशब्देन विषोऽभिधीयते । ये चान्ये समीपवर्तिनः
तेषामपि विषदानं सुकरम् । कर्त्तव्या रसदा ह्येते इत्यत्र कर्त्तव्याश्च
सदा ह्येते इति मुद्रितमुक्तकस्य पाठः । १३ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

चराणां वार्त्तासंयक्षोपायमाह—संज्ञाभिरिति । मुद्रितैः शरीर-
भङ्गीभिः । मुद्रितैरित्यत्र मूर्च्छितैरिति च पाठः । लेख्यैः लिखिता-
क्षरैः, आकारैः शरीरावयवैः, इक्षितैः लक्षणविशेषैः, अथवाः
अनाकुलाक्षराः गूढपुरुषाः चर्या महामात्रादीनाम् आचरणानि पर-
स्परं सुसहरेयुः आहरेयुः । १३ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

समापिबन्त इति । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाः बहुलिङ्गिरूपाः चराः,
सूर्यपादाः भूमेर्जलानीव जगतां जगन्निवासिनां मृतानि समापिबन्तः
आहरन्तः सन्तः चरेयुः । १३ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

विजिगीषौ परप्रयुक्तगूढपुरुषादि सन्धान-प्रतीकारार्थमाह—
येनेति । परापरश्च परं शास्त्रम् अपरं लोकवृत्तं, तदुभयं जानातीति
परापरश्च, स्वच्छमतिनिर्म्मलचित्तः, विजिगीषुः आत्मसमृद्धिहेतोः

येन प्रकारेण गूढपुरुषनिर्दोषादिना परम् इन्द्रं उच्यते कर्म-
सन्दध्यात् परेण शत्रुणा आत्मनि दिद्युज्जमानं तं इन्द्रं उच्यते इन्द्र-
पुरुषैः विद्यात् जानीयात् आत्मा प्रतिविदध्यादिति भावः । विद्युज्ज-
मानमित्यत्र विद्युज्जमानमिति मु० पाठः । १३ स० १० श्लो० १ २६ ।

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनसर्वायहारा-
छतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
द्वुत्तप्रचारविकल्पो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ।

अनन्तरोक्तदूतप्रचारचरविकल्पयोः सम्बन्धं दर्शयन् उत्साहप्रशंसा-
प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनादि च दर्शयन्नाह—अन्वहमिति । अन्वहम्
प्रतिदिनं चरचर्याभिः गूढपुरुषगत्यागमैः विमले दूतचेष्टिते निर्योते
इति बाष्पश्रेयाः, दूतचेष्टितवैमल्यश्च सन्धेरभावात् सूक्ष्मबुद्धिपुरुःसराः
सूक्ष्मा अतिदुर्लभा सर्वत्र अप्रतिहतप्रवेशा बुद्धिः पुरुःसरा यस्य सः ।
यथोक्तयानः यथोक्तं यथाकथितं यथाविहितं यानं युद्धयात्रा यस्य
तादृशो विजिगीषुः यायात् विजयार्थं यात्रां कुर्यात् । विमले इत्यत्र
विमलं, दूतचेष्टिते इत्यत्र दूतचेष्टितं, यथोक्तयान इत्यत्र यथोक्तलाभ
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १४ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सूक्ष्माया बुद्धेः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । सूक्ष्मा इति । सत्त्वं ज्ञान गुणः,
येन व्यसने अभ्युदये च मनो न विह्वलं भवेति । प्रयत्नः व्यवसायः ।
ताभ्यां अधिष्ठिता व्याप्ता सूक्ष्मा दृढा स्थिरा बुद्धिः अरणी शमीप्रभृति-
कायं ऊताग्रमिव ओमत् रमणीयं फलं प्रसूते । १४ स० २ श्लो० ॥
१२ ॥

एतदेव प्रपूयति । धातेरिति । धातेः मृत्पाषाणादेः चामीकरं
सुषण्मिव, निर्मघनात् दधिविलोडनात् दृढमिव, बुद्धिप्रयत्नोपगतात्
अथवसायात् बुद्धिप्रयत्नोपयुक्तात् व्यवसायात् फलं भुवं निश्चितं
भवति । तस्मात् निश्चितफलार्थिना पुरुषेण मन्तव्यतुपयुक्तात्साह-
शक्तिरवलम्बनीयेति भावः । १४ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

धीमानिति । उत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितो धीमान् उत्साह-
शक्त्या प्रभुशक्त्या धीशक्त्या च समन्वितः युक्तो विजिगीषुः, महार्णवः
अपामिव श्रियो अक्षयः परमं पात्रम् व्यसाधारणः आश्रयः स्यात् ।
१४ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह । नलिनीति । परिपाल्यत रक्षते उच्छेदात्
इत्यर्थः । उत्थानाद्यवसायाभ्यां वातातपसमानाभ्यां सा नलिनीवत्
श्रीः विस्तारम् उपनीयते नहि नलिनी वातातपवर्जिते जलसन्निधा-
वपि विस्तारमुपयाति । १४ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

एतदेव पुनरुच्यते । लक्ष्मीरिति । बुद्धियुजं बुद्ध्यनुसारेण प्रसरंतः
हृदि गच्छतः उत्साहसम्पन्नात् लक्ष्मीर्न व्यपैति । स्पष्टमन्यत् । उत्साह-
सम्पन्नात् इत्यत्र उत्साहसम्पन्नानिति पाठो न समीचीनः । १४ स०
६ श्लो० ॥ ६ ॥

वीत इति । वीतं विरहितं व्यसनं यस्य तम्, अत्रान्तं सतताद्योगेऽपि
यस्य अमो नास्ति तम्, अत एव महेत्साहं, महामतिं महती मतिः
मन्त्रशक्तिर्यस्य तं, तादृशं विजिगीषुम् आपगाः सरित्पतिमिव सदा
लक्ष्मः प्रविशन्ति । १४ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

उत्साहप्रशंसामभिधाय प्रकृतिकर्म प्रकृतियसनानि च व्यभिधत्ते ।
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेऽपीति । सत्त्वगुणसम्पन्नः बुद्धियुक्तोऽपि यदि व्यसना-
सक्तमानसः अलसश्च उत्साहशक्तिविहीन इत्यर्थः, स्यात् तदा स्त्रीभिः
घण्ट इव श्रीभिः परिभूयते । १४ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

उत्साहप्रशंसामाह । उत्थानेनेति । उत्थानयोगेन, सत्त्वं व्यसने
अभ्युदये च यत् अविकारि तत्, एधयेत् हृदि नयेत् । इत्यनेन
काष्ठादिना मावकम् अभिमिव । हि यतः सततोत्थायी सदैवोद्युक्तः
दुर्बलोऽपि श्रियं समश्रुते प्राप्नोति । १४ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । भोक्तुमिति । दुष्टस्त्रियमिव अविनीतां
योषितमिव श्रियं भोक्तुं पुरुषकारेण सदैव व्यवसायम् उद्योगम्
इच्छेत्, नहि स्त्रीवत् घण्टवत् व्याचरेत् ॥ १४ स० १० श्लो०
॥ १० ॥

वश इति । सदोत्साही सदोद्युक्तः, सैर्हो सिंहसम्बन्धिर्नो यत्तिम्
उपाश्रितः सन् श्रियं लक्ष्मीं, दुर्विनीतां दुष्टतां स्त्रियमिव कचयहेण

केशरद्वयेन वष्टे कुर्वीत, स्वायत्तां कुर्यात् ॥ १४ स० ११ श्लो० ॥
॥ ११ ॥

भूयोऽप्युत्साहप्रशंसामेवाह । किरीट इति । किरीटमणिभिः
चित्रेषु रञ्जितेषु चाणसारिषु रत्नार्थं शिरस्ताणवातेषु विविधा
शङ्खानां मूर्धसु पादम् अद्यत्वा न निधाय मुखः भङ्गं कल्याणं न अग्न्युते
न प्राप्नोति । १४ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रयत्न इति । प्रयत्नप्रेर्यमाणेन व्यवसाय-
प्रेरितेन महता चित्तवृत्तिना रुद्रवैरिद्रुमेत्खातं रुद्रो बद्धमूलो यो
वैरिरूपो ह्यक्षः तस्य उत्खातम् उन्मूलनम् अद्यत्वा सुखं कुतः ?
अनुमूलनिते शत्रुद्रुमे जगति सुखं नास्ति इति भावः । १४ स०
१२ श्लो० ॥ १२ ॥

हेजा इति । तथा हेजया निराकुलत्वेन व्याजयः, अत एव स्फुरन्ती
उज्ज्वला कान्तियैश्च तादृशो यः खड्गः तस्य शत्रुभिः किरयैः परि-
पिञ्जरैः रञ्जितैः श्रीमतां श्रेष्ठमानानां करिकराणां हस्तिशृङ्गानाम्
व्याकार इव व्याकारो येषां तैर्भूजैः श्रियो विभूतयः व्याक्रीयन्त
व्याक्रियन्ते । १४ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

उच्चैरिति । महान् महापुरुषः उच्चैः पदम् इच्छन् उच्चैस्तदा
पदानि व्यायच्छते निक्षिपति, अत्युच्चतरं पर्वतशिखरमारोढुमिच्छुः
अत्युच्चतरपदविन्यासात् अभिमतस्थानं प्राप्नोति नान्यथा इति भावः ।
निपातभयशङ्कया भीचैः भीचैस्तदा याति पदानि व्यायच्छते इत्यर्थः ।
१४ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रमाण इति । केशरो यथा करिणः शिरसि
पदं धत्ते तथा महत्सत्त्वं महानजम् अधिष्ठितः आश्रितो जनः
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि दृष्ट्यदिमायस्यापि जनस्य शिरसि पदं धत्त ।
श्रेष्ठार्द्धे पदन्तु धत्ते शिरसि केशरो मत्तदन्तिनः इति मुक्तकान्तरस्य
पाठः । १४ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

यद्यप्युक्ताहप्रशंसा परैरेवमभिधीयते त्वयामि परवशाबलविमर्श-
पूर्वकं विधेयित्वमिति दर्शयन्नाह । गतभीरिति । गतभीर्निर्भयो
भूत्वा भोगीव सपं इव भीतिजननं भयजनकं भोगं शरीरम् छाटो-
पश्च दर्शयेत् । यद्यानन्दं खननापेक्षया द्रिपौ दण्डनिघातनं कुर्वीत ।
१४ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां कर्माणि चाभिधातुं प्रकृतिरिति । प्रकृतित्यसगम् इति ।
यस्मात् कारणात् स्वान्यादिप्रकृतीनां व्यसनं भवतीति शेषः । तत्
प्रशान्त्य निवार्य समुत्पत्तेत् याचोद्योगं कुर्यात् । व्यसनञ्च कृतो भवती-
त्याह, अतयापनयाभ्याम् अयः शुभावहे विधिः, तस्य अभावः अपनयः,
अपनयः दुर्गतिः, ताभ्यां दैवतोऽपि अदृष्टवशादपि जायते उत्पद्यते ।
१४ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

व्यसनशब्दं व्याख्यातुमाह । यस्मादिति । यस्माद्धेतोः श्रेयः परमा-
भ्युदयं व्यस्यति निरस्यति दूरं क्षिपति इत्यर्थः, तस्मात् तत् व्यसनम्
उच्यते नीतिविद्धिरिति शेषः । व्यसनी पुरुषः अधोधः श्रेयसः पतित्वा
अधोधो व्रजति, तस्मात् तद्व्यसनं परिदुर्जयेत् यथासाध्यं परिहरे-
दित्यर्थः । व्यस्यतीत्यत्र व्यसति इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १४ स०
१९ श्लो० ॥ १९ ॥

दैवकृतव्यसनभेदानाह । ऊताशन इति । ऊताशनो वज्रिः, स हि
ग्रामनगरादिकं दहति । जनं सजिह्वं, तज्जि ग्रामादिकं ज्ञाययति ।
द्वितीयो धाधिः, शारीरिकपीडा । चतुर्थो दुर्भिक्षः अतिदृष्ट्यादिना
अन्नाभावः । मरकः सांक्रामिकपीडादिना बह्व्यासन्नभूपादिघातं
इत्येवं पञ्चविधं दैवं दैवकृतव्यसनं, परम् अविशेषं प्रत्यासन्नभूपादिघातं
व्यसनं मानुषमित्युच्यते । १४ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

दैवमिति । दैवं पञ्चविधमपि ऊताशनादिनिमित्तं व्यसनं पुरुष-
कारेण ऊताशनादीनां जलादिभिः उपशमनलक्षण-पुरुषकारेण
शान्त्या च व्यघर्षवेदोक्त्या प्रशमं भयेत् । कार्यतत्त्ववित् नीतिकुशला

विजिगीषुः उत्थायित्वेन उत्साहशक्त्या नीत्या च नष्टेन च मानुषं व्यसनं
प्रशमं नयेत्, पूर्वैर्यान्वयः । १४ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

स्नान्यमायादि-प्रकृतिसप्तकस्य अनुष्ठेयानि व्यसनानि च आह ।
स्नान्यादौति । स्पष्टम् । १४ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

बहुवक्तव्यत्वात् स्वामिकर्म तद्व्यसनञ्च पश्चात् वक्ष्यति, सूची-
कटाहान्यायेन अमात्यकर्म तद्व्यसनञ्चाह । मन्त्र इति । अमात्यस्य
मन्त्रः पक्षाङ्गः । अलव्यलाभादिकस्य सूचनावधि प्रयोगपर्यन्तं कर्म
मन्त्रशब्देन गृह्यते । मन्त्रफलावाप्तिः पृथिवीलाभपातनादिरूपा ।
कार्यानुष्ठानम् एतदेव कार्यं क्रियतामित्येवं प्रेरणम् । आयतिः आ-
गामिनि काले यद् भविय्यति तस्य शुभाशुभफलनिरूपणम् । आयः
धनागमनिरूपणम् । व्ययः यथायोग्यस्थाने धनवितरणम् । दण्डनीतिः
अपराधिनो दण्डार्हस्य यथाशास्त्रमर्घ्यदण्डादिसाधनम् । अमित्रप्रति-
षेधनं नीतिवलेन शत्रुदमनम् । १४ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

व्यसनस्य इति । व्यसनस्य दुःखमूलस्य दुर्भिचादेः प्रतीकारः निवा-
रणम् । राजराज्याभिरक्षणं, बुद्धिवलेन राज्ञो राज्यस्य च अभि-
रक्षणं परिपालनं तयोरेकित्यापातनिवारणमिति भावः । इति
अमात्यस्य कर्म । स मन्त्री व्यसनेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अन्वितः इदं
सर्वं इति । व्यसनिनो मन्त्रिणः कर्तव्यं कर्म किमपि न सिध्यतीति,
भावः । राजराज्याभिरक्षणमित्यत्र राजराज्याभिषेचनमिति सु०
पाठः । १४ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

अमात्यव्यसनं स्वामिन् एव व्यसनं भवतीति निदर्शयन्नाह । अमात्य
इति । अमात्ये मन्त्रिणि व्यसनोपेते धूर्त्तरिभिः क्रियमाणे परिगृह्य-
माणेऽपि च । महीपतिः छिन्नपत्तः अण्डजः पक्षीव उत्पतितुम्
अभिसन्धादिप्रतीकारं कर्तुम् अशक्त एव व्यसमर्थ एव । प्रथमार्द्धे
अमात्ये व्यसनोपेते क्रियमाणे इत्यत्र अमात्यैर्यसनोपेतैर्क्रियमाणो
महीपतिरिति मुद्रितपाठः । अथ च अमात्ये व्यसनोपेते शक्तियुक्तो

महीपतिरिति पाठान्तरम् । अथस्त एवोत्पतितुम् इत्यत्र अथस्त एवो-
त्पतति इति मुद्रितपाठः । १४ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

राष्ट्रकर्म राष्ट्रव्यसनं चाह । धिरण्य इति । सुवर्णधान्यवसन-
वाहनप्रभृतिभ्याम् प्रजाभ्यः सम्भवन्ति इत्यर्थः । १४ स० २६ श्लो० ॥
॥ २६ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह । वार्त्ताम् इति । प्रजा वार्त्तां ह्यभिवाञ्छित्य-
माशुपाल्यलक्षणां साधयति सम्पादयति । तथाहि वार्त्तां लोकसंश्रयः
लोकनिष्ठा, नानालोकेषु वर्तन्ते इत्यर्थः । प्रजायां ब्राह्मणादिवर्गेषु
व्यसनस्थायां विपन्नायां सत्यां किञ्चिदपि न सिध्यति, सर्वेषां वार्त्ता-
मूलकत्वात् इत्यर्थः । १४ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

दुर्गस्य कार्यं व्यसनच्चाह । प्रजानामिति । अपदि विपक्षज्ञत-
नगराद्यवरोधकाले प्रजानां स्थानम् आत्मरक्षार्थमाश्रयः । तथैव
कोपदण्डयोः कारुण्यं धनान्तररक्षायाः दण्डरक्षायाश्च साधनम् ।
पौराण्य संश्रयाय अपदि आश्रयनिमित्तं दुर्गिणां दुर्गपतीनां राजान्
उपकुर्वन्ति धनप्रदानादिनेति शेषः । १४ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तूष्णीमिति । दुर्गे स्थित्वा परैरविज्ञातो यत् सहसा परितः
पतित्वा युद्धं तत् तूष्णीयुद्धम् । जनवायं जनानामापन्नानां वार्यं
परिरक्षणम् । मित्रामित्रपरिग्रहः मित्रामित्रयोर्धायनयोः परिग्रहः
ग्रहणम् । एतच्च दुर्गवक्त्रादेव भवति । सामन्तानां संसक्तानाम्
घाटविकानाञ्च या बाधा आक्रमणादिकं तस्याः निरोधः निवारणम् ।
एतत् सर्वं दुर्गेणैव विधीयते । अतः दुर्गम् उच्यते, दुःखेन गम्यत्वादिति
भावः । १४ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

स्वपक्षैरिति । दुर्गस्थो दुर्गाधिकारी ज्यो राजा स्वपक्षैः पर-
पक्षेण पूज्यते, दुर्गवक्त्रेण नियन्त्रणयुद्धक्षमत्वादिति भावः । दुर्ग-
व्यसनात् दुर्गसंस्काराद्यभावात् एतत् सर्वमेव न विद्यते, एतेषां
सर्वेषामभावो भवतीति भावः । १४ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

कोषप्रकृतेः कर्मव्यसने व्याह । भत्यानामिति । भत्यानां चतुरङ्ग-
बलादीनां भरणं भृतिः । दानं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च । भूषण-
मलङ्करणम् । वाहनक्रयः वाहनानां हस्त्याद्यादीनां क्रयः मूल्येन
ग्रहणम् । स्वैर्यं कोषबलात् दृढत्वम् । परोपजापश्च परेषां शत्रुबलानाम्
उपजापः भेदनम् । दुर्गसंस्कार एव च । एतत् सर्वमेव कोषव्यय-
साध्यम् । १४ स० ४१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेतुबन्ध इति । सेतुबन्धः धान्यादीनां शस्यानामत्यक्तये व्याप्तिवन्धनं,
नदीपारे गमनागमनाय च सेतुनिर्माणम् । बणिक्कर्म बाणिज्यं
कोषमूलमेव । प्रजामित्रपरिग्रहः क्षीयाक्षीयप्रजा मित्राणि च
कोषेणैव परिगृह्यन्ते । धर्म्मार्थकामाणां सिद्धिश्च त्रिवर्गनिष्पत्तिश्च
एवं सर्वं कोषादेव प्रवर्तते । १४ स० ४२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कोषमूल इति । राजा हि कोषमूलः ; कोषाभावे न राजत्व-
निष्पत्तिः इत्यर्थः । इति प्रवादः जनस्रुतिः सर्वलौकिकः सर्वलोक-
प्रसिद्धः । कोषव्यसनवान् नृपतिरेतत् सर्वं पूर्वोक्तसमुदायं जहाति ।
कोषाभावे सेतुबन्धबणिक्कर्मनादिकं किमपि न सिध्यति इति भावः ।
१४ स० ४३ श्लो० ॥ ३३ ॥

क्षीयमिति । कोषवान् प्रभूतधनसम्पन्नः पृथिवीपालः क्षीयं संग्रा-
मादिना व्यपक्षीयमानं वलं वर्द्धयति । स्वतश्च प्रजाः क्षीयाक्षीया
गृह्णाति । परैरपि, शत्रुभिरपि उपजीव्यते । धनलोभेन शत्रवोऽपि
तस्य कार्यं साधयतीत्यर्थः । १४ स० ४४ श्लो० ॥ ३४ ॥

दण्डकर्मव्यसने चाभिधातुमाह । मित्रामित्र-इति । मित्राणि
बान्धवाः, अमित्राः शत्रवः, हिरण्यानि च तेषां भूमौनाश्च अधिहृत-
प्रदेशानाश्च प्रसारणं परिवर्द्धनम् । दूरकार्येषु व्यवहितकर्मसु व्याप्त-
कारित्वं शीघ्रकारिता, लब्धस्य राज्यादिकस्य परिपालनम् एतत्सर्वं
दण्डसाध्यमेव इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० ॥ ३५ ॥

परेति । परचक्राभिघातश्च परचक्राणां [शत्रुसम्बन्धि-चतुरङ्ग-

वलानाम् अभिघातः विनाशः । खदखस्य परेण परिपोष्यमानस्येत्यर्थः ।
परियद्वा रक्षणम् । दखात् एतत् सर्वं प्रकर्षेण भवति, तद्व्यसने च
क्षयं याति । १४ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अथ इति । ध्रुवं निश्चये दखवतो न्यतेः अथः अत्रवोऽपि
मिश्रत्वं यान्ति, दखभयादिति भावः । शेषार्द्धं स्पष्टम् । १४ स०
३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

संस्तम्भयतीति । मित्राणि विकलत्वात् विचलन्ति संस्तम्भयति ।
अमित्रान् विजिगीषून् नाशयत्यपि । मित्रमिति कर्तृपदम् उच्चम् ।
भूकोषदणैः प्राणैश्चामि उपकारितां व्रजति भूमिधनदानादिना
प्राणव्ययेनापि च उपकारं करोतीति भावः । अमित्रान् इत्यत्र
अमित्रम् इति उपकारितामित्यत्र उपकारिणे इति च क्वचित्
पाठः । १४ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

तत इति । तत्तच्छेदनिबन्धनं परस्परप्रीतिजनितं सुवज्ज मित्रं
करोति साधयति । तस्मिन् मित्रे व्यसगम् आपन्ने सति मित्रकर्म
मित्रसार्धं कार्यं न विद्यते न सिध्यतीत्यर्थः । ततः करोतीत्यत्र तत्त-
त्करोतीति पाठान्तरम् । १४ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

उपकारादिति । उपकारादृते प्रत्युपकारं विनापि मित्रं श्रेयसि
श्रेयस्करकार्ये तिष्ठति शुभं सम्पादयतीत्यर्थः । मित्रवान् राजा
दुःसाध्यानापि अर्थान् विधयान् अनादरात् अनायासेन साधयति ।
१४ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

स्वामिप्रदत्तेः कर्माद् । अन्वीक्ष्यमिति । इतिवृत्तं महीपतेरिति
अष्टपक्षाशतमश्लोकेनान्वयः । विद्यानां त्रयो-वार्त्ता-दखनीतिप्रभृ-
तीनाम् अन्वीक्ष्यं समालोचनं; स्वर्ग्याश्रमरक्षणं ब्राह्मणादिवर्गानां
ब्रह्मचर्यप्रभृत्याश्रमाणाञ्च रक्षणं, शुद्धशस्त्राणां विषयस्पर्शादिरहित-
शरादीनां ग्रहणं; शुद्धमार्गेऽपि शिक्षणं धर्मायुद्धस्य कूटयुद्धादेरपि
अभ्यासः । अन्वीक्ष्यमित्यत्र अन्वीक्ष्ये इति, स्वर्ग्याश्रमरक्षणमित्यत्र

सद्वर्णाश्रमरक्षणमिति, सद्धर्माश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । १७
स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

व्यायाम इति । व्यायामः परिश्रमाभ्यासः; शस्त्रविज्ञानं शस्त्राणां
लक्षणादिकज्ञानं; कर्मणां, लोहाकरपरिज्ञानादिकर्मणां कवचा-
वरणादीनाञ्च लक्षणानि; भ्रजान्शरधृष्टेषु यथावत् यथारोति सम्म-
वर्तनम् उपवेशनमित्यर्थः । १७ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

नियुद्धकौशलमिति । नियुद्धं मल्लयुद्धं तत्र कौशलं कुशलता;
नियुद्धकुशलमिति मुद्रितपाठे स एवार्थः । मायया कौशलेन
परेषां धित्ते हृदये प्रवेशनं सर्व्वेषां मनो विज्ञानमित्यर्थः ।
तथा चेत्तं,

यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

इति । श्राव्ययुक्तेषु शठेषु धूर्त्तता । तथा चेत्तं,

शठे श्राव्यं समाचरेत् । इति ;

सत्सु साधुषु सद्व्रतदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा चेत्तं,

सारल्यं सरलं कुर्यात् । इति ;

सद्व्रतदर्शनमित्यत्र सद्वृत्तदर्शनमिति समीचीनः पाठः । १७ स०
४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

मन्त्रोद्योग इति । मन्त्रोद्योगः । मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य आरम्भः ।
अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे पश्चादपि मन्त्रणं, तस्य मन्त्रस्य
रक्षा रक्षणं, खास्यां सुस्यचित्तता; सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन्
उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् ।
दण्डस्य साधनं दण्डगानां दण्डकरणमित्यर्थः । १७ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

प्रशालु इति । प्रशाला सैन्यप्रसाधकः, व्यध्यक्षः उक्तव्यतिरिक्तसेनानीः,
सेनानाथ, मन्त्रो मन्त्रसहायः, चमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्यस्य च सहायः,
पुरोधाः पुरोहितः, तेषाञ्च सर्व्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं तेषां

मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य सम्यक् विज्ञानम् ।
दुष्टानामहितकारिणाम् अथ्वक्षाणाम् अपरोपखं खनियोगात् अप-
नयनम् । अपरोपणमित्यत्र अवरोधनमिति मुद्रितपाठे कारागारे
अवरोध इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० । ४५ ।

गतागतपरिज्ञानमिति । यः कारणात् अकारणात् वा गत आग-
तस्य तस्य परिज्ञानं दूतसम्पन्नानि च । प्रकृतानाम् अमात्यादीनां
यत् त्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् त्यसनं तस्य अपोहः निराकरणम् ।
क्रुद्धानां कुपितानां क्रोधप्रशमनानि च । १४ स० ४६ श्लो० । ४६ ।

गुरुणामिति । गुरुणाम् उपाध्यायादीनाम् अनुवृत्तिः अनुकूलत्व-
प्रवर्त्तनम् । पूज्यानाम् इष्टदेवतादीनाम् अभिपूजनम् । धर्म्मासनप्रति-
ष्ठानं विवादपदविचारार्थं धर्म्मासने प्रतिष्ठानं आस्थाने उपवेशनम् ।
राज्यस्य ये कण्ठकाः दुष्टात्मानः चौरपारदारिकादयः तेषां शोधनम्
अर्घदण्डेन पधदुण्डेन वा दमनम् । पूज्यानां चाभिपूजनमित्यत्र पूज्यानां
चापि पूजनमिति पाठान्तरम् । १४ स० ४७ श्लो० । ४७ ।

भूताभूतपरिज्ञानमिति । सर्वेषाम् अनुजीवनमित्यत्र सर्वेषा-
मनुजीविनामिति समीचीनः पाठः । अर्घस्तु सगमः । १४ स० ४८
श्लो० । ४८ ।

मध्यादासीनेति । मध्यानां मध्यवर्त्तिभूषणानाम् उदासीनानां
निरपेक्षभूषणां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् । तत्सिद्धि-
पालनं तेन मध्यादासीनचरितज्ञानेन वा सिद्धिः कार्यसिद्धिः तस्याः
पालनं साधनं दृढस्थापनं वा । तत्सिद्धिसाधनमिति पाठे मध्यादा-
सीनभूषतिभिः सन्धिरक्षयम् इत्यर्थः । मित्राणां परिग्रहः संग्रहः ।
१४ स० ४९ श्लो० । ४९ ।

पुत्रदारेति । पुत्रदारादिभिः सह मुक्तिः आत्मरक्षणम् । खलुद्धि-
रूपः आत्मान्नतिरूपः पवनः आदौ मूले यासां तासां खलुत्तीनां निज-
धनागमानां प्रवर्त्तनम् । खलुद्धिपवनादीनाम् इत्यत्र खनिदोपवना-

दीनाम् इति पाठे खनिदीपवनादिषु अर्थागमस्य उपायनिर्द्धारणम्
इति भावः । १४ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

असतामिति । असतां दुर्यत्नानां परिक्षेपः दण्डदानादिना क्रोश-
प्रदानम् । परिक्षेप इत्यत्र परिक्षेप इति पाठे परित्याग इत्यर्थः ।
सतां साधूनां परिगूहणं परिरक्ष्यम् । अहिंसा सर्वभूतानाम-
धर्माणाञ्च वर्जनम् इत्यत्र अभूतानाञ्च हिंसानामधर्माणाञ्च वर्जन-
मिति पाठे अभूतानां शास्त्रनिषिद्धानां हिंसानाञ्च अधर्माणाञ्च
परिहार इत्यर्थः । १४ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अकार्येति । अदेयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा । १४ स०
५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

अदण्डमिति । अदण्डानां निर्दोषाणां देवदिजादीनाम् अदण्डं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अग्राह्याणां देवदिजभूम्यादियु करादी-
नाम् अग्रहणम् अनादानम् । १४ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

अर्घ्ययुक्त्येति । अर्घ्ययुक्तस्य विवर्गोत्थमेतस्य । अर्घ्यस्य मूल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रतिमोक्ष्यं प्रस्था-
भावादिदधनेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करादीनामग्रहणम् । १४ स०
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

संवर्द्धनमिति । प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां संवर्द्धनं पालनम् ।
समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परीक्ष्यमिति वार्थः । निरस्यानां
पदच्युतिर्याग्यागमपराधिना च निर्हतिः निर्द्धारणम् । वैधव्याणां
दैवमानुषशक्त्या व्याधिदुर्भिक्षमरकावरोधप्रभृतोनां प्रशमनं निवा-
रणम् । भृत्यानां परस्परसंस्थापनं च । १४ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अविज्ञातस्य इति । श्लोकद्वयं स्पष्टम् । १४ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

अधर्माति । एतत् सर्वं महीपतेः राज्ञः उत्तमं अवश्यमवलम्ब-
नीयम् । उपकार्युपकारित्वं उत्तमेतन्महीपतेरित्यत्र उपकार्युपका-
रित्वमिति ह्यं महीपतेरिति मुद्रितपाठः । १४ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदिति । नयपुरःसरो नीतिमार्गानुसारी, उद्युक्तः उद्योगशीलः
ष्टपो राजा, एतत् पूर्वोक्तं सर्वम् अमात्यादि राज्यं च उन्नतिं नयति ।
तु किन्तु यसनो अन्तरेणावाक्पादय्य-दण्डपादय्यार्थदूषण-पान-स्त्री-
मृगया-द्युतरूप-असनवान् राजा क्षयमेव नयति । १४ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजनि धर्मोपाज्जनार्थोपाज्जनयोग्ये ।
तथाच अस्वस्थचेतसि रोगादिना विकृतचित्ते सति मन्त्रो एतत्
सर्वम् अशेषेण साकल्येन सन्धातुं सम्पादयितुम् अर्हति । सन्धातुम्
इत्यत्र सन्नेतुम् इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिसप्तकस्य प्रत्येकं कर्म प्रतिपादितमिदानीं यसनं प्रति-
पाद्यते, वाग्दण्डयोरिति । वाक्पादय्यं वचनैः परदुःखोत्पादनम् । दण्ड-
पादय्यं तीक्ष्णदण्डता । अर्थदूषणम् अर्थानाम् अदानमादानं नाश-
स्यागच्छ । तथाच कौटिल्यः, अदानं पूर्वमृतस्य पुनरस्य यददानं तेन
पूर्वदत्तोऽप्यर्थो विनष्टो भवति । आदानं दत्तस्य पुनराच्छेदनमपि तथै-
वानर्थाय भवति । नाशोऽपि चौरादिभिरपहारः । त्यागः उपगत-
स्यार्थस्य परित्यागः, इत्येव दूषणमुच्यते । पानं सुरासक्तिः, स्त्री रमणी-
यासक्तिः, मृगया मृगमारणासक्तिः, द्यूतम् अलक्ष्मीडादि, यसनानि ।
महीपतेरित्युपलक्षणं सामान्यजनस्यापीति बोध्यम् । यसनानि मही-
पतेरित्यत्र यसनं पृथिवीपतेरिति पुनस्तान्तरस्य पाठः । १४ स० ६१
श्लो० ॥ ६१ ॥

तथा मन्वादिकथितान्यपि यसनानि अभिधत्ते, आत्मन्यमिति ।
आलस्यं दीर्घसूत्रता, निरुद्यमो वा । क्षब्धता गुरुषु प्रथयः, जड़ता वा ।
दर्पः शौर्याच्छङ्कारः । प्रमादः अनावधानता अवशेन्द्रियता वा ।
वैरकारिता वैरकारणं विनापि ब्रह्मिः सह वैरकरणम् । इति
इत्येतदालस्यादि पूर्वोपदिष्टं च वाक्पादय्यादि सप्तसङ्ख्यां यथा
महीपतेस्तथा सचिवस्यापि यसनम् । पूर्वोपदिष्टं च इत्यत्र पूर्वोप-
दिष्टं हि इति पाठान्तरम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

राष्ट्रव्यसनमाह । अतिहृष्टिरिति । असत्कारः असदुपायेन कर-
संग्रहः । यथा करसंग्राहकेण प्रदेशपतिना प्रथमं करे संगृहीतेऽपि
तत्प्रतारणया अप्राप्तकरेण भूपाखेन पुनरपि करसंग्रहायं प्रजानां
शस्यादिनिर्लुण्ठनम् । दण्डः विद्रोहिणश्च यथा प्रजानां धनधान्यादिक-
स्यात्मसात्करणम् । परचक्राणि विपक्षभूपालादिक्रताक्रमणावरोध-
विजुगुण्ठनादिकम् । तस्करा आटविकादयः । श्रेयः सुगमः । १४ स०
६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

राजानीकेति । राजानीकप्रियोत्सर्गः राजानीकानां राजवत्सभानाञ्च
उत्सर्गः राज्यपरित्यागः । एतत्सर्वं राष्ट्रव्यसनमुच्यते । १४ स० ६४
श्लो० ॥ ६४ ॥

दुर्गव्यसनमाह, विशीर्णैति । दुर्गस्थितानां यन्त्राणां प्राकाराणां
परिखाणाञ्च विशीर्णत्वं, जीर्णता इति भावः । अशस्त्रता धनुःशर-
क्षपाणभक्षतेमरपरशुगदाप्रभृति-शस्त्रहीनता । वासानां पशूनामा-
चारीयवृक्षाविप्रेयाशाम् इन्धनानाम् अप्रानाञ्च क्षीयता खलपता ।
एतत्सर्वं दुर्गव्यसनम् उच्यते । क्षीयवासेन्धनाश्रयम् इत्यत्र क्षीयवासेन्ध-
नाश्रयम् इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

कोषव्यसनमाह, व्यथीकृत इति । व्यथीकृतः भृत्यादिभ्यो दत्तः ।
परिचितः बद्धधा विहितः । भक्षितः रक्षकादिभिरिति श्रेयः । अस-
क्षितः न संगृहीतः । मुषितः चौरादिभिरपहृतः । दूरसंस्थाः अव-
हितः । एतत्सर्वं कोषव्यसनम् उच्यते । १४ स० ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सम्पत्ति बलव्यसनमाह, उपरुद्धम् इति । उपरुद्धं शत्रुसैन्येन
हृतोपरोधमित्यर्थः । परिक्षितं परि समन्तात् वेष्टितं विशदकुलया
नानाप्रदेशे विकीर्णं वा । विमानितं विगतमानम् अपमानितम् इत्यर्थः ।
अमानितम् असम्मानितम् । अमृतम् अनिष्टम् अप्रियमित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । अमृतम् इत्यत्र अमृतम् इत्यपि पाठः । अभृतम् अप्रदत्तवे-
सनम् । १४ स० ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

परिच्छीणेति । परिच्छीणाग्ररहितं परिच्छीणं हतभूयिष्ठम्, अग्र-
रहितं हतमुख्यप्रवीरम् अधिनायकहीनमित्यर्थः । अग्रे जवः वेगो
यस्य सः अग्रजवः संग्रामे अग्रवर्ती । प्रहतः अग्रजवः अग्रवर्ती वीरो
यस्य तत् । आशानिर्व्वेदभूयिष्ठम् आशया निर्व्वेदेन च भूयिष्ठम् ।
बलवत्या आशया बलवता निर्व्वेदेन च अनायत्तचित्तमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानाप्रदीर्घादेर्निर्व्वेदः स्थावमानना इति दर्पणम् । १४ स० ६८
श्लो० ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भमिति । कलत्रं कुलस्त्री गर्भे विद्यते यस्य तत् । विच्छिन्नम्
अनेकराज्ये विकीर्णं सुदूरं प्रेषितं वा । अन्तःशस्त्रम् अन्तर्गतामित्र-
शस्त्रम् । भिन्नगर्भम् अन्योन्यमेव निर्भिन्नम् । अपहृतं खराज्य एव
मण्डलान्तरवहितम् । अवियुक्तं कदापि न देशान्तरितम् । अवि-
युक्तमित्यत्र अपहृतमिति पाठे युद्धे अशिक्षितमित्यर्थः । परिन्दुम्
इति पाठे युद्धशिक्षा-कुर्व्वन्तमित्यर्थः । १४ स० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

क्रुद्धमौलेति । क्रुद्धमौलाविमिश्रम्, मौलं पित्रपैतामहं सैन्यम् ।
क्रुद्धं मौलं यत्र तत् । अविमिश्रं विभिन्नमतम् । विविधा विशिष्टं
शत्रुणा एकत्र स्थितम् । द्रव्ययुक्तं द्रव्येण विपक्षेण युक्तं मिलितम् ।
स्वविच्छिन्नं स्वविषये विच्छिन्नं क्षिप्तवत् वर्त्तमानम् । मित्रविच्छिन्नं
मित्रकार्यार्थं क्षिप्तम् । १४ स० ७० श्लो० ॥ ७० ॥

विच्छिन्नवीवधासारमिति । वीवधो धान्यादेः प्राप्तिः । आसारः
सहद्रवम् । विच्छिन्नौ ध्वलौ वीवधासारौ यत्र तत् । विच्छिन्नविषि-
धासारमिति पाठान्तरम् । शून्यमूलं शून्यं मूलं जनपदे धनकलत्रादि-
रक्षास्थानं यस्य तत् । अस्त्रामिसङ्गतं सामिनोऽनुमतिं विना यत्
सङ्गतम् । भिन्नकूटं भिन्नं पथक् पथक् कूटं कथं यत्र तत् । १४ स०
७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

दुष्पार्ष्णिग्रहमिति । दुष्पार्ष्णिग्रहं दुरभिसन्धियुक्तपार्ष्णिग्रहस-
मेतम् । अन्यं देशाद्यनभिन्नम् । अन्यम् इत्यत्र अन्नमित्यपि पाठः ।

एतत् सर्वं बलव्यसनम् उच्यते । अत्र बलव्यसने किञ्चित् साध्यं प्रयत्ने-
नापनेतुं शक्यं, किञ्चित् असाध्यम् । एतद् द्वयं पश्चादुच्यते । १४ स०
७२ श्लो० । ७२ ।

बलव्यसनेषु किं साध्यं किमसाध्यमित्याह, उपरुद्धमिति । उपरुद्धं
शत्रुणा कृतोवरोधं बलं निर्गत्य यदा अत्यन्तमूर्जितं बलवत् भवति
तदा युध्येत । अपरुद्धमिति मुद्रितपाठः । परिच्छिन्नं परि समन्तात्
वेष्टितम् अतएव निर्माणं न, युध्येत इति शेषः । १४ स० ७३
श्लो० । ७३ ।

अमानितम् असम्मानितं बलं कृतमानार्थसंग्रहं सत्, कृतः माना-
र्थभ्यां संग्रहो यस्य तत् युध्येत । साध्यमेतत् । विमानितं विगत-
मानम् अपमानितमित्यर्थः । अत्यर्थं प्रदीप्तकोपपावकं समुज्ज्वल-
कोपानलम् अतएव न युध्येत । अपमानात् प्रदीप्तकोपानलस्य कोप-
शान्तिरसाध्यैव । १४ स० ७४ श्लो० । ७४ ।

युध्येतेति । अभूतम् अप्रदत्तवेतनं तदाप्येकतवेतनं तत्कारणं दत्त-
वेतनं युध्येत । साध्यमेतत् । व्याधितम् अक्षमं न, युध्येत इति
शेषः । यतः व्याधितं पौडितं परिभूयते पराभवमाप्नोति । असाध्य-
मेतत् । १४ स० ७५ श्लो० । ७५ ।

परिव्यान्तमिति । परिव्यान्तं बलं सुविधानतः खानभोजनादिना,
विव्यान्तं विगतश्रमं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । दूरायातं दूरात्
मित्रकार्यं सम्पाद्य दूरदेशात् आयातम् अतएव हतप्राणं निःसर्तं न
शस्त्रग्रहणं न शस्त्रग्रहणे समर्थं भवति । असाध्यमेतत् । १४ स०
७६ श्लो० । ७६ ।

नवागतम् इति । नवागतम् अभिनवागतं तद्देश्यैः तद्देशसम्भूतैर्बलै-
र्मित्रं युध्येत । साध्यमेतत् । हतमुख्यप्रवीरं हता मुख्यप्रवीरा धुरन्धरा
यस्य सत् अतएव परिर्द्धायं न, युध्येत इति शेषः । हतमुख्यप्रवीरन्तु
इत्यत्र हतमुख्यप्रवीरं तु इति मुद्रितपाठः । १४ स० ७७ श्लो० । ७७ ।

युध्येतेति । प्रतिहतम् अन्यैर्वीरैर्भयं प्रवीरः सह सङ्गतं मिलितं
सत् युध्येत । साध्यमेतत् । हताग्रजं हतः अग्रजः श्रेष्ठो यस्य तत् ।
अतएव प्रमाथितपुरःसरम् प्रमाथितो ध्वस्तः पुरःसरः सेनानीर्यस्य
सत् । अनासक्तं संयामपराङ्मुखम् । न युध्यते इति परस्मैकेनान्वयः ।
हताग्रजमनासक्तमित्यत्र हताग्रजं च नासक्तमिति पाठान्तरम् ।
१३ स० ७८ श्लो० ॥ ७८ ॥

आश्रेति । आशानिर्वेदलब्धार्थम् आशायां निर्वेदे च सिद्धप्रयोजनम्
अतएव पूर्णाग्रं न युध्यते, युद्धप्रवृत्तिकारणापगमादिति भावः । निवृद्धे
अवयवे सति अभूयिष्ठप्रसारे अल्पपरिसरस्थाने भुवोऽल्पतया न
युध्येत इति शेषः । आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाग्रं नात्र युध्यते इत्यत्र
आशानिर्वेदि लब्धा तु युध्यते न तु युध्यते इति पाठान्तरम् । १४ स०
७९ श्लो० ॥ ७९ ॥

युध्येत इति । आहतसंप्राप्तं पूर्वमाहतं शत्रुसैन्येन कृतविरोधं पश्चात्
संप्राप्तम् अपरहतं बलं यथाहंयुधवाहनं सत्वारुरूप-सम्पादित-युद्ध-
वाहनं सत् युध्येत । यथाहंयुधवाहनम् इत्यत्र अपूर्व्यायुधवाहन-
मिति मुद्रितपाठः । कलत्रगर्भात् कलत्रं कुलस्त्री गर्भे यस्य तस्मात्
सैन्यसमूहात् उन्नीतकलत्रम् अपसारितकलत्रं बलं सकृदक्षमं युद्ध-
करणे समर्थं, भवतीति शेषः । १४ स० ८० श्लो० ॥ ८० ॥

अनेकेति । अनेकराज्यान्तरितं मित्रसाहाय्यार्थं प्रेषितम् अनेकैः
राज्यैः अन्तरितं व्यवहितम् अतएव अतिक्षिप्तम् अतिदूरं प्रेषितं न
युध्यते । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्रशल्यम् अन्तर्गतम् अमित्राणां
शत्रूणां शल्यं यस्य तत् न क्षमं, युद्धकरणे न समर्थमित्यर्थः । १४ स०
८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

अन्योन्यमिति । भिन्नगर्भं बलम् अन्योन्यमेव निर्भयं परस्परं
विरोधि, तत् न युध्यते । तथाच अपरहतं स्वाधिकारमध्ये माण्ड-
कान्तरव्यवहितम् । तथा राज्यान्तरीकृतं भिन्नराज्ये प्रेषितम् ।

अथर्थे आन्तत्वात् न युद्धक्षममिति भावः । १४ स० ८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

अवियुक्तमिति । अवियुक्तं न देशान्तरगतम् । देशान्तरगतमना-
भावात् संयामदक्षताभावः । व्यक्रान्तं यज्ञायितं युधि योद्धुं न
क्षमम् । परिमृष्टं क्षुपक्रान्तमिति पाठे परिमृष्टम् अर्थादुपक्रान्तम्
अशिक्षितमित्यर्थः । मौलं मूलतः स्थितं पिष्टमैतामहमित्यर्थः । मुञ्चं
तत् बलं सान्निपतं सान्त्वनाप्राप्तं क्षमं योद्धुमिति शेषः । १४ स० ८३
श्लो० ॥ ८३ ॥

मित्रं शत्रुभिरेकस्य तदाक्रान्ततयाऽक्षमम् ।

शत्रोऽपनिविष्टं यत् सामर्थ्यान्नाक्षमं युधि ॥ ८४ ॥

मित्रमिति । मित्रम् अर्थात् शत्रुभिरेकस्य शत्रुभिः आक्रान्ततया
निरुद्धप्रसरं बलम् अक्षमम् । शत्रोः उपनिविष्टं शत्रुकर्तृक-समीक्षित-
शिविरनिवेशं बलं न सामर्थ्यात् सामर्थ्याभावात् युधि अक्षमम् । असा-
ध्यमेतत् । १४ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

दूष्ययुक्तं न युध्येत् युध्येतोद्धृतकण्टकम् ।

प्रधानयोधसंगुप्तं दूष्यचापि समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥

दूष्ययुक्तमिति । दूष्ययुक्तं बलं न युध्येत्, तदेव उद्धृतकण्टकम् अप-
भोतदूष्यं युध्येत् । पक्षान्तरमाह, प्रधानयोधसंगुप्तं वीरप्रधानेन
संरक्षितं दूष्यं चापि बलं समुत्पतेत् युद्धार्थं संपतेत् । प्रधानयोध-
संगुप्तं दूष्यं चापि समुत्पतेत् इत्यत्र प्रधानयोधसंयुक्तं दूष्ययुक्तं समुत्पतेत्
इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

खविक्षिप्तमिति । खविक्षिप्तम् अर्थात् आपदि आपत्काले खविषये
आत्मकार्ये आक्षिप्तं सम्पूर्णमाक्षयम् । एवं प्रकृतदेशकालत्वात् मित्र-
कार्यसाधनार्थम् उत्क्षिप्तम्, अयौगिकं युद्धयोगाय न समर्थं भवति ।
खविषयाक्षिप्तमित्यत्र खविषयाक्षिप्तमिति मुद्रितः पाठः । १४ स०
८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

धान्यादेरिति । वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः । आदिपदात् वस्त्र-
घृत-लवणादि सर्व्वं खान्धावारोपयोगि गृह्यते । बद्धपुस्तकेषु, धान्या-
देर्वीवधा प्राप्तिरिति पाठः । विवधो वीवधस्यापि पर्याहारे इति
मेदिनी । आसारः सृष्टद्वयम् । विच्छिन्नः वीवधः आसारश्च यस्य तत्
सन्धं युद्धाय न इष्यते, आहारप्रतिबलाभावादिति भावः । युद्धाय
नेष्यते इत्यत्र युद्धाय नेष्यते इति च पाठः । १४ स० ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

पिष्टपैतामहं मौलं तेन शून्यं न तत् क्षमम् ।

क्षतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।

अस्वामिसंघतश्चैव स्वामिना यद्दिना क्षतम् ॥ ८८ ॥

पिष्टपैतामहमिति । मौलं पिष्टपैतामहं, तेन मौलेन शून्यं तत् बलं
न क्षमं न युद्धे समर्थमित्यर्थः । शून्यमूलं कलत्रादिरक्षास्थानद्युतम्
अपीति शेषः । क्षतजानपदारक्षं क्षता जानपदैः आरक्षा, कलत्रा-
दीनामिति शेषः । यस्य तत् बलं युधि क्षमं संयामे समर्थम् । स्वामिना
विना यत् क्षतं नैयुक्तं तत् अस्वामिसंघतम् । तादृशं बलं न युध्येत
इति परस्मैकेनान्वयः । प्रथमचरणद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति । श्लोकाद्व-
सामञ्जस्यरक्षणाय मया षड्भिर्यरैरेकः श्लोको गृह्यते । क्षतजा-
नपदारक्षमित्यत्र क्षतजानपदारक्षम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
१४ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

न युध्येत इति । भिन्नकूटं भिन्नः कूटो दम्भो यस्य तत् । सर्वमेव
स्वप्रधानम् अतएव अनायकम् । तथाच पश्चात् कोपाभिसन्तर्त-
रोषाभिभूतम् । दुष्पार्ष्णीयाश्च दुर्दुरभिसन्धियुक्ताः पार्ष्णीयाश्चो यस्य
तादृशं बलम् अक्षमं संयामेऽयोग्यमित्यर्थः । १४ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

आदेशिकमिति । आदेशिकं दशानभिघ्नं, तत् अन्धं स्मृतम् । तन्मू-
लत्वात् क्रियायां युद्धक्रियायाम् अक्षमम् । आदेशिकं स्मृतं ह्यन्धं
तन्मूलत्वात् क्रियाक्षमम् इत्यत्र आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वाच्च क्रिया-
क्षमम् इति मुद्रितपाठः । उपसंहरन्नाह, बलव्यसनमित्यादि इति ।

यत्र ध्यादिपदात् अन्यान्यपि द्यूतस्त्रोपानादीनि आक्षिप्यन्ते । तत् समीक्ष्य तत् प्रतीकारानन्तरं पर्यवसानं समालोक्य यथात् युद्धार्थं समुत्पतेत् । १४ सं० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

मित्रव्यसनमाह, दैवोपपण्डितमिति दैवान्युपपण्डनानि कथित-
प्रकाराणि आधिमरकादीनि तैः समाक्रान्तम् । शत्रुबलेन यत्कृतम्
आक्रान्तम् । तथा संपरिकीर्तितैः कथितैः कामक्रोधसमुत्पद्येद्य दैवैः
यत्कृतं मित्रं, व्यसनोपेतमिति शेषः । नृगयाद्याः स्त्रियः पानमिति
कामजश्चतुर्वर्गः । वाक्पाख्यं दण्डपाख्यम् अर्घ्यद्रव्यमिति क्रोधज-
स्त्रिवर्गः । १४ सं० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

व्यसनतारतम्यमाह, जरेन्नाद्या इति । मित्रव्यसनात् दण्डव्यसनं,
ततोऽपि क्रोधव्यसनं, ततोऽपि दुर्गव्यसनं, ततोऽपि राज्यव्यसनं, ततो-
ऽपि यमात्यव्यसनम्, यमात्यव्यसनात् क्षामिव्यसनं गरीय इति तात्प-
र्यम् । १४ सं० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

इतीति । राजा इत्यादि वाग्दण्डयोश्च पाख्येभ्यः एतत्प्रभृति
दुष्पार्ष्णिप्राहमन्वच्च वक्तव्यसनमुच्यते एतत्पर्यन्तं सर्वं प्राकृतं प्रकृतेः
प्रकृतं व्यसनं यथावत् बुध्येत अनुसंदध्यात् । तथाच प्रयत्नात् यत्नेन,
बुद्ध्या ज्ञानेन, शक्त्या सामर्थ्येन च व्यसनस्य पूर्वोक्तलिखितस्य अकारण-
हीनं न कार्त्तनेन यथायोग्यसमयेन हीनं व्यपेतं, व्यपरोपणम् व्यपसारणं
कुर्यात् ॥

बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात्

बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यात् ।

अकारणहीनं व्यपरोपणं सः

राजा प्रजारञ्जनतत्परो भवेत् ॥

इति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ सं० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

कालात्यये हि व्यसनं आधिवदसाथं स्यादिति तदुपेक्षायां दोषं
दर्शयन्नाह, प्रकृतिव्यसनानीति । इन्द्रियाद्यर्थेषु शीतवाद्यादिषु

प्रसक्तिरत्र प्रमादशब्देनाभिधीयते । दर्पः यौतुषादिजनितोऽहङ्कारः,
तस्मात् यो राजा प्रकृतिव्यसनानि उपेक्षते, रिपवः न चिरात् तं
पराभवन्ति इति प्रतीतम् । १४ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इदमिदमिति । इदं चेदं च कार्यं स्वविषये दुर्गादिकं परविषये
सन्धादिकं विचिन्त्य मन्त्रपूर्वकं निश्चित्य सम्यक् कर्मणा योजनीयम्
अनुष्ठेयम् । ततश्च ईदृशमानः चेष्टमानः राजा नियतं निश्चयेन प्रापयेत्
समापयेत् । यस्य नृपतेः प्राप्तो वर्गः प्रकृतीर्णा खाम्यमात्यादीनां
वर्गः समूहः सम्यग्विहितरन्ध्रः सुनयेन शास्त्रोपदिष्टरीत्या पिहितं
रन्ध्रं क्षिप्ररूपयत्सनं यस्य तथा स क्षितिपतिः चिरायं चिवर्गं धर्मार्थ-
कामरूपम् उपभुङ्क्ते । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
छतायाम् उपमाध्यायनिर्मुपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
प्रकृतिकर्मव्यसनानिर्मुपेक्षानुसारिण्यां नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ।

राज-राज्य-व्यसनयोः स्वरूपं वारतम्यच्चाह, अमात्याद्या इति ।
अमात्याः आद्यो यासां ताः षडपि मिथ्यान्ता राज्यम् उच्यते । स्पष्ट-
नन्यत् । १५ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

राजेति । अथसन्नो राजा राज्यव्यसनापोहनसमः षडङ्गराज्य-
व्यसनस्य निराकरणे समर्थः । ऊर्जितं व्यसनादिशून्यं राज्यं न
राजव्यसनापोह-समर्थं न राज्ञो व्यसनदूरीकरणे समर्थं भवति ।
१५ स० १ श्लो० ॥ २ ॥

आत्मा मातृप्रजाकोषदुर्गाणां दण्डमित्रयोः ।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

आत्मेति । आत्मनः अमात्यानां प्रजायाः कोषस्य दुर्गस्य दण्डमित्रयोश्च
व्यसनेभ्यः समुन्नेता वियोजको यो राजा स त्रिवर्गभाक् धर्मार्थकाम-
भाजनं भवति । १५ स० १ श्लो० ॥ ० ॥

अशास्त्रचक्षुरिति । अशास्त्रचक्षुः नास्ति शास्त्रं नीतिशास्त्ररूपं
चक्षुर्यस्य सः नृपतिः अन्य इत्यभिधीयते । अन्यः शास्त्रलोचनरहितो,
नृपतिर्वरं तथापि भदात् गर्वात् आक्षिप्तसत्त्वयः परित्यक्तसन्मार्गः
चक्षुष्मान् नृपतिर्न । तथाहि अन्यो नृपतिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलेरस-
न्मार्गात् निवर्त्यते, चक्षुष्मास्तु भदान्यः कुमार्गमाश्रित आत्मानं राज्यं
वाग्नेयतो हन्ति । १५ स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

मन्त्रिभिरिति । आत्मानं सराज्यमपीत्यर्थः । स्पष्टम् । १५ स०
५ श्लो० ॥ ४ ॥

शास्त्रचक्षुरिति । धर्मार्थौ प्रतिप्लव्ति यानि तानि धर्मार्थप्रतिष्ठा-
नीनि धर्मार्थविध्वंसकानि व्यसनानि परित्यजेत् । १५ स० ६ श्लो० ॥ ५ ॥

वाग्दण्डयोरिति । वाक्पाठ्यं दण्डपाठ्यम् अर्थद्वयं चेति व्यस-
नत्रयं क्रोधजं स्मृतम् । १५ स० ७ श्लो० ॥ ६ ॥

कामजमिति । कामजं व्यसनं चतुर्विधम् । चतुर्विधमित्यत्र चतुष्टय-
मिति पाठान्तरम् । स्पष्टम् । १५ स० ८ श्लो० ॥ ७ ॥

वाक्पाठ्यमिति । वाक्पाठ्यं वाचां तीक्ष्णत्वं कोके उद्देजनम्
अतएव अन्वर्थकत्वं अन्वर्थम् अपायं करोतीति । तस्मात् तत् न कुर्यात् ।
प्रियया वाचा जगत् आत्मसात् प्रकुर्यात् । अन्वर्थकत्वं इत्यत्र अन्वर्थकम्
इति, आत्मसात् इत्यत्र आत्मताम् इति, वाक्पाठ्यं परम् इत्यत्र
वाक्पाठ्यपरम् इति मुद्रितयुक्तकस्य युक्तकान्तरस्य च पाठः । १५ स०
९ श्लो० ॥ ८ ॥

अकसादिति । कोपात् परोक्षम् इत्यत्र कोपादभीक्ष्णम् इति मु०
पाठः । इति प्रतीतम् । १५ स० १० श्लो० ॥ ९ ॥

हृदये इति । हृदये हृदयस्थित इत्यर्थः । मर्मस्थित् मर्मभेदी
तीक्ष्णो वागसिः तेजस्विनं जनं दीपयति । दीप्त उदीप्तश्च स वैरितां
याति । तेजस्विनं दीपयति इत्यत्र तेन स्थितो नरपतिरिति मु० पाठः ।

१५ स० ११ श्लो० ॥ १० ॥

नोद्देजयेदिति । कृपणो लुब्ध उच्यते । १५ स० १२ श्लो० ॥ ११ ॥

असिद्धसाधनमिति । असिद्धस्य प्रतिपक्षादेर्दण्डनक्षियया साधनं
दण्डः तथा शासनं शिक्षणमपि दण्ड उच्यते सद्भिः । तथाच कौटिल्यः,
“बधः परिक्षेत्रोऽप्यंहरणं दण्डः” इति । तं दण्डं युक्तैव शास्त्रोक्त-
प्रमाणेनैव नयेत् प्रापयेत् । दण्डो दण्डार्हे जने युक्तदण्डः प्रयुक्तो दण्डो
येन तादृशो नरपतिः प्रशस्यते । तं युक्तैव नयेत् इत्यत्र तद्युक्तोऽपनये
इति, दण्डो इत्यत्र दण्डं, दण्डम्, इति च, सद्भिरित्यत्र घट्भिरिति
पाठान्तरम् । १५ स० १३ श्लो० ॥ १२ ॥

उद्देजयतीति । प्रतीतम् । १५ स० १४ श्लो० ॥ १३ ॥

संश्रयाच्चैव लोकस्य इति । लोकस्य संश्रयाः आश्रयदातारः ।

पानरतौ सुरापानाभ्यामे सति पानक्षोभौ सर्वदा पानं, तृप्जनितः
क्षोभः सम्मोहश्च । तथा पानाभिहरणं पानरत्याकर्षणं, सर्वदा सुरा-
सेवनप्रवृत्तिरित्यर्थः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अभियानस्येति । अभियानस्य युद्धयात्रायाः सम्पत्त्या संयामसाम-
योग्यामपचयेनेति भावः । यानव्यसनजं यानव्यसनजनितं महत् दुःखम् ।
अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् इत्यत्र अभिपानस्य सम्पत्त्या
यानव्यसनजं महत् इति पाठे, अभिपानस्य निरन्तरसुरासेवनस्य
सम्पत्त्या, संघटनेन यानव्यसनजं सुरापरायणतारूप-व्यसनजनितं
महत् दुःखम् । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २१ श्लो० ॥ २० ॥

वृक्षसङ्घटेति । वृक्षसङ्घटजा वृक्षसन्निपातजनिताः । लताकण्टक-
पाटनं लताभिः कण्टकैश्च पाटनं शरीरविदारणम् इत्यर्थः । शैलपाद-
लताजालस्यायुवल्लीकपीडनम् इत्यत्र शैलपादशिलाजालस्यायुवल्लीक-
पीडनम् इति पाठान्तरम् । अर्थोऽत्र न दुरवगाहः । १५ स०
२२ श्लो० ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नोपगतैरिति । शैलानां सरितां विपिनानां कुक्षिषु गर्भेषु
प्रच्छन्नोपगतैः अलक्षितरूपेणोपस्थितैः सामन्ताटविकादिभिः कृता
बधबन्धपरिक्षेपाः बधबन्धनादिजनिताः क्षेत्राः सम्भवन्तीति श्रेयाः ।
बधबन्धपरिक्षेपा इत्यत्र बधबन्धपरिक्षेपैरिति मु० पाठस्तु न समी-
चीनः । १५ स० २३ श्लो० ॥ २२ ॥

खसैन्यैरिति । परभिन्नैः परेण शत्रुणा भिन्नैः भेदमापादितैः
ध्यायन्तीकृतैरित्यर्थः । खकल्पैः व्यात्मसदृशैः खसैन्यैः मारणं गुप्तहृत्येति
भावः । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २४ श्लो० ॥ २३ ॥

दवाग्निधूमसंरोध इति । दिङ्मोहे दिग्ममः । अमयानि दिग्-
अमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमयानि । इत्यादि दोषजातमिति वाक्यशेषः ।
१५ स० २५ श्लो० ॥ २४ ॥

अपरोक्षिखित-मृगयागुणानभिधाय तत्खण्डनमाह, 'जितश्रमत्व-

मिति । जितयमत्वं अमसहिष्णुता । आयामः बलवृद्धिक्रमकृतसञ्चालनम् । अस्त्रमेदकफक्षयः शरीरस्थानां जड़तासम्पादकानाम् अस्त्रादीनाम् अपचयः । अस्त्रमेदकफक्षय इत्यत्र आयाममेदकफक्षय इति सु० पाठः । अस्त्रस्य मेदसः क्षय इति तु क्वचित् पाठः । चलस्थिरेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु अनुत्तमा अस्त्रलिता बाणसिद्धिः । १५ स० २६ श्लो० ॥ २५ ॥

मृगयायामिति । अन्ये अपरे मृगयायाम् यतान् गुणान् आङ्गः । तत् सर्वविध-गुणकीर्तनं न क्षमं न युक्तिसङ्गतम् । यतः दोषाः मृगयायामनिर्यापाताः प्रायः प्राणहराः जीवनहारिणः तस्मात् तत् मृगयाकरणं महत् व्यसनम् । १५ स० २० श्लो० ॥ २६ ॥

मृगयां विनामि मृगयोक्तगुणाः सम्पद्यन्ते इति प्रदर्शयन्नाह, अस्त्रादय इति । योग्या अन्वारोहणायभ्यासः, तथैव अस्त्रादयः अस्त्रकफमेदादिवानिर्गन्तव्यं जीर्णं भवन्ति । तथाच चलेषु स्थितिस्थापक-गुणोपेतमदार्येण, वायुना, वाष्पादिना वा प्रपन्नसु यन्त्रलक्ष्येषु यन्त्ररूपलक्ष्येषु धावत्कृतक-मृगादिषु वा बाणसिद्धिः जायते । अस्त्रादय इत्यत्र आयामादय इति, चलेषु यन्त्रलक्ष्येषु इत्यत्र चरेषु यत्र लक्ष्येषु इति मुद्रितः पाठः । १५ स० २८ श्लो० ॥ २७ ॥

मृगयासक्ति-परितार्थताया उपायान्तरमाह, अथ चेदिति । आख्यातगमा । १५ स० २६ श्लो० ॥ २८ ॥

कृत्रिमं मृगयारथं कीदृशं करणीयमित्याह, परिक्षिप्तमिति । मृगाणामपि अगम्यया अवलङ्घनीयया परिखया परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितम् । अन्यथा रक्षितमृगाणां पलायनसम्भावना । परिखाशब्देन प्राकारोऽप्युपलक्षितः । आयामपरिखाद्याभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् अर्द्धयोजनसम्मितम् क्रोधद्वयपरिमितम् । अर्द्धयोजनसम्मितमित्यत्र अर्द्धयोजनसंश्रितम् इत्यपि पाठः । १५ स० २० श्लो० ॥ २९ ॥

गिरेरिति । स्पष्टम् । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ३० ॥

पादपैरिति । खिग्वनीजघनच्छायैरित्यत्र खिग्वं ग्रीवघनं च्छायैरिति,
प्रख्यातैरित्यत्र विघ्नतैरिति, विरलैरित्यत्र विटपैरिति मुद्रितः पाठः ।
१५ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

पांशुपूरितेति । पांशुभिः पूरिताः, अत एव निम्बिद्राः छिद्र-
दक्षिताः श्वभ्रप्रदरकन्दरा यत्र तत् । श्वभ्रं विलं, प्रदरो विदीर्घस्थानं,
कन्दरो दरी । पांशुपूरितनिम्बिद्र-श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इत्यत्र पांशुपूरित-
निम्बिद्रं श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इति मुद्रितः पाठः । दक्षिताः पातितः
स्थानु-बल्लीक-पावाणा यत्र तत्, अत एव समभूतजम् । निम्बस्थानं-
पूरणात् उच्यस्थानविध्वंसाच्च सर्वत्र समोद्यतमिति भावः ॥ १५ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

शोभितग्राहसन्निभमिति । शोभिता निःसारिता ग्राहाः कुम्भी-
रादयो येषः, तादृशानि सन्निभानि यत्र तत् । सुगम्भीरजलाशय-
मित्यत्र समभूतजलदाशयमिति, नानापद्मवनाकीर्णमित्यत्र नानामुप्य-
समाकीर्णमिति, नानाविहगशोभितमित्यत्र नानाविहगसङ्कुलमिति च
मुद्रितः पाठः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

मृगसङ्घातसम्पूर्णमिति । छिन्नानि श्रेष्ठाणि येषां ते छिन्नश्रेष्ठाः,
तादृशा विघागिनः श्रेष्ठियो यत्र तत् । स्पष्टमन्यत् । मृगसङ्घात-
सम्पूर्णमित्यत्र अघातमृगसम्पूर्णमिति कथितोऽर्थः ॥ १५ स० ३५ श्लो०
॥ ३४ ॥

सुखसंसेव्यतयेति । पुष्पवल्लीपिण्डया कुसुमश्रेणीयुक्तया सुख-
संसेव्यतया सुखेन संसेव्या पुष्पादिचयनार्थमाश्रयणीया जता यत्र
तया, परिखायास्तटे जाता समुत्पन्ना तया वनराज्या परिचितं
समन्तात् परिवेदितम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३५ ॥

वहिरिति । वहिः वनादहिः बाह्यप्रदेशे इत्यर्थः । दूरान्तरस्य सु-
दूरस्थानस्य य आभोगः परिसरः तत्र निर्वृत्तं वृक्षशृङ्गं समं समतलं
भूतलं यत्र तत् । निवृत्तेति पाठे निवृत्तेण क्षुपेण ऋक्षशाख-वृक्षेणेत्यर्थः ।

समं समीकृतं भूतत्वं यत्र तत् । पूर्वाङ्गं, वहिर्भूतान्तराभोगनिवृत्त-
समभूतत्वम् इत्यपि पाठः । शेषाङ्गं सुगमम् । १५ स० ३० श्लो० ॥ ३६ ॥

तद्वनम् इति । तद्वनं मृगयावनम् । रक्षिभिः रक्षितं सत् भूभुजां
भूतये भवति । तद्वनम् इत्यत्र तद्वने इति, चातैरित्यत्र स्नातैरिति,
भूभुजां भूतये भवेत् इत्यत्र भूभुजां भूरिभूतये इति मु० पाठः ।
१५ स० ३० श्लो० ॥ ३७ ॥

तत्कर्मोक्त इति । तत्कर्मणि मृगयाकर्मणि आतः अन्तरङ्गीभूतः ।
स्पष्टमन्यत् । क्रीडनायास्य विविधा इत्यत्र क्रीडनाय नरेन्द्रस्य इति
पाठान्तरम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३८ ॥

अन्येति । प्रातश्चन्द्रमण्यक्षमः अमुष्मापि अन्धादिकमनादृष्ट्यापि धा-
वनादिसमर्थः, राजा अन्यकार्योविरोधेन अन्यकार्यस्य प्रजापालनादि-
राजकार्यस्य धर्मार्थादिरूपयुग्मवार्थसाधनस्य च अविरोधेन अय्याघातेन
क्रीडनाय मृगयाविहारार्थम् आतैः विश्वस्तैः मत्तैः प्रियैः पुरुषैः
सहितः तत् मृगयारण्यम् आविशेत् प्रविशेत् । अन्यकार्योविरोधेन
इत्यत्र धर्मार्थाद्यविरोधेन इति, क्रीडनायाविशेत् इत्यत्र क्रीडनाय
विशेत् इति, तदातैरित्यत्र तदासैरिति, मत्तैरित्यत्र मितैरिति पाठा-
न्तरम् । १५ स० ३० श्लो० ॥ ३९ ॥

यदा चेति । दूरान्तगोचरं दूरस्य दूरवर्तिनः अन्तस्य मृगया-
रण्यप्रान्तभागस्य गोचरम् । सम्रङ्गं यत्नतस्तिष्ठेदित्यत्र सम्रङ्गं तत्र
संतिष्ठेदिति कश्चित् पाठः । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ४० ॥

सङ्घिरिति । गुणाः साधु प्रकीर्तिता इत्यत्र गुणाः संपरिकीर्तिता
इति पाठान्तरम् । अर्थः सुगमः । १५ स० ३२ श्लो० ॥ ४१ ॥

विधिरेव इति । अन्यथा अतकमृगयारण्यादिकं विना मृगयुर्यथा
आद्य इव राजा मृगयां न गच्छेत् । मृगयां मृगयुर्यथा इत्यत्र मृग-
यायां मृगा इव इति, पर इत्यत्र वर इति मु० पाठः । स्पष्टमन्यत् ।
१५ स० ३३ श्लो० ॥ ४२ ॥

द्यूतव्यसनदोषानभिधातुमाह, मृद्वेति । द्राक् भटिति विमुक्तता,
निवसने हारितेऽपि नम्रो दीव्यतीति दर्शनात् । निःसत्यता, परा-
जयमयात् सत्यरहितत्वमित्यर्थः । निष्ठुरता, मुत्रस्य सर्पदंशनाम्भरणे
श्रुतेऽपि अनास्यया कस्य सर्प इति प्रश्नपूर्वकमेकाग्रमनसा क्रीडा-
सक्तिदर्शनात् । क्रोधः, हारिते पार्श्ववर्त्तिनामपि क्रुध्यतीति दर्शनात् ।
वाक्शस्त्रखण्डनं, क्रोधान्धतया वाक्पातय्यमपि भवतीति तात्पर्यम् ।
१५ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

लोभ इति । लोभः हारिते लोभच्छिः । धर्मक्रियालोपः द्यूता-
दरादित्यर्थः । कर्मणां प्रारब्धकर्मणाम् अप्रवर्त्तनम् अननुष्ठानम् ।
सत्समागमविच्छिन्तिः, द्यूतासक्तिं सन्तः परिहरन्तीति दर्शनात् । असद्भिः
कितवैः सह वर्त्तनम् । १५ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

अर्थनाशेति । अवश्यम् अर्थनाशक्रिया, कोपध्वंसकरणम् । नित्यं
नियतं वैदानुबन्धिता शत्रुताकरणम् । हारितवित्तो वैरीभवतीति
भावः । प्रतिक्षयं जयपराजयसम्भावनाया, सत्यपि अर्थे निराशत्वं
घनशून्यताज्ञानम्, असत्यपि अर्थे रागितां धनवत्ताज्ञानम् । १५ स०
४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षयमिति । प्रतिक्षयं क्षये क्षये क्रोधहर्षो । पराजितस्य
क्रोधः, जयिने हर्षश्च भवतीति भावः । प्रतिक्षयं सन्तापः परि-
तापः । प्रतिक्षयश्च संक्षेपः कष्टापातः, पराजितस्येत्यर्थः । प्रतिक्षयं
साक्षिप्रश्नः । सन्दिग्धाक्षपातने साक्षिप्रश्नमित्यर्थः । १५ स० ४७
श्लो० ॥ ४६ ॥

खानादीति । द्यूतासक्तिवशात् खानादिषु अनादरः अनास्या ।
अथायामः अङ्गपरिचालनराहित्यम् । अङ्गदौर्बल्यम् उक्तकारणसमु-
दयात् शरीरावसादः । शास्त्रार्थस्य अप्रत्यवेक्षणम् अनालोचनम् ।
१५ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

गूहनमिति । मूत्रश्लेष्मोः गूहनं वेगरोधः । क्षुत्पिपासोपपीकनं

क्षुधा पिपासया च उपपोडनं परितोषः । नीतिशान्त्रप्रवीणा इत्या-
दीन् द्यूतदोषान् प्रवृत्तये कीर्तयन्ति । १५ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

पाण्डव इति । अथरो द्वितीयः लोकपाल इन्द्र इव पाण्डवो
धर्मराजः युधिष्ठिरः स्वयं विद्वानपि असता अगोभनेन द्यूतेन कल-
त्राणि धर्मदारान् अपि द्रौपदीं हारितः । द्यूतेन असता विद्वान्
इत्यत्र द्यूतव्यसनमापन्नः इत्यपि पाठः । १५ स० ५० श्लो० ॥ ४९ ॥

नल इति । महान् उदयः अभ्युदयो यस्य तस्मिन् राज्ये द्यूतेन
हृते हस्तान्तरं नीते सति प्रभुः प्रभावशाली राजा नलः वने हिंस्रस-
माकुलारंख्ये धर्मदारान् दमयन्तीं त्यक्त्वा परित्यज्य परक्वर्म्मं ऋतुयुग्मं-
गृहे दासवृत्तिम् अकरोत् । हृते राज्ये महेदये इत्यत्र हृते राज्य-
महेदये इति मु० पाठः । परक्वर्म्माकरोत् प्रभुः इत्यत्र परक्वर्म्मपरो-
ऽभवत् इति पाठान्तरम् । १५ स० ५१ श्लो० ॥ ५० ॥

तुल्य इति । इन्द्रतुल्यस्य महेन्द्रसमानस्य यस्य तुल्यो धनुर्द्धरः भुवि
पृथिव्यां नास्ति, रक्वर्म्मशैलाभः सुवर्णपर्वतसदृशः सः रक्वर्म्मी रक्वर्म्मलो-
भाता, द्यूतदोषात् क्षयं गतः, बलभनेन जर्जरीकृताङ्गो मृत्युमुखे
पतितः । रक्वर्म्मशैलाभ इत्यत्र रक्वर्म्मतुल्याभ इति मु० पाठः । १५ स०
५२ श्लो० ॥ ५१ ॥

राजेति । कौशिकरूपाणां तदाख्यजनपदानां राजा मन्दधीः अल्प-
बुद्धिः दन्तवक्रोऽपि तीव्रद्यूतकृतात् दोषात् अत्यन्तद्यूतासक्तिजनित-
दोषेण दन्तभङ्गम् अवाप्तवान् प्राप्तवान् । बलदेवेन द्यूतफलकाहतस्य
दन्तवक्रस्य दन्ता भया इति भावः । १५ स० ५३ श्लो० ॥ ५२ ॥

द्यूतादिति । द्यूतात् अर्थसंरम्भः, अनर्थं विनाकारणं संरम्भः
अमर्थः । द्यूतात् महान् खेहृदयः । संवृतानां दृढतरसम्बद्धानां
पक्षाणाञ्च कुरुपाण्डवसमानानामपीत्यर्थः । द्यूतात् भेदः परस्परमनो-
भङ्गः प्रभुतापरममपि प्रवर्त्तते जायते । संवृतानाञ्च पक्षाणामित्यत्र
पक्षाणां संहितानाञ्च इति मु० पाठः । १५ स० ५४ श्लो० ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्येवं केवला दोग्गा यत्र तत् द्यूतं राजा परित्यजेत् । मेधावी राजा अन्येषां दर्पिणां भूपाखानामपि समाकुर्यं द्यूते व्याकानम् अथवा द्यूतस्य नामापि विनिवारयेत् । व्याहृतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि इति वचनात् द्यूते व्याकानमपि निवारयेत् । समाकुर्यमित्यत्र समाङ्गयमिति मु० पाठः ; तस्माङ्गयमित्यन्यत्र पाठः । १५ स० ५५ श्लो० ॥ ५४ ॥

स्त्रीदोषानभिधातुमाह, काष्ठातिपात इति । काष्ठायां सकल-
कारणीयानां काष्ठातिपातः । स्त्रीयसनासक्तस्येति श्रेयः । धर्मार्थयोः
प्रधानपुरुषार्थयोः परिपीडनम् । धर्मस्यासेवया अर्थस्य च कामोप-
भोगव्ययेन हानिरित्यर्थः । नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् सर्वदान्तःपुर-
वासात् सर्वप्रकृतिकोपनं भवतीति श्रेयः । सचिवादयः सर्वाः
प्रकृतयः कुप्यन्ति इति भावः । सर्वप्रकृतिकोपनमित्यत्र साधु प्रकृति-
कोपनमिति पाठान्तरम् ॥ १५ स० ५६ श्लो० ॥ ५५ ॥

रहस्यभेद इति । तत्पक्षात् स्त्रीपक्षात् रहस्यभेदः । स्त्रीजितस्य
स्त्रियो रहस्यं जानन्ति, आपल्यात् तदपि प्रकाशयन्तीति लोके प्रसि-
द्धिः । अकार्येषु परदारादौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः । अथवा तत्पक्षादिति
परेणान्वयः । प्रथमम् ईर्ष्या प्रार्थितायाः कामिन्याः प्रणयार्थिनि
अभ्यसिन् पुरुषे इति श्रेयः । ततस्तस्मिन्नेव अमर्षः असहिष्णुता । ततः
क्रोधः, ततो विरोधः, ततः साहसानि, रावणस्येव इत्यर्थः ।

ईर्ष्यामर्षौ तथा क्रोधो विरोधः साहसानि च । इत्यत्र
ईर्ष्यामर्षकथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ।

इति मु० पाठः । १५ स० ५७ श्लो० ॥ ५६ ॥

इत्यादीति । स्पष्टम् । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीमुखालोकनतया अयागां स्त्रीमुखदर्शनजालसानाम्
अल्पचेतसां क्षुद्राश्रयानाम् ईहितानि चेष्टितानि बौवनेन सह क्षयं
गच्छन्ति । १५ स० ५९ श्लो० ॥ ५८ ॥

मद्ययसनदोषानभिधातुमाह, गमनमिति । गमनं यथा तथा सञ्चरणम् । विह्वलत्वम् अनायत्तशरीरता । संघानाशः व्यघेतनत्वम् । विवस्त्रता दिगम्बरत्वम् । असम्बद्धप्रलापित्वम् योग्यतादिरहित-
वधनप्रयोगः । मुहुर्वारंवारम् अकस्मात् हठात् यस्यसनम् असुस्थता ।
असम्बद्धप्रलापित्वमकस्माद्यसनं मुहुः इत्यत्र बद्धवद्धप्रलापित्वम्
अकस्माद् व्रजनं मुहुरिति पाठान्तरम् । असम्बद्धप्रलापित्वमित्यत्र
असम्बन्धप्रलापित्वमिति पाठे परस्परसम्बन्धविवर्जितवाक्यप्रयोग इत्यर्थः ।
१५ स० ६० श्लो० ॥ ५८ ॥

प्रायग्लानिरिति । प्रायग्लानिः निःसत्त्वता । सुहृन्नाशः बन्धुविच्छे-
दः । प्रज्ञाश्रुतिमतोर्ना बुद्धिविद्याज्ञानानां भ्रमः वैलक्षण्यम् । सद्भिः
साधुभिर्वियोगः विच्छेदः । असद्भिः सङ्गः सङ्गमः । अनर्थेन सह
सङ्गमः अनिष्टापात इत्यर्थः । प्रायग्लानिरित्यत्र प्रायलाभ इति पा-
ठस्तु न समीचीनः । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६० ॥

सज्जनमिति । स्पष्टम् । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

पुनरपि सोदाहरणं पानदोषमाह, श्रुतश्रीलबलोपेता इति । श्रुतं
शास्त्राध्ययनम् । श्रीलं सुचरितम् । वलं शैर्यम् । तद्युक्ताः । अक्षीय-
नामानः सर्वत्र विख्याता बलदेवछायादयः । अन्धकहृण्यः, भूयसा
पानदोषेण अपरिमितसुरासेवनदोषेण क्षयं जग्मुः उच्छेदं प्रापुः ।
१५ स० ६१ श्लो० ॥ ६२ ॥

योगीश्वर इति । शैरसं हृदययाहिर्णं शिष्यं कचम् । पुरा देवा-
सुरार्णा संग्रामे प्रवृत्ते शुको मृतसञ्जीवन्त्या विद्यया मृतानसुरान्
सञ्जीवयति । देवास्तु मृता न जीवन्ति । तदा देवानां दुहस्पतेश्वानु-
रोधेन मृतसञ्जीवन्त्या विद्यायाः संग्रहार्थं कचः शुकदुहित्रा सह सख्य-
मकरोत् । तद्वारेण शुकस्य च प्रियतमशिष्योऽभवत् । तज्ज्ञात्वा
दैत्यैर्बहुशो व्यापादितोऽपि कचो दुहित्रनुरोधात् शुकेण मृतसञ्जीवन्त्या
विद्यया पुनः पुनः सञ्जीवितः । अथ दैत्याः कचं व्यापाद्य तन्मांसानि

बद्धा पक्वानि कृत्वा सुरया सह शुकाय ददुः । शुक्लस्तु मदान्धः
सुरया सह कचस्य मांसं भक्षितवान् । तेन च तदवधि ब्राह्मणानां
सुरापानं निषिद्धम्, इति पौराणिको वार्त्ता । १५ स० ६४ श्लो० ६३ ॥

पानक्षिप्त इति । पानासक्तो हि चाखाद्यादिकाभोजनादिरूपे
अकार्येऽपि प्रवर्त्तते । तेनासौ शास्त्रनिषिद्धाचरणत्वात् आर्यसमाजे
अथवहारी भवतीति भावः । शब्दार्थस्तु सुगमः । १५ स० ६५
श्लो० ६४ ॥

मृगयाद्युत्तरोद्दोषाधिष्वमाह, काममिति । कामं सर्वथा वरं
स्त्रियं निषेवेत गच्छेत्, अथवा साधुमात्रेण परिमितमात्रेण खल्प-
परिमात्रेणेत्यर्थः । पानं सुरापानं निषेवेत कुर्यात् । तथापि विद्वान्
द्युतमृगये न, निषेवेत इति श्रेयः । यतः ते द्युतमृगये अत्यन्तव्यसने ।
१५ स० ६६ श्लो० ६५ ॥

उपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात्, श्रेयसो व्यस्यति इत्यस्मात्,
अपनयविधिः अपनयस्य दुर्भातेः शास्त्रनिषिद्धाचरणस्येति यावत् ।
विधिः विधिम् अनिष्टलक्षणं जानन्तीति तैः आचार्यैः, श्रेयसां
कल्याणानां विघ्नकारि विघातकं व्यसनं सप्त सप्तधा, उदारम् अप्रति-
हृतं यथा तथा उपदियं कथितम् । तथा हि एकमपि व्यसनं
निघ्नत्वात् दृढसंसर्गात् आशु शीघ्रं नाशं विनाशं जनयति सम्पादयति ।
निघ्नत्वादित्यत्र निघ्नत्वादिति मुद्रितपाठे स्वभावादित्यर्थः । किमु किमुत
योगपथोदयेन युगपदेकाधारे सर्वेषां समवायेन न हन्ता उच्छेदकारी
भवति ? परस्त्रोकोक्तो दुरन्तो व्यसनसप्तकसमवाय इति श्रेयः ॥ १५ स०
६७ श्लो० ६६ ॥

घटयतीति । विबुधमतोनामपि देवसमानबुद्धीनामपि दुरन्तः
दुष्परिपाकः अशुभावसानो वा व्ययं सप्तको गण इति श्रेयः । इन्द्रि-
याणां श्रोत्र-त्वक्-प्राण-रसन-नयनादीनां परिभोग्याद्वितां तत्तद्विष-
यासक्तिं घटयति संवर्द्धयति । घटयतीति पाठे जनयतीत्यर्थः ।

श्रुतमपि ध्यालोचितशास्त्रमपि श्रेष्ठतामुत्कृष्टत्वमपि, प्रेष्ठताम् अय-
माहित्वं च विनिहन्ति नाशयति । विभूतिं निखलामपि श्रि-
भूयसो महाप्रमाणापि अनौचैरत्यर्थं यथा तथा बलयति अपसार-
यति । १५ स० ६८ श्लो० ॥ ६७ ॥

अरिगणा इति । अरिगणाः शत्रुगणाः अपगतथसना इति वि-
शेषणमत्रापि योजनीयम् । मितं निरन्तरं व्यसने स्थितं स्वीद्युत-
मगयादौ निरतं राजानं परिभवन्ति पराजयन्ते । स्वयं दुष्प्रियो
दुर्भेदा भवन्ति । अपगतथसना व्यसनविवर्जिता बुधा नीतिशास्त्र-
विदः पण्डिताः दियून् शत्रून् परिभवन्ति, स्वयं च ते दुष्प्रियो भवन्ति ।
१५ स० ६९ श्लो० ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां योजगन्धोदनतर्काण्कारण-
तायां हस्तलिखितमुक्तकानुसारेण व्यसनविवर्तिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ।

यस्य विहीनस्य विजिगीषोः कार्यमाह, नानाप्रकारैरिति । विजयाभिकाङ्क्षो विजिगीषुः नरेन्द्रः, नानाप्रकारैः पूर्वनिरूपितैः यस्यैः, यस्यन्ति निराकुर्वन्ति श्रेयांसि यानि तानि तैः विमुक्तः विरहितः सन् अप्रतिमेन असामान्येन शक्तित्रयेण प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्ति-उत्साहशक्तिरूपेण युक्तः विशिष्टश्च सन्, दुरन्तयसनोपपन्नं दुरप-
नेय-प्रकृतिसप्तकयसन-द्रुषितं परं यातव्यं यायात् विजयार्थमभि-
गच्छेत् ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

प्रायेणेति । सन्तः विपश्चितः प्रायेण, रिपूणां विजयानां, यस्यने यातव्यं युद्धयात्रा कर्तव्या इत्यर्थः । इत्येव समादिशन्ति कथयन्ति । हि निश्चये तत्र यस्यने विपक्षप्रकृतिसप्तकनिष्ठे यस्यने सति नित्यं नियतम् एष पक्षः, अवलम्बनीय इति शेषः । क्षमः समर्थश्चेत् अभ्यु-
दितः अभ्युदययुक्तः सन् अभियायात्, शनैश्च सनाभावेऽपीति शेषः । तत्रैव पक्षो यस्यने हि नित्यम् इत्यत्र तत्रैव पक्षो यस्यने हि नित्यम् इति, तत्रैव पक्षो, यस्यनं ह्यनित्यम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० १-श्लो० ॥ २ ॥, १६ स० १-श्लो० ॥ २ ॥

यदेति । यदा ऊर्जितं प्रबलम् अमित्रं शत्रुं पराक्रमात् बलेन प्रसभं निहन्तुं क्षमः समर्थः । तदा परस्य यातव्यस्य पीडनकर्षणानि पीडनं प्रपीडनं कर्षणं धनधान्यादीनाम्-आकर्षणम् इत्यादीनि अहि-
तानि अनिष्टाचरणानि कुर्वन् यायात् अभिगच्छेत् । पीडनकर्षणानि इत्यत्र कर्षणपीडनानि इति मु० पाठः ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ २ ॥

सम्पन्नशस्यमिति । राजा विजयोत्यर्थः । विजयाय सम्पन्नशस्यं परि-
पक्वानेकशस्यं प्रमृग्यं यानयोग्यं परस्य यातव्यस्य विषयं राज्यं यायात्
आक्रामेत् । यायात् प्रमृग्यमित्यत्र यायाद्भिभूतिमिति पाठे परस्य देशं

विभूतिं च आक्रामेत् इति भावः । यतः शस्योपघातेन शस्यनिरुद्धनेन परस्य हृत्तिच्छेदः स्वसैन्यानाम् उपघयः पुष्टिश्च साधु यथा तथा भवेदिति श्रेयः । १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

विशुद्धपृष्ठ इति । पार्थिव्याहविधानात् विशुद्धपद्याद्भागः । पुरतः अग्रे भयप्रदेशान् सङ्घटस्यामानि विचिन्वन् निरूपयन् । परकर्म्मवेदांश्चक्षुषेयितमभिजानन् । सुवीवधासारविशुद्धमार्गः सु व्यप्रतिहतः वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः, व्यासारः सुहृद्गलं, विशुद्धमार्गश्च यस्य सः । व्यप्रमत्तः सावधानः, विजिगीषुः, दियतः शत्रोः धरित्रीम् अधिहतां भूमिं विधेत् । विशुद्धमार्ग इत्यत्र विशुद्धमार्गाम् इति पाठे धरित्रीम् इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

समे इति । सन्नद्धः सुसज्जितः मुख्यः कल्पितसैन्यकृद्भेदे यस्य सः । विहितान्नपानः विहितं सुनिरूपितम् आहतश्च अन्नं भक्ष्यं पानं जलादिकं येन सः । विद्वान् नीतिशास्त्रनिपुणः विजयी, समे प्रदेशे समभूमौ, विषमे उन्नतानतस्थाने च, भूमेः निम्ने स्थले निम्नस्थाने वा अनातुरः कातरताहीनः, अभयः निर्भयश्च सन् समुत्थेन वीरपुरुषाधिष्ठितसेनामुखेन यायात् अभिगच्छेत् ॥

सम प्रदेशे विषमे च निम्ने स्थले कृते पानहितान्नयुक्ते ।

स्वसैन्यपर्याप्तविहारयुक्ते देशे विदध्याद् विजयाय राजा ॥

इति पाठान्तरम् । १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

ग्रीषो इति । ग्रीषो ग्रीष्मसमये करिणां हस्तिनां निर्वापणार्थं श्रेयोविधानार्थं प्रभूताम्बुवनेन प्रभूतानि वज्जलानि चम्बूनि जलानि वनानि च यत्र तेन यथा इति श्रेयः । यायात् गच्छेत् । अम्बु पेयं वनं भक्ष्यं करिणां भविष्यतीति भावः । निर्वापणार्थमित्यत्र निर्वासनार्थमिति पाठान्तरम् । अम्बस ऋते जलाभावेन ग्रीष्मप्रभावात् हस्तिनां कुष्ठानि श्विषरोमा भवन्ति; इति हस्तिचिकित्सासम्मतम् ।

१६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वस्थक्रियाणामिति । स्वस्थक्रियाणां स्वस्थाः सुस्थतायञ्जिकाः क्रियाः
कार्याणि येषां ते स्वस्थक्रियाः, तेषामपि कुञ्जरानां शरीरेषु उद्या
उत्तापः अभिजाज्वलीति देदीप्यते । हि निश्चये स प्रतापः कुञ्जर-
शरीरान्तर्गतस्तापः, व्यायासयोगेन यथित्यान्त्या सम्पृद्धः उत्तेजितः
सन् हिरदान् तानेव कुञ्जरान् प्रसह्य सहसा हन्ति विनाशयति ।
शरीरेष्वभिजाज्वलीति इत्यथ शरीरेषु हि जाज्वलीति इति पाठा-
न्तरम् । १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सर्व्वीणीति । परामवस्थां मरणावस्थाम् । शिथं स्पष्टम् । १६ स०
९ श्लो० ॥ ९ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिदानघृतिशीकरेषु सुरभिमदक्षरणरूपजलवि-
न्दुवत् । दन्ताभिघातेन स्फुरिता उत्पन्ना येषां तेषु । तडित्ताम्यमेतत् ।
श्वं सुगमम् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेतुमाह, सुकल्पित इति । सुकल्पितः
जययोग्यस्थानं रक्षितः । संयुगदृष्टमार्गः संयुगे दृष्टः मार्गो येन,
संयामकौशलञ्च इति भावः । यद्विश्रुतानि यद्वत्सहस्राणि । श्वं
स्पष्टम् । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेतुन्तरमाह, जले स्थले इति । जले
नदीतडागाद्युत्तारे, महाप्रमाणत्वात् । स्थले बालुकाचित-दुर्गमस्थाने ।
द्रुमसङ्घटे, द्रुमभङ्गसमर्थत्वात् । साधारणे जलस्थलमिश्रे वा । विषमे
उन्नतप्रायाणवल्लीकस्याणुप्रभृतिभिर्बन्धुरे । समेऽपि कान्तारे प्रान्तरे
वापि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च नागवतां बलानां सकुञ्जर-
सैन्यानां जयः ध्रुवं निययेन भवतीति शेषः ॥ जले स्थले च द्रुमसङ्घटे
च समेऽसमे साधुबलेऽबले च । प्राकारहर्म्यादिविदारणेन जयो
ध्रुवं नागवतां बलानामिति पाठान्तरम् । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मात् नागवतां बलानां ध्रुवं जयः, तस्मात्, यतो
भूरिजलः पश्चाः, यतश्च चतुर्पानाभ्याम् उपचितः पृष्ठो भवति, तेन

पथा, विशदः शङ्करहितः सन् प्रतापं जनयन् प्रभावं प्रकटयन् ब्रह्मानि
अश्रमयन् न आन्तानि कुर्वन् शनैः शनैः अभियायात् शत्रुपुरीं
प्रविशेत् । १६ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

अभ्युन्नतानामिति । अगुरपि स्वयं हीनशक्तिरपि अभ्युन्नतानां
शक्तिव्यसम्पन्नानामपि अरीणां शत्रूणां पश्चात्प्रकोपम् उदारम्
उत्कृष्टं जनयेत् । अप्रभक्तः प्रमादरहितः सन् तच्च पश्चात्प्रकोपं
प्रसमीक्ष्य प्रतिविधाय यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । कक्षादित्याह,
अदृष्टस्य अप्राप्तस्य अनिश्चितस्येत्यर्थः । यानफलस्य हेतोः दृष्टं पूर्वोपा-
जितं हस्तगतमित्यर्थः । राज्यं न नाशयेत् । पश्चात्प्रकोपः सर्व्यनाशं
करोतीति भावः । १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

पश्चात्प्रकोप इति । पश्चात् स्थागोयादौ प्रकोपः वाह्यैराभ्यन्तरैर्वा
अर्थलोभादिकाः । पुरतः प्रयाणसिद्धौ फलं राज्यधनादिलाभश्च ।
तयोर्मध्ये किं गरीय इति परामर्शे पश्चात्प्रकोपस्तु गरीयान् गुह-
तरः । हि यतः विप्रकृताः विरोधिताः विपक्षभूपालाः तत् पश्चात्-
प्रकोपकक्षयं रन्ध्रं छिद्रं महत्त्वं नयन्ति प्रवर्जयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा यायात्, नान्यचेत्यर्थः । १६ स० १५
श्लो० ॥ १५ ॥

पुरश्चेति । अविशुद्धदृष्टः अप्रतिविहितपार्श्विप्राहादिः प्रसप्तैन्,
युद्धयात्रां कुर्वन् तीव्रं पार्श्विभेदं पार्श्विप्राहजनितमहाभयं प्राप्नोति ।
श्रेयं स्पष्टम् । १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यास्यन्निति । यास्यन् युद्धयात्रां करिष्यन् विजिगीषुः पुरोऽप्य-
रक्ष्यं स्थागोयरक्षकम् अनेकवर्गम् अनेके वर्गाः अष्टवर्गिकैकादश-
वर्गिकादयो हस्त्यश्वरथप्रभृतयो वर्गा यस्मिन् तत् । अनेकमुख्यम्
अनेकप्रधानं बलं निदध्यात् स्थापयेत् । कक्षादित्याह, अनेकमध्यम्
अनेकमतविशिष्टम् अनेकमुख्यस्य बहुप्रधानाधिष्ठितस्य बलस्य ऐकमत्वं
दिद्यतां शत्रूणाम् अभेद्यम् । १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

अवश्ययातव्यत्वे पश्चात्प्रकोपशङ्कायां किं प्रतिविधेयमित्याह,
अवश्ययातव्यतयेति । अवश्ययातव्यतया यानस्य अवश्यकरणीयतया
उच्यतः उच्युक्तः सन् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्कस्वेत् पश्चात्प्रकोपेण
आहिता उपस्थिता यानशङ्का यस्य तादृशस्वेत् तदा सेनापतिं
सेनानीम् अथवा कुमारं वक्षैकदेशेन वलस्यैकांशेन सह पुरः शङ्का-
स्थानस्थान् निदध्यात् रक्षार्थं स्थापयेत् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्का
इत्यत्र पश्चात् प्रकोपाहितयानशङ्का इति मु० पाठः । १६ स०
१८ श्लो० । १८ ।

वाङ्माभ्यन्तरकोपयोर्मुहुराघवमभिधातुमाह, आभ्यन्तरादिति ।
आभ्यन्तरात् आभ्यन्तरसमुत्पन्नात् पुरोहितामात्रादिज्ञतात् वाङ्मा-
तात् वाङ्मैरन्तःपालाटविकादिभिः ज्ञतात् च दोषात् कोपात् कार-
णात् तयोः दोषयोः मध्ये आभ्यन्तर एव गरीयान् वलवन्तरः,
आभ्यन्तरकोपात् भयं भवतीति भावः । अवश्ययातव्यत्वे एतदोष-
विनिवारणाय किं कर्तव्यमित्याह, अवहिःप्रचारान् अन्तर्गतान्
दोषहेतून् प्रकुपितानित्यर्थः । आदाय पुरस्कृत्य अर्घदानादिना
संगृह्य इत्यर्थः । सार्धं गृहीत्वा वा गच्छेत् । वाङ्मान् वध्यमाय-
प्रकारान् राष्ट्रान्तपालादीन् दोषहेतून् विहितानुकल्पान् विहितः
ज्ञतः अनुकल्पः सामादिना प्रतिविधानं येयां तादृशान् ज्ञत्वा गच्छेत्
इति सन्न्धः । १६ स० १० श्लो० । १९ ।

वाङ्माभ्यन्तरयोः पश्चात्प्रकोपयोराभ्यन्तरं प्रकोपमाह, पुरोहितेति ।
पुरोहिताः, अमात्याः, कुमाराः राजपुत्राः, कुल्याः विजिगीषुकुलभवाश्च;
एते प्रधानाः सेनाभिगोप्तारः सेनाध्यक्षाः । सन्तः साधवाः, तेषां पुरोहि-
तादीनाम् अन्योन्यतमप्रकोपं परस्परविधेयम् अन्तःप्रकोपं समुपादि-
शन्ति निर्दिशन्ति निरूपयन्तीत्यर्थः । तेषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोप-
मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इत्यत्र यथा हि मन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तः-
प्रकोपं समुपादिशन्ति इति मु० पाठः । १६ स० १९ श्लो० । २० ।

वाह्यं प्रकोपमाह, राय्येति । राय्यपात्रा दण्डनायकाः, अन्तपात्राः सन्धिरक्षणनियुक्ताः, घाटविकाः अटवीभोक्ताः अन्यजा स्त्रीश्चमुखादयः, अभिसीमानः सीमासमीपस्थाः । वज्रवधनवस्त्रेण समाहृतप्रजा-मुखादयः । एतेषाम् अन्यतमप्रकोपः बाह्यप्रकोपः कथित इति शेषः । उत्पद्यमानं तम् उभयविधं पद्यात्प्रकोपं निपुणप्रघाटैः कार्यकुशलैः मन्त्रिभिः सचिवैः सन्धक् उपाददीत संवक्षयेत् । प्रतीकारार्थमिति भावः । उत्पद्यमानम् इत्यत्र उत्पद्यमान इति पाठान्तरम् । १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

सामादिभिरिति । सामादिभिः उपायैः, परस्परम् अवयवैः संरोधैः, भेदनैः विद्वेषयैश्च प्रकोपं संशमयेत् शान्तिं नयेत्, विजि-गोपुरिति श्रेयः । प्रतप्ताः सन्ततहृदया यथा परान् शत्रून् न भजेरन् न आश्रयेयुः सचिवादय इति श्रेयः । धीरः नीतिशालि-राजा तथा विकारं शमयेत् च । तथापि धीरः शमयेद्विकारम् इत्यत्र तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपमिति सु० पाठः । १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

कीदृशी यात्रा न कर्तव्या इत्याह, मनुष्येति । मनुष्याणां पुत्र-पुत्रोपेतानां, युग्यानां वाहनानाम् अपचयः ऋसः, क्षयः ध्वंसश्च । हिरण्यानां सुवर्णानां धान्यानाम् अपचयः क्षतिः, व्ययश्च नाशश्च । हिरण्यपदेन धनस्य, धान्यपदेन खाद्यद्रव्यमात्रस्य उपलक्ष्यम् । तस्मात् विदग्धवृद्धिः राजा, क्षयव्ययायासकरो, क्षयस्य अपचयस्य व्ययस्य वितरणादिकस्य, व्यायासस्य परिश्रममात्रस्य च हेतुम् इमां फलहीन-यात्रां नैव उपेयात् स्वीकुर्यात् । १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

कीदृशी यात्रा विधेयेत्याह, अवश्येति । अवश्यभाविनो निष्पत्तिः कार्यसिद्धिरेव महाफलं तेन यात्रा सम्पन्ना, ताम् । अदीर्घं न दीर्घ-कालथापि सूत्रं यस्याः ताम् । परिश्रामकल्पां परिश्रतफलोन्मुखीम् । कामं वरं व्ययायासकरोम् उपेयात्, यात्रामिति शेषः । तु किन्त

जातु कदाचित् नैव क्षयदोषयुक्तां मनुष्ययुग्यादिविनाशरूपदोष-
दूषिताम् उपेयात् । १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

कार्यव्यसनमभिधातुमाह, वस्तुस्थिति । अशक्तेषु असाध्येषु वस्तुषु
कार्येषु त्रिवर्गफलकव्यापारेषु इत्यर्थः । चेत् यदि समुद्यमः समुद्योगः ।
शक्तेषु साध्येषु वस्तुषु च मोहात् अज्ञानात् असमुद्यमः उद्योगाभावः ।
शक्तेषु विषयेषु अकालेषु असमये अनुपयोगिसमये निजस्य व्यसनान्तः-
प्रकोपादिसमये इति भावः । समुद्यमश्च । अकालेषु इत्यत्र बलवच-
नात् अदेशेषु समुद्यम इत्यपि आक्षिप्तम् । यद्यं त्रिधैव विविधमेव
कार्यव्यसनं वदन्ति कथयन्ति । नीतिशास्त्रविशारदा इति शेषः ।
श्रेयसो यस्यति निराकरोति यत् तत् व्यसनम् । श्रेयस्तु कार्यस्य
फलम् । शक्तेष्वकालेषु समुद्यमश्च इत्यत्र शक्तेषु कालेन समुद्यमश्च इति
मु० पाठः । शक्तेषु लोकेन समुद्यमश्च इति पाठस्तु न समीचीनः
१६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अन्यान्यपि 'कार्यव्यसनान्याह, काम इति । कामः इन्द्रियग्राह्येषु
रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तदनुयङ्गात् मद्यदूतमृगयादियु च आसक्तिः ।
अक्षमा क्रोधः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमर्षद्वयणमिति व्यसनत्रयं
तज्जनितमेव । अदक्षिणता अदाक्षिण्यम् । दाक्षिण्याभावे अनुजी-
विनां भक्तिङ्गासेन कार्यविध्वंसः । अनुकम्पा विजितेय्यपि विद्रो-
हिषु दया । एतेन च यथोचिताकरणात् लाभविध्वंसः । क्रो-
धज्ज्ञा । क्रिया च यथोचिताकरणात् लाभहानिः । साध्वसम् अप्रति-
पत्तिः । अप्रतिपत्तिर्हि कार्यं नाशयति । क्रौर्यं क्रूरता । क्रूरोहि अना-
श्रयणीयो भवति । अनार्यता अश्रियता । अश्रियानां सत्कार्यकर-
णादपि लाभहानिर्भवति । दम्भः परवक्ष्यकता । वक्ष्यकस्याविश्वसनीयतया
लाभविध्वंसः । अभिमानोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य न केवलं कार्यवि-
ध्वंसिता, क्षयहेतुतापि । अतिधार्मिकत्वम् धर्मान्यत्वम् । अतिधार्मि-
को हि करतलस्यमपि राज्यं रक्षितुं न शक्नोति । दैन्यं क्लेशं कार्यकाले

कातरता । कातर्येण च कार्यं हानिर्भवति । स्वयूथस्य विमाननं च
 आत्मपक्षस्य व्यवमाननं च । सम्मानिता अनुजीविनः प्राणव्ययेनापि
 कार्यं साधयन्ति, व्यवमानितास्तु कार्यं हानिमेव कुर्वन्ति । १६ स०
 २६ श्लो० ॥ २६ ॥

द्रोह इति । द्रोहो मित्रद्रोहादिकम् । भयं भीरुता । शत्रुत् निर-
 न्तरम् उपेक्ष्यम् आपदामापतन्तीनामुपेक्षा । शीतोष्णवर्षाणाम् अप्र-
 सङ्घिष्णुता असहनशीलता । ऋतुप्रभावासङ्घिष्णुः कथं सर्वस्मिन् देशे
 सर्वस्मिन् काले च स्वकार्यं साधयितुं समर्थो भवति । काले कार्यसा-
 धनसमये समुपाहितानि समुपार्जितानि स्वीकृतानीत्यर्थः । यतानि
 उल्लिखितकार्यव्यसनानि खलु निश्चये व्यवश्यम् अथभिचरितं सिद्धि-
 विघ्नं कार्यसिद्धित्याघातं कुर्वन्ति । १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

सहायतायं सप्तविधं पक्षमभिधातुमाह, निज इति । निजः अनु-
 रक्तः स्वाभाविक-बन्धुवर्गः । मैत्रः मित्रमित्ररूपः । समाश्रितः प्रति-
 पक्षभयात् शरणमापन्नः । सम्बन्धजः कन्यादानादिना वैवाहिकसम्ब-
 न्धेन मिलितः । कार्यसमुद्भवः व्यवहारादिना समुत्पन्नः । भूतः स्वेष्टया
 देशहितैवितया वा पक्षमाश्रितः । भूत इति पाठे वेतनदानादिना
 प्रतिपालितः । विविधोपचारैः भोजनाच्छादनादिभिः गृहीतः आत्म-
 सात् कृतः । युधाः पण्डिताः एवं सप्तविधं पक्षं वदन्ति कीर्तयन्ति ।
 १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

सप्तविधपक्षस्यानुरागलिङ्गान्याह, सदानुलब्धा इति । सदा सर्व-
 दैव अनुलब्धा अनुवर्त्तनेन । अनुसूत्या इति पाठे स एवार्थः । गुण-
 कीर्त्तनेन गुणप्रख्यापणेन । निन्दासहत्वेन परलुप्तनिन्दासङ्घिष्णुतया ।
 रन्ध्रगुत्या क्षिद्रसंगोपनेन । तदर्थशैर्गोचमसंकथाभिः, तस्य अर्थः
 प्रयोजनं, शैर्ग्यं श्रुता, उद्यमः उद्योगः, तेषां संकथाभिः समालो-
 चनैः । अनुरागी अनुरागवान् पक्षो वेदितव्यः श्रेयः । एतैस्त्रिभिः स्वप-
 क्षस्यानुरागो निर्णय इति भावः । १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुलीनमिति । कुलीनम् उभयकुलविशुद्धम्, अर्थे महावंशसम्भूतं, श्रुतव-
द्भिनीतं श्रुतं शास्त्रश्रवणं विद्यते अस्य असौ श्रुतवान्, श्रुतवांश्चासौ विनीत-
येति स तम् । मानोन्नतं मानेन सम्मानेन उन्नतं महान्तम् । अलोपमिति
पाठे परस्त्रीधनादिषु लोभशून्यम् । सभ्यं साधारणरीतिनीतिज्ञम् । सत्यमिति
पाठे अमृतावादिनम् । अहार्यबुद्धिं प्रतिपक्षादिभिः अहार्या अन्नि-
भवनीया बुद्धिर्यस्य तम् । क्षतक्षतोर्जामतिसत्त्वयुक्तं क्षतक्षता प्रत्युपकार-
प्रवणता, ऊर्जा बलं, मतिः प्रज्ञा, सत्त्वं व्यसने अभ्युदये च अविकारिता,
तैर्युक्तं समेतम् । तादृशं नरं सद्गुणपक्षं सदाचारपक्षं स्वगणमध्ये सुचरित-
मिति भावः । विद्यात् जानीयात् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

उत्तापि विजिगीषोरात्मसम्पत् यानप्रसङ्गात् पुनरुच्यते, उद्योगेति ।
उद्योग उत्साहः, मेधा स्मृतिः, धृतिः धैर्यं, सत्त्वं बलं, सत्यम् अवितथ-
व्यवहारः, त्यागः पात्रेषु धनादिप्रतिपादनम्, अनुरागः गुणपक्षपातिता,
स्थितिः अविकलितभावः, गौरवं महिमा, तानि । जितेन्द्रियत्वं जितानि
वशीकृतानि इन्द्रियाणि येन तस्य भावः, प्रसङ्गिण्याता लोभायासादिसङ्ग-
सामर्थ्यं, क्रीर्लज्जा, प्रागल्भ्यं धृष्टता, जितसमत्वमित्यर्थः । एतानि आत्म-
गुणान् आत्मनो विजिगीषोर्गुणान् वदन्ति, नीतिज्ञा इति श्रेयः । १६ स०
११ श्लो० ॥ ११ ॥

अवसरप्राप्तं शक्तित्रयमाह, मन्त्रस्येति । पाङ्गुण्यस्य यथोद्देशावस्थानं
नयः । सुनयस्य उपचारं प्रयोगं मन्त्रस्य शक्तिम् व्याजः । सुनयोपचारमित्यत्र
सनयप्रचारमिति पाठान्तरम् । सुकोषदण्डौ सुशोभनौ कोषदण्डौ प्रभु-
शक्तिम् व्याजः । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिरिति कैटिल्यः । बलवद्विघ्नेष्टां
बलवतो विजिगीषोर्विघ्नेष्टाम् उत्साहशक्तिम् व्याजः । आर्या इति श्रेयः ।
इत्थं विशक्तियुक्तः तिर्यग्भिः शक्तिभिर्युक्तः, इह मनुष्यलोके जेता जयो
भवति । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

उत्साहगुणानाह, श्रेष्ठमिति । श्रेष्ठम् आशुकार्यनिष्पादकत्वं, सुदाह्यं
सुशौशलं, व्यसनेषु आपत्सु व्यदैन्यम् अक्षेयम् । उत्साहसम्पत् उद्योगशील-

त्वम् । युधि संग्रामे धीरता धैर्यम् । युधि धीरता च इत्यत्र स्वतिथीरता च इति
मुद्रितः पाठः । व्यावृत्तिकी वज्रणा शास्त्रसमुद्भवा नीतिशास्त्रालोचनजनिता
सांसर्गिकी विघटयसंसर्गसमुत्पन्ना परिणामिनी परिणतिशीला धीर्बुद्धिः ।
एवं चतुर्विधा बुद्धिरित्यर्थः । १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भूयोऽपि यानशुणानुष्ठाने विजिगीषोः सामयोमभिधातुमाह, उत्साहेति ।
उत्साहः उद्योगः, सत्त्वं बलम्, अथर्वसायः स्थिरता, चेष्टा कृतात्म्यं, दार्ढ्यं
कर्मसु दृढता, कर्मसु कार्येषु अतियौह्यम् अतिशौर्यम्, अयोगता षोडश-
राहित्यं, कर्मफलोपपत्तिः कर्मफलस्य आक्रमणादिजनितफलस्य उपपत्तिः
उपपादनं, दैवानुकूल्यं देवस्य अदृष्टस्य अनुकूलता । निराधिता, आधिः
मानसी व्यथा, तत्पूज्यत्वम् । १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

पक्षादिदानेन गृहीतकोष इति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षादिना,
विश्लिष्ट इत्यर्थः । उक्तञ्च, “निजोऽय मेत्रञ्च समाश्रितश्च सम्बन्धजः कार्यस-
मुद्भवश्च । भूतो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ।”
इति । आदिपदात् उत्साहशक्त्यादिसमन्वितः इत्यर्थः । गृहीतकोषः गृहीतः
समभिव्याहारे नीतः कोषो येन । कोषाधीनो राजेति वचनात् । विजिगीषू-
राजेति शेषः । पक्षादिहीनं पक्षादिभिः पक्ष-सन्तवशक्ति-कोषप्रभृतिभिः
हीनं नूनं रिपुं दातव्यं शत्रुम् अभ्युपेयात् आक्रमेत् । जयस्य निःसन्दिग्ध-
त्वादिति भावः । इति एवमुक्तप्रकारेण प्रसर्पन् विपक्षाक्रमणार्थं निर्गो-
च्छन् विजिगीषुः समुद्रप्रक्षालितां सागरमेखलामित्यर्थः । ताम् अखण्डां
धरित्रीं लभते । पक्षादिदानेन इत्यत्र पक्षादिदानेनेति पाठो नास्मभ्यं
रोचते । १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

काल इति । सजलाभजालः सजलजलदपटलयुक्तः कालः गजानां, तदन्धः
वर्षातिरिक्तः कालः तुरङ्गमाखामन्वानां दातुं प्रयातुं, प्रशस्त इति शेषः ।
अतएव नात्युष्णवर्षोऽपि समधिकवर्षा-समधिकयोश्चपरिरक्षितोऽपि तुषार-
युक्तः शीतसमन्वितः । सम्पन्नशस्यः सम्पन्नानि समुद्भूतानि शस्यानि यत्र
तादृशः कालः, प्रशस्ततर इति शेषः । इति कालसम्पत्, निर्दिष्टा

इत्यर्थः । सजलाभजालः इत्यत्र सजलोऽम्बुदोऽसौ इति, नात्युष्णवर्षोऽपि तुषारयुक्त इत्यत्र नात्युष्णवर्षोऽप्युषारयुक्त इति पाठान्तरम् । नात्युष्ण-
वर्षातितुषारयुक्तः इत्येवं पाठः संगच्छते । १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

रात्राविति । अनुकूलप्रतिकूलयोः कालयोगुणदोषानाह, रात्राविति ।
उलूकः पेक्षकः रात्रौ काकं धायसं विनिहन्ति विनाशयति । रजनीत्यपाये
दिवसे काकोऽपि उलूकं विनिहन्ति । इति हेतोः कालम् च्यात्मबलानुकूल-
समवं प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । यतः इह जगति
काले उपयोगिसमये समीहितानि अभिलषितानि, पृथिवीलामंपालनादीनि
फलन्ति सफलानि भवन्ति । काले फलन्तीह इत्यत्र काले भवन्तीह इति
पाठान्तरम् । १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

कालयलावलमभिधाय देशबलावलमाह, आ नक्रामिति । आ कुक्कुरः
मूलसंस्थं तीरस्थितं नक्तं कुम्भीरम् आकर्षति आक्रामति । नक्रश्च सलिलाभ्यु-
पेतं जलोऽवतीर्य आनम् आकर्षति । एवं देशस्थितः अनुकूलस्थानस्थः व्याय-
च्छमानः उद्योगं कुर्वन् । विजिगीषुरिति शेषः । ध्रुवं निश्चयं कर्मफलोप-
भोगं कर्मणः प्रयाणादिकस्य यत् फलं पृथ्वीलाभादिकं तस्य उपभोगम्
उपैति प्राप्नोति । कर्मफलोपभोगम् इत्यत्र कर्मबलोपभोगम् इति सु०
पाठः । १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

समविषममित्यदशेषु यानक्रममाह, सममिति । समं समतलदेशं मधु-
रासदृशं तुरगैः अश्वप्रधानबलैः गच्छेत् । तथा विषमं निम्नोन्नतं तरङ्गितमि-
त्यर्थः । देशं नागैः गजप्रधानबलैः । तथा जलाशयं जलप्रधानं देशमुपदीप-
प्रायदीपादिकं नावाद्यैः जलयानपूर्णबलैः, तथा समदीधरं पर्वतप्रधानदेशं
नागाद्यैः द्विरदपूर्णबलैः गच्छेत् । अथवा, समदीधरं जलाशयं देशं नावाद्यैः
नागाद्यैश्च बलैः गच्छेत् इत्यन्वयः । मिश्रं देशं च यथाबलं बलानुसारेण
प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य गच्छेत् । नावाद्यैर्नागाद्यैश्च गच्छेत् इत्यत्र नागाद्यैर्ना-
गबलानुपेतैः इति सु० पाठः । १६ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

मरुप्रगाढमिति । मरुप्रगाढम् अतिनिर्जनं देशम् । तोये गतंति पर्जन्ये

वर्धति सति । जनसौकर्यार्थमित्यर्थः । ग्रीष्मे शीघ्रसमये, अनूपोदककक्षादुर्गम्
 अनुगता ध्यापो यत्र स्थाने तस्य उदकेः सखिलैः कटैस्तृणगुल्मादिभिः दुर्गं
 दुःखेन गमनीयं देशम् । तथा मित्रम् अनूपत्वमरुतादियुक्तं देशं संवीक्ष्य
 विचार्य यथासुखं सुखानतिक्रमेण नरेन्द्रः विजयाय गच्छेत् । १६ स०
 ४० श्लो० ॥ ४० ॥

एतदेव ब्रूयति, न चातितोयमिति । न च अतितोयं बड्जजनं, गमनविघ्न-
 हितुत्वात् । न च तोयहोमं पिपासाबाधभयात् । यवसैः दृशादिभिः अश्व-
 गधादिभक्ष्योपयोगिभिः, इन्धनेन काष्ठेन प्राकोपयोगिना युक्तं मार्गं पश्या-
 नम् उपेत्य अवलम्ब्य । बड्जभिः बड्जसङ्घातैः तटैः कारकटैः शिल्पजीविभि-
 रित्यर्थः । युक्तः समेतः सन् सुखप्रयाणैः सुखं कोशहीनं प्रयाणं येषां ते, तैः
 सैन्यैरित्यर्थः । रिपुं यातव्यश्च नम् उपेयात् यायात् । बड्जतद्युक्त इत्यत्र बड्ज-
 तज्जयुक्त इति पाठे, सं मार्गं जानन्ति ये ते तज्ज्ञाः इत्यर्थः । सुखप्रयाणै-
 रित्यत्र सुखप्रयोगैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमिति । सु शोभनौ वीवधासारौ यत्र तम् । वीवधः दृग्धा-
 न्यादेः प्राप्तिः, व्यासारः सुहृद्भजनम् । उपेततोयम् उपेतं युक्तं तोयं यत्र, ज्ञान-
 पानाद्युपयोगिजनसमन्वितमित्यर्थः । विश्वासिभिः विश्वतैः अनुजीविभि-
 रित्यर्थः । क्रान्तजलं क्रान्तम् आयत्तीकृतं जलं यत्र तम् । अन्धया कूपादौ
 विपक्षकृतविषप्रयोगेण प्रत्यावर्तनकाले तज्जलपादिसैन्यविनाशसम्भवः ।
 विशुद्धं चरादिभिः क्षतशोधनम् । तन्मात्रमेव तावत्परिमाणमेव द्विषतां
 शत्रूणां मार्गं पश्यानम् उपेयात् गच्छेत्, यस्मात् पथः, आर्तः शत्रुकृतोप-
 क्रमेण विपन्नः सन् न अपयानं प्रलायनं कुर्यात् । विश्वासिताक्रान्तजलमिति
 पाठे स स्वार्थः । १६ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह, ये दूरमार्गमिति । ये भूलाः विपक्षभूपालाधिकृत-
 देशमार्गानभिज्ञाः परामर्शरहिता वा रिपूणां शत्रूणां भूमिम् अधिहृत-
 देशम् अविचार्य अपरिचाय सहसा घटात् दूरान्त्रां दूरतरप्रदेशे यात्रां
 विशन्ति आश्रयन्ति । दूरमार्गमिति पाठे तु, ये अभियोक्ताः दूरमार्गम्

अभिहितप्रमाणाधिकभूमिम् इत्यर्थः । अथत्रसाध्याः सुखसाध्यास्ते अचिरेण
शीघ्रमेव तेषां शत्रूणां खड्गधारापरिव्यङ्गं खड्गधाराया चालिङ्गनात् मृत्युं
यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । १६ स० ४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

यथास्थानसंस्थापितबलस्य तु मार्गोऽपि शयनकल्प इत्याह, मार्ग इति ।
मार्गे प्रयाणस्य पथि, दुर्गे अलपर्वतवनादिभिर्यो दुर्गप्रदेशः तत्र विनिविष्टं
सन्निविष्टं सैन्यं यस्य सः । विधिवत् यथाविधानं विधिम् आत्मरक्षायाः परा-
वस्तुन्दस्य च विधिं विधानं जानाति यः सः । सन्नद्ध-पार्श्वस्थित-वीरयोधः
सन्नद्धाः सर्वदा बद्धपरिकराः, हतसंग्रामसञ्ज्ञा इत्यर्थः । पार्श्वस्थिताः
आत्मगः नगरस्य च सन्निहितप्रदेशावस्थायिनः वीराः संग्रामकौशलाभिज्ञाः
संग्रामेऽपराङ्मुखाश्च योधाः युद्धविद्याविशारदाः यस्य सः । तादृशो विजि-
गीषुः रक्षां सर्वत्र आत्मरक्षोपायम् विधाय सुसम्पाद्य साध्वीम् उत्तमां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन सुखसङ्गेन निद्राम् अत्याहित-शत्र्वापरिभूयतया
उद्देगराहित्यं सेवेत । अथवा साध्वीं निर्दिष्टरात्रियाममात्राऽन्यूनानधिकां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन निद्रां सेवेत स्वीकुर्यात् । अथवा सुखेन योग-
निद्रां योगीव निद्रावसरे सचेतन इत्यर्थः । सुखयोगनिद्रामित्यत्र निद्रि
योगनिद्रामिति पाठे स एवार्थः । १६ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

भमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रक्रेपाघण्टासनास्तादितकर्णरन्ध्रम् ।

तदन्तरालप्रतिबोधवर्षी के जायतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥ इति ।

निद्रि राजावासपार्श्वतो भमन्तः परिवर्त्तमानाः ये तुरङ्गाः अन्वाः,
द्विरदेन्द्रा मातङ्गश्रेष्ठाः, तेषां यथाक्रमं क्रेपाणां क्रेपितानां घण्टानां
गजकण्ठलम्बितवृद्धघण्टानां च मनेन रवेण आस्तादितं स्पृष्टं कर्णरन्ध्रं
अवगणविवरं यस्य विजिगीषोः सः, तथा तदन्तराले तस्य क्रेपादिरवस्तु
अन्तराले मध्ये प्रतिबोधवर्षी प्रतिबोधे जाग्रते वर्त्तते योऽसौ निद्राच्छेद-
वर्त्तत्यर्थः । के जायति? के याभिकपुरुषाः जायति प्रतिबोधवर्त्तित्ये
वर्त्तन्ते, एवंविधप्रश्नपूर्वकम् आदरं गमादरपूर्वकम् आद्रियेत भूयोभूरः
एच्छेदित्यर्थः । क्रेपा इत्यत्र क्रेपामिति, तदन्तरालप्रतिबोधवर्षी इत्यत्र

तदेन्तरा च प्रतियोधत्ताम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५॥
 तत इति । ततो निशामगमे प्रबुद्धः जागरितः, शुचिः कृतशौचकियः ।
 इष्टदेवः पूजितेष्टदेवतः । श्रीमहिभूयोज्वलितः श्रीमतीभिः शोभासम्पादि-
 काभिः विभूयाभिः परिष्कृदासङ्कारैः उज्ज्वलितः दीप्यमानः । प्रहृष्टः सर्वदा
 सङ्घर्षमनाः । विजिगीषुरित्यर्थः । मन्त्रिप्रवरैः सचिवप्रधानैः पुरोहिता-
 मात्यमुहृद्गणैश्च यथावत् यथाविधि सेव्येत । एतैः सह विजिगीषुर्यथाकर्तव्यं
 निरूपयेदिति तात्पर्यम् । १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

कर्तव्यतामिति । तैः पुरोहितामात्यादिभिः सह कर्तव्यतां करणीयं यत् तत्
 सम्प्रधार्य निर्णीय विचित्रयानं विचित्राणि यानानि युग्यवाहनानि यस्मिन्
 तादृशं यानं रथादिकं समाख्याय आरुह्य कुलोद्गतैः कुलक्रमादागतैः व्यात्म-
 तुल्यैः व्यात्मसदृशैः विश्वस्तैरित्यर्थः । शस्त्रिभिः शस्त्रधारिपुरैः परिवारितः
 परिवेष्टितः सन् वह्निः निरोध्यात् निर्गच्छेत् । सम्प्रधार्य इत्यत्र संविचार्य
 इति, विचित्रयानमित्यत्र विचित्रयान इति, शस्त्रिभिरित्यत्र पत्तिभिरिति,
 व्यात्मतुल्यैरित्यत्र इष्टतुल्यैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

विजिगीषोरवश्यकर्तव्यं कर्माह, पश्येत्तूप इति । शृपो विजिगीषुः हस्ति-
 रथान्त्रचर्यां हस्तिनां रथानाम् अश्वानां च चर्यां गतिं, तथा सामूहिकं
 शूद्ररचनाधिष्ठितं योधगणं योद्धृपुरुषसमूहं, एषक् प्रत्येकं योधवृन्दं, तथा
 विवक्षितान् परीक्षार्थम् इष्टान् विधानयुक्तान् संग्रामसज्जादिसमेतान्
 संग्रामनैपुण्यप्रदर्शिनश्च हिरदेन्द्रमुख्यान् प्रधानमातङ्गान् तुरङ्गान् अश्वान्
 पश्येत् निरीक्षेत ॥ हस्तिरथान्त्रचर्याम् इत्यत्र हस्तिरथांश्च चर्यान् इति
 पाठान्तरम् । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

सुखोपगम्य इति । सुखोपगम्यः सुखेन उपगम्यते सेवार्थमित्यर्थः । स्मित-
 पूर्वभाषी स्मितपूर्वम् ईषद्वाक्यपूर्वकं भाषते योऽसौ मधुरभाषीत्यर्थः ।
 एवंविधो विजिगीषुः प्रियं वदेत् सर्वदा प्रियवादी भवेदित्यर्थः । उच्यधिकं
 च नियमितवृत्त्यतिरिक्तं दद्यात् । एतेन कार्यकाले किं भवतीत्याह,
 प्रियेण प्रियवचनादिना दानेन च उच्यधिकप्रदानेन च संगृहीताः व्यात्म-

सात्कृताः । भृत्या इति शेषः । भर्त्तरि स्वामिनि, प्रमुकार्यसाधनार्थमित्यर्थः । जीवितानि अपि प्राणानपि त्यजन्ति । शरीरव्ययेनापि प्रमुकार्यं साधयन्तीति भावः । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४६ ॥

सर्वत्र व्यभ्यासेनैव पाठवं भवतीत्याह, रथाश्वेति । रथाश्च व्यश्वाश्च नावश्च कुञ्जराश्च यानानि च तानि रथाश्वनौकुञ्जरयानानि । तेषु योग्यो निपुणः दत्त इत्यर्थः । स्यन्दमारोहणे तुरगारोहणे नौकारोहणे गजारोहणे मनुष्यवाह्यानाधारोहणे च कुशल इति भावः । धनुषि चापे धनुर्घटे इत्यर्थः । प्रगल्भः प्रौढः । नित्यक्रियः नित्या नियता क्रिया कार्यानुष्ठानं व्यवसाय इति यावत् । एवंविधश्च स्यात् भवेत् । तथाहि नित्यक्रिया कार्येषु नियतव्यापारः समेधसां सुबुद्धिजनानां सम्बन्धे दुष्कारेऽपि दुःसाध्येऽपि कर्मणि कौशलेनैपुण्यम् आदधाति सम्पादयति । तथा चोक्तम्, व्यभ्यासः कर्मणां सत्यमुत्पादयति कौशलमिति । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्य इत्यत्र रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्य इति मुद्रितपाठे रथादीनां हाने परित्यागे योग्यः समर्थः । रथादिमनुष्यैः गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्या नित्यक्रिया इति पाठे तदुभयपदयोर्विशेष्यविशेष्यभावः । १६ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

सम्रज्जेति । सम्रजं सुसज्जितम् उच्चैः महान्तं द्विपं मातङ्गम् आस्थितः आरूढः । तथा सम्रजसैन्यानुगतः सम्रजैः हतसम्राट् सैन्यैः सेनाभिः अनुगतः अमुयातः । अविकुर्वन् विकारपरिवर्जितः । प्रवीरयोधान्तरितेन, प्रवीराः संप्रामकुशलाः योधाः योद्धृमुख्याः तैः अन्तरितेन अवहितेन सामन्तदूतेन । परदूतेन सह गुप्तभाषणस्यानौचित्यात् । साधुमन्तः साधुः सम्यक्मन्यः कर्त्तव्यावधारणार्थकचोपकथनं यस्य तादृशश्च सन् यायात् संप्रामेयात्रां कुर्यात् । द्विपमित्यत्र द्विपमिति, विकुर्वन् इत्यत्र प्रकुर्वन् इति, साधुमन्त इत्यत्र साधुमन्तमिति पाठे मन्तं प्रकुर्वन् इत्यन्वयः । १६ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

आलोकयेदिति । बुद्धिगुणोपपन्नैः बुद्धेर्गुणाः शुश्रूषाप्रवणताग्रहणविज्ञानानुपहतत्वाभिनिवेशादयः, तैः उपपन्नैः दान्तैः सुविनीतैः घरेः दूतैः

परप्रचारं परस्य प्रतिद्विभूपालस्य प्रचारं प्रयोगादिकम् आलोकयेत्
 निरूपयेत् । यतः एतैः सर्वविधबुद्धिगुणोपपन्नैश्चरैरित्यर्थः । विमुक्तो विर-
 हितः क्षितीन्द्रो राजा चनेत्रैः नयनविरहितैः जनैः समानधर्मा समानगुणो
 भवति, चन्दवत् भवतीत्यर्थः । दान्तेरित्यत्र सर्वैरिति, परप्रचारमित्यत्र
 पराप्रचारमिति पाठान्तरम् । १६ स० ५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

यथा मग्ननालेन कश्चिन् सलिलमादत्ते तथा प्रलोभनादिद्वारा परिगृहीत-
 दण्डनायकेन प्रचोदन्तःसारमाददीत इत्याह, विलोभयमिति । विलोभयन्,
 भवन्तं राक्ष्णस्वामिनं करिष्यामीति आशाजनकवचनेन प्रलोभयन् । किञ्चिदपि
 अल्पमात्रं प्रयच्छन् ददत् । बद्धदानेन विपक्षयुष्टिसम्भावना नाभूत् इति
 तात्पर्यम् । द्विषतः विपक्षस्य अन्तपालं राज्यप्रान्तरक्षणे नियुक्तं दण्डनायकं
 मित्रं स्थापयन् कुर्वीत विदध्यात् । हि यतः पण्यैः किञ्चिद्दानपूर्वकाशाप्रदान-
 रूपमूल्यैः तन्नालिकया अन्तपालरूपनालेन द्विषतः शत्रोः राक्ष्णात् राज्यात्
 अभिर्क्ष्य बद्धपरिमाणं प्रपण्यं बद्धमूल्यं वस्तु आददीत गृह्णीयात् आकर्षेत्
 इत्यर्थः । द्विषतोऽन्तपालम् इत्यत्र क्वचित् पुस्तके द्विषतां नृपालं, क्वचित्
 पुस्तके द्विषतोऽन्तपालं, मु० पुस्तके द्विषतो न पानम् इत्येवं पाठो दृश्यते ।
 कुर्वीत इत्यत्र वन्द्योत इति, तन्नालिकया इत्यत्र तन्नालिकया इति पाठान्त-
 रम् । १६ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

उपक्रममिति । दूतोपयानात् दूतस्य चारस्य उपयानात् उपस्थितेः क्रिय-
 मायसन्धिः अनुष्ठीयमानः सन्धिर्येन तादृशः सन्, सन्धनुष्टानं कुर्वन् इत्यर्थः ।
 आशु अविजम्बितमेव वाञ्छितम् अभिप्रेतम् उपक्रमं चेष्टितं कुर्यात् विद-
 ध्यात् । स चेत् प्रतिपक्षेत् विसन्धिः सन्धिविघटको भवतीत्यर्थः । स तु
 तस्य यातयस्य भेदः क्षतो भवति । तेन आत्मसमुच्चयस्य आत्मनः समुन्न-
 तिश्च भवति । स चेदिसन्धिः स तु तस्य भेदः इत्यत्र स चेदिसन्धिर्न हि
 तत्र भेदः इति मु० पाठः । १६ स० ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

दौर्गान् इत्यादि । पथिषु प्रयाणमार्गेषु दौर्गान् दुर्गपालान्, आटवि-
 कान् अटवीपालान्, अन्तपालान् राज्याप्रान्तरक्षकभूमिपान्, दानवता

साम्ना वध्यमाख्यलक्षणेन दानेन साम्ना च संश्लेषयेत् ध्यात्मनि विंश्लेषयेत्
विजिगीषुरितिशेषः । विरुद्धदेशेषु एकायनमार्गादिषु, तन्निरोधे यातव्यलक्ष-
निरोधे सति, ते च स्वायत्तीकृतदुर्गपालादयश्च अस्त्य विजिगीषोः मार्गोप-
दिशः मार्गं पश्यान् उपदिशन्ति दर्शयन्ति ये ते तादृशाः मार्गोपदेशदातारो
भवन्ति ॥ १६ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अकारणादिति । 'अकारणात्' परित्यागकारणं विनैव, 'कारणात्'
क्रोधादिहेतोः, 'वा', 'यः कश्चित् अरिसेवो' शत्रुसेवकः, 'पुरुषः', 'एति'
आयाति, शत्रुपक्षं परित्यज्य सेवार्थमुपगच्छति, 'तस्य', तथा कश्चित्
'निजः' आत्मीयः, भृत्य इति शेषः । 'विस्मृतः' परित्यक्ताश्रयः, सन,
'शत्रुं' प्रतिपक्षभूपम्, 'उपेत्य', 'आयाति' पुनराश्रयार्थमागच्छति, 'तस्य',
'गतिं' चेष्टितं, 'प्रपश्येत्' निरीक्षेत् । "य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवी ।
निजश्च विस्मृत उपेत्य शत्रुं" इत्ययं हस्तलिखितपुस्तकपाठः समीचीनः ।
"य एव कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो । निजश्च विस्मृत उपेत्यशत्रुः" इत्ययं
मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १६ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

वाङ्मयात् मन्त्रबलं गरीयः इत्याह, आदिषुनेति । 'आदिषुना' संया-
मादिप्रयोगोपक्रमवता, 'मन्त्रबलान्वितेन' मन्त्रबलपुत्तेन, विजिगीषुणा इति
शेषः । 'प्रागेव' प्रयोगात् प्रथममेव, 'निपुणं' यथा तथा 'विचारः' मन्त्रया-
गूर्ध्वकैतिकर्तव्यतानिरूपणं, 'कार्यः' विधेयः । यतः 'दाय्या' दार्ढ्यलक्षणा,
'बलात्', 'मन्त्रबलं', 'गरीयः' श्रेष्ठतरं । तथा च कौटिल्यः "एकं हन्याम वा
हन्यादिषुमुक्तो धनुरागता । प्राचेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि"
इति । तथा च 'शुक्रः' दैत्यगुणः, 'मन्त्रबलात्' मृतसञ्जीवनीया विद्यया,
'सुरान्' देवान्, 'विजिग्ये' जितवान् । 'शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये'
इति पाठे शक्रो देवराजः बृहस्पतिना मन्त्रयित्वा तद्विद्यामुपलभ्य असुरान्
जिगाय इति पौराणिकी वार्त्ताऽज्ञानसन्धेया ॥ १६ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

सम्यगनुष्ठितमपि कार्यं कालातिक्रमे न सिद्धीतीति दर्शयन्नाह, मनोय-
येति । 'फलान्' प्रयोगफलसिद्धये, 'नयवित्' नीतिशास्त्रज्ञः, 'परं' उत्कृष्टं,

‘उद्यमं’ उद्योगं, ‘व्यासितः’ व्याश्रितः, सन्, ‘निर्मलया’, ‘मनोघया’ बुद्ध्या,
 ‘विलोकितं’ पर्यालोचितं, ‘व्यकालहीनं’ ‘व्यकालेन’ व्ययथासमयेन, ‘हीनं’
 ‘परिहीयमाणं’ ‘कर्म’ सन्धिवियद्वादिरूपं कार्यं, ‘समाचरेत्’ । ‘हि’ यतः,
 ‘व्यकालः’ धनवसरः, ‘नियतं’ निश्चयेन, ‘फलं’ प्रयोगफलं, ‘युदस्यति’,
 निराकरोति । ‘व्यकाले’ इतिमुद्रितपुस्तकपाठे फलं इति कर्तृपदं, ‘युदस्यति’
 विक्षिप्तं भवति इत्यर्थः ॥ १६ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

उपसंहरन्नाह, प्रभावितानामिति । ‘प्रभावितानां’ प्रभावयुक्तानां,
 ‘श्रुतशौर्यशालिनां’ ‘श्रुतं’ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनं, ‘शौर्यं’ शूरत्वं, ताभ्यां,
 शालन्ते ये ते तेषां । ‘यथावत्’ यथाविधि, ‘व्यालोकिते’ शास्त्रेण प्रदर्शिते,
 ‘मार्गे’ पथि, ‘चरन्ति’ तिष्ठन्ति, ये ते तेषां । ‘उन्नतात्मनां’ ‘उन्नताः’
 उच्चिताः, आत्मा येषां ते तेषां । ‘भुजङ्गदीर्घेषु’ भुजङ्गमवत् व्यायतेषु,
 ‘भुजेषु’ बाहुषु, ‘दैवी’ देवतासम्बन्धिना, ‘द्युतिः’ प्रभा, ‘चिराय’ निरन्तरं,
 ‘लम्बते’ सम्बध्यते, श्वम्भूता विजिगीषवः देवसमाशा अप्रतिहतवीर्या भव-
 न्तीत्यर्थः ॥ १६ स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

यात्राकालमाह, समुदितेति । ‘समुदिता’ सम्यग् गुप्ता, अथवा समुद्-
 भूता, ‘नराणां’ योधपुरुषाणां, ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, यस्य विजिगीषोः ॥ तथा
 ‘उद्युक्तवृत्तिः’ उद्योगशीलः, ‘उद्धूतवृत्तिरिति पाठे ‘उद्धूता’ उत्पन्ना,
 ‘वृत्तिः’ सैन्यानां वर्त्तनोपायः, यस्य सः । उद्धूतशक्तिरिति पाठे शक्तिसम्पन्न
 इत्यर्थः । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः, ‘भूरिसम्पन्नशस्त्रे’ परिपक्ववज्रशस्त्रसमये,
 शरत्काले इत्यर्थः । ‘विगतसलिलपत्रे’ जलकर्दमरहितसमये वा, हेमन्तादा-
 वित्यर्थः । ‘कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा’ ‘कुसुमितानां’ मध्वरितानां,
 ‘सहकाराणां’ श्रुतत्वात्, ‘श्रिया’ लक्ष्म्या, ‘ज्वलन्ति’ भास्वराणि भवन्ति,
 ‘काननानि’ उद्यानानि, यस्मिन्, वसन्त इत्यर्थः, ‘काले’, ‘जयाय’ विपक्ष-
 विजयार्थं, साधु यथा तथा ‘अरिभूमिं’ विपक्षाधिकारं, ‘गच्छेत्’ यायात् ।
 १६ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

इत्येवं यानं सिध्यतीत्युपसंहरन्नाह, इतीति । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः,

‘इति’ अनेन प्रकारेण, ‘आहितादरः सन्’ कृतप्रयत्नः सन्, ‘परं’ शत्रुं,
 ‘अभियोक्तुमनाः’ ‘अभियोक्तु’ अभिभवितुं, मनो यस्य तादृशः सन्, ‘समुत्प-
 तेत्’ यातव्यं यायात्, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ ‘इति’ एवंविधानां,
 ‘विधीनां’ नीतिशास्त्रनिर्दिष्टविधानानां, ‘विषयाणां’ योधपुरुष-दूत-हस्त्यश्व-
 रथादीनां, ‘उपसेवनेन’ पालनेन, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयमेव,
 ‘गोचरं’ अधीनतां, ‘उपैति’ । ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन नियतमराति-
 रपैति गोचरश्च’ इत्यत्र ‘इतिहृतविषयोपसेवमानो नियतमरातिरपैति
 गोचरं स्वं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु ‘इति’ अनया पूर्वोक्तराजनीत्या,
 ‘हृतः’ गृहीतः, ‘विषयः’ अधिकारः, यस्य सः अतएव ‘उपसेवमानः’
 भव्यवत् प्रणामादिना सेवां कुर्वन्, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयं, ‘स्वं
 गोचरं’ निजाधीनतां, ‘उपैति’ गच्छति, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इत्यत्र
 ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इति ‘इतिविधिविषयोपसेवनात्’ इति च पाठः
 पुस्तकद्वये दृश्यते ॥ १६ अ० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
 सारिण्यां योऽंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण पञ्चदशः सर्गः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण षोडशः सर्गः ॥

यागानन्तरं साङ्गामिकस्तन्धावारसन्निवेशमाह, यायादिति । 'वैदि-
पुराभ्यासं' शत्रुनगरापकण्डं, अथवा यातथ्यशिविरसमीपं, 'यायात्' पूर्वोक्त-
रीत्या गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । पश्चात् 'साधुसम्मते' 'साधूनां' बाल्लु-
विद्याविदां, 'सम्मते' अभिप्रेते, 'भूभागे' आत्मरक्षणोपयोगिप्रदेशे इत्यर्थः ।
'स्तन्धावारनिवेशश्चैः' 'स्तन्धावारस्य' सेनासन्निवेशस्य, 'निवेशश्चैः' निर्माय-
कुशलैः, शिल्पविद्याविशारदपुरुषैरित्यर्थः । 'स्तन्धावारं' सेनानिवेशस्थानं,
'निवेशयेत्' निर्मायात्. १७ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

स्तन्धावारनिवेशप्रणालीमाह, चतुरस्रमिति । 'चतुरस्रं' समचतु-
ष्कोणं, 'चतुर्द्वारं' दिक्चतुष्टये द्वारचतुष्टयभूषितमित्यर्थः । 'नंति-
वित्तारसङ्घटं' नीतिवित्तृतं, नाप्यतिसङ्कीर्णमित्यर्थः । 'महाप्रतोलीभाकारं'
'महत्या' सुदीर्घा, 'प्रतोल्या' अभ्यन्तरमार्गाः, दुर्यद्वाराणि वा, 'भाकाराः'
शाचीराश्च, यस्य तं । 'महामरिख्या' 'महत्या' दुरतिक्रमणीयया, 'परि-
ख्या' नगरादिवेष्टनखानेन, 'द्वर्तं' परिरुतं । परिरुतक्षयं यथा ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्याये 'प्रस्ये च परिरुतमानं शतहस्त-
प्रशस्तकं । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकं' । "सङ्घेतपूर्वकश्चैव
परिखाक्षरमीक्षितं । शत्रोरगम्यं निजस्य गम्भमेव सुखेन च" । इति ।
१७ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

श्टङ्काटमिति । 'भूमिप्रदेशसामर्थ्यात्' 'भूमे' मृत्तिकायाः, 'प्रदेशस्य'
स्थानस्य च, 'सामर्थ्यात्' चानुगुणेन, 'व्यापारं' तत्रत्यपटावाससन्निवेशं
'श्टङ्काटं' त्रिकोणाकारं, 'वर्द्धदन्त्रं वा' वर्द्धदन्त्राकारं वा, 'मृदुलं वा'
गोलाकारं वा, 'दीर्घं वा' दीर्घाकारं वा, 'उपकल्पयेत्' रचयेत्, 'श्टङ्काट-

मर्द्धचन्द्रं वा' इत्यत्र 'शृङ्गाटकार्द्धचन्द्रं वा' इति पाठे 'शृङ्गारकार्द्धचन्द्रं वा' इति च पाठे स एवार्थः । शृङ्गाट-शृङ्गाटक-शृङ्गार-शृङ्गारक शब्देन त्रिकोणाकारोऽभिधीयते ॥ १७ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सेनासन्निवेशप्रणालीमाह, विविक्तैरिति । 'विविक्तैः' विरलैः, न तु सङ्कीर्णैः । 'विविक्तैः' यथास्थानं पृथक् पृथक् संस्थापितैः । 'चायतैः' दीर्घैः, 'पटाकारैः' वस्त्रमयैः, 'शृङ्गैः' शिखरैः, पटमण्डपेरित्यर्थः । 'अन्वितं' दुक्तं, 'गुप्तकचं' 'गुप्ताः' गुह्यः, सुरक्षिता वा, 'कक्षाः' सेनासन्निवेशान्तरा-
णामि, यस्य त्वं । 'महामार्गसमाहतं' चतुर्द्वारत्वात् द्वारचतुष्टयस्य वा चतु-
र्विधेन 'महामार्गस्य' सुप्रशस्तमार्गस्य, 'समाहतं' व्याप्तं ॥ १७ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

राजगृहसन्निवेशमाह, तस्य मध्ये इति । 'तस्य' खान्धावारस्य, 'मध्ये', 'मनोहादि' चित्तप्रसादजनकं, 'महामौलवजाहतं' 'महद्भिः' 'मौलवली' भूरिपरिमाणान्तरङ्गयोधपुरुषैः, 'व्याहतं' परितृतं । 'अन्तःकोषगृहोपेतं' 'अन्तः' मध्ये, 'कोषगृहेण' घनागारेण, 'उपेतं' दुक्तं । कोषाधीनो हि राजा इति कथयितः कोषो न विधेयः इति । 'राजमन्दिरं' नरपतिगृहं, 'कारकेन' स्थापयेत् ॥ १७ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

बलानां सन्निवेशमाह, मौलवसुक्तमिति । 'राजहर्षं' राजगृहं, 'समा-
हत्य' वेष्टयित्वा, 'क्रमेण' यथाक्रमं, 'मौलवसुक्तं' पुरुषानुक्रमेण वेतन-
भोगिसैन्यं । ततः 'श्रेणि' श्रेणिवत्, गृहचरचनया समवेतयोद्धवर्गं
इत्यर्थः । तद्वहिः 'सुवृत्' मित्रवत्, तद्वाह्ये 'द्विप' शत्रुवत् । तद्वहिः
'व्याटविकं' घटवीपतीनां वत्, एतत् पञ्चविधं वत् 'विनिवेशयेत्' स्थाप-
येत् ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अन्ते चेति । 'अन्ते च' खान्धावारप्रान्तभागे च, सर्वदिक्षु इत्यर्थः ।
'पर्याप्तवेतनान्' प्रार्थनाधिकवृत्तिप्रदानेनात्मसात्कृतान्, अपरं च 'स्वाप्तान्'
निश्चरभूमिमधिरुढान्, 'अगणितान्' असंख्यान, 'दुष्टकर्मणः' क्रूरकार्य-
नियतान्, 'क्षूटान्' खलान्, 'वृद्धकान्' वृद्धान्, 'मण्डलेन' परितोमण्डला-
कारेण, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

इस्तिन इति । 'लब्धनामानः' संग्रामे विख्याताः, तादृशाः 'मनोजवाः'
वातरयाः, 'तुरङ्गाः' अश्वः, 'स्वाप्तरक्षिताः' विन्ध्यस्तपुरुषैः पाणिताः सन्तः,
'नृपतेः' भूपालस्य, 'गृहोपकण्ठे' राजमन्दिरसन्निधौ, 'वसेयुः' तिष्ठेयुः ।
१७ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

अन्तर्वंशिकसैन्यमिति । 'अन्तर्वंशः' राज्ञः पुत्रदारं, तत्र नियुक्तं सैन्यं
'अन्तर्वंशिकसैन्यं,' 'यामवृत्ता' 'यामः' अहोरात्राष्टमभागः, तत्र साव-
धानत्वेनावस्थितिः 'यामवृत्तिः' तत्पर्यायेण इत्यर्थः । 'रात्रिन्दिवं' अहोरात्रं,
'सुसम्रद्धं' हतसम्राट्, संग्रामसज्जया सज्जितमित्यर्थः । 'उदायुधं' उद्यत-
शस्त्रं, च सत् 'राजाभिगुप्तये' नरपतिशरीररक्षार्थं, 'तिष्ठेत्' । 'अन्त-
र्वंशिकसैन्यमित्यत्र' 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' इति 'अन्तर्वासकसैन्यमिति च' पाठा-
न्तरं । १७ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

युद्धयोग्य इति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ १७ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

सैन्यैकदेश इति । 'सेनापतिपुरःसरः' 'सेनापतिः' सेनानीः, 'पुरःसरः'
अग्रसरः, यस्य तादृशः । 'सम्रद्धः' हतसम्राट्, 'सैन्यैकदेशः' बलैकभागः,
'प्रयत्नवान्' अवहितः, सन्, 'निशि' रात्रिकाले, 'वहिः' स्नान्धावारस्ते सख्यं-
दित्वा, 'परिचरेत्' परिभ्रमेत् । 'प्रयत्नवान् परिचरेत्' इत्यत्र 'प्रयत्नवान्
परिपतेत्' इति मुद्रितयुक्तकपाठः ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

परसैन्येति । 'सम्रद्धाः' हतसंग्रामवेशाः, 'वाताश्रयाः' पवनवद्वेग-
शालिपुरङ्गमारुढाः, अतएव 'शीघ्रपातिनः' द्रुतगामिनः, 'दूरसीमान्त-
पातिनः' दूरस्थिताक्रान्तभूभागप्रान्तपर्यन्तचारिणः, पुरुषा इति शेषः
'परसैन्यप्रचारं' शत्रुसैन्यानां गतिविधिं, 'विजानीयुः' । 'दूरसीमान्तपा-
तिनः' इत्यत्र 'दूरसीमान्तचारिणः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स० १२
श्लो० ॥ १२ ॥

तोरयेति । 'तोरणेधु' वहिर्दारचतुष्टयशिखरेषु, 'आवधानि' विन्ध्य-
स्तानि, 'मान्यानि' पुष्पमालाः नवपल्लवमालाश्च, येषां तेषु । 'यन्मवत्स'
यस्यते संयस्यते अनेनेति 'यन्म' प्राकृतिकसाधनं, तद्वत्स, विपक्षाणां

दुष्पुत्रेभ्य इत्यर्थः । 'पताकियु' पताकामखितेषु, 'दारेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयेषु,
'व्याप्तकरिभिः' 'व्याप्त' दितं, कर्तुं शीलं येषां तैः, पुरुषैरिति शेषः ।
'परमां गुप्तिं' सर्वतोभावेन रक्षां, 'कारयेत्' ॥ १७ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

निर्गच्छेदिति । 'सर्व्वेव' जनः, 'उपलक्षितः' द्वाररक्षकपुरुषैः परि-
दृष्टः, सन्, 'निर्गच्छेत्' स्वान्धावारात् वहिर्गच्छेत्, 'विश्वेचापि' । 'परदूताश्च',
'राजशासनगीचराः' राजादेशावकाशाः, सन्तः, 'तिष्ठेयुः' ॥ १७ स० १४
श्लो० ॥ १४ ॥

दृष्टेति । 'जनः' स्वान्धावारस्थितः सर्व्वेव लोकः, 'दृष्टाकौलाक्षणात्'
अकारणकलङ्घात्, 'हास्यात्' हास्यपरिहासात्, 'धूतात्' अक्षकीडनात्,
'पानाच्च' अपरिमितसुरापानाच्च, 'वारितः' निवारितः, सन्, तथा 'सञ्ज्ञो-
पकरणः' सर्व्वदा बद्धपरिकरः उदायुधश्च, तथा 'सर्व्वकार्य्योन्मुखः' अव-
सान्दप्रतीकारकार्य्योन्मुखः, 'तिष्ठेत्' ॥ १७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

वहिरिति । 'खातात्' परिखायाः, 'वह्निः' बाह्यप्रदेशे, 'स्वसिद्धानां'
श्रीभनखड्गायुधज्ञानां योधपुरुषाणां, 'व्यायत' विलृतं, 'सञ्चार' प्रचार-
भूमिं, 'कुक्का' विधाय, 'परसैन्यविनाशार्थं' शत्रुबलोत्सादनार्थं, 'सर्व्वं भूमिं'
विनाशयेत्, कण्टकशाखादिभिरिति शेषः । विपक्षसमागममार्गे कुत्रापि
लौहकीलकं निखनेत् । कुत्रापि दृष्टाच्छादितकूपं कारयेत् । कुत्रापि कण्टक-
शाखा दद्यात् । कुत्रापि कूपजलं विपातं कुर्यात् । कुत्रापि सैन्यसंहार-
कथन्तविशेषं सुगुप्तं स्थापयेत् इत्यर्थः ॥ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

समरभूमिविनाशमाह, क्वचिदिति । 'क्वचित्' कुत्रचित्, 'कण्टकशा-
खाभिः', 'क्वचित्', 'वयोमुखैः' लौहमयारैः, 'कीलैः' दादमयशस्त्रभिः,
'क्वचित्', 'प्रच्छदप्रदरैरपि' दृष्टाच्छादितगर्त्तैरपि, 'परितः भूमिं', 'दूषयेत्'
विनाशयेत् । 'कीलैः' इत्यत्र 'शूलैः' इति, 'दूषयेत्' इत्यत्र 'भूषयेत्' इति,
'प्रच्छदप्रदरैरपि' इत्यत्र 'विप्रच्छन्नैः समाहितः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स०

१७ श्लो० ॥ १७ ॥

स्वसैन्यानां युद्धाभ्यासमाह, निर्व्वर्त्तेति । 'दृष्टाः' तरवाः, 'क्षुपाः'

असह्यताः, 'पाटलाः' पक्ष्वाः, 'स्थानवः' शाखाहीनवृक्षाः, 'वल्लीकः' उपोवाह्यतमृतिकान्तपः, 'निर्दरः' गर्भः, एते न सन्ति यत्र, तत् स्थाने । 'धन्वहं' प्रतिदिनं, 'चित्रैः' अपूर्वैः, 'कारणैः' उपायैः, 'सैन्ययायामं कारयेत्' । 'वल्लीकनिर्दरे' इत्यत्र 'वल्लीकनिर्दरैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

खड्गानुकूलं देशमाह, दक्षिण देश इति । सुगमं । 'परस्य विपरीतश्च' इत्यत्र 'परस्य विपरीतश्च' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

पक्षद्वयस्याप्यनुकूलं देशमाह, आत्मनश्चेति । स्पष्टं । 'स मध्यमः समुद्रिष्टः' इत्यत्र 'समध्यमः स उद्दिष्टः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

खड्गप्रतिकूलं देशमाह, अरातिसैन्येति । 'अरातिसैन्यानां' विपक्ष-
दलानां, 'व्यायामे' युधानुशीलने, 'सुपर्याप्तं' दधेयं, 'महीतलं' यस्य सः,
'आत्मनः' निजबलस्य, 'विपरीतश्च' सैन्ययायामस्थानशून्य इत्यर्थः । 'यो
देशः', 'सः' 'अधमः' निष्कृष्टः, 'स्मृतः' निर्गीतः । 'अरातिसैन्ययायामसुप-
र्याप्तं' इत्यत्र "अरातिसैन्ययायामसुपर्याप्तं" इति, "अरातिसैन्ययायाम-
मपर्याप्तं" इति च पाठान्तरं न समीचीनं ॥ १० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अधमदेशं नाशयेत् इत्याह, निवृत्तिमिति । प्रथमतः उत्तमदेशं, तदभावे
मध्यमदेशं 'आकाङ्क्षेत्' । न तु कदापि अधमदेशं । यतः बन्धनागारसमोऽयं
देशः । अतः 'सिद्धये' जयलाभाय, 'नेपथेवेत' नाशयेत्, विजिगीषुरिति
शेषः ॥ १० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

खान्धावारस्य दुर्निमित्तमभिधातुमाह, आक्रान्त इति । 'केनापि'
पट्टप्लमानेन, 'आक्रान्त इव' अवष्टब्ध इव, खान्धावारः इति यदा विभा-
यते तदा दुर्निमित्तं । तथा 'रोगानीकैरनुद्भूतः' 'रोगानीकैः' व्याधिसैन्य-
ज्वरादिभिः, 'अनुद्भूतः' अतोपद्भवः, तथा 'अवस्थाद्भवदुद्देशः' 'अवस्थात्'
कारणं विनैव, 'भवदुद्देशः' आदमानचित्तक्षोभः, तथा 'राजनीहारसदतः'
'राजभिः' चैस्त्रिवृ भूपतिभिः, 'नीहारेण' धूमिकया च, 'संदतः' पिहितः,

स्नान्धावारश्चेत् तदापि दुर्निमित्तं । 'अकस्माद्भवदुद्देशः' इत्यत्र 'अकस्मा-
दुद्भवदुद्देशः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

विधूत इति । यदा स्नान्धावारः 'परयैः' प्रचण्डैः, 'वातैः' मरुद्भिः,
'विधूतः' कम्पितः, 'अकस्मात्' कारणं विना, 'पतद्रजाः' पतन्ति रजांसि
यस्मिन् स तथा । 'परस्परभवद्रोहः' स्वर्गं एव परस्परमवर्द्धितः । 'न
तथातूर्यनिस्स्रगः' विस्तरतूर्यध्वनिः । तदा दुर्निमित्तं श्रेयं । 'विधूतपरयै-
र्वातैः' इत्यत्र 'विधूतः परयैर्वातैः' इत्ययं पाठः समीचीनः ॥ १० स० २४
श्लो० ॥ २४ ॥

उत्प्रेक्षितेति । यदा स्नान्धावारः 'उत्प्रेक्षितभयचासः' 'उत्प्रेक्षितः'
सम्भावितः, भयं चासश्च यस्मिन् सः । तथा 'निर्घातोत्काभिदूषितः'
'निर्घातेन' अकस्मादुत्पन्नमद्यागादेन, 'उत्काभिः' मगनात् पतन्नेखाकार-
तेजःपुञ्जैः, 'अभिदूषितः' आभिसुख्येन दूषितः । 'उद्धूमः' उद्धूतो धूमे
यस्मात् सः । 'प्रज्वलच्छ्रुः' प्रज्वलन्ति, श्रुत्वाणि, यत्र सः । 'विदक्षिण-
शिवावतः', 'विदक्षिण' प्रतिकूलं, शिवावतं यस्य सः तथाभूतः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

मण्डलैरिति । यदा स्नान्धावारः । 'काक-गृध्राणां मण्डलैः' 'काकानां'
वायसानां, 'गृध्राणां' शकुनिशेषाणां, 'मण्डलैः' समूहैः, 'आकीर्णैः' घातः ।
'मण्डलैः' किम्भूतैः 'रक्षवांसिभिः' कर्कशं शब्दायमानैः । 'मुञ्जः' सर्वदा,
'अत्युग्रतादीप्तः' 'अत्युग्रतया' अतिभयानकतया, 'दीप्तः' प्रकाशितः, सपक्ष-
श्लेथिशेषः । 'संसिक्तः रक्तदृष्टिभिः' आकाशात् पतिताभिरितिशेषः । तथा
च आकाशात् पतिताभिः 'रक्तदृष्टिभिः', 'संसिक्तः' उक्षितः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

परीतेति । 'क्रूरैः' अशुभसूचकैः, 'औत्पातिकैः' उत्पातजनकैः, 'प्रदैः'
राजकेत्यादिभिः, 'परीतराजगदत्रः' 'परीत' आकान्तं, 'राजगदत्रं'
स्नान्धावाराधिपतिजन्मनद्वयं, यस्य सः । 'सूर्यदृष्टकवन्धादिः' 'सूर्य' सूर्य-
मण्डले, 'दृष्टानि' अवलोकितानि, 'कवन्धादीनि' अपमूर्द्धकलेवराणि, यत्र सः ।

‘अकस्मात्प्रवृत्तः’ ‘अकस्मात्’ कारणं विना, ‘मूढं’ मोहयुक्तं, ‘वाहनं’, यत्र एवम्भूतः ‘स्वन्धावारः’, यदा तदा दुर्निमित्तं ॥ १७ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥
 अकस्मादिति । ‘अकस्मात्’, ‘मत्तमातङ्गप्रशुष्यदानश्रीकरः’ ‘मत्तमात-
 ङ्गानां’ मत्तगजानां, ‘प्रशुष्यन्तः’ शोषं प्राप्नुवन्तः, ‘दानश्रीकराः’ मदजन-
 कणाः, यत्र सः । ‘इत्यादिविक्रतोपेतः’ इत्यादिदुर्निमित्तयुक्तः, ‘स्वन्धावारः’,
 ‘न प्रस्यते’ न प्रशंसनीयः ॥ १७ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इदानीं शुभनिमित्तोदयात् शुभं स्वन्धावारं, शुभं युद्धाय कालश्च दर्शयन्नाह,
 प्रहृष्टेति । ‘प्रहृष्टजरनारोकः’ ‘प्रहृष्टाः’ प्रयुक्ताचित्ताः, नरा नार्यश्च यत्र स
 तथाभूतः । ‘प्रशस्तस्वगदुन्दुभिः’ ‘प्रशस्तस्वनाः’ श्रवणमधुरध्वनयः, ‘दुन्दु-
 मया’ भेर्यः, यत्र स तथाभूतः । ‘गम्भीरहेषितहया’ ‘गम्भीरहेषिताः’
 गम्भीरं शब्दायमानाः, ‘हया’ अश्वाः, यत्र स तथाभूतः । ‘शस्तदंहितकुञ्जराः’
 ‘शस्तदंहिताः’ श्रुतिसुखकरध्वनयः, ‘कुञ्जराः’ गजाः, यत्र स तथाभूतः ।
 स्वन्धावारः प्रशस्यत इति परेणान्वयः । ‘पूजितेदुदंहितदिपा’ इति पाठे
 तु उक्त एवार्थः । ‘शस्तदंहितकुञ्जरा’ इति सुहितपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः ।
 १७ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

पुण्याहेति । ‘पुण्याह्नक्षघीषाद्या’ ‘पुण्याहे’ पुण्यातिथौ, यः ‘ब्रह्मघीषः’
 वेदध्वनिः, तेन ‘आद्या’ युक्तः । ‘ऋत्यगीतसमस्वनः’ ‘ऋत्यगीतानां’, ‘समा’
 तुल्याः, ‘स्वनाः’ ध्वनयः, यत्र स तथाभूतः । ‘निर्भीतिकः’ नास्ति ‘भीतिः’
 भयं, स्वन्धावारस्यजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘महेत्साहः’ ‘महान्’
 अतिशयः, ‘उत्साहः’ कर्तव्यार्थेषु स्वेवान् प्रयत्नः, स्वन्धावारस्यतजनानां यत्र
 स तथाभूतः । ‘आकाङ्क्षितजयोदयः’ ‘आकाङ्क्षितः’ स्वन्धावारस्यजनैरभि-
 क्षितः, ‘जयोदयः’ विजयप्राप्तिः, यत्र एवम्भूतः स्वन्धावारः प्रशस्यत इति
 परेणान्वयः । एवमुत्तरत्र योज्यं ॥ १७ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

नीरजस्त इति । ‘अभिरुष्टः’ अनुकूलदृष्टियुक्तः । अत एव ‘नीर-
 जस्तः’ धूलिरहितः । ‘प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः’ ‘प्रादक्षिण्येन’ अनुकूलतया,
 ‘स्थिताः’, स्वन्धावाराधिपतेर्यद्वाः यत्र स तथाभूतः । ‘दिशान्तरीक्षैवत्यतिः’

‘पार्थिवैश्चाप्यदृष्टितः’ ‘दिव्यैः’ अतिदृष्ट्यादिभिः, ‘चान्तरीक्षैः’ उक्तादिभिः,
‘पार्थिवैः’ तत्क्षरादिभिः, ‘अदृष्टितः’ अनाक्रान्तः ॥ १७ स० ३१ श्लो० ॥ ११ ॥

नीचैरिति । ‘नीचैः प्रवृत्तानुलोममावतस्तुतमङ्गलः’ ‘नीचैः’ माग्धेन,
‘प्रवृत्तः’, ‘अनुलोमः’ अनुकूलः, यः ‘मावतः’ वायुः, तेन ‘स्तुत’ सूचितं,
‘मङ्गलं’ सिद्धिः, यत्र स तथाभूतः । ‘दृष्टपुष्टवजः’ ‘दृष्टानि’ प्रमुक्तचि-
त्तानि, ‘पुष्टानि’ सङ्गानि, ‘वज्रानि’ सैन्यानि यस्य स तथाभूतः । ‘साधुः’
लोभादिदोषरहितः, ‘सुगन्धिज्वलितानजः’ ‘सुगन्धिः’ धूमादिभिः सुगन्धि-
गन्धयुक्तः, ‘ज्वलितः’ प्रदीप्तः, निर्धूम इति यावत्, ‘अनजः’ वज्रिः, यत्र स
तथाभूतः ॥ १७ स० ३२ श्लो० ॥ १२ ॥

अमद्येति । ‘अमद्यमाद्यन्मातङ्गः’ ‘अमद्येन’ मदकारणाभावेनापि, ‘मा-
द्यन्तः’ मत्ततां प्राप्नुवन्तः, ‘मातङ्गाः’ गजाः, यत्र स तथा । ‘आसारा-
भ्युदयान्वितः’ ‘आसाराः’ शुभदृष्टिः, तेन सूचितः ‘अभ्युदयः’ समुद्रतिः
युद्धे जयनाभ इति यावत्, तेन ‘अन्वितः’ युक्तः । अथवा ‘आसाराः’
सहजं, तस्य यः ‘अभ्युदयः’ प्राशस्त्यं, तेन ‘अन्वितः’ । ‘इत्यादिजलक्षयोपेतः’
पूर्वाक्तजलक्षययुक्तः, ‘छान्दावारः’, ‘प्रशस्ते’ विजयाय भवतीत्यर्थः । ‘तस्मिन्’
छान्दावारे, ‘शस्ते’ पूर्वाक्तशुभलक्षणान्विते, सति ‘द्विषः’ यातयस्य, ‘भङ्गः’
पराजयः, ‘तस्मिन्’, ‘अशस्ते’ अशुभलक्षणान्विते, सति ‘विपर्ययः’ यात-
यस्य जयः विजिगीषोश्च पराजयः, ‘ज्ञेयः’ बोध्यः ॥ १७ स० ३३ श्लो० ॥ १३ ॥

निमित्तेति । ‘निमित्तान्येव’ शुभाशुभसूचकलक्षणान्येव, ‘शुभाशुभफलो-
दयं’ जय-पराजयरूपफलप्राप्तिं, ‘शंसन्ति’ सूचयन्ति । ‘तस्मात्’ पूर्वाक्त-
कारणात्, ‘शास्त्रज्ञः’ नीतिशास्त्रतत्त्ववित्, ‘राजा’ विजिगीषुः, ‘समुप-
लक्षयेत्’ कार्यसिद्धिं स्थिरीकुर्यात् ॥ १७ स० ३४ श्लो० ॥ १४ ॥

प्रशस्तेति । ‘प्रशस्तेन’ शुभसूचकेन, ‘निमित्तेन’ पूर्वाक्तलक्षणेन, ‘विशु-
द्धेन’ मोहादिदोषरहितेन, ‘अन्तरात्मना’ अन्तःकरणेन, च ‘व्यक्तं’ सम्यक्,
‘आरभ्यमाणं’ क्रियमाणं, ‘समोद्धृतं’ चेत्युतं, ‘सिद्धिं’ विजयलक्षणं फलं,
‘याति’ प्राप्नोति ॥ १७ स० ३५ श्लो० ॥ १५ ॥

सहायेति । 'सहायसम्पत्' यैः सहायैः कार्यसिद्धिर्भवति तेषां 'सम्पत्' उत्कर्षः, 'विज्ञानं' तस्मिन्कावे विशिष्टज्ञानं, 'सत्त्वं' बलं, 'दैवानुकूलता' 'दैवस्य' भाग्यस्य, 'अनुकूलता' सहकारिता, 'उद्योगः' मनसि उत्साहः, 'व्यवसायः' निश्चयः, 'यस्य' विजिगीषोः, 'एते' सहायसम्पदादयः, सन्तीति शेषः । 'तस्य' विजिगीषोः, 'सिद्धयः' युद्धे जयलामादयः, भवन्तीति शेषः ।
१७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्वन्धावारशब्दं व्याख्यातुमाह, तन्मूलत्वादिति । 'तन्मूलत्वात्' 'सः' एव राजैव, मूलं यासां तासां भावः तत्त्वात् । 'प्रजानां', 'राजा', 'स्वन्धः' वृक्षशाखा-समूहस्य वृक्षमूलमिव राजा मूलकारणमित्यर्थः । राज्ञा रक्षिताः प्रजा जीवन्तीति भावः । 'अमात्यदण्डादिः' चतुरङ्गबलं, 'आवारः' आवरणं तस्य मूलभूतस्य राज्ञः आवरणमिति यावत् । यथा आवरणेन वृक्षमूलं शाखादिकं कण्टकादिभ्यो रक्षति तथा मूलभूतो राजापि अमात्यदण्डादि-रूपावरणेन प्रभुभ्यः प्रजा रक्षतीति भावः । आवारशब्दप्रतिपाद्यमाह, 'वृत्तिरावार उच्यते' इति । 'वृत्तिः' वेष्टनं, (वेडा इति प्रसिद्धिः) 'आवारः' आवारपदप्रतिपाद्यः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इत्येव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।
१७ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

यतरेव स्पष्टयन्नाह, भूतानामिति । 'यतः' यस्मात् कारणात्, 'मन्त्री-यसा' अतिमहता, 'आवारेण' अमात्यदण्डादिरूपेण, 'आवृतः' वेष्टितः, 'स्वन्धः' मूलभूतो राजा, 'भूतानां' प्राणिनां, प्रजानामिति यावत् । 'भूति-निष्पत्तेः' 'भूतिः' सम्भूतिः, सम्पत्तिर्वा तस्याः 'निष्पत्तेः', कारणं भवतीति वाक्यशेषः । 'ततः' तस्मात् कारणात्, समीचीनो राजा 'स्वन्धावारः', स्मृतः । चतुस्त्रिंशद्विंशत्यधिकं अष्टत्रिंशद्विंशत्यधिकं प्रतीकधारणं न मुद्रितपुस्तकानुसारेण किन्तु हस्तलिखितपुस्तकानुसारेणैव यतः मुद्रित-पुस्तके अनियमेन श्लोका अङ्किताः ॥ १७ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

स्वन्धावारविनाशकारणप्रतीकारार्थमाह, समेति । 'समव' न्द-वासानु-

वीवधासार-निरग्रहाः 'समवस्त्रान्दः' बलभिः, 'वासः' सैन्यानामवस्थानयोग्य-
स्थानं, 'धम्' सैन्यपेयजनं, 'वीवधासारौ' कृतव्याख्यौ, तेषां 'निरग्रहा'
निरोधाः, प्रत्येकं 'स्त्रान्धावारस्य' मृत्यवः, भवन्तीति शेषः । यतः चक्षुषाना-
दिभिर्विना प्राणिनो न जीवन्ति अतएव 'एते' समवस्त्रान्दादयः, 'यत्नतः',
रक्ष्याः । प्रतीकारद्वारेण एते अरक्षितास्तेषु तदा स्त्रान्धावारस्य मृत्यवो
भवन्तीति भावः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'प्रयत्नेन', 'मर्ज' मौला-
दिकं, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् । 'तदा' निवेशकाले, 'शुभाशुभं वा' शुभा-
शुभञ्च, वाक्कारः समुच्चये । 'उपलक्षयेत्' संपश्येत् ॥ 'परस्य' यातयस्य, च
'एतत्' शुभाशुभं, 'निपुणं' सम्यक्, 'विलोकयेत्' पश्येत् । 'अशुभधीनदर्शने'
अशुभाभावदर्शने, स्वपक्षस्येति शेषः । 'समारभेत' संपादोद्योगं कुर्यात्,
विजिगीषुरित्येति शेषः । अशुभदर्शने तु न किञ्चिदारब्धमिति भावः ॥ १७
स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां सप्तदशः सर्गः ।

सुद्धितपुस्तकानुसारेण घोड़शः सर्गः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ॥

मुदितपुन्यकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

वैरपुराभासे स्तन्वावारनिवेशं कृत्वा सहसा न युज्येत किन्तु मायप्रयोग-
पूर्वकं मन्त्रयुद्धारम्भः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह, महेति । 'महाप्रज्ञान-
सम्पन्ना' 'महाप्रज्ञानं' गुणायकयुक्ता प्रज्ञा, गुणायकन्तु शुश्रूषा-श्रवण-
ग्रहण-धारण-विज्ञानोद्घोष-तत्त्वाभिनिवेशरूपं । तेन 'सम्पन्नः' युक्तः ।
'सत्त्वदैवे' कृतलक्षणे । ताभ्यामुपलब्धितः' वर्जितः । 'उद्योगाध्यवसायाभ्यां'
उक्तस्वरूपाभ्यां कारणभूताभ्यां, 'उपायान्' साम-दान-विग्रह-भेदादीन्,
'निक्षिपेत्' प्रयुज्यात्, 'परे' यातये ॥ १८ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

कस्मात् प्रकारात् युजं मुक्ता उपायप्रक्षेपोऽभिधीयत इति चेदाह, चतु-
रिति । यतः 'साधुमन्त्रः' सन्त्यङ्गन्तयासम्पन्नः, विजिगीषुर्द्विषि श्रेष्ठः ।
मन्त्रेण कोशेन च 'अरीन्' घातयश्चून्, 'जयेत्', 'तत्' तस्मात्, 'चतुरङ्ग-
फलं' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपं 'मुक्ता' त्यक्त्वा, 'कोशः', 'मन्त्रः' मन्त्रिभिः सह
निर्योता बुद्धिः, च 'युज्यते' युजं करोति ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

उपायानभिधातुमाह, सामेति । सगताः श्लोकार्थः ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ ३ ॥

सामख्यमाख्यातुमाह, परस्पररेति । 'परस्पररोपकारार्थां कीर्तनं'
भर्वाद्भिरस्माकं अस्माभिश्च भवतां इत्थं अन्योन्योपकारकथनं । 'गुणकर्मसु'
वंश-रूप-विद्या-वित्त-चरित्रादिषु, 'कीर्तनं' स्तौघनं । कर्मस्त्विति सप्तमर्थो
विषयत्वं । गुणकर्मविषयकीर्तनमिति यावत् । 'सम्बन्धस्य समाख्यानं'
'सम्बन्धस्य' वंशपारम्पर्यस्य मित्रतारूपस्य वा 'समाख्यानं' कथनं, 'आयत्याः'
सम्प्राप्तानं 'आयतिः' उत्तरपक्षं, तस्याः 'सम्प्राप्तानं' प्रकटनं, 'तवाह-
मिति', 'पेशलया वाचा' मृदुवधनेन, 'साधु' सम्यक्, 'अर्पणं' आत्म-
समर्पणं । 'इति' उक्तप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ३-५ श्लो० ॥ ३-५ ॥

दानमपि पञ्चविधमभिधातुमाह, य इति । 'सम्प्राप्तधनोत्सर्गः' सम्प्राप्त धनवितरणं, स सम्प्राप्तिवैलक्षण्येन 'उत्तमाधम-मध्यमः स्मृतः' । इति- दानसामान्यलक्षणं । 'प्रतिदानं' न्यस्तवस्तुनः प्रत्यर्पणं । 'गृहीतस्यानुमो- दनं' 'गृहीतस्य' दानं विना नीतस्य, 'अनुमोदनं' यस्मिन् तत्साधुदत्तं इत्य- नेन कार्यवशात् सम्मतिदानं ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अथादानमिति । 'अथादानमपूर्वं' अर्थं यदभिनवं दीयते तत् । 'स्वयं ग्राह्यप्रवर्तनं' ग्रहीतुरभिलाषानुसारेण दानं । 'देयस्य प्रतिमोक्षश्च' 'देयस्य' प्रतिवर्षदातव्यस्य, 'प्रतिमोक्षः', एतदपि दानं, इत्येवं दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

त्रिविधं भेदमभिधातुमाह, खेहेति । 'खेहरागापनयनं' 'खेहा' सोद- र्थजा प्रीतिः, 'रागः' अनुरागः, तयोः 'अपनयनं' दूरीकरणं भङ्ग इति यावत् । 'संहर्षोत्पादनं' 'संहर्षः' स्पर्धा, तस्य 'उत्पादनं', 'सन्तर्जनं' सम्यक्कृत्येण भर्त्सनं, इत्येवं त्रिविधो भेदः भेदज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

दण्डमभिधातुमाह, वध इति । 'वधः' विनाशः, 'अर्थग्रहणं' अर्थ- परिज्ञहः, 'परिक्षेपः' घातना, इत्येवं त्रिविधदण्डः दण्डविधानज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

वधरूपदण्डस्य द्वैविध्यमाह, प्रकाशेति । 'पूर्वः' वधरूपो दण्डः, 'प्रकाशः' सर्वजनविदितः, 'अप्रकाशः' न केनापि विदितः, इत्येवं द्विविधः । 'लोका- द्विष्टान्' चौर-भारदारिकादीन्, तथा 'रिपूँश्च' शत्रूँश्च, प्रकाशदण्डान् कुर्वीति ॥ १८ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अप्रकाशदण्डार्हनाह, यैरिति । यैः लोकः 'उद्दिजेत' उद्देगं याति, ये च 'खेहलोमात्' खेहाभिलाषात्, 'नृपवल्लभाः' राजप्रियाः । ये च नृपवल्लभा भूत्वा प्रजाः अधिकां 'बाधन्ते' पीडयन्ति, तेषु 'उपांशु' विजने, वधदण्डः प्रवर्तते ॥ १८ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

उपांशुवधस्वरूपमभिधातुमाह, विषयेति । 'विषये' अग्निमेणाहनि- मेण वा । 'उपनिषदयोगैः' अभिचारादिदूषणादिभिः, शस्त्रेण गूढप्रयुक्ता-

युधेन, 'उद्धर्तनेन' विलोपनविशेषेण, 'तथा' तेन प्रकारेण, 'उपांशु' विजने, 'दण्डं' बधरूपं 'नयेत्' प्रयुज्ज्यात्, 'यथा' येन प्रकारेण, अन्यः 'न विभावयेत्' न जानीयात् ॥ १८ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

यत्र दण्डो न प्रयोज्यस्तदाह । ब्राह्मण इति । 'विद्वान्' धीमान्, 'धर्म्मो-
मिनीषया' धर्म्मं उन्नतिं नेतुमिच्छया, 'ब्राह्मणे जातिमात्रेपि' जात्या ब्राह्मण-
मात्रेपि, 'अन्यजेपि' भीषजातायंपि, 'धार्म्मिके' धर्म्माचरणशक्ते, बधरूपं
दण्डं 'न आदिशेत्' न प्रयुज्ज्यात् ॥ १८ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

उपांशुप्रकारमभिधातुमाह, उपेक्षयेति । 'येषु' दण्डेषु, 'उपांशु प्रश-
स्यते' उपांशुबधो युज्यते । ते 'उपेक्षया' बौदासीन्येन, 'हन्तव्या' विनाश-
यितव्याः । 'निपुणः' नीतिज्ञः, 'प्रत्यक्षं' साक्षात्, 'उपेक्षां' बौदासीन्यं,
'परिवर्जयेत्', त्यजेत्, साक्षात् अन्यैर्हन्तव्यानां अनुयाया इति भावः ।
प्रत्यक्षोपेक्षया तु शङ्कनीयः स्यात् ॥ १८ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

कया रीत्या साम प्रयोक्तव्यमित्याह, प्रविशन्निषेति । 'चेतांसि' अन्तः-
करणानि, 'प्रविशन्निव', 'दृष्ट्वा' दर्शनेन, 'सामु' सम्यक्, 'पिबन्निव' अत्या-
दरेण पाशान्निव, 'खवत्' क्षरत्, 'अमृतमिव' सुधेव, 'प्रियं वचः' 'साम'
प्रियवाक्यरूपं साम, 'प्रयुज्जीत', विजिगीषुरिति शेषः । 'दृष्ट्वा' इत्यत्र
दृष्टेति सुप्रतिपक्षकपाठः न समीचीनः ॥ १८ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

साम्नोपेक्षमाह, यागिति । 'अनुदेगजननो वाक्' चित्तोत्थमाजननी
वाक्, 'साम', इति 'परिकीर्त्यते' उच्यते । तत् साम यदा 'सत्यं' यद्यर्थं,
तदा सामाख्यं सूत्रतमुच्यते । यदा 'प्रियं' प्रीतिजनकं, तदा सामाख्यं स्तोत्र-
मुच्यते ॥ १८ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

सामः प्रकारान्तरमाह, आत्मन इति । आदौ 'समीहितं' शत्रुचेहितं,
कार्यमिति यावत्, 'आत्मन' स्वस्य, 'विषयमिव' कार्यमिव, 'कुर्वन्' कृच्छयन,
'दद्यात्' गच्छेत्, निजकार्यमिव शत्रुकार्येषु प्रयत्नं प्रदर्शयेदिति भावः ।
पश्चात् विजिगीषुः 'अनुपलक्षितः' अप्रकटितः सन्, 'पर्वतान्' पर्वतसदृश-
दुर्भेदान्, 'शत्रून्' रिपून्, 'जलवत्' जलमिव, 'मिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत् ॥
१८ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

सामां गुणमाह, क्षीरेति । 'अमरदानवैः' देवासुरैः, 'फलाय' अमृता-
दिरूपफलप्राप्तये, 'सामा' उत्कलच्छणेन प्रियवचनेन, 'क्षीराब्धिः' क्षीरसमुद्रः,
'मथितः' चालोद्धितः । सामप्रदेवे दोषमाह निजघ्निरिति । 'सामप्रदेधिणः'
सामावज्ञायिनः, 'धार्तराष्ट्रान्' दुर्योधनादीन्, 'अचिरात्' शीघ्रं, 'निजघ्निर'
विनाशितवन्तः, पाण्डवा इति शेषः ॥ १८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

दानमाहात्म्यमाह, दारुणमिति । 'विद्वान्' नीतिनिपुणः, 'दारुण' उपा-
यान्तरेणाप्रतिविधेयं, 'विग्रह' विरोधं, 'प्रश्नं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यमिति इत्येति, 'इन्द्र' देवराजः, 'अपचारे' मारयोच्चा-
टन-विधेयणादिभिः देवानामुपद्रवे, अतदैत्यसंजीवनादिभिः कृतमहापकारे
च 'शुक्रस्य दानेन,' 'श्रमं' शान्तिं 'ईयिवान्' प्राप्तः । 'श्रम' इत्यत्र
'समं' इति इत्यसकारादिः पाठः मुद्रितपुस्तके वर्तते स न समीचीनः ॥
१८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

अपराधेनेति । 'दुहितुः' दानवेन्द्रस्य दृषपर्वणः सुतायाः शर्मिष्ठाभि-
धायाः, 'अपराधेन' क्रूपनिक्षेपणरूपदोषेण, 'भृगुनन्दने' शुक्राचार्ये,
'कुपिते' खदुहितुर्देवयान्याः क्रूपनिक्षेपजनितक्रोधयुक्ते, सति 'दृषपर्वणा',
'दानवेन्द्रः' असुरराजः, 'प्रदानेन' खदुहितुः शर्मिष्ठायाः देवयानीशुश्रूषार्थ-
समर्पणेन, 'सुखी अभवत्' । तद्यथा दृषपर्वणसुतायाः शर्मिष्ठायाः शुक्र-
'दुहितुर्देवयान्याश्च परस्परं संजाते कलहे शर्मिष्ठया देवयानी क्रूपे
निक्षिप्ता एतदपराधेन भृगुनन्दनेन दृषपर्वणः मन्त्रित्वं परित्यक्तं इति
दृषपर्वणा खसुतां देवयान्यै दासीं दत्त्वा भृगुनन्दनः अनुग्राहितः इति
पौराणिकी कथावानुसन्धेया । १८ स० । २० श्लो० ॥ २० ॥

उपगम्येति । 'शान्तिमिच्छता' आत्मनोऽभ्युदयमिच्छता, जनेनेति शेषः ।
'बलिने' अधिकबलयुक्ताय, 'उपगम्यापि' समीपं गत्वापि, 'दातव्यं' ।
'गान्धार्याः' सुनलतनयायाः, अपत्यमिति शेषः । दुर्योधनः 'अप्रयच्छन्'
पश्चापि ग्रामान् अददत्, 'समूह एव' मूलसहित एव, 'क्षयं' विनाशं,
'गतः' प्राप्तः । १८ स० । २१ श्लो० ॥ २१ ॥

भेदप्रयोगमभिधातुमाह । किञ्चिदिति । 'किञ्चित्' स्वल्पं प्रयच्छन्, ददत्, अधिकदानेन शत्रुवृद्धिशङ्कयेति श्रेयः । 'भूयस्या' दृष्ट्या परिणो-
भयन्' बद्धतरां चाशां जनयन् । 'उभयवेतनैः' विजिगीषु-यातयोभयपक्ष-
वेतनयाद्विभिः चरैः, 'प्रविश्य' अन्तरङ्गतां गत्वा, 'चतुर्विधान्' चतुः-
प्रकारान् क्रुद्ध-लुब्ध-भीतावमानितानिति यावत् । 'भेद्यान्' भेदयोग्यान्,
'भिन्द्यात्' विधेययेत्, विजिगीषुरिति श्रेयः ॥ १८ स० ॥ २२ श्लो० ॥ २२ ॥

एतमेव व्याख्यातुमाह, अलब्धेति । 'लुब्धः' लोभपरतन्त्रः, 'अलब्ध-
स्वपयः' अप्राप्तपेतनः, तथा 'मान्नी' मानधनः, 'अवमानितः' हतमानः, तथा
'क्रुद्धः' कोपनस्वभावः, 'कस्मात्' कुतश्चित्कारणात्, 'कोपितः' कोपवशतां
भीतः, तथा 'भीतः' भयशीलः, कुतश्चित् कारणात् 'भीषिता' त्रासितः,
एतान् चतुर्विधान्, 'परपक्षे' परपक्षस्थितान्, 'यथाभिलषितैः कामैः',
'भिन्द्यात्' विधेययेत् । 'स्वपक्षे' स्वपक्षस्थितान् लुब्धादीन् चतुर्विधान्,
यथाभिलषितैः कामैः 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥
२३-२४ श्लो० ॥ २३-२४ ॥

युवराजस्य भेदोपायमाह । भेदमिति । 'मन्त्रमात्य-पुरोधसां' 'मन्त्रिण्य'
परामर्शदातुः, 'अमात्यस्य' सचिवस्य, 'पुरोधसः' पुरोहितस्य, 'भेदः',
'यत्नेन' प्रयासेन, 'कुर्वीत', विजिगीषुरिति श्रेयः । तेषां भेदस्य प्रयोजनमाह,
तेष्विति । 'हि' यतः, 'तेषु' मन्त्रमात्य-पुरोधसः, 'भिन्नेषु' भेदं प्राप्तेषु,
'ऊर्जिते' बलवति, 'युवराजे,' 'भेदः', सुकर इति श्रेयः ॥ १८ स० ॥
२५ श्लो० ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां एकस्मिन् भिन्ने अन्यस्य भेदः सुकर इत्यभिधातुमाह,
अमात्य इति । 'हि' यतः, 'मदीपते' राज्यः, 'अमात्यः युवराजस्य' 'एतौ',
'भुजौ' बाहुभूतौ । 'मन्त्रौ', 'नेच' चतुस्वरूपः । तस्मात् 'अस्मिन्नेकस्मि-
न्नपि' अमात्यादीनां यस्मिन् कस्मिन्नपि, 'भिन्ने' भेदं प्राप्ते, 'तद्विधः'
तत्सदृशः अन्यः, भेदो भवतीति श्रेयः ॥ १८ स० ॥ २६ श्लो० ॥ २६ ॥

यातव्यस्य कुलस्थितादीनां भेदत्वमभिधातुमाह, सर्व्वेति । 'भेधावो'

धीमान्, 'सर्वावस्थं हि' सर्वावस्थमेव, 'तत्कुलीनं' 'तस्य' यातयस्य,
'कुलीनं' कुलस्थितं, 'विकारयेत्' विकारं प्रापयेत्, 'विद्वत्स्तु' प्राप्तविकारः
पुनः, 'कुलीनः' कुलस्थितः, 'अधिवत्' अग्निरिव 'ख्योनिं' 'सस्य' ध्यात्मनः,
'योनिं' व्याश्रयं, 'यसते' नाशं प्रापयति, । १८ स० ॥ २७ श्लो० ॥ २७ ॥

तदिति । 'अभ्यन्तरोधितः' यातयपुराभ्यन्तरे हतवासः, 'पुमान्'
पुरुषः, 'तत्कुलीनेन' यातयकुलस्थितेन, 'तुल्यः' सदृशः, 'तस्मात्' कारणात्,
'स्तौ' कुलीनाभ्यन्तरोधितपुरुषौ, 'परं' अतिशयं, 'भिन्धात्' भेदं प्रापयेत्,
'आत्मनि' स्वपक्षे, 'एतौ', 'शमं' शान्तिं, 'सन्धयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥
२८ श्लो० ॥ २८ ॥

तचेति । 'यः' पुरुषः, 'कोपानुग्रहक्षमः' कोपे अनुग्रहे च शक्तः, 'तच'
तस्मिन् पुरुषे, 'उपजायः' भेदः, 'कर्त्तव्यः', 'सा' पुरुषः, 'कल्याणः' शुभा-
काङ्क्षी, 'शठो वा' धूर्तो वा, 'इति', 'सूक्ष्मया' निर्मलया, 'धिया' बुद्ध्या,
'परीक्ष्यः' परीक्षणीयः ॥ १८ स० ॥ २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कल्याणस्त्विति । 'कल्याणः', शुभाकाङ्क्षी, 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य,
'वर्चः' प्रभुवाक्यं, 'सफलं' फलयुक्तं, 'करोति', 'अथ', 'शठः' धूर्तः, 'अर्थो-
पनिपत्तया' धनलाभेच्छया, 'द्वावपि पक्षौ' यातय-विजिगीषुपक्षौ, 'चल-
यति' चाक्षय्ययुक्ता करोति । यातयमन्त्रणां विजिगीषुपक्षे, विजिगीषुम-
न्त्रणां यातयपक्षे च प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरन्यान् भेदानाह । पूर्व्वेति । 'नीचः' कुतश्चिदपराधात्
पदद्युतः, 'कालयामनमाश्रितः' जीविकानिर्व्वाहार्थं यथाकथञ्चिन्निर्दिष्ट-
वृत्तिकः, 'पूर्व्वसेनापतिः' भूतपूर्व्वसैन्याध्यक्षः, तथा 'मिथ्याभिप्रेता'
मिथ्यापवादयन्तः, राजपुरुष इति श्रेयः । 'श्रीकाभः' राज्यलक्ष्मीलुपः,
'आहूयाप्रतिमानितः' आह्वानानन्तरं तिरस्कृतः, एतान् भिन्धादिति
परेशान्वयः एवमुत्तरत्रापि । १८ स० ॥ ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

राजेति । 'राजद्वेषी' राजविरागी, 'तत्कुलीनः' राजकुलस्थितः, पुरुषः
इति श्रेयः । 'यद्य' पुरुषः, 'भूभुजा' राज्ञा, 'दृश्यते' दोषास्पदीक्रियते,

‘साहित्यवसायः’, ‘मृहीतजीविकोपायः’, ‘करनिवेशितः’ निष्करः सकारी-
शतः, । १८ स० । ३२ श्लो० । ३२ ।

रणेति । ‘रणप्रियः’, युद्धप्रियः, ‘साहसिकः’ अविमृशकारी, ‘आत्म-
सम्भावितः’, आत्मनैव आत्मानं सम्भावयति विद्याशौर्यादिभिः यत्समा-
नोऽन्यो नास्तीति मन्यते यः सः । ‘विच्छिन्नधर्मकामार्थः’ उन्मूलितधर्मादि-
धिवर्गः, अन्यत् स्पष्टं । १८ स० । ३३ श्लो० । ३३ ।

भीत इति । ‘भीतः’ सङ्घातभयः । ‘सुदोषाभियुक्तः’, सहतापराधेन
सङ्घातत्रासः । ‘हृतवैरोऽभिसान्वितः’ आदौ ‘हृतवैरः’ हृतवैरः, पश्चात्
‘अभिसान्वितः’ हृतसाम्बन्धः । ‘अभिधान्वितः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः । ‘अतुल्येन सहादिष्टः’, ‘अतुल्येन’ अयोग्येन, सह ‘आदिष्टः’
कर्मणि नियुक्तः । ‘अतुल्येन सहाशक्तः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न सम्यक् ।
‘तुल्यमानाग्निराहृतः’ ‘तुल्यमानात्’ उपयुक्तसम्मानात्, ‘गिराहृतः’
प्रत्यादिष्टः, यः यादृक्सम्मानयोग्यः स तादृक्सम्मानवहित इति भावः ।
‘तुल्यमानो गिराहृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १८ स० । ३४
श्लो० । ३४ ।

अकारणेति । ‘अकारणात्’ कारणं विना, ‘निरुद्धः’ हृतनिरोधः,
‘कारणाच्च’ उभयोः तुल्यापराधरूपकारणाच्च, ‘विशेषितः’ हृतविशेष-
द्वयैकतरः, उभयोः तुल्यापराधे यद्यपातेन एकः सापराधः हृतः अपरः
परित्यक्तश्चेत् तदा यः सापराधः हृतः स भेदो भवतीति भावः । अन्यत्
स्पष्टं । १८ स० । ३५ श्लो० । ३५ ।

हृतेति । ‘हृतद्रव्यकलत्रः’ अपहृतधनदारः, ‘महाभोगाभिकाङ्क्षुः’
महाभोगाभिलाषी, ‘परिच्छीयः’ अल्पवित्तः, ‘वहिर्बन्धुः’ वहिष्कृतबन्धुः,
‘वहिर्द्वयः’ वहिष्कृतविषयः, ‘वहिष्कृतः’ पुरान्निसारितः । एतत्तितयस्य
वहिर्भावात् मेदात् । ‘महाभोगाभिकाङ्क्षितः’, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
तत्र महाभोगे अभिकाङ्क्षितं अभिकाङ्क्षा यस्येति विग्रहः । भावे निष्ठा-
प्रत्ययः । १८ स० । ३६ श्लो० । ३६ ।

इतीति । 'इति' पूर्वोक्ता, 'भेदाः' भेदाहः, 'समाख्याताः' कथिताः, 'परस्थितान्' यातव्यपक्षस्थितान्, एतान् 'भिन्वात्' विधेययेत् । 'आगतान्' उपजापक्रियया उपस्थितान्, 'कामैः' ये यस्य कामाः तैः, 'पूजयेत्' सम्मानयेत् । 'निजांश्च' स्वपक्षस्थितांश्च, प्रागुक्तभेदान्, 'परिसाधयेत्' प्रशमनयेत् । १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

श्रोधादीनामपनयनेन भेदोपायमभिधातुमाह, सामेति । 'साम' ह्यतल्लक्षणं, भेदोपायोभवति । प्रियम्बदे चतुरागौमुक्तः । 'दृष्टानुसन्धानं' भेदानां विषयाभिलासानुसन्धानं भेदोपायो भवति । भेददृष्ट्यायां चतुःसंज्ञितायां तद्विषयाशाप्रदर्शनेन भेदत्वं सुकरमिति भावः । 'समन्यभयदर्शनं' श्रोधपूर्वकं भयप्रदर्शनं, भेदोपायः भवति । 'प्रधानं' भेदोपायानां मध्ये श्रेष्ठं, 'दानमानश्च' 'दानं' अर्थार्पणं, 'मानं' गौरवं । 'भेदोपायाः' प्रागुक्तभेदसाधनानि । १८ स० ॥ ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

भेदविषयमभिधातुमाह, भेदमिति । 'मतिमान्' नीतिज्ञो विजो गीषुः, 'अपीयसा' अभ्युदितशक्तिना, 'विगृहीतः' विप्रकृतः, सन् 'भेदः', 'कुर्वीत', । तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं यथेति । 'सुरैः' देवैः, 'बलवन्तौ' अतिप्रबलौ, 'घण्टामर्का' घण्टामर्काभिधानौ, 'भित्त्वा' भेदं प्रापय्य, 'पराजितौ' । १८ स० ॥ ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

'भेदफलमभिधातुमाह, दण्डेनेति । 'अरे' यातव्यस्य, 'संहतं' मिलितं, 'बलं' सैन्यं, 'भित्त्वा' भेदोपायैः भिन्नं कृत्वा, 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'समाह्वय्यात्' नाशं प्रापयेत् । 'हि' तथाहि । 'इव' यथा, 'दण्डदण्डं' दण्डप्रमाणं, 'काष्ठं' इन्धनं, 'विशीर्यते' खण्डशो भवति, तथा 'तत्' सैन्यं, भिन्नं सत् विशीर्यते । 'दण्डदण्डं' इत्यत्र 'धुणजग्धं' इति पाठे 'धुणजग्धं' धुणाख्येन कीटविशेषेण, 'जग्धं' भक्षितं, इत्यर्थः । १८ स० ॥ ४० श्लो० ॥ ४० ॥

दण्डप्रयोगकालमभिधातुमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-देश-कालैस्तु' 'उत्साहः' कर्तव्यार्थेषु स्वेयान् प्रयत्नः, 'देशः' युद्धोपयोगि स्थानं, 'कालः' अनुकूलसमयः, शरत्काल इति यावत् । एतैः 'संयुक्तः' समन्वितः, 'सुसहाय

वान्' उत्प्लुष्टसहकारिसम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः। 'युधिष्ठिर इव', 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'अरोन्' शत्रून्, 'अन्त' विनाशं, 'नयेत्' प्रापयेत्। उत्साहेत्यादिविशेषणद्वयं युधिष्ठिरपि योज्यं। युधिष्ठिरपक्षे 'सुसहायवान्' इत्यस्य वासुदेवादिसहायसम्पन्न इत्यर्थः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

आत्मन इति। 'आत्मनः' स्वस्य, 'शक्तिं' उत्साहशक्तिं, 'उद्योग्य' समीक्ष्य, 'सत्त्वसम्पन्नः' उत्साहशक्तिसम्पन्नः। 'अधिकमपि' अधिकवलाभा-
लिनमपि शत्रून् 'दण्ड', 'नयेत्' प्रापयेत्। तमेवार्थं दृष्टान्तेन दण्डमति,
एकाकीति 'एकाकी' प्रमुशक्तिरहितः, 'रामः' परमुरामः, 'पुरा' पूर्वं,
'क्षत्रं' क्षत्रियकुलं, 'अवधीत्' एकविंशतिवारं विनाशितवान्। 'दण्डमप्य-
धिकं' इत्यत्र 'दण्डमभ्यधिकं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः।
१८ स० ॥ ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इदानीं विषयविभागेनोपायानां प्रयोगमभिधातुं सामप्रयोगविषयानेव-
सावदाह, अलसमिति। 'अलसं' निरुत्साहं, 'चक्रमे' युद्धादौ, 'श्रान्तं'
निर्व्विघ्नं, 'श्रान्तमिति पाठे निर्यापारमित्यर्थः। 'विहितोपायचेष्टितं' 'विहि-
ता', 'उपायाः' सामादयः, 'चेष्टितं' शरीरव्यापारो येन तं। 'क्षय-व्यय-
प्रवासैः' 'क्षय' सैन्यादिविनाशः, 'व्ययः' व्यर्धनाशः, 'प्रवासः' युद्धार्थं चिर-
प्रीधितं, यतैः 'सन्तप्तं' प्राप्तविरागं, 'परिविदुत' संयामं त्यक्त्वा पलायितं,
'भीतं' प्रतापादेव चन्तं, 'मूर्खं' अविज्ञातनीतिशास्त्रं, 'धार्मिकं' प्राणि-
हंसाभीतं, 'दुर्जनं' दोषयुक्तं, 'पशुं' पशुकत्वं, 'मैत्रीप्रधानं' स्वभावत एव
हृतवैरं, 'कल्याणबुद्धिं' सर्वत्राहितबुद्धिरहितं, एतान् 'सान्त्वेन' हत-
लक्षणेन सामविशेषेण, 'साधयेत्' प्रशमं नयेत्। विनोपद्वयं सुख-
साध्यत्वात्तेषामिति भावः। 'क्षय-व्यय-प्रसारैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठात्
'क्षय-व्यय-प्रवासैः' इति हस्तलिखितपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४२-४४
श्लो० ॥ ४२-४४ ॥

दानोपायसाध्यानभिधातुमाह, लुब्धमिति। 'लुब्धं' अर्थगृह्णुं, 'क्षीणं'
हीनकोशं, 'अन्योन्यशङ्कयोद्धिमान्' परस्परशङ्कया उद्धिमान्, 'दण्डस्य

कारणात्' सपक्षे विपक्षे च अनुचितदण्डकारणात्, 'दुष्टान्' जातवैरान्,
'दानेन' धर्मदानेन, 'वश' स्वायत्ततां, 'द्यानयेत्' ॥ १८ स० ॥ ४५
श्लो० ॥ ४५ ॥

साम-दानोभयसाध्यानाह, पुत्रेति । 'पुत्रान् धातृन् बन्धून्', 'सामार्थ्येन
च' 'साम्रा' हतलक्षणेन, 'अर्थेन' धनेन, दानेनेति यावत् । 'एतैः' पुत्रा-
दिभिः, 'सदृशः' तुल्यः, 'कञ्' कौटिल्यः, 'लोके' जगति, वर्तते इति शेषः ।
न कौपीति भावः । 'अपि' सम्भावनायां । पुत्रादिः केनचित् कारणेन जात-
वैरः चेत् तदा अवश्यम्भावी पराजय इति भावः । 'सामार्थ्येन च' इत्यत्र
'सामर्थ्येन च' इति मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४६
श्लो० ॥ ४६ ॥

सामेति । 'दैवात्' अकस्मात्, 'प्रपन्नलितेषु' प्राप्तविकारेषु, 'एतेषु'
पुत्रादिषु, 'अपि' निश्चितं, 'साम' उक्तलक्षणं प्रियवचनं, 'प्रयुज्जीत', अन्यथा
एते 'स्पृष्टांशीनिबन्धनात्' स्पृष्टास्वभावकारणात्, 'दुष्करां' दुरपनेयां,
'विकृतिं' वैदे'यां, 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । 'दुष्करं' इत्यत्र 'दुष्करां', 'विकृति'
इत्यत्र च 'विकृति' इत्येवपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

नीतिशिक्षोपयोगिनः आचार्यस्य लक्ष्यमाह, कुलमिति । 'कुलं' सदंशः,
'शीलं' सत्सत्भावः, 'दया' निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छा, 'दानं' वदान्यता,
'धर्मे' पुण्यकर्म्मनुष्ठानं, 'सत्यं' श्रुतवाक्यं, 'हतव्रता' उपकाराङ्गीकारः,
'अद्रोहः' अनिरुचिन्ताराहित्यं, 'इत्येतत्' सर्वं, 'येषु' पुत्रेषु, वर्तते इति
शेषः । 'तान्', 'आचार्यान्' उपदेशगुरुन्, 'प्रचक्षते' वदन्ति ॥ १८ स० ॥
४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

दानभेदोभयसाध्यान् अभिधातुमाह, पौरैति । 'दण्डसुस्थः' दण्डप्रधानः,
'दान-भेदविषयः' दान-भेदप्रयोगनिपुणः, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः,
'पौरजानपदांश्च' 'पौरान्' पुरवासिनः, 'जानपदान्' अनपदवासिनश्च,
'दाग-भेदाभ्यां', 'साधयेत्' वशमानयेत् ॥ १८ स० ॥ ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

अपराद्धेति । 'सुखिग्धान्' कोमलान्तःकरणान्, 'अपराधान्' शताप-

राधान्, 'खेष्टोक्त्या' खेष्टवचनेन, 'मानदानतः' सम्मानपूर्वकार्यदानतः, 'साधयेत्' वशमानयेत्, 'अपरान्' स्त्रिाघेतरान्, 'यथायोगेन' यत्र यः प्रजिघृक्षति तत्र तादृशोपायावलम्बनेन, 'भदे-दयडाभ्यां', 'साधयेत्' ॥ १८ स० ॥ ५० श्लो० ॥ ५० ॥

मानुषीं मायां दर्शयन्नाह, देवतेति । 'देवताप्रतिमान्तम्भसुधिरान्तर्गतैर्गर्तैः' देवताप्रतिमूर्ति-स्तम्भ-विबराभ्यन्तरगतैर्गर्तैः, लोका विस्मिताः क्रियन्ते इति शेषः । इत्थं यत् विस्मापनं सा माया इति भावः । 'स्त्रीवस्त्रसंवीतः पुमान्' स्त्रीवेशधारी पुरुषः, 'निशि' रात्रौ, 'अदभुतदर्शनश्च' आश्चर्य-दर्शनश्च, 'वेतालानां पिशाचानां देवानाश्च', 'सुरूपता' तुल्यरूपता, 'इत्यादिमाया मानुषी विज्ञेया', 'मानुषश्चरन्' मानुषः तथा मायया चरन् सन्, लोकान् विस्मापयतीति शेषः । 'सुरूपता' इति 'मानुषैश्चरन्' इति च सुदितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ५१-५२ श्लो० ॥ ५१-५२ ॥

कामत इति । 'कामतः' खेष्ट्या, 'रूपधारित्वं' यस्य कस्यचित् रूपधारणं, 'शस्त्रास्त्राभ्याम्बुवर्षणं' मायया शस्त्रास्त्रपावायजलानां वर्षणं, 'तनो-निलीनता' मायया अन्यकारं प्रसार्य तत्र लयः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

मायाया उदाहरणमाह, जघानेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

उपेक्षाजलणमाह, अन्याय इति । 'अन्याये' न्यायविरुद्धे कार्ये, 'असने' कामजे कोपजे च दोषे, 'युद्धे च', 'प्रवृत्तस्य' प्रवृत्तिमतः, 'अनिवारणं' अप्रतिषेधः, उपेक्षा । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

उपेक्षाया उदाहरणमाह, अकार्ये इत्यादि श्लोकद्वयेन । श्लोकद्वयं स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५६-५७ श्लो० ॥ ५६-५७ ॥

इन्द्रजाललक्षणमाह, भेषेत्यादिश्लोकद्वयेन । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'इन्द्रजालं' ऐन्द्रजालिकविद्यां, 'दिषतः' यातव्यस्य, 'भीत्यर्थं' आसार्य, 'उपकल्पयेत्' प्रदर्शयेत् । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५८-५९ श्लो० ॥ ५८-५९ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । अर्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥
दानातिरिक्तोपायप्रयोगस्य दानपूर्वकत्वेनैव सामर्थ्यं दानापूर्वकत्वेन वैक-
ल्यश्चाह, सामभेदावित्यादिलोकद्वयेन । अर्थः प्रतीतः ॥ १८ स० ॥ ६१-६२
श्लो० ॥ ६१-६२ ॥

उपायावलम्बने दोषमाह, इत्येति । 'नयज्ञः' नीतिज्ञः, 'शत्रुबले'
यातव्यबले, 'निजबले वा' स्वीकृत्यबले च, 'इत्याद्युपायान्' प्रागुक्तान् सामा-
दीन्, निपुणं यथा स्यात् तथा 'विनिक्षिपेत्' प्रयुज्ज्यात् । 'निरभ्युपायः'
उपायविहीनः, विजिगीषुरिति शेषः । 'विचेष्टमानः' चिन्तयन्, 'नियतं'
सदा, 'प्रयाणं' गमनं, 'अभ्युपैति' प्राप्नोति । यथा अन्यः सत्यलोपि गच्छन्
अभीष्टफलं न प्राप्नोति तथा उपायविहीनो विजिगीषुः युद्धयात्रादिकं
कुर्वन्पि विजयफलं न प्राप्नोति इति भावः ॥ १८ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

अवश्येति । 'विपश्चिता' नीतिपण्डितानां, 'उपायसन्दर्शबलेन' 'उपाया'
सामादयः, तस्य 'सन्दर्शः' लोचकारोपकरणं, स एव 'बलं', तेन 'सम्पदः'
विभूतयः, 'यवश्यं', 'वशं' स्वायत्तता, 'आयान्ति' प्राप्तवन्ति, यथा सन्दर्शेन
सुवर्णादिकं बलादाहृत्य वशीक्रियते, तथोपायसन्दर्शबलेन सम्पदः वशी-
क्रियन्ते इति भावः । 'हि' यस्मात्, 'राज्ञां' विजिगीषूणां, 'उदारं' उत्-
कृष्टं, 'विधिवत्' यथाशास्त्रं, 'प्रयोजितं' हतप्रयोगं, 'फलं' उपायजातं,
'कश्चित्' स्थलविशेषे, 'अर्थसिद्धये' कार्यसाधनाय, 'भवति' । 'उपाय-
सन्दर्शबलेन' इत्यत्र 'उपायसन्दर्शबलेन' इति, 'भवत्युदारं' विधिवत् प्रयो-
जितं इत्यत्र 'भवत्युदारा विधिवत् प्रयोग्यते' इति च मुद्रितपुस्तकपाठौ
॥ समीचीनः । 'पुत्रान्' भ्रातृन्सहोदयः 'इत्याद्युपायानिपुणमित्यन्ताः' श्लोका
हन्तलिखितपुस्तके न सन्ति ॥ १८ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरूपेणानुसारिण्या

अष्टादशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ।

अथोनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेणाष्टादशः सर्गः ।

चतुर्थोपायकालमभिधातुमाह, सामेति । 'समादीनां' उक्तलक्षणानां, 'नयाणामुपायानां', 'नये' प्रयोगे, 'विपक्षे' निष्पक्षे, सति, 'नयसम्पन्नः' नीतिमान्, 'दण्डयित्' दण्डविधानञ्च, विजिगीषुरिति श्रेयः । 'दण्डेषु' कृतापरार्थेषु, 'नयं' नीतिशास्त्रोक्तं, 'दण्डं', 'विनयेत्' प्रयुज्जीत ॥ १८, ख० १ श्लो० ॥ १ ॥

दण्डोऽत्र यातव्यलक्षणोऽस्तिः तं प्रति दण्डप्रणयनं संयामाख्यमभिधातुं पूर्वविधेयं तावदाह, देवेति । यातव्यलक्षणोपेते दण्डे शत्रौ संयामकर्तु-
कामो विजिगीषुः, 'देवान्' इष्टान्, 'विप्रांश्च' ब्राह्मणांश्च, 'अभ्यर्थं' सम्पूज्य,
'प्रशस्तयश्चतारकं' 'प्रशस्ताः' धनुःफूलाः, 'यद्वा', 'तारकाश्च' नक्षत्राणि
'च, यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा । 'यश्चिधं' वक्ष्यमाणलक्षणं घट-
प्रकारं, 'बलं' सैन्यं, 'युद्धं' रचनाविशेषेण रचयित्वा, 'दिवान्' यातव्यस्य,
'अभिसुखं' सम्मुखं, 'व्रजेत्' गच्छेत् ॥ १८ ख० २ श्लो० ॥ २ ॥

बलसंख्यं गुणलक्षणमभिधातुमाह, मौलमिति । मूले भवं मूलभूतपुरुष-
सम्बन्धादागतं वा 'मौलं' । भरनेणोपगृहीतं 'भूतं' । 'असि' सङ्घ-
धर्मेण व्यवस्थितं, कुविन्दपट्टिकाकारसमूहः । 'सहद्वलं' साहाय्यागतं निब-
धलं, 'द्विद्वलं' दण्डोपादानं शत्रुबलं, 'आटविकबलं' समखलाटवीभोक्तृ-
बलं । 'बलानां' उद्दिष्टानां वृद्धिधसैन्यानां मध्ये, 'पूर्वं पूर्वं' प्रथमं प्रथमं,
'गरीयः' गुणैरधिकं, बलानां मध्ये भूतात् मौलं, असिबलात् भूतं गरीय
इति सर्वत्र योज्यम् । 'असनं तथा' पूर्वस्मिन् जायमानं व्यसनं गुणप्राप्ति-
लोभ्यादिकं व्यसनञ्च, 'गरीयः' । एतत्क्षोकावधि सर्वत्र 'भूत'पाठस्याने
मुद्रितपुस्तके 'भूतेति' पाठो न सम्यक् । अयमेव श्लोकः तृतीयः, हस्तलि-
खितपुस्तके तथैव दृश्यते । मुद्रितपुस्तके यदस्य चतुर्थत्वं तन्न समीचीनं ।
१८ ख० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयद्वाह, सत्कारेति । 'सत्कारात्' पिष्ट-पैतामहसम्बन्धेन सत्कारार्हत्वात् । 'अनुरागात्' परिधयादनुरक्तत्वात् । 'सहसङ्गधना-सनात्' सहालापसमीपोपवेशनात् । 'नित्यं तद्भावभावित्वात्' सहसङ्गि-क्षयत्वात् । 'मौलं', 'भूतबलात्', 'गुरु' गुणाधिकमित्यर्थः । 'सहसङ्गधना-नासनात्' इत्यत्र 'सह सङ्गटनाशनादिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सङ्गता, श्लोकोयं चतुर्थः इत्यलिखितपुस्तके तथैव दृश्यते मुद्रितपुस्तके यदस्य द्विती-यत्वं तत् न सङ्गतं ॥ १८ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

सन्निष्ठाष्टतयेति । 'नित्यं सन्निष्ठाष्टतया' नियतं समीपावस्थिततया, 'क्षिप्तोत्थानतया' पतितोत्थापकतया, 'एतेष्व' जीविकायाश्च, 'खान्द्यधीन-त्वात्' खान्द्यायक्तत्वात्, 'भूतं' उक्तलक्ष्यं भूतबलं, 'श्रेष्ठिवलात्', 'गुरु' गुणाधिकं । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं । श्लोकार्द्धन्तु 'सन्निष्ठाष्टतया नित्यं क्षिप्तोत्थानतया तथा' इति । अतएव इतः प्रभृति श्लोका न यथा नियमेनादिताः ॥ १८ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

तुल्येति । 'तुल्यसंहर्षणामर्षात्' समसखदुःखत्वात्, 'सिद्धिनाभात्' 'सिद्धौ' विजये, सत्यां 'लाभात्' तुल्यलाभात्, 'जानपदत्वाच्च' एकजनपदवासित्वाच्च, 'मैत्राहलात्', 'श्रेष्ठिवलं', 'गुरु' । 'सिद्धिनाभादित्यत्र 'सिद्धिनाभादि-त्यर्थं मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सङ्ख्यातेति । 'सङ्ख्यातदेशकालत्वात्' निर्णीतदेशकालत्वात्, 'तथा', 'एका-र्थोपगमात्' एकार्थलाभप्रयत्नात्, 'खेहनयोगाच्च' अनुरागसम्यक्ताच्च, 'प्रबो-धेन' 'मित्रबलं', 'गुरु', 'बलात् खेहनयोगाच्च' इत्यत्र 'बलादमत्त-योगाच्चेत्यर्थं मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

प्रकृत्येति । यतः 'आरण्यकतया' आरण्यवासितया, 'आटविकाः', 'प्रकृत्या' शुभावेन, 'अधार्मिकाः' पापमतयः, 'दुःखाः' अर्थशोषाः, 'अनार्याः' अग-दाचाराः, 'सत्यमेदिनः' असत्यप्रतिष्ठाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'तेभ्यः' आट-विकेभ्यः, 'शत्रुबलं' 'गुरु' ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

शत्रुबलं आटविकबलञ्च, यातव्यविषयविशेषाद्यै भवतीत्याह, उभय-

मिति । 'कालापेक्षायवस्थित' 'कालस्य' समयविशेषस्य, 'अपेक्षया' अनु-
रोधेन, 'यवस्थित' कृतावस्थानं, 'उभयं' शङ्खबलं चाटविकबलञ्च, 'तद्विरो-
पार्थ', 'तस्य' यातव्यस्य, 'विलोपार्थे' प्रभुशक्तिक्षयार्थं, भवतीति शेषः ।
'विलोपे' प्रभुशक्तिक्षये, 'व्यसने च' विपदि च, यातव्यस्येति शेषः । 'व्यस्य'
विजिगीषोः, 'वरिजयः', 'ध्रुवः' निश्चितः । 'विलोपे व्यसने चैव' इत्यत्र
'विलोपव्यसने चैवेति' मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सावधानो विजिगीषुः उपजापं विघटयेदित्याह, उपजापेति । 'आभ्यां'
द्विषदाटविकबलाभ्यां, 'उपजापकृतात्' भेदकृतात्, 'भयात्', 'विशेषतः'
विशेषेण, 'वस्येत्' चासं प्राप्नुयात्, विजिगीषुरिति शेषः । विजिगीषुः
स्वपक्षीयाभ्यां द्विषदाटविकबलाभ्यां कृतं उपजापं विघटयेदिति भावः ।
'परस्य वा' यातव्यस्यैव, 'उपजयेत्' द्विषद्वलं चाटविकबलञ्च भेदं प्रापयेत् ।
'उपजापात्' यातव्यपक्षीयद्विषदाटविकबलभेदात्, 'जयः', 'ध्रुवः' निश्चितः ।
'भयादाभ्यां' इत्यत्र 'भयादभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स०
१० श्लो० ॥ १० ॥

यद्वलं यस्मिन् समये उपादेशं तद्विलोपादानमभिधातुमाह, स्तीतेति ।
'स्तीतसारानुरक्तेन' 'स्तीतसारेण' अविकबलेन, 'अनुरक्तेन' अनुरागा-
न्वितेन, प्रागुक्तलक्षणेन बलेन, 'उपचितः' दृढिद्रुतः, 'परः' यातव्यः,
'क्षयव्यसद्विष्णुना' 'क्षयः' मुग्धपुरुषक्षयः, 'व्ययः' हिरण्यधान्यापचयः,
तान् सहते यः तादृशेन । 'तत्तुल्येनैव' परतुल्येनैव, विजिगीषुणेति शेषः ।
'यातव्यः' संग्रामार्थं गन्तव्यः । यदा यातव्यः यादृशबलेनोपचितः तदा
विजिगीषुणापि तादृशबलेनोपचितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १८ स० ११
श्लो० ॥ ११ ॥

प्रकृष्ट इति । 'अध्वनि' यातव्यदेशगमनमार्गं, 'प्रकृष्टे' पर्वताद्यनादृते
सति । 'काले वा' युद्धयात्रासमये च, 'प्रकृष्टे' युद्धोपयोगिनि, शरदभिन्न
इति यावत्, सति । 'सुसमाहृतैः' यथायोग्यसम्मानेन स्वायत्तीकृतैः,
'मौलैः' प्रागुक्तलक्ष्यैः बलैः सह, 'गच्छेत्' यातव्यदेशं यायात्, विजिगीषु-

रिति शेषः । यतः 'मौलाः', 'दीर्घकालत्वात्' दिग्विजयथापारस्य दीर्घ-
कालसाध्यत्वात्, 'क्षय-व्ययसहिष्णवः' क्षयव्ययसहनशीलाः, भवन्तीति-
शेषः । ॥ १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एवमिति । 'एषु', 'वस्तुषु' कार्यादिषु, 'मेधावी' प्राज्ञः, 'भृतादीनि'
भृत-श्रेणि-सङ्घत्-द्विषदाटविकानि पञ्चबलानि, 'विवर्जयेत्' समं न नयेत् ।
यतः 'तेषु' भृतादिषु, 'दीर्घकालाध्वखिमेधु' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना च
अन्तेषु, सत्त, 'भेदभयं' उपजायमीति, 'भवेत्' सम्भवेत् ॥ १६ स० ।
१२ श्लो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्पयन्नाह, ब्रह्मत्वादिति । 'परसैन्यानां' यातव्यसैन्यानां,
'ब्रह्मत्वात्' प्राप्नुय्यात्, 'दीर्घकालाध्वखेदता' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना
च अस्मात्, 'नित्यप्रवासयानाभ्यां' 'नित्यं' प्रतिदिनं, 'प्रवासः' प्रातिकूल्येन
यासः, 'यानं' गमनं, ताभ्यां, 'भेदः' चित्तविश्लेषः, 'अवश्यं जायते' । स्वयन्ता-
मानमिति शेषः । 'नित्यप्रवासायासाभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठे 'व्यायासः'
अतिप्रयत्नः अन्यत् समानं । 'दीर्घकालाध्वखेदता' इत्यत्र 'दीर्घकालाध्व-
खेदता' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

मौलबलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतमिति । 'मे' मम, 'भृत-
बलं' चेतनोपगृहीतं बलं, 'प्रभूतं' ब्रह्मतरं, विद्यत इति शेषः । 'मौलं'
'पिष्ट-प्रितामहसखित्वेनागतं बलं, 'अल्प' न्यूनं, तदपि 'असारवत्' सार-
रहितं, 'अरेः' यातव्यस्य, 'मौलं', 'अल्प', 'विरक्तं' अतनुरक्तञ्च, 'प्रायोऽल्प-
सारवत्' 'प्रायः' बाहुल्येन, 'अल्पसारवत्' क्लृप्तसारयुक्तं, एवम्भूते काले
विजिगीधुः मौलबलैः सह यातव्यसमीपं शयादिति वाक्यशेषः ॥ १६ स०
१५ श्लो० ॥ १५ ॥

कूटयुद्धस्य अल्पायाससाध्यत्वमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मन्तेषु' कूटयुद्धेन, 'योद्धव्यं', यतः 'अल्पायासेन' अल्पपरिश्रमेण, 'जयः'
भवतीति शेषः । 'अल्पः', 'देशः' बर्णाधिकरणस्थानं, 'अल्पः', 'कालः'
युद्धोपयोगिसमयः, 'अक्षयोदये' बर्णाविनाशपूर्वकविजयलाभे, 'प्रवभूव'

समर्थो बभूव । कूटयुद्धे तु अधिकसैन्यस्य अधिककालस्य वा नापेक्षणीयत्व-
मिति भावः । 'अल्पोदेशस्तु कालो वा प्रबभूवादयोदये' इत्यत्र 'अन्यो-
देशस्तु कालो वा प्रभूतौ चाक्षय्ययौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ।
१६ स० ॥ १६ श्लो० ॥ १६ ।

भूतबलोपादानकालमभिधातुमाह, 'यान्तेति । 'यान्तोपजापविश्वस्तं'
'यान्तं' युद्धसोशादिभिरुपस्फुर्य, 'उपजापविश्वस्तं' 'उपजापेन' विजिगीषु-
क्षतमेदेन, 'विश्वस्तं' आत्मसात्क्षतत्वात् विश्वासयोग्यं, 'परस्य सैन्यं'
यातय्यस्य बलं, 'भूतैर्बलैः' वेतनोपगृहीतैर्बलैः सह, यायादिति शेषः ।
'अल्पप्रसारः' 'अल्पः' श्लोकः, 'प्रसारः' इच्छतः सैन्याभियानिर्गम्य स तथा-
भूतः यातय्यः, 'हन्तव्यः' अनायासेन विनाशयितव्यः, 'इत्युपेक्ष्य' इत्युपेक्षां
कृत्वा, भूतैर्बलैर्यायादिति सम्बन्धः । यत्र यातय्यसैन्यं यान्तोपजापविश्वस्तं
तत्र यत्र च यातय्यः अल्पप्रसारः तत्रापि भूतैर्बलैर्यायादिति भावः । 'आ-
न्तोपजापविश्वस्तं' इत्यत्र 'यान्तोपजापादिश्वस्तमिति, 'इत्युपेक्ष्य' इत्यत्र
'इत्युपेक्षा' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ।

श्रेष्ठबलोपादानकालमभिधातुमाह, स्तीतमिति । 'ऋक्षप्रवासव्यायामात्'
'ऋक्षात्' अल्पात्, 'प्रवासात्' यातय्यदेशवासात्, 'व्यायामात्' युद्धसोशात्,
'स्तीतं' समृद्धं, 'श्रेष्ठबलं' सङ्घधर्मेण व्यवस्थितं सैन्यं, 'यानवर्त्मनि' प्रयाण-
पथि, 'आधातुं' संस्थापयितुं, 'शक्वं' योग्यं, 'इति' इतिविविच्य, 'सैन्यं'
श्रेष्ठबलं, 'समुत्पतेत्' समुपादाय गच्छेदित्यर्थः । 'श्रेष्ठि' इत्यत्र 'शीष्टि' इति
'यानवर्त्मनि' इत्यत्र 'यानवर्त्मनि' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ।
१६ स० १८ श्लो० ॥ १८ ।

सुहृद्बलोपादानकालमभिधातुमाह, सुप्रभूतमिति । 'सुप्रभूतं' सुसमृद्धं,
'सुहृत्सैन्यं' मित्रबलं, 'आत्मानि' आत्मकार्यसम्पादने, 'आधातुं' स्थापयितुं,
निर्वैरं कर्तुमिति यावत् । 'शक्वं', 'मन्तेण' कूटयुद्धेन, 'अल्पयुद्धं' अल्प-
प्रयाससाध्यं युद्धं, चेत् तदा 'अल्पमेव' श्लोकमेव, 'सुहृत्सैन्यं', 'आत्मानि'
आधातुं शक्वं, 'इति' एवम्भूते काले, 'सुहृद्बलैः' मित्रबलैः सह, याया-

दिति वाक्यशेषः । यत्र युद्धस्य वज्रप्रयाससाध्यत्वेपि सृष्टसैन्यस्य सुसमृद्धत्वं
तत्र यत्र सृष्टसैन्यस्य अल्पत्वेपि मन्त्रेण युद्धस्याल्पत्वं तत्र च सृष्टद्वन्द्वो-
पादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

मित्रेति । 'मित्रसाधारणे' मित्रस्य आत्मनश्च समानफलोदये, 'कार्ये'
कर्तव्ये, तथा 'मित्रायत्ते' मित्राधीने, 'फलोदये' फलप्राप्तौ, तथा 'अनुयाहो
च' अनुयाहयोग्ये मित्रान्तरे च, 'पीडो' यातये, 'मित्रेनैव सह', 'प्रजेत्'
गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । 'पीडो च' इत्यत्र 'पाण्डित्ये' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः ॥ १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

द्विषद्वन्द्वोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतेनेति । 'अशूकरबधापेक्षी'
'अभिः' कुक्षुरैः, शूकरबधं व्यपेक्षते यः स इव विजिगीषुः, 'प्रभूतेन' सम्बन्धेन,
'अरिसैन्येन' द्विषद्वन्द्वेन, सह 'महता' बतवतः, 'रिपून्' शत्रून्, 'प्रेषयेत्'
युद्धे नियोजयेत् । 'वा' अथवा, 'नयं वचनं' नीतियुक्तं वाक्यं, 'महता
रिपून्', 'नयेत्' प्रापयेत् । यथा चाण्डालाः अग्निं शूकरान् विनाशयन्ति
तथा मङ्गन्तः रिपवः अरिसैन्येनैव जंतव्या इति भावः ॥ १६ स० २१
श्लो० ॥ २१ ॥

अभ्युत्थितमिति । 'क्रोधमभयात्' व्यपराधेन प्रभोः क्रोधमभयात्, 'अभ्यासे'
निकटे, 'अभ्युत्थितं' उपस्थितं, 'रिपोः' यातव्यस्य, 'बलं' सैन्यं, 'वासयेत्'
स्वराज्ये निवासयेत् 'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'शनं'
रिपुं, 'कर्षयेच्च' आकर्षयेच्च । 'अभ्युत्थितं' इत्यत्र 'अविचिन्त' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः, तादृशपाठे तु उपस्थितक्रियाध्याहारेण 'अविचिन्तं' अविवक्ष-
चितं, सत् उपस्थितं इत्यर्थः । 'अभ्यासे तु' इत्यत्र 'अभ्यासेन' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

आटविकबलोपादानकालमभिधातुमाह, नित्यमिति । 'पण्डितः' नीतिज्ञः,
'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'परदेशप्रवेशे च' यातव्य-
जनदेशप्रवेशे च, 'नित्यं' सदा, 'आटविकं सैन्यं' प्रागुक्तलक्ष्यं बलं, 'पुरः'
अग्रतः, 'जुर्वीत' । मुद्रितपुस्तके 'दुर्गकण्टकशोधने' इत्यत्र 'दुर्गकण्टक-

घोधनैः' इतिपाठः, 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठश्च न समीचीनः ॥ १६ स०
२३ श्लो० ॥ २३ ॥

उपसंहरन्नाह, एतन्मौलादीति । 'एतत्' प्रागुक्तं, 'मौलादिषड्वर्गं'
मौल-भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विपदाटविकल्पं षड्विधं वर्णं, 'पदात्यश्वरघद्विपैः',
'घतुरङ्गबलं' । 'मन्त्र-कोशाभ्यां', 'षडङ्गं', 'विदुः' ॥ १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

इतीति । 'बली' महाबलसम्पन्नोविजिगोषुः, 'इत्येतत् षड्विधं वर्णं',
'यथायोगं' यस्य बलस्य येन बलेन सह योगोयुज्यते तेन बलेन सह तद्वत्
संयोज्य इत्यर्थः । 'सुनिश्चिदं' रन्ध्ररहितं, निर्दोषमिति यावत्, यथा
स्यात् तथा 'प्रतियुक्तं' पररचितयूक्तस्य प्रत्यनीकभूतयूक्तं विरचय्य, 'प्रति
बलं' परबलं, 'प्रति', 'यायात्' गच्छेत् । 'प्रतिबलमित्यत्र 'व्यायोबलमिति
'मुद्रितपुस्तकपाठः । 'यथायोगं वर्णं' इत्यत्र 'यथायागबलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

योगेति । 'नृपः' विजिगोषुः, 'अस्य' प्रागुक्तस्य षड्विधस्य, 'योगं'
स्वकीयैः परकीयैर्वा सह सम्बन्धं, 'सर्वं' अशेषं, 'मन्त्र दिना' गूढपुरुषप्रशि-
धानादिना, 'विजानीयात्' । तथा 'हताहतप्रचारं' सेनाभिः हतमहतं
वा प्रचारं काः कुत्र प्रचरतीति गत्यागत्यादिकं, 'विजानीयात्' । तथा
'सेनापतेरपि' 'सेना' सकलबलसमुदायः, तस्याः पतिः, तस्य हताहतप्रचा-
रादिकं विजानीयादिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

सेनायालक्षणमभिधाय सेनापतेरपि सप्तदशश्लोकपरिकल्पितकुलकेन
लक्षणमभिधातुमाह, कुलोद्भूतमिति । 'कुलोद्भूतं' विशुद्धोभयकुलोत्पन्नं,
'जानपदं' स्वजनपदभवं, 'मन्त्रज्ञं' यथाक्रमन्त्राभिज्ञं, 'मन्त्रिसम्मतं' मन्त्रिणा
अभिमतं, 'यत्नतः', 'दण्डनीतेः' दण्डनीतिशास्त्रस्य, 'प्रयोक्तारं' प्रयोगनिपुणं,
'अध्येतारश्च' अध्ययनशीलश्च एवम्भूतं जनं 'ध्वजिनीपतिं' कुर्वीत' इति परे-
णान्वयः एवमुत्तरत्रापि 'मन्त्रिसम्मतं' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मतमिति' मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सत्त्वेति । 'सत्त्व-शैत्य-क्षमा-सौम्य-माधुर्यार्थगुणान्वितं' 'सत्त्वं' बलं, 'शैत्यं'

पराक्रमः, 'क्षमा' सहिष्णुता, 'स्थैर्यं' स्थिरता, 'माधुर्यं' सौन्दर्यं, 'वैर्य-
गुणाः' वैर्य—गाम्भीर्यादयः, तैः 'अन्वितं' युक्तं । 'प्रभावेत्साहसम्पन्नं'
'प्रभावः' प्रतापः, 'उत्साहः', ताभ्यां 'सम्पन्नं' युक्तं । 'आजीव्यमनुजीविना'
'अनुजीविना' व्याथितानां, 'आजीव्यं' व्याथयरूपं ॥ १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

मित्रवन्तमिति ॥ 'मित्रवन्त' 'मित्र' सहत्, तत् विद्यते यस्य असा
मित्रवान् तं । 'उदारास्य' विशालवदनं, 'बहुस्रजगबान्धवं' बहुवः स्रजगा
बान्धवाश्च यस्य च । 'व्यावहारिक' व्यवहारार्थं । 'अक्षुब्ध' महान्तं । 'पौर-
प्रकृतिसङ्गत' 'पौरा' अग्रान्या, 'प्रकृतिः' स्वभावः, तया 'सङ्गतं' युक्तं । अथवा
'पौरप्रकृतिषु' पुरस्थितप्रजासु, 'सङ्गत' मिलितं ॥ १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

नित्येति । 'नित्याकारणवैराग्यामकर्त्तार' चिरकालीनाकारणवैरकरणा-
प्रवृत्तं । 'अनादितं' निर्मूलं, निर्दोषमिति यावत् । 'अतानुबन्धिकर्मण्य'
शास्त्रानुगतकर्मकारिणं । 'कल्याणमित्र' अल्पशत्रुं, 'बहुश्रुत' बहुशास्त्रार्थं ॥
१६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आरोग्यमिति । 'आरोग्यं' अनामयं, अरोग एव आरोग्यं स्वार्थं व्या-
प्रवृत्तं । 'व्यायतं' प्राञ्च्यं । 'शूर' शैर्यसम्पन्नं । 'त्यागिन' दातारं । 'कालवे-
दिन' कालज्ञं । 'कल्याणाकृतिसम्पन्नं' मनोशाकारयुक्तं । 'स्वसम्भाव्यपरा-
क्रमं' स्वानुभवनीयविक्रमं ॥ १६ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

गजान्वेति । 'गजान्वरचचय्योसु शितित' गजान्वरथानां, 'चय्योसु' गतिषु,
'शितित' प्राप्तशिक्षं । 'सजितश्रमं' पराभूतपरिश्रमं । 'खड्गयुद्ध-नियुद्धेय'
खड्गयुद्ध-सक्तयुद्धेय, 'शीघ्रचङ्क्रमणक्षमं' शीघ्रपुनःपुनश्चमणशक्तं ॥ १६ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

युद्धभूमीति । 'युद्धभूमिविभागश्च' युद्धोपयोगिस्थानविभागविदं,
'सिंहवद्गुर्विक्रमं' सिंहवदन्तर्जनिपराक्रमं । 'अदीर्घसूत्र' अचिरक्रियं,
'निस्तम्भ' 'तन्त्रा' व्यालयं, तद्वदितं, 'अमर्षणं' अपमानासहिष्णुं, 'अनुद्धतं'
अपहृतं ॥ १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

अस्यश्वेति । 'हस्त्यश्व-रथ-शस्त्राणां', 'सम्यग्गन्तव्यवेदिनं' सम्यक्चिह्नं ।

‘घर-स्थिरविवेकज्ञं’ ‘घरस्य’ गमनशीलगुप्तदूतस्य, ‘स्थिरस्य’ निश्चल-
गुप्तदूतस्य ‘विवेकज्ञं’ प्रभेदज्ञं, ‘क्षतज्ञं’ उपकाराङ्गीकर्तारं, ‘अनुकम्पकं’
दयालुं । १६ स० ३४ श्लो० । ३४ ।

धर्मेति । ‘धर्मैकर्मसमायोगं’ धर्मोपयोगिकर्मणा ‘समायोगः’ सम्बन्धः,
यस्य तं । ‘कुशलं’ निपुणं, ‘कुशलानुगं’ निपुणानुगामिनं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’
सर्वप्रकारयुद्धक्रियायुक्तं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’ इतिपाठे सकलविशुद्धक्रिया-
न्वितमित्यर्थः । ‘तत्परिकर्मणि’ ‘तस्य’ सर्वप्रकारयुद्धस्य, ‘परिकर्मणि’
प्रसाधनक्रियायां, ‘शक्तं’ समर्थं । १६ स० ३५ श्लो० । ३५ ।

स्वभावेति । ‘अश्व-वृ-दन्तिनां’ ‘अश्वानां’ हयानां, ‘वृणां’ सैनिकपुं-
खाणां, ‘दन्तिनां’ गजानां, ‘स्वभावचित्तज्ञतया यक्तं’ स्वभावं कितञ्च जानाति
यः तस्य भावः तथा युक्तं । ‘तन्नाम्नाश्चापि’ ‘तेषां’ अश्व-वृ-दन्तिनां, ‘नाम्ना-
श्चापि’, ‘वेत्तारं’ ज्ञातारं, ‘तद्विधानोपपादकं’ ‘तेषां’ अश्ववृदन्तिनां, ‘वि-
धानं’ नियमः, तस्य ‘उपपादकं’ सम्पादकं । १६ स० ३६ श्लो० । ३६ ।

देशेति । ‘देशमावास्वभावज्ञं’ नानादेशीयभावास्वभावज्ञानसम्पन्नम् ।
‘लिपिज्ञं’ नानादेशीयलिपिज्ञानसम्पन्नम् । ‘सदृशसूतिं’ दृढतरस्मरणम् ।
‘निष्ठाप्रचारकुशलं’ दानिसञ्चारनिपुणम् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ निमित्तज्ञं,
शुभाशुभचिह्नमिति यावत् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ इत्यत्र ‘कुशलज्ञान-
निश्चितं’ इति सुमितपुनःकपाठे तु बहूनां मध्ये ‘कुशलस्य’ निपुणस्य, ज्ञान-
युक्तमित्यर्थः । १६ स० ३७ श्लो० । ३७ ।

उदयास्तेति । ‘तन्निषेवितं’ ‘तेषां’ दिग्देशमार्गाणां, ‘निषेवितं’ निषे-
धणं यस्य तं । भावे तद्व्ययः । अन्यत् प्रतीतम् । १६ स० ३८ श्लो० । ३८ ।

क्षुत्पिपासेति । ‘अनाहितमयग्लानिं’ ‘अनाहिता’ अनुत्पन्ना, ‘अयं’
प्रासः, ‘ग्लानिः’ स्नान्तिश्च, यस्य तं । अन्यत् प्रतीतम् । १६ स० ३९
श्लो० । ३९ ।

भेत्तारमिति । ‘परसैन्यानां’ यातव्यसैन्यानां, ‘भेत्तारं’ भेदकर्तारं ।
‘दुःसाध्याहितनिश्चयं’ ‘दुःसाध्यस्य’ साधयितुमशक्यस्य, ‘आहितनिश्चयं’

कृतोपायनिश्चयः । 'भयानाश्च' भयेन पराजितानाश्च, 'भयानाश्च' इति पाठे
भोतानाश्च । 'सम्यग्विष्टमलक्ष्यं' सम्यक्प्रतिरोधकम् ॥ १६ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

अथस्त्वन्वेति । 'अवस्तान्दस्य' शिविरस्य, 'अभिगोप्तारं' सम्यक्प्रति-
सारं । 'वेत्तारं' सैन्यकर्माणां सैन्यकर्माभिधानं । 'वेत्तारं' इत्यत्र 'भेत्तारं'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'चरद्रुतप्रचारश्च' 'चरस्य' गुप्तद्रुतस्य,
'द्रुतस्य' सामान्यतोवाचावाहकस्य, 'प्रचारश्च' सचारश्च । 'सहारम्भ-
पक्षोपगं' 'सहारम्भपक्ष' महता उद्योगेन जन्म्यन्, फलं, 'उपगच्छति'
स्वीकरोति यत्नं । वज्रायाससाध्यपक्षप्राप्तावपि कृतोद्योगमिति भावः ॥

१६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

शश्वदिति । 'शश्वत्' सदा, 'संसिद्धकर्माण्ये' संसिद्धं 'कर्म' अनुष्ठानं,
यस्य तं । 'सिद्धकर्म्मनिषेवितं' सिद्धं कर्म येषां तैः निषेवितं । 'पराभवे-
ष्वनिर्विघ्नं' 'पराभवेषु' पराजयेषु, 'अनिर्विघ्नं' निर्विघ्नरहितं, 'परापरेषु'
निर्विघ्नमिति मुद्रितपुस्तकपाठे तु 'परापरेषु' प्रधानाप्रधानेषु, 'निर्विघ्नं'
खिन्नं, यथा प्रधानेषु वक्ष्ये निर्विघ्नेषु निर्विघ्नं तथा अप्रधानेष्वपि वक्ष्ये
निर्विघ्नेषु निर्विघ्नं इति यावत् । 'श्रीमद्राज्यायतत्परं' 'श्रीमतः' राज्ञः,
विजिगीषोरिति यावत्, 'राज्यार्थे' राज्यरूपविषये, 'तत्परं' व्ययं ॥ १६ स०

४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

इत्यादीति । 'इत्यादिकक्षणेपेतं' प्रागुक्तकक्षणाकान्तं, 'अजिनीपतिं'
सेनापतिं, 'कुर्वीत' । 'सः' अजिनीपतिः, 'सदा' सर्वदा, 'उद्युक्तः' कृतो-
द्योगः, सन्, 'दिवाविघ्नं' दिवारात्रं, 'अजिनीं' सेनां, 'गोपयेत्' रक्षेत् ।
'स गोपयेदित्यत्र' 'सङ्गोपयेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ४१ श्लो०

॥ ४१ ॥

नद्यदीति । 'यूद्धोद्धतैर्वर्जैः' यूद्धरक्षितैर्वर्जैः । अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स०

४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

स्त्वन्वावारप्रयाणमभिधातुमाह, नायक इति । आतावेकवचनं । 'नायकः'
सहस्रवर्जनेता, 'प्रवीरपुरुषावृतः' प्रवीराः पुरुषाः तैरावृतः, सन् । 'प्रवीर-

एतनाहता' इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु प्रहृष्टा वीरा यत्र सा तथा भूतया
 'एतनया' सेनया, व्याहृतः, सन् । 'पुरतः' ध्ययतः, 'यायात्' गच्छेत् । 'मध्ये'
 खन्धावारस्य मध्ये, 'कलत्रं' व्यन्तःपुरादिकं, सकलपुत्रदारमिति यावत्,
 'स्वामी' विजिगीषुः, 'क्रोशः' धनसमुदायः, 'यद्गुणं', 'यद्गुणं' असारं, तच्च
 वलं, यायादिति पूर्व्वेयान्वयः । 'यद्गुणं च यद्गुणं' इत्यत्र 'यद्गुणं महद्गुण-
 मिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

पार्श्वयोरिति । सर्वत्र यायादिति अमुसङ्गनीयम् । श्लोकार्थः सुगमः ॥
 १८ स० ८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

पश्चादिति । 'हतो' निपुणः, 'सेनापतिः' हतकक्षयः पुरुषः, 'सर्वं'
 सकलसैन्यं, 'पुरस्कृत्य' ध्येयकृत्य, 'सम्बद्धसैन्यौघः' समागम्युद्दीकृतसेनास-
 मूहः, तथा 'विद्वान्' प्राप्तखेदान्, 'शनैः' मन्दं यथा स्यात् तथा, 'आन्वा-
 सयन्' आन्वासं प्रापयन्, सन् 'स्वयं', 'पश्चात् यायात्' ॥ १८ स० ८७
 श्लो० ॥ ८७ ॥

प्रयाणकर्ममभिधातुमाह, यायादिति । 'पुरः' ध्ययतः, 'भये' आक्रम-
 याशङ्कायां, सति, 'मकरेण' वक्ष्यमाणलक्षणेन, 'महता व्यूहेन', 'वा' अथवा,
 'उद्धतपक्षेण' बलवत्पक्षानीकेन, 'श्रेणेन' वक्ष्यमाणलक्षणेन व्यूहेन, तथा,
 'धीरवक्त्रया' धीरा वक्त्रे सेनामुखे ध्येय इति यावत् यस्याः तथाभूतया,
 'सूच्या' सूच्याकारवक्ष्यमाणलक्षणाव्यूहेन, 'यायात्', इत्यर्थः । 'उद्धतपक्षेण'
 इत्यत्र 'उभयपक्षेण' इति, 'धीरवक्त्रया' इत्यत्र 'धीरवक्त्रया' इति च पाठद्वयं
 न समीचीनं ॥ १८ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

पश्चाद्वये इति । 'पश्चाद् भये', सति, 'शकटं' शकटाख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं
 व्यूहं 'प्रकल्पयेदित्यनेन सम्बन्धः एवं सर्वत्र । 'पार्श्वयोर्भये' सति, 'वक्षसं-
 चितं' वक्षाख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं, 'सर्वतः' समन्ताद्भये, 'सर्वतोभद्रं'
 वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं । 'भये व्यूहमिदं' भयव्यूहमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न
 समीचीनः ॥ १८ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

कन्दरेति, 'कन्दराश्चैवगङ्गनिघ्नावनसङ्घटे' 'कन्दरा' पर्वतदरी,

‘शैलाः’ पर्वताः, ‘गहनानि’ दुर्गमानि, ‘निस्रगाः’ नद्यः, ‘वनानि’ वृक्षगुल्मादीनि, एतैः ‘सङ्घटे’ सङ्कीर्णैः, ‘दीर्घे’ दूरे, ‘व्यध्वनि’ प्रयाणमार्गे, ‘परि-
श्रान्त’ श्रान्तं, ‘क्षुत्पिपासाहिमक्षम’ क्षुत्पिपासाहिमैः ‘क्षमः’ श्रान्तिः,
यस्य तत्, । ‘व्याधि-दुर्भिक्ष-मरकैः, पीडितं’ व्याधयः प्वरादयः, ‘दुर्भिक्षं’
देशे भक्ष्यभावः, ‘मरकं’ मारीभयं, एतैः ‘पीडितं’ उपद्रुतं, ‘दम्युविद्रुतं’
‘दम्युमिः,’ ‘विद्रुतं’ उत्प्रेक्षितं, ‘पङ्क-पांशु जलसिक्त्रं’ ‘पङ्काः’ कर्दमाः, ‘पांशवः’
‘दजांसि,’ ‘जलानि,’ एतैः ‘सिक्त्रं’ समाकुलं, ‘व्यक्तं’ पृथक्भूतं, ‘मुञ्जीकृतं’
सङ्कीर्णं, ‘प्रसृतं’ निद्रितं, ‘भोजनव्ययं’ भक्षणोत्पन्नं, ‘व्यभूमिष्ठं’ युक्तानु-
पयोगिभूमिस्थितं, ‘व्यसंस्थितं’ विशिष्टं, ‘व्यवमादिषु,’ ‘व्यसनेषु’ विपत्सु,
‘जातेषु,’ ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘स्वसैन्यं’ निजबलं, ‘साधु’ सम्यक्, ‘रक्षेत,’
‘परसैन्यञ्च’ शत्रुबलञ्च, ‘घातयेत्’ विनाशयेत् ॥ १६ स० ॥ ५०-५१-५२-५३
श्लो० ॥ ५०-५१-५२-५३ ॥

शूटयुद्धविकल्पानभिधानुमाह, विशिष्ट इति । ‘विशिष्टो देशकालाभ्यां’
उत्कृष्टदेशकालावस्थितः, ‘भिम्रादिप्रकृतिः’ ‘भिम्राः’ विप्रेषिताः, ‘अरेः’
याज्यस्य, ‘प्रकृतयः’ अमात्यादिराज्याङ्गानि, येन स तथाभूतः, ‘बली’
उत्कृष्टबलसम्पन्नः, विजिगीषुरितिशेषः । ‘प्रकाशयुद्धं,’ ‘कुर्यात्,’ ‘विपर्यये’
देशकालवैशिष्ट्याद्यभावे, ‘शूटयुद्धं’ अप्रकाशयुद्धं, ‘कुर्यात्’ ॥ १६ स० ॥
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

तेष्विति । ‘तेषु’ अनन्तरोक्तेषु, ‘व्यवस्थान्दकालेषु’ बलव्यसनकालेषु,
‘व्यभूमिष्ठं’ अयोग्यभूमिस्थितं, ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘परं’ शत्रुं, ‘हन्यात्’
शूटयुद्धेन विनाशयेत् । ‘स्वभूमिष्ठं’ योग्यभूमिस्थितं, ‘परं,’ ‘तद्भूमौ चोप-
जापतः’ ‘तस्य’ यातयस्य, ‘भूमौ’ अनुकूलभूमौ, ‘उपजापतः’ प्रकृतिमेदतः,
हन्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । ‘व्यभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः’ इत्यत्र
‘व्यभूमिष्ठं स भूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायते’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

प्रकृतीति । ‘प्रकृतिप्रग्रहादयः’ ‘प्रकृतेः’ राज्याङ्गस्य, ‘प्रग्रहेण’ व्याक-

मणेन, 'व्यष्टय' क्षुब्धं । 'स्पष्टैः' गुप्तघटैः । 'स्पष्टैः' इत्यत्र 'स्पष्टैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स० ॥ ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अयतः, योजुं 'दर्शनं,' 'दत्त्वा' सत्येदंत्वा, 'तत्तच्छतनिश्चयं' येन विजिगीषुवत्सेन दर्शनं दत्तं तत्तच्छततो निश्चयो येन यातयेन तं । 'प्रवीरेण' प्रकृतवीरान्वितेन, 'विगिना' वेगवता, 'वत्सेन' सैन्येन, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'उत्पात्य' आक्रम्य, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'पुरस्तात्' इत्यत्र 'पुरन्तु' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'तत्तच्छतनिश्चयं' इत्यत्र 'तत्तच्छतनिश्चयात्' इति, 'उत्पात्य' इत्यत्र 'उत्पद्य' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'प्रवीरेण' इत्यत्र 'सवीरेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ॥ ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

पश्चादिति । 'वा' अथवा, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'संकुलीकृत्य' ममाकुलं कृत्वा, 'परिसैन्यमिति शेषः । 'पूर्वतः' अयतः, 'सारेण' वत्सेन, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'व्याभ्यां प्रागुक्तपश्चादयाताभ्यां, 'कूटयोधने,' 'पार्श्वभिधातौ,' 'व्याख्यातौ' कथितौ ॥ १६ स० ॥ ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अयतः, 'विषमे' दुर्गमे, 'देशे,' 'वेगवीन् विजिगीषुः,' 'पश्चाद् हन्यात्' । 'पश्चाद् विषमे,' 'पुर' अयतः, 'हन्यात्,' 'एवमेव तु पार्श्वयोः' वामतो विषमे, दक्षिणतो हन्यात् । दक्षिणतो विषमे, वामतो हन्यादित्यर्थः । मुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य शेषार्द्धस्थाने श्लोकान्तरस्य शेषार्द्धं मुद्रितं । शेषार्द्धन्तु "पुरःपश्चाच्च विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः" इति ॥ १६ स० ॥ ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

"प्रथमं योधयित्वा वा ह्यष्टमैचाटवीवलयैः । आन्तं सन्तं निराक्रन्दं हन्याद-
आन्तवाहनः" इति । 'प्रथमं' पूर्वमेव, 'ह्यष्टमैचाटवीवलयैः,' 'योधयित्वा' युद्धं कारयित्वा, 'आन्तं' प्राप्तश्रमं, 'सन्तं' भवन्तं, 'निराक्रन्दं' मित्रबल-
रहितं शत्रुमिति शेषः । 'अथआन्तवाहनः,' सन् 'हन्यात्' । मुद्रितपुस्तके पठितः ॥ १६ स० ॥ ६० श्लो०

"ह्यष्टमित्रबलेर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवा

व्यापाश्रयः" इति । 'हृष्टामित्रवर्गैः', कारणभूतैः, 'भक्तं दत्त्वा', 'प्रयत्नवान्',
विजिगीषुरिति शेषः । 'जितमेवेति विश्वस्तं शत्रुं', 'व्यापाश्रयः' वनादि-
च्छन्नः, सन्, 'हन्त्यात्' । अयमपि श्लोकः मुद्रितपुस्तके पतितः । १६ स० ॥
६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

स्तन्धावारेति । 'अप्रमत्तः' सावधानो विजिगीषुः, 'स्तन्धावार-पुर-ग्राम-
सस्यसार्धप्रजादिषु', 'विशोभ्य' क्षोभं प्रापय्य, 'परानीकं' शत्रुसैन्यं, 'विना-
शयेत्' । 'स्तन्धावार-पुर-ग्राम-सस्यसार्ध-प्रजादिषु' इत्यत्र 'स्तन्धावार-
पुर-ग्राममास्यमानं प्रजादिषु' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥
६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

षष्ठ्यसैन्येति । 'सारथद्वलं', सारयुक्तं ससैन्यं, 'क्षत्रसैन्यप्रतिच्छन्नं' असार-
सैन्यवेष्टितं, 'कृत्वा', 'तद्विलोपे' क्षत्रमुषलविनाशे, 'समासक्तं' व्याप्तं,
अरिसैन्यमिति शेषः । 'सिंहवत्', 'उत्पत्य' व्याकृत्य, 'यसेत्' विनाशयेत्,
विजिगीषुरिति शेषः । 'समासक्तं' इत्यत्र 'मर्हयन्तं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः । १६ स० ॥ ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

भृगवेति । विजिगीषुः 'व्यापाश्रयः' वनादिसंलीनः, सन्, 'भृगयासंप्रयुक्तं'
भृगयाव्यापारासक्तं, अथ वा 'गोयहाकृष्ट्या', 'व्याप्रबन्धनात्', 'तत्कृत्वा'
गोगणकृतदृष्टिं, 'शत्रुं हन्त्यात्' । १६ स० ॥ ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

अवस्तन्देति । 'अवस्तन्दभयात्' आक्रमणभयात्, 'रात्रौ', 'प्रजागर-
हृतश्रमं' जागरणेन स्नानं, अतएव 'दिवाप्रसप्तं', 'निद्रायाकुलं' निद्राविकूलं,
च 'सैनिकं', 'हन्त्यात्' । अस्य श्लोकस्य शेषार्धं मुद्रितपुस्तके पतितं ।
शेषार्धं तु "दिवा प्रसप्तं वा हन्त्यात् निद्रायाकुलसैनिकं" इति । १६ स० ॥
६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

पूर्वाह्ण इति । 'सौमिकविधानवित्' वक्ष्यमाणलक्षणसौमिकविधानशः,
अन्यत् प्रतीतं । 'पूर्वाह्णं व्याहृतं आन्तं' इत्यत्र 'अहसम्प्राप्तश्रान्तं' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः । १६ स० ॥ ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

समादेति । 'सपादकोयावरणैः' पादानां चर्ममयाः 'कोषाः', 'आवरणानि'

सन्नाहाः, तदयुक्तैः 'नागैः' गजैः, 'अतिजवोपेतैः' अथगन्तवेगिभिः, 'अश्वैः', 'वा' अथवा, 'खड्गपाणिभिः', 'नरैः', 'सौमित्रैः' सप्तबलविनाशं, 'कुर्यात्' । 'नागैः' इत्यत्र 'भागैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठस्त्वसंगतः । 'अश्वैरतिजवोपेतैः' इत्यत्र 'कोपादुजवोपेतैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः । १६ स० । ६७ श्लो० । ६७ ।

प्रतिस्वर्येति । 'प्रतिस्वर्य-महावात' प्रतिक्लृप्तौ स्वर्य-महावातौ यस्य तथाभूतं, अतएव 'सम्मीलितेक्षणं' मुद्रितनेत्रं, 'शत्रुं', 'लघु' शीघ्रं, 'उत्थितं', सन् विजिगीषुः 'इत्येवं कूटयुद्धेन हन्यात्' । 'प्रतिस्वर्यमहावात' इत्यत्र 'प्रतिस्वर्यं महावात' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० । ६८ श्लो० । ६८ ।

नीहारेति । यतः, 'नीहारः', धूमिका, 'तिमिरः' अन्धकारः, 'गावः' गोसमूहः, 'श्वत्स' विवरं, 'अग्निः' पर्वतः, 'निष्पन्नाः' नद्यः, यताः, 'शत्रुं', 'अवन्ति' रक्षन्ति, अतः 'इत्यादि' नीहारादिकं, 'सत्त्वं' 'सन्तं' विद्यमानं, प्रापते ह्लादयति यत् एवम्भूतं, 'सद्म' आश्रयस्थानं, 'प्रकीर्तितं' कथितं, 'बुधैरिति' श्रेष्ठः । 'अवन्ति शत्रुमित्यादि सत्त्वं सद्म प्रकीर्तितं' इत्यत्र 'वदन्ति शत्रुमित्यादि क्वं सप्त प्रकीर्तितं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० । ६९ श्लो० । ६९ ।

उपसंहरन्नाह, साध्वेति । 'अप्रमत्तः' अवहितः, 'अवसायवर्ती' अवसाये स्थितः, विजिगीषुः, 'साधु' यथा भवति तथा, 'येन प्रकारेण' कूटयुद्धादिना, 'परं' शत्रुं, 'निहन्यात्' विनाशयेत् । 'अप्रमत्तः', विजिगीषुः 'धरैः' प्रणिधिभिः, 'समावेदिततल्लधारः' सम्यक्विज्ञापितशत्रुप्रचाराः, सन्, 'तेनैव' तेन प्रकारेणैव, कूटयुद्धादिनेति धावत्, 'ततः' यातव्यात्, 'शङ्केत' शङ्कां कुर्वति । 'साध्वप्रमत्तः' इत्यत्र 'साधु प्रवृत्तः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, 'येन प्रकारेण' इत्यत्र 'यानप्रकारेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठश्च न समीचीनः । १६ स० । ७० श्लो० । ७० ।

कूटयुद्धैः शत्रुबधे पापमाशङ्क्याह, नियतेति । विजिगीषुः 'नियतं'

निश्चयेन, 'कूटयुद्धेन', 'शत्रून्', 'उपनिहन्त्यात्' उपेत्य विनाशयेत् । 'हि' यतः, 'कृद्गता' क्लेन, 'शत्रुनाशः', 'धर्मः', 'न', 'तिरयति' व्याख्यादयति, विनाशयतीति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं 'व्यचकितेति', 'सुनिश्चित-शस्त्रः' सुतीक्ष्णायुधः, 'द्रोणस्तनुः' अश्वत्थामा, 'इव' यथा, 'व्यचकितं', 'निश्चि', 'सुप्तं' निद्रितं, 'पाण्डवानां', 'अनीक' सेन्यं, 'जघान' विनाशितवान् । 'नियतमुपनिहन्त्यात् कूटयुद्धेन' इत्यत्र 'नियतमिति निहन्त्यात् कूटयुद्धेषु' इति, 'तिरयति धर्मं कृद्गता' इत्यत्र 'तिरयति धर्मच्छत्रना' इति च सुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां

ऊनविंशः सर्गः ॥

सुद्रितपुस्तकानुसारेण अष्टादशः सर्गः ॥

अथ विंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण ऊनविंशः सर्गः ।

कूटपुद्गलभिधायक प्रकाशयुद्धं सम्पादयितुं बलाङ्गानां कर्म्मणि, तत्र हस्तिकर्म्मं श्लोकत्रयेण दर्शयति, प्रयाण इति । 'प्रयाणे' युद्धयात्रायां, 'पूर्वयायित्वं', 'वनदुर्गप्रवेशनं', परेषां चासजननार्थमिति शेषः । 'अङ्ग-
तानां' अङ्गतपूर्व्याणां, 'मार्गाणां' पथां, 'तीर्थानां' जलावतरणिकानां, च 'प्रवर्त्तनम्', महाकायत्वादिति भावः । 'कृतानाञ्च प्रवर्त्तनं' इति पाठान्तरं ।
२० स० । १ श्लो० । १ ।

तोयेति । 'तोयावतार-सन्तारौ', 'तथा', 'एकाङ्गविजयः' एकेनैव हस्त्यङ्गेन परसैन्यविजयः, 'अभिमानां' मिलितानां, 'अनीकानां' पर-
सैन्यानां, 'भेदनं' पृथक्करणं, हस्तिसमूहप्रेरणादिति भावः । 'मित्रानां'
विच्छिन्नाणां, स्वसैन्यानां, 'सङ्गृहः' एकीकरणं ॥ २० स० । २ श्लो० । २ ।

विभीषिकेति । 'विभीषिका' शत्रुषु प्रयप्रदर्शनं, 'विघाता' शत्रूणां
व्याघातकरणं, 'पुरमाकारभञ्जनं' 'पुरस्य' नगरस्य, 'प्राकारभञ्जनं' प्राचीर-
भङ्गः, 'प्राकारद्वारभञ्जनं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'कोषनीतिः' कोषा-
नयनं, 'भयत्राय' भयात् रक्षणं, एतानि 'हस्तिकर्म्म', 'प्रचक्षते' वदन्ति,
पूर्वाचार्या इति शेषः । 'कोषनीतिर्भयत्राय' इत्यत्र 'कोषनीतिर्भयत्रायमिति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सन्धक् ॥ २० स० । ३ श्लो० । ३ ।

रथकर्म्माभिधातुमाह, तुरङ्गस्येति । तुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो रक्षार्थं,
'भेदस्य' मित्रस्य, 'सन्धानं', 'रथकर्म्म', 'चतुरङ्गस्य' परानीकस्य, 'निषेधः'
प्रतिषेधः, 'बलरक्षणं' स्वकीयबलरक्षणं, 'अभिन्नसन्धानं', हस्तिकर्म्मवत्
द्रष्टव्यं इति रथकर्म्मैव तत् । हस्तिकर्म्माभिधायकश्लोकानन्तरं रथकर्म्मा-
भिधायकश्लोकः मुद्रितपुस्तके हस्तिलिखितपुस्तकेषु च पतितः, परस्तु
हस्तिलिखितपुस्तकेषु हस्तिकर्म्माभिधायकश्लोकव्याख्यानानन्तरं रथकर्म्मा-

भिधायकश्लोकस्य व्याख्यानं वर्तते तच्च व्याख्यानं अस्माभिर्यथा दृष्टमुद्धृतं,
मूलादर्शनात् अपरिग्रहोचितमेव ॥ २० स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

वनेति । वनानां दिशा मार्गाणां 'विधयः' निरूपणां, अन्धकर्मैति सम्बन्धः,
'वीवधासाररक्षणं' 'वीवधः' तण्डुलादिसंग्रहः, 'व्यासारः' सैन्यानां सर्वतो-
व्याप्तिः, तयोः रक्षणं, 'अनुयानापसरणं' परसैन्यस्य चासोत्पादनार्थं 'अनु'
पश्चात्, 'यानं' गमनं, भङ्गदर्शनेन परबलान्याह्वय्य हन्तुरपसरणं, 'शीघ्रं'
अप्यर्थोपपादनं' शीघ्रं सम्पादनीयानां कार्याणामुपपादनं, 'दीनानुसरणं'
'दीनानां' अनुकम्पनीयानां स्वबलानां, भवापसरणार्थं पश्चाद्गमनं अनुसरणं ।
'कोटीनां' उभयपक्षस्थितबलानां, 'जघनस्य' अवनिपृष्ठभागस्थितबलस्य,
च अनुसरणमिति शेषः, 'इत्यन्धकर्म' । 'पत्तेः' पदातिक्रमणस्य, च 'सर्व्वंदा'
शस्त्रधारणं, पदातिकर्मैति शेषः । 'वनदिङ्मार्गप्रचया' इति भुजितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५-६ श्लो० ॥ १५-६ ॥

शोधनमिति । 'कूपत्प्रेर्यानां' कूपजलावतरणिकाणां, 'शोधनं' खनन-
क्रिया, 'शिविरस्य' कन्धावारस्थानस्य, 'मार्गाणां', 'यवसादिषु' मल्लादिषु,
व्यादिषु दृष्ट्यात् श्लोत्कृष्टगटकशाखादिषु च यत् किञ्चित् कर्म तत् 'विश्वकर्म'
विश्वेषां सकलबलानां, 'कर्म', 'विश्वैर्य', 'यवसादि च यत्किञ्चित्' इत्यत्र
'यवसादिषु यत्किञ्चित्' इति टीकोद्धृतपाठः । 'विश्वकर्म तत्' इत्यत्र
'विश्वकर्मवत्' इति भुजितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

बललक्ष्यान्धभिधातुमाह, जातिरिति । 'जातिः' विशुद्धजातिमत्त्वं,
'सत्त्वं' उत्तमत्वं, 'वयः' तद्व्युत्पत्त्यर्थं, 'स्थानं' उत्पत्तिस्थानस्य उत्तमत्वं, 'प्राणिता'
बलवत्त्वं, 'मर्म' जीवनस्थान-सन्धिस्थानादीनां विशुद्धत्वं, 'वेगिता' वेगवत्त्वं,
'तेजः' तेजसा, 'शिल्पं' स्वे स्वे विषये हतविद्यत्वं, 'उदयत्वं' उन्नतत्वं,
'स्थैर्यं' स्थितेरचलत्वं, 'धैर्यं' इति पाठान्तरं । 'साधु विधेयिता' साधु
यथा भवति तथा यथोक्तकारिता, 'इति' एतत्, 'सम्यङ्गनाचारवती'
स्वकीयलक्षणाचारगुह्यानां, 'पश्यन्-रथ-दन्तिनां', 'लक्षणं' असाधारणचिह्नं,
'एतेन' उत्तमलक्षणेन, 'युक्तान्' विशिष्टान्, पश्यन्-रथ-दन्तिनः इति

शेषः । 'कर्मसु' युद्धकर्मसु, 'योजयेत्' प्रेरयेत् । 'जातिः सत्त्वं' इत्यत्र
'जातिस्थानं' इति, 'प्राजिता' इत्यत्र 'प्राजिनां' इति, 'उदयत्वं' इत्यत्र
'शीघ्रगत्य' इति, पत्न्यन्व-रथ-दन्तिनां' इत्यत्र 'पत्न्यन्व-रथ-वाजिनां' इति च
मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनाः ॥ २० स० ८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

पदातीनां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, सख्येति । 'सापसारा'
अपसरणप्रदेशसहिता, 'जातिविषमा' जातिबन्धुरा, या भूमिः सा
पदातीनां युद्धानुकूला इति शेषः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० १० श्लो० ॥ १० ॥
अश्वानां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, अख्येति । 'अख्यदृष्टोपणा'
अख्या दृष्ट्या उपणाश्च यस्यां सा नृद्याभूता । 'अखिन्ना' गर्तरहिता,
'अलतिका' लतारहिता, 'अविदरा' स्फोटनरहिता, 'स्थिरा' दृढा, 'निःश-
कैरा' सूक्ष्मपाषाणरहिता, 'निष्पङ्का', 'सापसारा', ख्यभूता या भूमिः
सा 'वाजिभूः' अश्वानां युद्धानुकूला भूमिरित्यर्थः ॥ २० स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

रथयुद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, निःस्थाण्विति । श्लोकद्वयं प्रसीतं ।
मुद्रितपुस्तके त्रयोदशसंख्यकः श्लोकः असङ्गतत्वात् हस्तलिखितपुस्तकेऽवि-
द्यमानत्वाच्च न ग्राह्यातः ॥ २० स० १२-१३ श्लो० ॥ १२-१३ ॥

गजानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, मर्द्दनीयेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ २०
स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

युद्धे राजस्थानमभिधातुमाह, जयेति । 'अप्रतियहः' अनाक्रमणीयः;
'मतिमान्' नीतिप्रास्ननिपुणः, 'जयार्थी' विजिगीषुः, 'नैव युध्येत' स्वयं
युद्धं न कुर्वीत । 'वा' यदि, 'आवश्यकत्वात्', 'युध्येत', 'तदा', 'अतिबल-
वेष्टितः', 'सन् युध्येत' इत्यर्थः । हस्तलिखितपुस्तके तु श्लोकोऽयं भिन्नक्रमेण
लिखितः स च क्रमः, "जयार्थी नृपतिमिच्छेत् दूरं गत्वाप्रतियहे । भिन्नश्च
प्रतिगृहीयात् न हि युध्येत तं विना" इति । व्याख्यानन्तु 'जयार्थी'
विजिगीषुः राजा, 'दूरं' युद्धक्षेत्रात् इति शेषः, 'गत्वा तिष्ठेत्', अप्रतियहे
स्थाने स्थितः 'भिन्नं' परैरपहतं प्रतिग्रहविक्रममिति यावत्, 'असैन्यमिति'
शेषः 'प्रतिगृहीयात्' रक्षेदित्यर्थः, 'हि' यतः, 'तं' राजानं, 'विना न युध्येत',
सैन्यमिति शेषः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

कोषस्थानमभिधातुमाह, गजेत्येति । कोषः गजेषु आरोपितः कार्यः, तथा च सुरक्षो भवतीति । 'शोप्रयानैः' तुरङ्गोद्यादिभिः यानैः, 'अधिष्ठितः' समिधापितः, रक्षासौकार्यार्थमेवेति भावः । 'यत्र', 'राजा' विजिगीषुः, 'तत्र', 'कोषः', 'हि' यस्मात्, 'राजता', 'कोषाधीना', यस्य कोषः स एव राजा भवतीत्यर्थः ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

कोषप्रयोजनमभिधातुमाह, प्रत्यय इति । 'प्रत्यये' अभिनवे, 'कर्मणि' श्चुबधादौ, 'कृते' निर्वर्त्तिते सति, 'ह्लाघमानः' यय्यन्, 'कृतादरा' कृत-सम्मानः, 'योधेभ्यः', 'ततः' तस्मात्, 'दद्यात्' स्वकोपं प्रयच्छेत्, 'हि' यस्मात्, 'का' कोनाम पुरुषः, 'दातुः' दानशीलस्य विजिगीषोः, 'न युध्येत', अपि तु सर्वं एव युध्येत ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

दानसंख्यामभिधातुमाह, दद्यादिति । विजिगीषुः 'प्रहृष्टः' आनन्दितः, सन्, 'राजघातिने' श्चुबलेयु यो राजा तद्घातिने, 'बर्णानां' आहित-प्रविणविशेषाणां, 'नियुतं' कर्त्तुं, 'दद्यात्', । 'तत्सुतबधे' तस्य राज्ञः सुतबधे, 'ब्रथा' सेनापतिबधे, 'तदर्द्धं' नियुताद्धं, पञ्चाशत्सहस्राण्येत्यर्थः । दद्यादिति पूर्व्येणानाम्बयः श्वमुत्तरचापि ॥ २० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

प्रवीराणामिति । 'प्रवीराणां' प्रहृष्टवीराणां, यः 'मुख्यः' प्रधानं, तस्य 'बधे' 'शतगुणं शतं' दशसहस्रं, 'कुम्भरबधे' हस्तिबधे, 'तदर्द्धं' शतगुण-शताद्धं, पञ्चसहस्रमिति यावत् । 'प्रधानस्यन्दनस्य' प्रधानरथस्य, 'बधे' विनाशे, च तदर्द्धमिति सम्बन्धः । 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इत्यत्र 'प्रदानं स्यन्दनस्य च', इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

सहस्रयेति । 'चापिबधे' धन्विबधे, 'सहस्रं' दशशतं, 'पत्तिमुख्य-बधे' पदातिप्रधानविनाशे, 'गवां विंशतिकं', 'सर्वं' समस्तं सैन्यं, 'भोग-दैगुण्यं' 'भोगः' उपजोविका, तस्य दैगुण्यं यत्र तत् तथाभूतं कुर्यादिति शेषः । 'पत्तिमुख्यबधे' इत्यत्र 'पत्तिमुख्यबधे' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

रूप्यमिति । 'रूप्यं' रजतं, 'हेम' सुवर्णं, 'कुप्यं' सर्वदौष्यमिन्द्रधातुः, 'यो',

‘यत्जयति’, ‘तस्य तत्’ । ‘वा’ व्यथवा, ‘हृष्टः’ आकाशितः, ‘नराधिपः’ राजा, ‘योधान्’, ‘वस्त्वनुरूपं’ कार्यानुरूपं, ‘दद्यात्’ । ‘वस्त्वनुरूपं वा’ इत्यत्र ‘वस्त्वनुरूपं हि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः, ‘योधान् नराधिपः’ इत्यत्र ‘योधान् प्रहर्षयन्’ इति पाठान्तरं, ‘रूप्यं’ इत्यत्र ‘शुभ्यं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

यूद्धरचनायां बलानां व्यवस्थानभूमिमभिधातुमाह, पञ्चेति । ‘अरस्मिः’ विस्तृतकनिष्ठः बद्धमुष्टिहस्तः, तैः पञ्चभिः कल्पितं देशमानं ‘धनुः’, ‘तस्मिन्’ धनुषि, पञ्चारत्निप्रमाणभूभाग इति यावत् । ‘धन्विनं’ धनुर्धरं, ‘युधि’ संग्रामे, ‘स्यापयेत्’ । ‘त्रिगुणे’ धनुस्त्रयपरिमितस्याग्रे, पञ्चदशारत्निभूभागे इति यावत् । ‘अश्वः’, ‘योष्यः’ इति शेषः । ‘पञ्चसु पञ्चसु’ पञ्चगुणितेषु पञ्चधनुषु, पञ्चविंशत्यरत्निप्रमाणभूभागेऽप्यिति यावत् । ‘रघु-राजौ’, ‘योष्यौ’ स्यापनीयौ । ‘पञ्चारत्निधनुस्तस्मिन् स्यापयेद् धन्विनं’ इत्यत्र ‘पञ्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्यापयेदस्मिन्’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘त्रिगुणेश्च’ इत्यत्र ‘त्रिगुणाश्चै’ इति मुद्रितपुस्तकपाठोपि न सम्यक् ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

यूद्धरचनायां बलानां असङ्ख्यार्थं परस्परान्तरमभिधातुमाह, समेति । ‘समः’ चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणं, सः ‘अन्तरं’ अन्तरालं, यस्य स तथाभूता, ‘पुरुषः’ पदातिपुरुषः, एकपदातिपुरुषात् अपरपदातिपुरुषस्यान्तरं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणमिति भावः । ‘तुरङ्गः’ अश्वः, ‘त्रिसमान्तरः’ द्विचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणान्तरः, एकतुरङ्गात् अपरतुरङ्गः उक्तप्रमाणान्तरः इति भावः । ‘कुञ्जरः’ हस्ती, ‘स्यन्दनः’ रथश्च, ‘पञ्चसमान्तरः’ सप्तत्यङ्गुलप्रमाणान्तरः, एककुञ्जरात् अपरकुञ्जरः एकस्यन्दनात् अपरस्यन्दनश्च उक्तप्रमाणान्तर इति भावः ॥ २० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

तथेति । ‘आयामे’ युद्धार्थप्रसरणे, तथा ‘विनिवर्तने’ विश्रामार्थापसरणे, ‘यथा’ येनप्रकारेण, ‘असंवाधो भवेत्’ सङ्कीर्णता न भवेत्, ‘तथा’ तेन प्रकारेण, ‘पश्यन्-रथ-दन्तिनः’, ‘युद्धेरन्’ । विस्तीर्णायां रथभूमौ-पूर्वोक्त-

प्रमाणादधिकमप्यन्तरालं कथंमितिभावः । 'ध्यायामे' इत्यत्र 'ध्यायामः'
इति सुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २० स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

असङ्ख्येति । 'असङ्ख्ये' भिन्नजातीयमिश्रणेन, 'युद्धेरन्', यतः
'सङ्ख्ये' भिन्नजातीयमिश्रणं, 'सङ्ख्ये' सङ्कीर्णताप्रापकः । 'तु' पुनः,
'महासङ्ख्ये', 'महागजान्', 'संश्रयेरन्', आकुलतापनोदनार्थमिति-
भावः । 'असङ्ख्ये' इत्यत्र 'सङ्ख्ये' इति 'महागजान्' इत्यत्र 'महा-
'गजान्' इति च सुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

बलविशेषस्य प्रतियोग्यनभिधातुमाह, अन्वयेति । 'अन्वस्य' अन्वा-
रोहिणः पुरुषस्य, 'वयः' त्रिसंख्यकाः, 'पुरुषाः' पदावयवः, 'प्रतियोग्यारो-
भवेयुः', 'कुञ्जरस्य' हस्त्यारोहिणः पुरुषस्य, 'पञ्चाश्वः' पञ्चसंख्यका अन्वा-
रोहिणः पुरुषाः, प्रतियोग्यारो भवेयुरिति पूर्व्येणान्वयः । 'इति कल्याः'
एवं प्रणाल्यः, 'विधेयाः' विधातव्याः । 'अन्वस्य' इत्यत्र 'अवश्यं' इति सुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुञ्जरस्य प्रतियोग्यनभिधातुमाह, पादचारा इति । 'दशपञ्च च
पादचाराः पुरुषाः' पञ्चदशसंख्यकाः पदातिपुरुषाः, कुञ्जरस्य प्रतियोग्यारो
भवेयुरिति शेषः । 'नागस्य' क्षन्तिनः, 'कथितं' उक्तं, 'इति' एवं, 'विधानं',
'स्यन्दनस्य' रथस्य, विज्ञेयमिति शेषः । 'पादचारा भवेयुश्च' इत्यत्र 'पादशो
भावयेदन्व' इति सुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अनीकानां परस्परान्तरमभिधातुमाह, अनीकेति । 'अनीकं' व्युदाहृतं,
'इति' उक्तकमेव, अन्वपदातियुक्ताः 'नवदिपाः', अनीकमपि 'कल्याः'
कल्पनीयाः, तथाच 'तस्यानीकस्य', 'रन्' अन्तरालं, 'पञ्चचापं' पञ्चविं-
शत्यस्त्रप्रमाणं, भवतीति शेषः । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं सुद्रितपुस्तके
नास्ति, पूर्वार्द्धन्तु "अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्पम नव दिपाः" । 'तस्या-
नीकस्य' इत्यत्र 'तस्यानीकस्य' इति सुद्रितपुस्तकपाठः । यत् शेषार्द्धमुक्तं तत्
हस्तलिखितपुस्तके अवर्त्तमानं अतीवासङ्गतञ्च ॥ २० स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इत्यनीकेति । 'इत्यनीकविभागेन' नवदिपपरिकल्पितेन, 'व्यूहसम्पदः'

मलर्द्धोः, 'स्थापयेत्' । 'उरस्यकक्षपक्षान्' 'उरस्याः' 'उरसि' यूहस्य
मध्ये, रक्षितसैन्यानि, 'कक्षाः' कक्षस्थितसैन्यानि, 'पक्षाः' पक्षस्थितसैन्यानि,
'एतान्', 'तुल्यान्', 'समद्विपसंस्थान्', 'प्रचक्षते' । अयं श्लोको मुद्रित-
पुस्तके नास्ति । श्लोकस्तु "इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् यूहसम्पदः ।
उरस्यकक्षपक्षाञ्च तुल्यानेतान् प्रचक्षते" इति ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

यूहस्य अङ्गान्यभिधातुमाह, उर इति । 'उरः' यूहमध्यस्थमनीकं,
'कक्षौ' उरस्यस्य समिहितपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'पक्षौ' कक्षाधःपार्श्वद्वयस्थम-
नीकं, 'मध्यं' पक्षयोर्वहिःस्थितमनीकं, 'एतं' मध्यस्य एततोऽवस्थितमनीकं,
'प्रतिग्रहः' एताख्यादनीकात् द्विप्रतधनुर्यवहितमनीकं, 'कोटिः' एकपक्ष-
स्थितमनीकं, 'यूहशास्त्रज्ञैः' यूहशास्त्रनिपुणैः, 'सप्ताङ्गः' उरप्रभृति-
सप्तविधाङ्गसम्पन्नः, 'यूहः', 'इत्यते' ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

आचार्यमतमभिधातुमाह, उरस्येति । 'उरस्यकक्षपक्षौ' उरस्थित-
कक्षस्थित-पक्षस्थितानीकैः, 'प्रतिग्रहैश्च' प्रतिग्रहस्थितानीकैश्च, 'अयं यूहः',
'गुरोः' दृढस्यतेः । 'पक्षाभ्यां परिवर्जितः' पक्षस्थितानीकविरहितः, 'एषः'
यूहः, 'शुक्रस्य' शुक्राचार्यस्य, अभिमतः इति शेषः । 'कक्षाभ्यां परिवर्जितः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'उरस्यकक्षपक्षौ' यूहोयश्च प्रतिग्रहैः' इत्यत्र
'उरश्च कक्षपक्षौ च यूहोयं सप्रतिग्रहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स०
२१ श्लो० ॥ २१ ॥

सेनाङ्गप्रतिपक्षमभिधातुमाह, अभेद्या इति । 'अभेद्याः' भेदेनावज्ञाः,
'कुलजाः' सङ्गोत्पन्नाः, 'मौलाः' मूलपुरुषसम्बन्धादाज्जताः, 'लब्धकक्ष्याः'
कक्ष्यो लक्ष्यो यैः ॥ तथाम्भूताः, 'प्रहारिणः' प्रहरणशीलाः, 'दृष्टयुद्धप्रति-
क्रियाः' दृष्टा 'युद्धप्रतिक्रिया' युद्धप्रतिकारः, ॥ ते तथाम्भूताः, एवंभूता
जनाः 'सेनाङ्गप्रतयः' 'सेनाङ्गानां' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपचतुरङ्गबलानां,
'प्रतयः' अधिष्ठातारः, 'कार्याः' । 'मौलाः' इत्यत्र 'मेध्याः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

सेनाङ्गप्रतिविधेयमभिधातुमाह, प्रवीरेति । श्लोकार्थः प्रतीतः ॥ २० स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

पश्चिदिति । 'कृष्ण' असारं, 'यत्किञ्चित् सैन्यं', 'तत्', 'यूहस्य' सप्ताङ्ग-
यूहस्य, 'मध्ये भवेत्' । 'यत्किञ्चित्', 'युद्धवस्तु' युद्धोपकरणಾದिकं, 'तत्-
'जघने' यूहस्य जघनप्रदेशे, 'भवेत्' । 'कृष्णसैन्यञ्च' इत्यत्र 'कृष्णसैन्यस्य'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रतिग्रहानीकस्यैव विशेषमभिधातुमाह, युद्धार्थमिति । 'युद्धकुशलः'
युद्धशास्त्रनिपुणः, विजिगीषुरितिशेषः । 'युद्धार्थं' संग्रामार्थं, 'मुख्यानीकं',
श्रेष्ठचामरादिराजचिह्नरहितं सैन्यं, 'नियोजयेत्' । स्वयन्तु युद्धस्यजे न
यायादिति भावः । तेनैव राजा रक्षितो भवति । 'हि' यतः, 'युद्धं' 'मायक-
प्राणं' विजिगीषुप्राणं । 'तत्' युद्धं, 'अनायकं' विजिगीषुरहितं, सत्
'हन्यते' विपक्षं भवति । 'युद्धकुशलः' इत्यत्र 'युद्धकुशलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः । 'मुख्यानीकं' इत्यत्र 'अग्रानीकं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ ३५ ॥

अचलपुष्टं अप्रतिहतयूहस्यभिधातुमाह, यूह इति । 'अनुष्टुभमिति
वीक्षा द्रष्टव्या । तथाच अनुष्टुभं अनुष्टुभं विन्यस्यैः 'पञ्चश्व-रथ-दन्तिभिः'
'अध्वजा' अध्वजनामकः, 'यूहः', भवतीतिशेषः । तद्यथा पत्नीनां पृष्ठतः
अश्वानां, अश्वानां पृष्ठतः रथाः, रथानां पृष्ठतः दन्तिनः । 'तथा' अनुष्टुभं
अनुष्टुभं विन्यस्यैः, 'हस्वश्व रथ-पत्तिभिः', 'अप्रतिहतः' अप्रतिहताख्यः,
'यूहः', 'श्रेष्ठः' । तद्यथा हस्तिनां पृष्ठतः अश्वानां, अश्वानां पृष्ठतः रथाः,
रथानां पृष्ठतः पत्तयः इति ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अन्तर्भिर्दं यूहमभिधातुमाह, मध्येति । यस्य यूहस्य 'मध्यदेशे', 'हया-
नीकं' अश्वसैन्यं, 'कन्दयोः', 'रथानीकं' रथारूढसैन्यं, 'पक्षयोः', 'गजानीकं'
गजारूढसैन्यं, सोयं 'यूहः', 'अन्तर्भिर्' 'अन्तः' शत्रुबलस्य मध्यं, भिनत्ति
यः स तथाभूतः, 'स्मृतः', ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ ३७ ॥

बलानां कस्याचिदभावे यूहविधौ विधेयमाह, रथेति । श्लोकार्थः सुगमः ।
२० स० १८ श्लो० ॥ ३८ ॥

बलानां नाङ्गस्यै विधेयमाह, विभज्येति । 'पञ्चश्व-रथ-कुञ्जरान्',
2 x

‘विभज्य’, ‘यूहे’ साकारे यूहे, ‘प्रक्षिपेत्’ । ‘यदि’, ‘दण्डबाहुल्यं’ वक्ष्यमाणं,
 ‘स्यात्’, ‘तदा’, यूहः ‘आवापः’, ‘प्रकीर्तितः’, अधिकावधानां आवपनात् ।
 अस्य श्लोकस्य उत्तरार्द्धस्थाने अपराद्धं मुद्रितपुस्तके मुद्रितं, तदुक्तं
 च न सङ्गतं । अस्य शेषार्द्धं तु एकचत्वारिंशद्विंशतश्लोकस्य पूर्वार्द्धस्थाने
 मुद्रितं । तत्तु । “यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदावापः प्रकीर्तितः”, इति ‘यूहे’
 इत्यत्र ‘मध्ये’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

महायूहस्य भेदानभिधातुमाह, धनुरिति । श्लोकार्थः सुगमः । अथ
 श्लोकः हस्तलिखितपुस्तकद्वये नास्ति ॥ २० स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

साकारयूहानां तद्भेदानाच्च उद्देशमभिधातुमाह, मण्डलेति । मण्डलञ्च
 असंहतञ्च ‘मण्डलासंहतौ’ वक्ष्यमाणलक्षणौ, ‘भोगो दण्डश्च’ एतावपि
 वक्ष्यमाणलक्षणौ । एते चत्वारः एव ‘मनीषिभिः’, ‘प्रकृतिव्यूहा’ विवृति-
 रहिताः व्यूहाः, ‘प्रकीर्तितः’ । ‘मण्डलासंहतौ’ इत्यत्र ‘मण्डलोऽसंहतः’
 इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

‘दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातुमाह, तिर्यगिति । ‘तिर्यक्’, ‘वृत्तिः’
 अवस्थितिः, यस्यासौ ‘दण्डः’ दण्डाख्यः यूहः, सैन्यानां दण्डवत्तिर्य-
 गवस्थितिर्दण्ड इति भावः । ‘भोगः’ भोगाख्यः यूहः, ‘अन्वावृत्तिः’
 ‘अनु’ पश्चाद्भावेनावृत्तिर्यस्यासावन्वावृत्तिः । ‘भोगोऽन्वावृत्तिरेव च’ इत्यत्र
 ‘भोगत्वाद् वृत्तिरेव च’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘मण्डलः’,
 ‘सर्वतोवृत्तिः’ सर्वतोमुखः, मण्डलाकारे यूहे सर्पशरीरवन्मण्डलस्थितानां
 गजादिहैन्यानामवस्थितिरिति भावः । ‘एयक् वृत्तिः’ ‘असंहतः’ असंह-
 ताख्यः यूहः, अत्र यूहे समस्तसैन्यानां एयग्भावेनावस्थितिरिति भावः ।
 तदुपस्था । क. उ. क. । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
 शेषार्द्धं तु “मण्डलः सर्वतोवृत्तिः एयक् वृत्तिरसंहतः” इति ॥ २० स०
 ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

दण्डयूहस्य भेदानभिधातुमाह, प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादयः
 सप्तदश भेदा भवन्ति । अन्यत् प्रतीतिः । ‘दण्डभेदास्तु दुर्जयः’ इत्यत्र

‘दण्डभेदाः सुदुर्जयः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४३-४४ स्तो०
॥ ४३-४४ ॥

प्रदरादीनां लक्षणान्याह, अतिक्रान्त इत्यादिना । ‘अतिक्रान्तस्तु
पक्षाभ्यां’, अविपर्यये इत्यर्थः । स एव दण्डः पक्षाभ्यां ‘अतिक्रान्तः’ अति-
क्रम्यगतः, प्रदरो भवति । उभयकक्षस्थपरानीकप्रदारणात् प्रदराख्य
इतिभावः । तस्याकारो यथा

क	क
---	---

 । ‘प्रतिक्रान्तः’ पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः
पक्षाद्गतः, दृढ़को भवति । तस्याकारः तद्वयथा

क	उ	क
---	---	---

 । ‘अति
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’ इति, कक्ष-पक्षाभ्यां अतिक्रान्तः यस्यद्यो यूहः, तस्याकारः
तद्वयथा

प	०	प
क	उ	क
प्र		

 । ‘अथोन्मस्येति यूहचितयस्य विपर्ययः चापः, कक्षाभ्यां

प्रतिक्रान्तत्वात् चापसंज्ञा । तद्वयथा

प	उ	प
क	क	
प्र		

 । ‘तद्विपर्ययः’ दृढ़कवि-

पर्ययः, अतिक्रान्तपक्षत्वात् । असह्यविपर्ययः ‘प्रतिष्ठः’, प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् ।
श्लेनाकारत्वात् श्लेनाख्यः । ‘स्यूणापक्षः’ पक्षयोः स्थाने स्यूणायूहो यस्यासौ
स्यूणापक्षः । अयं विजयाख्यः यूहः । ‘धनुःपक्षः’ इति चापयूहः पक्षयोः-
स्थाने यस्यासौ ‘धनुःपक्षः’, अयं सन्नयाख्यः यूहः । ‘द्विस्यूणः’ इति
‘द्विगुणितस्यूणः’, अयं विशालविजयाख्यः यूहः । तस्याकारः तद्वयथा

≡	=	≡	=	≡
---	---	---	---	---

 । ‘दण्ड ऊर्ध्वगः’ इति, ऊर्ध्वगो दण्ड इत्येव सूची-
यूहो भवति । तद्वयथा

≡	•	-	-	-	≡
---	---	---	---	---	---

 । कर्णयोः स्थाने स्यूणा-
यूहो यस्यासौ स्यूणाकर्णः ‘अतिक्रान्तपक्ष इति, अयं चमूमुखः यूहः ।
‘अन्योस्य विपर्यय इति ‘अस्य’ चमूमुखस्य यूहस्य, ‘विपर्ययः’, उत्तरस्य
पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो यूहो भवति । तद्वयथा

क	प	उ	क	प
---	---	---	---	---

 । ‘द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो बलयो भवति ।
चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्वयथा

क	प	उ	क	प
प्र				

 ॥ २० स०

भोगभेदानामुद्देशमाह, गोमूत्रिकेत्यादि । 'गोमूत्रिका' गवां मूत्रवद्देशा-
कारो विद्यते अस्याः तथाभूता । 'अहिसारी' अहेः सरणस्थानश्चाहिसारीत्य-
भिधीयते । 'अहिसारी च' इत्यत्र 'अहिसहारी' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
अनयोः प्रयोगः तद्वयथा

क	उ
---	---

क	प
---	---

उ

 ॥ २० स० ४८ श्लो०
॥ ४८ ॥

दण्डेति । दण्डयूहः पक्ष्म्यानि यस्यासौ 'दण्डपक्षः' 'युगोरस्यः' इति
उरस्यं द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः अर्थापत्त्या कक्षानीके विधेयः । 'तद्विपर्यय-
मकरः' इति सर्व्वशकटसंस्थविपर्य्ययमुखो मकरः । तथा 'व्यतिकीर्ण-
श्रेयः' कुञ्जरवाजिभिरिति, परितः यताकाकारोयं यूहः मध्ये कुञ्जर-
वाजिभिर्य्यतिकीर्णो भवति, मकर एवेति । 'व्यवकीर्णः' इति, 'कुञ्जर-
राजिभिः' इति च मुद्रितपुस्तकपाठः । पूर्व्वश्लोके 'परिपताककः' इत्यत्र
'परिपतन्तकः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ४८ श्लो० ॥ ४९ ॥

मण्डलभेदानभिधातुमाह, मण्डलेति । 'मण्डलयूहभेदौ सर्व्वतोभद्रदु-
र्जयौ' । तत्र प्रथमः सर्व्वतोमुखः, गजानीकोयं दुर्जयः ॥ २० स० ५०
श्लो० ॥ ५० ॥

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । 'अर्द्धचन्द्रका' अर्द्धचन्द्रा-
कृतिः, तद्वयथा

क	क
---	---

 । 'उद्धारः' चतुःसैन्यः, तथा पञ्चसैन्यः, तथा

उ

कर्कटाख्यः, तथा काकपादिका, तथा गोधिका, इत्यादयो यूहास्ताकार-
भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटश्चक्राद्याकारसदृशरुचिततत्तत्सैन्यं यूहानां कर्कट-
श्चक्रादीनि नामधेयानि भवन्तीति कृतितार्थः ॥ २० स० ५१-५२ श्लो०
॥ ५१-५२ ॥

एत इति । 'प्रयोक्तृतिः' यूहविधानज्ञैः, 'एते सप्तदश', 'भेदतः'
विभागतः, 'प्रोक्ताः' प्रकर्षेण कथिताः । 'तथा', 'मण्डलस्य' मण्डलाख्यस्य
यूहस्य, 'भेदतः', 'यूहद्वय', प्रोक्तं । 'असंहताः' असंहताख्याः 'यूहा'
'घट्' षड्विधाः । 'भोगयूहा' भोगाख्ययूहाः, 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः ।

‘युद्धकाल उपस्थिते’ युद्धसमये आगते । ‘यूहक्षैः’, ‘प्रायोज्याः स्युः’ प्रागुक्ता यूहाः प्रयोक्तव्या भवेयुः । ‘दण्डयूहाश्च भेदतः’ इत्यत्र, दण्ड-यूहाश्च पञ्चधा’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५३-५४ स्तो० ॥ ५३-५४ ॥

पक्षादीनामिति । ‘पक्षादीनामनीकेन’ पक्षादिस्थितसैन्येन, ‘हत्वा’ विनाशय, ‘श्रेयैः’ अवशिष्टानी कैः, ‘परिच्छिपेत्’ वेष्टयेत् । ‘उरसां’ उरः-स्थितानीकेन, ‘समाहृत्य’, ‘कोटीभ्यां’ कोटिद्वयसैन्यैः, ‘परिवेष्टयेत्’, शत्रुसैन्यानीतिशेषः । ‘श्रेयैः’ इत्यत्र ‘श्रेय’ इति, ‘परिवेष्टयेत्’ इत्यत्र ‘परि-वेष्टयन्’ इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५५ स्तो० ॥ ५५ ॥

परकोटीत्यादिश्लोकद्वयं प्रतीतार्थं । ‘यूहप्रयत्नेन’ इत्यत्र ‘यूहप्रयोगेन’ इति पाठान्तरं । ‘यूहक्षतैः’ इत्यत्र ‘यूहजातैः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५६-५७ स्तो० ॥ ५६-५७ ॥

यत इति । विजिगीषुः उभयपक्षेपि ‘यतः’ यत्र, ‘फण्यु’ असारं सैन्यं, तथा ‘यतः’ यत्र, ‘अभिन्नं’ संहतं सैन्यं, एवं ‘यतः’ यत्र, ‘यूहैरधिष्ठितं’, ‘क्तः’ तत्र, ‘रिपुबलं हन्यात्’ । ‘आत्मानश्चापि’ स्वकीयबलश्चापि, ‘हृदयेत्’ वर्द्धयेत् । ‘यूहैरधिष्ठितं’ इत्यत्र ‘दुष्टैरधिष्ठितं’ इति मुद्रितपुस्तक-पाठः ॥ २० स० ५८ स्तो० ॥ ५८ ॥

सारमिति । ‘सारं’ सारवदरिसैन्यं, ‘द्विगुणसारेण’ अरिसैन्यसारात् द्विगुणसारवता निजबलेण, ‘फण्यु’ असारमरिसैन्यं, ‘सारेण’ सारवता निजबलेन, ‘पीडयेत्’ हन्यात् । ‘संहतं’ अभिन्नमरिसैन्यं, ‘प्रचण्डैः’ भीषणैः, ‘गजानीकैः’ गजसैन्यैः, ‘वारयेत्’ पीडयेत् । ‘सारं’ इत्यत्र ‘अरि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ५९ स्तो० ॥ ५९ ॥

दुर्जन्यामिति । ‘सिंहवसासिक्तैः’ ‘सिंहस्य’, ‘वसया’ भेदसा, ‘सिक्तैः’ उक्षितैः । अन्यत् स्यात् ॥ २० स० ६० स्तो० ॥ ६० ॥

सलोह्येति । ‘सलोह्यजालैः’ लोह्यजालावृतैः, ‘दृढवद्भटैः’, ‘सुकल्पितैः’ सुसज्जितैः, ‘अर्जितपादरक्षैः’ सुदृढधर्मसंनद्धपादैः, ‘प्रवीरयौधैः’ प्रहय-